ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ۋاڭ دېفا
مەسئۇل كوررېكتور: زەينەپ سېتى
خەتتات: رازىيە تېيىپ
ئادىلجان

高等学校教材

现 代 维 语

（维吾尔文）

图尔地·阿合默德
安赛尔丁·木沙
乃斯如拉·由力布尔地 编著
责任编辑:阿不都沙拉木·托乎提

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
ئۇرۇمچى ناھىيىلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092، 1/16، باسما تاۋاق: 25.25
1989 - يىل 4 - ئاي 2 - نەشرى
1992 - يىل 8 - ئاي 3 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—2,200
ISBN7—5370—0976—4

باھاسى: 16.75 (维课) G·316

كىرىش سۆز

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسى ئالىي مەكتەپلەردە ئۆتۈلىدىغان ئاساسىي دەرسلەرنىڭ بىرى: مەخسۇس تىل كەسپلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەم ئاساسىي دەرس، ھەم كەسپىي دەرس.

بۇ دەرسلىك مۇشۇ دەرس ئۆتۈلىدىغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئاساسىي ئوبيېكتى قىلىپ" شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلى فاكۇلتېتلىرى بىر تۇتاش دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىش ئۈچۈن تۈزۈلدى. شۇڭلاشقا ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسنى ئۆتۈشتە مۇشۇ دەرسلىك قوللانمىسىنى ئاساس قىلىش لازىم.

بۇ دەرسلىكنى ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىلىرى بىلىم ئاشۇرۇش قوللانمىسى قىلىشقىمۇ بولىدۇ، ئىشتىن سىرتقى ئالىي مەكتەپلەر ۋە رادىئو تېلېۋىزىيە ئالىي مەكتەپلىرى ئۈچۈن دەرسلىك سۈپىتىدە قوللانسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك جەمئىيەتتىكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشكە قىزىققۇچىلار بۇ دەرسلىكتىن مۇۋاپىق هالدا پايدىلانسىمۇ بولىدۇ.

بۇ دەرسلىك ۋاقىت جەھەتتىن ھەپتىسىگە تۆت سائەتتىن تەخمىنەن 150 سائەتكە مۆلچەرلىنىپ ئالىي سىفەن مەكتەپلەر سەۋىيىسىگە ماس قوللانما سۈپىتىدە تۈزۈلدى. ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئۆز كەسپىنىڭ خاراكتېرى ھەم ئېھتىياجىغا ئاساسەن مۇشۇ مەزمۇن دائىرىسى بولىيچە ئۆتۈپ بولۇش شەرتى ئاستىدا ۋاقىت ۋە مەزمۇننى مۇۋاپىق تەڭشىسە بولىدۇ.

بۇ دەرسلىكتە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي تەرەققىيات جەريانى، فونېتىكىسى، لېكسىكولوگىيىسى، گراممىتىكىسى، يېزىقشۇناسلىقى ھەم ئاددىي دىئالېكتولوگىيىسى كونكرېت مىساللار بىلەن بىر قەدەر سىستېمىلىق ھەم چوڭقۇر بايان قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر باب ياكى پاراگراف ئاخىرىدا تەكرارلاش سوئاللىرى بېرىلدى. ئوقۇغۇچىلارنى شۇ سوئاللار دائىرىسىدە ئەستايىدىل تەكرار قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارغا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى بىر قەدەر چوڭقۇر ئىگىلىتىش ئاساسىدا ئەمەلىي مەشقلەر ئېلىپ بېرىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. مۇنداق قىلىش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىۋى بىلىم سەۋىيىسى ھەم ئاساسىي ماھارىيىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ئۆستۈرۈش ۋە يېتىلدۈرۈشتە، ئانا تىلىمىزدىن پايدىلىنىپ، توغرا سۆزلەش ھەم توغرا يېزىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشتا زور رول ئوينايدۇ.

بۇ دەرسلىكتە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى ئومۇمىي نەتىجىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ،

هازىر تىل ساھەسىدە مۇنازىرە - ئىختىلاپ بولۇۋاتقان بەزى كۆز قاراشلار ۋە ئۇلار توغرىسىدا- كى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىئىنەزەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە ئاساسەن سۆز ئېچىلمىدى.

بۇ دەرسلىكنىڭ قونىتىكا ۋە قىسمىنى شىنجاڭ داشۇ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى ئەنسەرىدىن موسا، ۋە لېكسىكا ۋە مورفوولوگىيە قىسمىنى پروفېسسور تۇردى ئەخمەت، سىنتاكسىس قىسمىنى دوتسېنت نەسرۇللا يولبولدى، تىنىش بەلگىلىرى قىسمىنى مەرھۇم ئابلىمىت سىدىق قاتارلىق يولداشلار تۈزۈپ يېزىپ چىققان.

بۇ دەرسلىكنى يېزىپ چىقىش جەريانىدا شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىدىكى ۋە مائارىپ نازارىتى ئالىي مەكتەپلەر باشقارمىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە ياردىمىگە مۇيەسسەر بولدۇق، بۇ يەردە ئۇ يولداشلارغا سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمىز.

بۇ دەرسلىكنى تۈزۈپ چىقىش ۋە تەھرىرلەش ۋاقتى قىسقا بولغانلىقى ھەمدە تىل ئوقۇتۇش تەتقىقاتى جەھەتتىكى تەجرىبە ۋە ئىزلىنىشلەرنىڭ تېخى ئەتراپلىق، چوڭقۇر بولمە- غانلىقى، سەۋىيەمىزنىڭ چەكلىك بولغانلىقى سەۋەبلىك بۇ دەرسلىكتە بىر مۇنچە يېتەرسىز- لىك ۋە خاتالىقلارنىڭ بولۇشى مۇمكىن. بۇ دەرسلىكنى كەلگۈسىدە تېخىمۇ مۇكەممەل بىر قوللانمىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋە كىتابخانلارنىڭ جۈملىدىن تىلشۇناس يولداشلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىش پىكىرلىرىنى بېرىشنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى ئالىي
مەكتەپلەر مائارىپى باشقارمىسى
1985 - يىلى 3 ئاي

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
مۇقەددىمە 1
1 - § تىل ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 1
2 - § تىل تەرەققىياتى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى 5
3 - § دىئالېكت، ئورتاق تىل، ئەدەبىي تىل 16
4 - § ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى ۋە ئەدەبىي تەلەپپۇزى 19
5 - § «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نىڭ خاراكتېرى، مەزمۇنى ۋە ۋەزىپىسى 24
فونېتىكا قىسمى
I باب فونېتىكا 29
1 - § فونېتىكا ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى 29
2 - § تاۋۇش ئېلىمېنتى، تىرانسكرىپسىيە، فونېما ۋە ۋارىيانت 36
3 - § تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنى تۈرگە بۆلۈنۈشى 45
4 - § بوغۇم 51
5 - § تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى 55
6 - § ئۇرغۇ ۋە ئىنتونىتسىيە 57
7 - § تىلىمىزدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر 61
II باب يېزىق 72
1 - § يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى 72
2 - § ئۇيغۇر يېزىقلىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات 75
3 - § ھەرپ ۋە ئېلىپبە 87
4 - § ئىملا قائىدىسى ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى 88
5 - § يېزىقنى ياخشىلاش ۋە يېزىق ئۆزگەرتىش مەسىلىسى ھەققىدە 92
لېكسىكا قىسمى
III باب لېكسىكولوگىيە 98
1 - § لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەم ۋەزىپىسى 98
2 - § سۆز ۋە ئۇنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى ئومۇمىي چۈشەنچە 102
3 - § سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى، كۆچمە مەنىسى ۋە ئالاھىدە مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر .....

4 ـ § سۆزنىڭ مەنا جەھەتتىكى تۈرلىرى 111
5 ـ § سۆزنىڭ ئۆزگىرىشى 127
6 ـ § ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى 130
7 ـ § ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرى 146
8 ـ § لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش يوللىرى 157
9 ـ § فىرازېئولوگىيە 159
10ـ § لۇغەتشۇناسلىق 164
گراممماتىكا قىسمى
IV باب گراممماتىكا 181
1 ـ § گراممماتىكا، ئۇنىڭ رولى ۋە ئوبيېكتى 181
2 ـ § مورفولوگىيە 183
3 ـ § سۆز ۋە ئۇنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى 185
4 ـ § گراممماتىلىق مەنە، گراممماتىكىلىق شەكىل. گراممماتىكىلىق كاتېگورىيە ۋە گراماتىكىلىق ئۇسۇللار 187
5 ـ § سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى 190
V باب سۆز تۈركۈملىرى 200
1 ـ § سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈش پرىنسىپى 200
2 ـ § سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە ئاجرىتىلىشى 202
VI باب ئىسىم 205
1 ـ § ئىسىم ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 205
2 ـ § ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى 208
3 ـ § ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى 211
4 ـ § ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى 221
5 ـ § ئىسىملارنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 223
VII سۈپەت 231
1 ـ § سۈپەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 231
2 ـ § سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 233
3 ـ § سۈپەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىن بۆلۈنۈشى 235
VIII باب سان 241
1 ـ § سان ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 241
2 ـ § سانلارنىڭ بۆلۈنۈشى 241
3 ـ § بىر سانى توغرىسىدا 245
IX باب ئالماش 246

1 ـ § ئالماش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 246
2 ـ § ئالماشلارنىڭ تۈرلىرى 247
X باب پېئىل 253
1 ـ § پېئىل ۋە ئۇنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 253
2 ـ § شەخسلىك ۋە شەخسسىز پېئىللار 255
3 ـ § ئۆتۈنلۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار 256
4 ـ § پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز كاتېگورىيىسى 257
5 ـ § پېئىللارنىڭ شەخس، سان ۋە زامان كاتېگورىيىسى 258
6 ـ § پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 259
7 ـ § پېئىل مەيىللىرى كاتېگورىيىسى 267
8 ـ § پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى 275
9 ـ § شەخسسىز پېئىللار 280
10 ـ § تولۇقسىز پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 285
11 ـ § پېئىللارنىڭ ياسىلىشى 286
XI باب رەۋىش 289
1 ـ § رەۋىش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 289
2 ـ § رەۋىشلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن بۆلۈنۈشى 291
3 ـ § رەۋىشلەرنىڭ ياسىلىشى 292
XII باب يارەمچى سۆزلەر 297
1 ـ § يارەمچى سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى 297
2 ـ § سۆز ئارقا يارەمچىلىرى 298
3 ـ § باغلىغۇچىلار 299
4 ـ § ئۇلانمىلار 302
XIII باب تەقلىد ئىملىق ۋە تەقلىد سۆزلەر 304
1 ـ § تەقلىد سۆزلەر 304
2 ـ § ئىملىق سۆزلەر 307
سىنتاكسىس قىسمى
XIV باب سىنتاكسىس 313
1 ـ § سىنتاكسىس ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 313
2 ـ § جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 314
3 ـ § جۈملىنى تۈرگە بۆلۈش ئۇلچىمى ۋە جۈملە تۈرلىرى 317
XV سۆز بىرىكمىسى 325
1 ـ § سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە 325
2 ـ § سۆز بىرىكمىسىنىڭ تۈرلىرى 326

XVI باب سىنتاكسىسلىق باغلىنىش، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى، سىنتاكسىسلىق ۋاستىلىرى ھەم سىنتاكسىسلىق يول 331
1 - § سىنتاكسىسلىق باغلىنىش 331
2 - § سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى 332
3 - § سىنتاكسىسلىق يول 333
4 - § سىنتاكسىسلىق ۋاستىلىرى 336
XVII باب ئاددىي جۈملە 339
1 - § ئاددىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ رولى 339
2 - § جۈملە بۆلەكلىرى 340
3 - § جۈملىنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 365
4 - § جۈملە بىلەن گراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر 368
4 - § ئاددىي جۈملىنىڭ تۈرلىرى 371
XVIII باب قوشما جۈملە 376
1 - § قوشما جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە 376
2 - § تەڭداش قوشما جۈملە 378
3 - § بېقىندىلىق قوشما جۈملە 385
4 - § ئارىلاش قوشما جۈملە 393
5 - § كۆچۈرمە جۈملە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملە 396
6 - § تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى 401

مۇقەددىمە

1-§. تىل ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1. تىل دېگەن نېمە

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى. جەمئىيەتتە ئىنسانلار پەقەت تىل ۋاستىسى ئارقىلىقلا ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرالايدۇ، بىر - بىرىنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئالاقە باغلىيالايدۇ. تىلدىن باشقا ھەرقانداق ۋاستە بو ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالمىشى مۇمكىن ئەمەس. تىل بولمىسا، جەمئىيەتمۇ جەمئىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى تىل كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر مۇھىم ئاساسىدۇر. تىل بولمايدىكەن، جەمئىيەت تەرەققىي قىلالمايدۇ. تىل جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ھەم جەمئىيەت تەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى زور كۈچى بولۇپ رول ئوينايدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەن نېمە؟ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرىدىغان، بىر - بىرىنى چۈشىنىدىغان ۋە ئۆز ئارا ئالاقە باغلايدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالىدۇ. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھازىرقى مىللىي تىلى بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئىلمىي ئاساستا ئۆگىتىدىغان - تەتقىق قىلىدىغان پەنمۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ.

«تىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەر قاتارىغا كىرىدۇ»[1] «تىلنىڭ باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن پەرق قىلىدىغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى... شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تىل كىشىلەرنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى ۋە جەمئىيەتتە پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى سۈپىتىدە جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، بۇ قورال كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىنى چۈشىنىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت پائالىيىتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە... بىرلىشىپ ئىشلىشىنى تەرتىپكە سالىدۇ»[2] بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى «پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمىسا، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۆچۈن ئورتاق بولغان تىل بولمىسا، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشىنى توختىتىدۇ، يىمىرىلىدۇ ۋە جەمئىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىل ھەم ئالاقىلىشىش قورالى، ھەم جەمئىيەتنىڭ كۆرەش قىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش قورالى»[3]

تىل تەبىئىي ھادىسە ئەمەس.

---

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 29 - بەت.
② پۈتۈن كىتابچە 50 - بەت.
③ پۈتۈن كىتابچە 30 - بەت.

تىل تەبىئىي ھادىسە ئەمەس، جۇملىدىن شەخسى ھادىسە ئەمەس، فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىمۇ ئەمەس. تىل نەسىلدىن نەسىلگە تەبىئىي ھالدا ئۆتىمەيدۇ. تىل ۋە تىل ئامىللىرى بر تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىدىغان ئالاقىلىشىش ۋاستىسى بېتىش ئۇچۇن ئۇنىڭدىن پايدىلانماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ شۇ كونكرېت تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى بويىچە سۆزلىگەندىلا، ئاندىن باشقىلار ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى چۇشىنەلەيدۇ، شۇ ئاساستا پىكىرلىشىش، بىر ـ بىرىنى چۇشىنىش ۋە ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ، مەسىلەن، مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئەزاسى بولغان ھەر قانداق بىر شەخس، ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر كانتا كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەۋجۇت ئانا تىلىنى ۋە ئۇنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تىرىشىپ ئەستايىدىل ئۆگىنىشى، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىنى بىلىشى، ئانا تىلىنى تەرەققىياتـ ـنىڭ ئالغا سۈرگۈچىلىرىدىن بولۇشى ۋە ھەتتا مۇنەۋۋەر تىل ئۇستىلىرىدىن بولۇشى مۇمكىنـ ـكى، ھەرگىز مەۋجۇت تىلنى ۋە ئۇنىڭ ئوبىيېكتىپ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋېتـ ـشى، ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ۋە ئۇنداق قىلىشقىمۇ قىلچە ھەققى يوق؛ بىرەر شەخسنىڭلا ئەمەس، ھەتتا بىرەر ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭمۇ بۇنداق قىلالىشى ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس. خۇددى يولداش ستالىن ئېيتقاندەك: «مەسىلەن، «سۇ»، «يەر»، «تاغ»، «ئورمان»، «بېلىق»، «ئادەم»، «مېڭىش»، «ئىشلەش»، «ئىشلەپچىقىرىش»، «تەـ ـجارەت قىلىش»، ۋەھاكازالارنى سۇ، يەر، تاغ ۋەھاكازالار دەپ ئاتىماي، باشقىچە ئاتاشنىڭ يەنە نېمە زۆرۈرىيىتى بار؟ تىلدا سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىش ياسىشىنىڭ ۋە جۇملىدە سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گىرامماتىكا بويىچە ئەمەس، بەلكى تامامەن باشقا بىر خىل گرامماتىكا بويىچە بولۇشىنىڭ يەنە نېمە زۆرۈرىيىتى بار؟ بۇنداق تىل ئىسلاھاتىنىڭ ئىنقىلاب ئۇچۇن نېمە پايدىسى بار؟ ئالاھىدە زۆرۈرىيەت بولمىغان چاغدا، تارىخ ھەرگىز بىرەر ئىسلاھات ئېلىپ بارمايدۇ. خوش، ئەگەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تىلنىڭ ۋە ئۇنىڭ تۇزۇلۇشىنىڭ يېڭى تۇزۇمىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئاساسىي جەھەتتىن تولۇق مۇۋاپىق كەلگەنلىكى ئىسپاتلىنىپ تۇرۇۋاتقان بولسا، ئۇ ھالدا، بۇنداق تىل ئىسلاھاتىنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى بار؟ . . . مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تىل بىر نەچچە يىل ئىچىدە يوقىتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى تىل پارىتىلسا، ئۇ ھالدا، ئىجتىمائىي ھاياتتا ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى پەيدا بولۇپ، جەمئىيەت ھالاكەت خەۋپى ئاستىدا قالمامدۇ؟ بۇنداق ۋەزىپىنى دونكىخوتقا ئوخشاش ئادەملەردىن باشقا كىم ئوتتۇرغا قويسۇن؟»[1]

دېمەك، بىرلىككە كەلگەن بىر ئومۇمىي تىل، خۇسۇسەن بىرلىككە كەلگەن بىر ئورتاق مىللىي تىل تولۇپمۇ ھازىرقى زامان شارائىتىدا بىر مىللەت ئۇچۇن ئىنتايىن زۆرۈر؛ شۇنىڭدەك مىللەتنىڭ ھەر بىر ئاخلىق ـ مەدەنىيەتلىك ئەزاسىنىڭ ئۆز مىللىي ئورتاق تىلىنى قەدىرلىشى ۋە سۆيۈشمۇ ئىنتايىن زۆرۈر. «نېمە دېيىش ـ دېمەسلىك، قانداق يېزىش ـ يازماسلىق ـ بۇ مېنىڭ شەخسى ئىشىم» دېيىش تىل ـ يېزىق مەسىلىسىدىكى ھۆكۈمەتسىزـ

---

① يۇقىرىقى كىتابچە 10 ـ ۋە 11 ـ بەت.

لىك، مەدەنىيەتسىزلىك ۋە قالاقلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئومۇمەن تەرەققىيات دەرىجىسى جەھەتتە ئالغا كەتكەن مىللەتلەر ئۆز ئەزالىرىغا قارىتا بالا تەربىيىسىدىن تارتىپ ئالىي مەكتەپ تەربىيىسىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئانا تىل تەربىيىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. ھەمدە بۇ جەھەتتىكى خىزمەتنى ئالاھىدە چىڭ تۇتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالغا كەتكەنلىكىنىڭ بىر تۈپ ئامىلىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇشۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت بولۇپ ئۇيۇشۇشىدا، ئۆز ئارا ئالاقىلىشىپ، پىكىر ئالماشتۇرۇپ، بىر - بىرىنى چۈشىنىپ، كىشىلىك ھاياتنىڭ ھەممە ساھەسىدە بىرلىشىپ ئىشلەپ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامان مىللىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ ئامىللارنىڭ بىرى ھەمدە يەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باشقا ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلىشىش يولىدا غەلبىسىرى ئالغا بېسىشىدا غايەت زور ئالغا سىلجىتىقۇچ كۈچ بولۇپ رول ئويناپدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ.

2. تىل پىكىر قىلىش قورالى

«تىل تەپەككۇر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇ ئادەمنىڭ تەپەككۇر قىلىش پائالىيىتىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىرىنى سۆزلەر بىلەن ۋە سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر بىلەن خاتىرىلەپ قويىدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرۇپ باردۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ»①

«ئادەمنىڭ كاللىسىدا قانداق پىكىرلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ۋە بۇ پىكىرلەرنىڭ قانداق ۋاقىتتا پەيدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ پىكىرلەر پەقەت تىل ماتېرىيالى ئاساسىدىلا، تىلدىكى سۆزلەر ۋە جۈملىلەر ئاساسىدىلا پەيدا بولىدۇ ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. تىل ماتېرىيالىدىن خالى بولغان. . . ياپ - يالىڭاچ پىكىرلەر مەۋجۇت ئەمەس.»② «تىل پىكىرنىڭ بىۋاستە رېئاللىقى.» (ماركس)③

ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان ھەرقانداق بىر كىشى باشقا بىرەر تىلنى پىششىق ئىگىلىمىگە ئەھۋال ئاستىدا، ئۆز كاللىسىدا بىرەر پىكىر قىلماقچى بولىدىكەن، ئۇيغۇر تىلىدىن پايدىلانماي مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئانا تىلىنى، مىللىي تىلنى پىشىق ئىگىلىۋېلىش، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش توغرا پىكىر قىلىش ئۈچۈن ھەمدە پىكىرنى توغرا بايان قىلىش، ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئۆز ئارا چۈشىنىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. تىل - تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما

① يۇقىرىقى كىتابچە 30 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتابچە 54 - بەت.
③ يۇقىرىقى كىتابچە 54 - بەت.

ئۇيغۇر تىلى ـ ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرى، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى ۋە ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما.

بۇ بىر پۈتۈن سىستېمىنىڭ ھەرقايسى تەركىبى قىسىملىرى ئىچىدە، تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ ماددىي پوستى، ماددىي ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تىلدا سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈش ۋە پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن، «مەن» دېگەن سۆز «m»، «a»، «n» دېگەن ئۇچ تاۋۇشنىڭ بىرىكىشى بىلەن شەكىللەنگەن؛ «سەن» دېگەن سۆز «s»، «a»، «n» دېگەن ئۇچ تاۋۇشنىڭ بىرىكىشى بىلەن شەكىللەنگەن. بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئالدىنقىسىنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى «m»، كېيىنكىسىنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى «s» بولغانلىقتىن، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ ئىككى سۆز بولۇپ تۇرىدۇ. «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز بىلەن «ئۇيغۇر» دېگەن ئىككى سۆزنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ئالدىنقىسىنىڭ ئاخىرىقى تاۋۇشى «r»، كېيىنكىسىنىڭ ئاخىرىقى تاۋۇشى «n» بولغانلىقتىن، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ ئىككى سۆز بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك «قەلەم» دېگەن سۆز بىلەن «ئەلەم» دېگەن ئىككى سۆزنى ئالساق، ئىلاقرىنىڭ بېشىدا «k» تاۋۇشىنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى سەۋەبىلىكلا، بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ ئىككى سۆز بولۇپ تۇرىدۇ.

تىلدىكى بارلىق سۆز ـ ئىبارىلەر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى ھاسىل قىلىدۇ. لۇغەت تەركىبى تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۈملە تىل ئالاقىسىدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇپ، ئۇ سۆزلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۈنكرېت تىل ئالاقىسى ھېچ بولمىغاندا، بىر كۈنكرېت جۈملە ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىر كۈنكرېت جۈملە بىر قانچە سۆزدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. پەقەت مەلۇم شەرت ئاستىدىلا بىر سۆز بىر جۈملە بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

— سىز ئوقۇتقۇچىمۇ؟

— ھەئە.

دېگەندەك ئوخشاش.

«تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى تىل گراماتىكىسىنىڭ ياشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. گراماتىكىدا سۆزنىڭ ئۆزگىرىش قائىدىلىرى، سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك خاراكتېر بېرىلىدۇ. گراماتىكا (مورفولوگىيە، سىنتاكسىس) سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ توپلىمى»[1]

مىللىي تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى تىلنىڭ تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ھەم گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبى قىسمىدا گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. بولۇپمۇ مىللىي تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشدا ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلنىڭ تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىنى،

---

① يۇقىرىقى كىتابچە 31 ـ بەت.

لۇغەت تەركىبى سىستېمىسىنى ھەمدە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش سىستېمىسىنى مۇكەممەل ئىگىلىۋالغاندىلا، ئاندىن ئۇ تىلنى مۇكەممەل ئىگىلىۋالغىلى بولىدۇ. كىشىلەر، خۇسۇسەن ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇغان كىشىلەر كۇندىلىك ھاياتتا تىلدىن كونكرېت پايدىلىنىپ، ئانچە ـ مۇنچە سۆزلەشنى ۋە سۆزلىگەننى ئانچە ـ مۇنچە چۈشىنىۋېلىشنى دوراپ ئۆگىنىۋېلىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماستىن، بەلكى «تىلنى نېمە ئۈچۈن ئۆگىنىش كېرەك ۋە ئۆگەنگەندە- مۇ ناھايىتى زور ئىجتىمات بىلەن ئۆگىنىش كېرەك؟ چۈنكى تىل ئوڭايلا ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك ئەمگەك سەرپ قىلماي بولمايدۇ»① دېگەن توغرا نۇقتىنەزەرنى مۇستەھكەم تىكلەپ، مىللىي ئورتاق تىلىمىزنىڭ پۈتۈن سىستې- مىسىنى ئۆزىنىڭ ئوبيېكتىپ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئەمەلىي ۋە نەزەرىيە جەھەتتىن مۇكەممەل ئىگىلىۋېلىشقا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشى زۆرۈر.

2 ـ §. تىل تەرەققىياتى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى

1. تىل ئۆزلۈكسىز تۇردە ئۆزگىرىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ

«شۇنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان تىلىنىڭ ئامىللىرىغا قۇللۇق دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە ئۆزلۈكسىز تۇردە تەرەققىي قىلىپ، بارغانسېرى كېڭىيىپ، چوڭقۇرلىشىپ، مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتـ قان ئىجتىمائىي ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ كەلگەچكىلا، ھازىرقى زامانىدىكى تەرەققىي تاپقان مىللىي تىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ناھايىتى قەدىمكىسىنى ئەمەس، بەلكى 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ۋە ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى شەرھىلىگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ھەم فرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش سىستېمىسىنى بىر قۇر سېلىشـ تۇرۇپ باقىدىغان بولساق، تىلنىڭ ئۆزلۈكسىز تۇردە ئۆزگىرىپ، تەرەققىي قىلىپ تۇرىدـ غانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

2. تىل تەرەققىياتى دېگەن نېمىگە قارىتىلغان؟

تىل تەرەققىياتى دېگىنىمىز تىلنىڭ قۇرۇلما ئېلېمېنتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا يەنى تىل تاۋۇشلىرى، مورفېملار (سۆزنىڭ ئەڭ كىچىك مەنىلىك بۆلەكلىرى)، سۆز ـ ئىبارـ لەر ۋە جۈملىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشىغا قارىتىلغان. تىلنىڭ مۇشۇ جەھەتلەردـ كى ئۆزگىرىشى بىر قىسىم كونا سۆپەت ئېلېمېنتلىرىنىڭ يوقىلىپ كېتىشىدە كونكرېت كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، «ئامبال»، «شاتۇر»، «گۈرزە»، «چېرىك» دېگەن ئوخشاش سۆزـ لەر ھازىر كونىرىغان تارىخىي سۆزلەر قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى، ئۇنداق سۆزلەر ھازىرقى كۇندىلىك تىل ئالاقىلىرىدا ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ؛ يەنە بىر قىسىم كونا سۆپەت ئېلېمېنتـ

① ماۋزېدۇڭ «تاللانما ئەسەرلىرى» 1971 ـ يىل، بېيجىڭ نەشرى، 3 ـ توم 1515 ـ بەت.

لىرىنىڭ يېڭىچە قوللىنىلىشىدا كونكرېت كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى

alin arslan tutfar
kuqin siqolan tutmas

(ھىلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بولىدۇ،
كۇچ بىلەن چاشقاننىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ) دېگەن ۋە يەنە:

kuzaku uzun bolsa
alig kuymes

(كۆسەي ئۇزۇن بولسا، قول كۆيمەس) دېگەن ماقال ـ تەمسىللەردىكى بەزى گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ، ئالايلۇق، «kuqin» دېگەندىكى «in»، «alig» دەك بەزى سۆزلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېڭىچە قوللىنىلىشى ھەمدە يەنە «قىبلىنامە»، «قەسەمىيات قىلىش» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ يېڭى مەنىدە قوللىنىلىشى، «يولداش»، «قېرىنداش» قاتارلىق ئوخشاش سۆزلەرنىڭ مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى قاتارلىق ئەھۋاللار؛ يەنە بىر تەرەپتىن يەنە يېڭى سۆيەت ئېلېمېنتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا كونكرېت كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، «ئۇنىڭلىغۇ»، «سۇنئى ھەمراھ»، «ئالەم كېمىسى»، «ئۇچار تەخسە»، «ھۆكۈمەتسىزلىك»، «گوۋۇيۇەن»، «زۇڭلى»، «باكلاۋۇر»، «ماگىستىر»، «دوكتۇر» دېگەن ئوخشاش يېڭى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە «سىزىم»، «سىك»، «سىت» دېگەندەك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ پەيدا بولۇشى، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەللىك»، «تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» دېگەنگە ئوخشاش سۆز قىسقارتىش ئۇسۇللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىقلار. تىل تەرەققىياتى دېگەنگە ئوخشاش سۆز قىسقارتىش ئۇسۇللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىقلار. تىل تەرەققىياتى دېگەندە مانامۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تىل تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۈزلىنىشىدىن قارىغاندا، تىل ئومۇمەن بارغانسېرى بېيىش، بارغانسېرى تاكامۇللىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ ئۇتتۇز نەچچە يىلدىن بۇيانقى تەرەققىياتىدىنمۇ بۇ ئەھۋالنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3. تىل نېمە سەۋەبتىن تەرەققىي قىلىدۇ؟

تىل جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان. تىل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە بېيىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە بېيىشى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق.

«تىل... ئادەمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ ئىشلىرىنىڭ بارلىق ساھەلىرى (ئىشلەپچىقىرىشتىن بازىسقىچە، بازىستىن ئۈستقۇرۇلمىغىچە بولغان بارلىق ساھەلەر) دىكى باشقا ھەر قانداق پائالىيەت بىلەنمۇ بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ...»①

«بۇ ھال ھەممىدىن ئاۋۋال تىلنىڭ، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزلۈك-

① ستالىن: يۇقىرىقى كىتابچە 11 ـ، 12 ـ بەت.

سىز دېگۈدەك ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سانائەت ژە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، تېخنىكا ژە پەننىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بۇ ئىشلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى سۆزلەر ژە يېڭى ئىبارىلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىل بۇنداق ئېھتىياجنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى يېڭى سۆزلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرىدۇ ژە ئۆزىنىڭ گراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاپ بارىدۇ»[1]

تىل جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنمىگە ئەگىشىپ بۆلۈنىدۇ، ئۇنىڭ نەتىجىسىدە دېئالېكتىكىلار، قېرىنداش تىللار بارلىققا كېلىدۇ؛ تىل يەنە جەمئىيەتنىڭ قوشۇلۇشىغا ئەگىشىپ قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بىرلىككە كەلگەن مىللىي ئورتاق تىل بارلىققا كېلىدۇ. ھەر قايسى تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلىك جەمئىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش، يېقىنلىشىش شۇ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ ھالمۇ تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

قىسقىسى، مەلۇم بىر تىلنى يارانقۇچى ژە قوللانغۇچى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ساھەسى ژە تەرەققىيات دەرىجىسى قانچىكى يۇقىرى بولسا، تەرەققىيات سۈرئىتى قانچىكى تېز بولسا، شۇ تىلنىڭ تەرەققىيات ساھەسى، تەرەققىيات دەرىجىسى شۇنچە يۇقىرى ژە تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ شۇنچە تېز بولىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا، «تىلنى ژە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن تىلنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخى بىلەن، شۇ تىلنى يارات قىلغان ژە شۇ تىلدىن پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ تارىخى بىلە زىچ بىرلەشتۈرگەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم»[2] مانا شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، يەنە شۇنداق دېيىش مۇكىنكى، «بىزنىڭ تىلىمىز ئەينى ۋاقىتتا بىزنىڭ تارىخىمىزدۇر»[3] دېيىشكە بولىدۇ، «مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇستىخان ـ سۆڭەك، قورال ـ جابدۇق ژە قەبرە ـ كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق دەلىل ـ پاكىت بارىكى، ئۇ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تىلىدۇر»[4]. شۇنداق بولغاچقا، تىل ماتېرىياللىرىنىڭ يارىدىمىگە تايىنىپ، تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى بويىچە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن شۇ تىلنىڭ ئىگىسى بولغان مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ژە شەكىللىنىشىنى ھەمدە ئۇنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بىلگىلى ژە چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ؛ تىللار ئارا تىل ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش ژە ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن بۇ مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت، سىياسەت، ئىقتىساد جەھەتلەردىكى ئالاقىسىنى بىلگىلى ژە چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ؛ تىل ماتېرىياللىرى تەمىنلىگەن مەلۇماتلاغا ئاساسەن يەنە شۇ مىللەتنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يۇسۇن ژە مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ بىلگىلى ژە چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

---

① ستالىن: يۇقىرىقى كىتابچە 12 ـ بەت.
② ستالىن: يۇقىرىقى كىتابچە 29 ـ، 30 ـ بەت.
③ ياكۇپ. گىرىمنىڭ سۆزى، خەتزۇچىدىن تەرجىمە قىلىپ ئېلىندى.
④ ياكۇپ. گىرىمنىڭ سۆزى.

4. تىل قانداق تەرەققي قىلىدۇ؟

بۇ يەردە كونكرېت تىلنىڭ كونكرېت تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئومۇمى تىللارنىڭ ئەڭ ئومۇمىي بولغان تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

تىلنىڭ ئەڭ ئومۇمىي ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرى، تىل تەرەققىياتىدا كونا سۈپەتتىن يېڭى سۈپەتكە ئۆتۈشتە ـ بىر خىل تىلدىن يەنە بىر خىل تىلغا ئۆتۈشتە، مەسىلەن، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈشتە ئۇشتۇمتۇت پارتلاش بولمايدۇ. «ئەمەلىەتتە، تىل مەۋجۇت تىلنىڭ يوقىتىلىشى ۋە يېڭى تىلنىڭ يارىتىلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى مەۋجۇت تىلنىڭ تۈپ ئامىللىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ياخشىلىنىپ بېرىشى بىلەن تەرەققي قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تىلنىڭ بىر سۈپەتتىن يەنە بىر سۈپەتكە ئۆتۈشى پارتلاش يولى بىلەن ئەمەس، بىردىنلا كونىسىنى يوقىتىپ يېڭىسىنى تىكلەش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى تىلنىڭ يېڭى سۈپىتىگە ۋە يېڭى قۇرۇلۇشىغا دائىر ئامىللارنىڭ پەيدىنپەي ۋە ۇزاق ۋاقىت ئىچىدە توپلىنىپ بېرىشى بىلەن، كونا سۈپەت ئامىللىرىنىڭ پەيدىنپەي يوقىلىپ بېرىشى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ»①

دېمەك، تىل تەرەققىياتى ئۇزلۇكسىز بولىدۇ، ئەمما تەدرىجى بولىدۇ. دەل شۇنداق بولغاچقا، «تىلدا ئىنقىلاب قىلىش»، «تىل تەرەققىياتىدا سەكرەپ ئىلگىرىلەش»... دېگەندەك ئوخشاش پىكىرلەر پۈتۈنلەي خاتا.

يەنە بىرى، تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تەرەققىياتى بىر تەكشى بولمايدۇ.

تىلنىڭ تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسمىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن باغلىنىش دەرىجىسى ۋە باغلىنىش خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ ئوخشاش بولۇپ كەتمەيدۇ.

«تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىي ئۆزگىرىشكە بەكمۇ مايىل بولۇپ، ئۇزلۇكسىز دېگۈدەك ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ»، «لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشى... مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان لۇغەت تەركىبىنى يېڭى سۆزلەر بىلەن يەتى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىيەت، پەن قاتارلىقلارنىڭ تەرەققي قىلىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان يېڭى سۆزلەر بىلەن تولۇقلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ... ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كەلسەك، ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن تولۇق ساقلىنىپ قالىدۇ، يەنە كېلىپ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئاساسىي سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ»②«تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش نۇرۇغۇن دەۋرلەر ئىچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، تىلدا چوڭقۇر يىلتىز

---

① ستالىن: يۇقىرىقى كىتابچە 37 ـ بەت.
② ستالىن يۇقىرىقى كىتابچە 3 ـ بەت.

تارقاتقان، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. . . گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسلىرى ناھايىتى ئۇزاق زامان ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ، چۈنكى تارىخى بۇ ئاساسلارنىڭ نۇرغۇن دەۋرلەر داۋامىدا جەمئىيەت ئۇچۇن ئۇنۇملۇك ھالدا خىزمەت قىلالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان.»[1]

شۇنداق بولغاچقا، «تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى - تىلنىڭ ئاساسى، تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ ماھىيىتى»[2]بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىنىڭ قىسىملىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىدىكى بۇنداق تەكشىسىزلىكنى جەمئىيەتنىڭ تىل ئالاقىسىدىكى ئېھتىياجى تىلنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيىتى بەلگىلەيدۇ.

تىل تەرەققىياتىنىڭ بۇ ئىككى ئەڭ ئومۇمىي ئىچكى قانۇنىيىتى بارلىق تىللاردا، تىلنىڭ ھەرقانداق تەرەققىيات باسقۇچىدا ئومۇميۈزلۈك رول ئوينايدۇ؛ زامان ۋە ماكان جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئورۇن ئوخشىمايدۇ، ۋاقىت ئوخشىمايدۇ، شارائىت ئوخشىمايدۇ دەپ بۇ تۈپ قانۇنىيەتلەرگە خىلاپلىق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

5. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىغا قىسقىچە بىر نەزەر

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركى تىللار تۈركۈمى غەربىي ھون تىل تارمىقى ئىچىدىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركى تىللار تۈركۈمى، موڭغۇل تىللىرى تۈركۈمى، مانجۇر - تونگۇس تىللىرى تۈركۈمى قاتارلىق تىل تۈركۈملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۈركى تىللار تۈركۈمى ئۇيغۇر تىلى، ئۆز بېك تىلى، قازاق تىلى، قىرغىز تىلى، تاتار تىلى، يۇغۇر تىلى، سالا تىلى، نوغاي تىلى، تۈركمەن تىلى، تۈرك تىكى، ئازەربەيجان تىلى، باشقىرت تىلى، قارا قالپاق تىلى، قومۇق تىلى، توخار تىلى، خاكاس تىلى، چۇۋاش تىلى، ياقۇت تىلى، قارايىم تىلى، قاا چاي تىلى، شور تىلى، ئاباقان تىلى، تىلۇوت تىلى، تورا تىلى، قۇندۇم تىلى، كۇماندى تىلى، قويبول تىلى، كورىك تىلى، سۇيۇت تىلى، ساغاي تىلى، باابا تىلى، قاچا تىلى، لىبىد تىلى قاتارلىق تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە؛ ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەن - مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس تۆھپىلەر يارىتقان؛ بىزنىڭ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ ئېسىل جەۋھەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىز ئەنە شۇ تىل ۋاستىسى بىلەن بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ مەشھۇرلىرىدىن بىر قىسمىنى تىلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى چۈشىنىشكە ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن تۆۋەندە

---

① ستالىن يۇقىرىقى كىتابچە 3 - بەت.
② ستالىن يۇقىرىقى كىتابچە 34 - ۋە 35 - بەتلەر.

قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز.

ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىرى (بۇلار ئاساسەن ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقىدا يېزىلغان):

ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىرامىزنىڭ ئالدى - كەينىدىكى نەچچە يۈز يىللار داۋامىدائىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇ تىلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى سوغدى يېزىقى، كۆك تۈرك يېزىقى (ياكى رۇنىڭ يېزىقى ۋە ياكى ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقى) دا يېزىلغان ئەڭ قەدىمكى تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولىدۇ. بۇ تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى مەڭگۈ تاشلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى، كولتىكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرى، مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قەدىمكى ئۇغيۇر تىلىدا يېزىلغانلىرى (بۇلار ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىرىنى ۋە ئەرەب يېزىقىدا ئەڭ دەسلەپتە يېزىلغانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ):

«ئالتۇن يارۇغ»

بۇ بۇددا ئەقىدىلىرى ۋە ھېكايىلىرى بايان قىلىنغان چوڭ ھەجىملىك كىتاب بولۇپ، 10- ئەسىردە بەشبالىق (جىمسارلىق) سىڭقۇ سەلىنۇدۇڭ دېگەن ئەدىپ تەرىپىدىن خەنزۇ تىلىدىن يۆرۈ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن ئۇنىڭ ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىياللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«چاشتانى ئىلىگ بەگ»

«چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانى بۇددا رىۋايەتلىرىگە دائىر بىر ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا چاشتانى ئىلىگ بەگ دېگەن بىر قەھرىمان شەخسى ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ياۋۇز جىن - ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەش قىلىپ، خەلقنى ئۇلارنىڭ زىياندائىشلىقىدىن قۇتقۇزغانلىقى ۋە خەلقنى دەھشەتلىك ۋابا كېسىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكى بايان قىلىنغان. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» نىڭ خەلققە خىزمەت قىلىش يولىدا قىلغان پىداكارلىقلىرى ئۇنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكىنى ۋە ئالىيجانابلىق ئەخلاقىي - پەزىلىتىنى ئىپادىلەيدۇ. گەرچە بۇ بىر ئەپسانىۋى خاراكتېرلىك ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ جىن كۆڭلىدىكى ئارزۇ - ئىستەكلىرى بەدىئىي ۋاستىلەر ۋە گۈزەل سۆز ئىبارىلەر بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىنى ئۇيغۇر تىلى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەپسانىۋى خاراكتېرلىك ئەسەرلەرنى يېزىق تىلىدا ئىپادىلەپ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر. شۇڭلاشقا ئۇ كىتاب قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەرەققىيات تارىخىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتاب 1913 -، 1914 - يىللىرى تۇرپاندىن تېپىلغان

بولۇپ، هازىر بېرلىندا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسى ياپونىيەدە نەشر قىلىنغان.

«ئوغۇزنامە»

«ئوغۇزنامە» دېگەن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقىمىز ئىچىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا كەڭ تارقىلىپ كەلگەن قەھرمانلىق داستانىدۇر. بۇ داستان XIII ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنغان بولۇپ، هازىر پارىژ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ داستاننىڭ ئەسلى نۇسخا بويىچە مۇرەتكە تېلىنىپ ساقلىنىپ قالغانلىقى تىل ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۈچۈن بەختلىك بىر ئىش دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ.

بۇ ھەقتە تۇركشۇناس ئالىملاردىن گېرمانىيەلىك ئا. ۋ. گابائىن خانىم «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن كىتابىدا: «بۇ ئەسەر مۇنداقلا ئوقۇپ قويسا بولىدىغان ئاددى ئەسەرلەردىن ئەمەس، بۇ كىتابتا ئۇچرايدىغان يۇكسەك دەرىجىدىكى قاپىيىلىك مىسرالار، نۇرغۇنلىغان ئوبرازلىق سۆز - ئىبارىلەر كىشىنى ئۆزىگە شۇ قەدەر مەپتۇن قىلىدۇكى، بەزى سۆزلەر خۇددى رېتىملىق شېئىرەك ۋە مۇزىكىلىق ناخشىلاردەك يېقىملىقتۇر» دەپ يازىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر ۋە بايلىقى، بەدىئىلىكى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى، بەدىئىي تۇزۇلۇشىنىڭ كىشىنى جەلپ قىلارلىقلىقى، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىقى، تىلىنىڭ يېغىنچاق، يېنىك، راۋان، ئوبرازلىقلىقى ۋە كۆچلۈك شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا تۇركشۇناس ئالىملارنىڭ ۋە جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلگەنىدى.

«شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»

«شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» («سامىتسۇ ئاچارىنىڭ تەرجىمھالى» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ) 1930 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» دېگەن ئەسەر 1909 - يىلى دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئۆيدىن تېپىلغان. بۇ ئەسەرلەرمۇ بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئەدەبىي تەرجىمە ئەسەرلىرىمىزنىڭ نەمۇنىلىرىدۇر. سانسكرىت، تىبەت، توخار، خەنزۇ ۋە باشقا خەلق تىللىرىدىن شۇ قاتاردىكى دىنىي، پەلسەپىۋى ئەسەرلەرنىڭ، شۇنىڭ بىلەن بىللە تىبابەتچىلىككە، جەمئىيەتشۇناسلىققا، ئىقتىسادقا دائىر ھەمدە بەدىئىي ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەرنىڭ راۋان، بولۇق ۋە جانلىق تەرجىمە قىلىنىشى قارا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى، مەدەنىيەت - مائارىپ تەرەققىياتى سەۋىيىسىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە يۇكسەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى ھەم گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىمۇ خېلى يۇكسەك دەرىجىدە تاكامۇللاشقان پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ.

XX ئەسىردىن باشلاپ قاراخانىلار سۇلالىسى ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن سىياسىي ئىقتىسادىي ھايات ساھەلىرىنىڭ ھەممىسىدە گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. بولۇپمۇ

مەشھۇر «يىپەك يولى» ئوتتۇرا لىنىيىسىنىڭ قەشقەر شەھرىنى، شىمالىي لىنىيىسىنىڭ بالا ساغۇن بىلەن بارىسخان شەھەرلىرىنى قاتناش تۈگۈنى قىلغانلىقى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپا بىلەن شەرقىي ئاسىيانى بىر - بىرىگە باغلايدىغان قۇرۇقلۇق يولىنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسى زېمىنىدىن ئۆتكەنلىكى، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن راۋاجلىنىشىغا قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. قاراخانىلار سۇلالىسى XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب، ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇش، ئەرەبلەردە توپلانغان دۇنياۋى ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. نەتىجىدە بۇ سۇلالە XI ئەسىرگە يەتكەندە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئەڭ يۇقىرى تەرەققىياتقا ئېرىشكەن، ئەڭ مەدەنىيەتلىك بىر سۇلالە بولۇپ قالغانىدى. ئەنە شۇنداق شارائىتتا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر مۇتەپەككۇرلىرى، پەيلاسوپلىرى، ئەدىپ - شائىرلىرى، مۇغەننىلىرى يېتىشىپ چىقتى. مەھمۇد قەشقىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ ئالىملار-نىڭ ۋەكىللىرى؛ ئۇلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسەرلىرى شۇ دەۋرىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان نادىر ئەسەرلەردۇر. بۇ دەۋر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى ھەم مائارىپى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ راسا گۈللەنگەن بىر ئالتۇن دەۋرى بولۇپ قالغانىدى بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» دېگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«بۇ كىتابقا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن 17 ئاپتورنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى ئۆلگە سۈپىتىدە كىرگۈزۈلدى. كىتاب 11 - ئەسىردە ياشىغان ۋە ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق قامۇسىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن شېئىر - قوشاقلارنىڭ بىر قىسىم نەمۇنىلىرى بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ نەمۇنىلەر ئاساسەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىل خۇسۇسىيىتى ۋە تەرەققىياتى، جۇملىدىن ئۇنىڭ تارىخى، ئىتنوگىراڤىيىسى، تۇرمۇش شارائىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرىگە دائىر قىممەتلىك ئىلمىي ھۇججەت بولۇش بىلەن بىللە، XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپپەك-كۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن پارچىلار. بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ۋە مەلۇم جەھەتتىن ئىسلام ئەقىدىلىرى تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇر مىللىي مۇھىتىدا نۇرغۇن ئەسىرلەر داۋامىدا شەكىللەنگەن ئىدىئولوگىيە ۋە بەدىئىي ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ جەۋھىرىدۇر. شۇنىڭدەك ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر قەدەر ساغلام قەدىمكى ئۇغۇز ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر قەدەر ساغلام مىللىي تىلدا يېزىلغان. ئۆز ۋاقتىدا دۆلەت باشقۇرۇش نىزامى سانالغان بۇ داستان شۇ دەۋرگە نىسبەتەن خېلى ئىلغار بولغان سىياسى ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلىم - مەرىپەتنى گۈللەندۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىشنى يۇكسەلدۈرۈپ، دۆلەتنى قۇدرەتلىك، باي قىلىش ۋە خەلقنى پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە نىزام، تەدبىر-

لەرنى، ئالىيجاناپ پەزىلەتلەرنى جارى قىلىشقا تەرغىپ قىلىدىغان يېرىك دىداكتىك ئەسەر-دۇر. بۇ تەرغىباتلارنىڭ بىر قىسمى بۇگۈنكى كۈندىمۇ مەلۇم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«تۈركى تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» - ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى، ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممىتى جەھەتتىن تۈركى تىللار تۈركۈمىدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە شاھانە ئەسەر بولۇپ، ئۇ شەرق مەدەنىيەت تارىخىنىڭ شانلىق سەھىپىلىرىدىن بىرىدۇر. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى، جۇملىدىن ۋەتەنداش بارلىق جۇڭخۇا مىللەت-لىرى شۇقەدەر زور تارىخىي ۋە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك مىللى ئىپتىخارى ھېسابلايدۇ.»①

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئەلۋەتتە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرەققىي قىلىپ ئۆتۈش مەسىلىسى توغرىسىدا، شۇ كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن:

«XIII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى ئەدىپ ئەھمەد يۈكنەكى ئۆزىنىڭ «ئەتە بەتۈل ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى») ناملىق دىداكتىك داستانى بىلەن مەشھۇر. كىتابقا پارچىلىرى كىرگۈزۈلگەن بۇ داستاندا ئەھمەد يۈكنەكى «قۇتادغۇبىلىك» ئەنئەنىسىگە ۋارىس-لىق قىلىپ، ئىلىم - مەرىپەتنى، تىل - لوگىكىنىڭ ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر تەپەككۇر ۋە قىزغىن ئىشتىياق بىلەن مەدھىيىلىگەن، راستچىللىق، سېخىلىق كەمتەرلىككە ئوخشاش پەزىلەتلەرگە ئالقىش ياغدۇرۇپ، يالغانچىلىق، بېخىللىق، ھاكاۋۇرلۇق، جاھالەتكە ئوخشاش رەزىل ئىللەت ۋە ھادىسىلەرنى ئۆتكۈر تەنقىد قىلغان. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» نىڭ تىلى ئەينى زامانىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن - كېيىنرەك، ئەرەب پارىس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، چاغاتاي دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى سۈپىتىدە شەكىللەنگەن «چاغاتاي تىلى»غا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى يەنە بىر (بوسۇغا) دۇر.»②

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىرى:

XVI - XIX ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدا ياشىغۇچى ئەدىپلەر، شائىرلار ۋە ئالىملار بۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى «چاغاتاي تىلى» دەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەپ، ئۇغۇيۇر يېزىقىنى «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتىشىدىغان بولدى. «چاغاتاي» دېگەن بۇ نام چىڭگىزغاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ نامى بولۇپ، ئۇ XVI ئەسىرلەردە شىنجاڭ بىلەن ئامۇر دەرياسى ئەتراپىدىكى كەڭ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، بۇ كەڭ زېمىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغانىدى. بۇ دەۋردە چاغاتاينىڭ شىنجاڭنى باشقۇرۇپ تۇرۇش ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى ھەمدە ئۇغيۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغاندىن سىرت، اچاغاتايدىن كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ ئۇسلۇپ ۋە شۇ يېزىق بىلەن يېزىغان ئەسەرلەر تىلىمۇ چاغاتاي تىلى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن، ناۋايى ۋە باشقا ئالىملار تۈركى تىل دەپمۇ ئاتاشقان.

---

① شۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆز 2 -، 3 - بەتلەر.
② «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، كىرىش سۆز 4 - بەت.

«14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ماۋەرا ئۇننەھرده ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان لۇتپى، ئاتايى، سەككاكىلارنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدۇر. بۇ مەزگىللەردە تۈركى تىللار تۈركۈمىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا پارس تىلىنىڭ تەسىرى بەك كۈچەيىپ، «پارس تىلىدا يېزىلمىغان شېئىر شېئىر بولمايدۇ» دېگەن ئەپسانىلار كەڭ تارقىلىپ، مىللىي (تۈركى) ئەدەبىي تىل چەتكە قېقىلىشقا باشلىغانىدى. بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، بۇ چاغدا، تۈركى تىل ـ ئەدەبىياتىنى مۇشۇنداق ھالكەت خەۋپىدىن پەقەت قەدىمكى ئۇغۇيۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغىتا لۇتپى، ئاتايى، سەككاكىلار، بولۇپمۇ كېيىنرەك ئەكشىر ناۋايى چوڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر تىلىنى جەۋلانغا كەلتۈرۈپ، يەنە بىر ئاجايىپ زور گۈزەل شېئىرىيەت دۇنياسىنى ئاچتى، بەزىلەر بۇ ئەدەبىياتنىڭ تىلىنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىشىدۇ. ئەلشىر ناۋايى ئۇنى ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتايدۇ. بۇ تىلنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئەرەپ، پارس، تۈركى (ئاساسەن ئۇيغۇر) تىللىرىدىن ئازىلاشما، گرامماتىكىلىق جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن. ناۋايىنىڭ قارىشىچە، لۇتپى، سەككاكىلار ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ كامالەتكە يەتكەن پىشۇالىرىدۇر. ناۋايىنىڭ ئۆزىمۇ ئەنە شۇلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئالەمشۇمۇل يىرىك ئەسەرلەرنى يارىتقان. بۇ كىتابقا لۇتپى، ئاتايى، سەككاكىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىر قىسىم نەمۇنىلەر كىرگۈزۈلدى، چوڭقۇر ھېسسىياتقا باي، يۇقىرى دەرىجىدىكى بەدىئىيلىككە ئىگە بولغان بۇ لېرىك سەنئەت نەمۇنىلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ پىر ـ ئۇستاز سانىلىپ كەلگەن ئەلشىر ناۋايى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلىكى، تېماتىك مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، چوڭقۇرلۇقى، يۇكسەك بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ئالەمشۇمۇل كلاسسىكلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ «چاھار دىۋان» ناملىق ئەسىرى 4، 5 ئەسىردىن بېرى ئۇيغۇر مەدرىسىلىرىنىڭ مۇھىم بىر ئەدەبىيات دەرسلىكى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كەلگەن. نۇرغۇن غەزەللىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ دەستۇرى بولغان «12 مۇقام»نىڭ ناخشا تېكىستىگە ئايلىنىپ كەتكەن، «خەزا ئىنۇل مەئانى» («مەنىلەر خەزىنىسى») ناملىق بۇ دىۋان ئەينى زامانداا بارلىق تۈركى تىللار تۈركۈمىدىكى خەلقلەرنىڭ لېرىك ـ سەنئىتىگە نۇر بېغىشلاپ كەلگەن ئۇلۇغ ئەسەردۇر. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ خىلمۇ ـ خىل قىزىقىشلىق سيۇژىت، خىلمۇ ـ خىل جانلىق ئوبرازلار ۋە زور ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان نۇرغۇنلىغان چوڭقۇر پىكىرلەر بىلەن تولغان داستانلىرى ئەسىرلەردىن بېرى خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ياشىماقتا. ئۇنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرىمۇ زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ناۋايىدىن كېيىن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان، بۇ كىتابقا ناۋايىنىڭ بىر قىسىم غەزەل، رۇبائىلىرى ۋە «پەرھاد ـ شېرىن» داستانىدىن بىر پارچە كىرگۈ

زۇلدى، بۇ پارچىلاردىمۇ ناۋائىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرلىق سىماسى چاقناپ تۇرىدۇ.

بۇ كىتابقا يەنە 17 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۆتكەن خىرقىتى، زەلىلى، نوبىتى، گۇمنام، قەلەندەر، سەبۇرى، موللا بىلال، تەجەللى قاتارلىق شائىرلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلدى.

بىز ئەنە شۇ تارىخىي يادىكارلىقلىرىمىز «شۇ تارىخىي دەۋرىدىكى ئەھمىيىتىنى، ئاساسىي ئېقىمىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشىمىز لازىم ھەمدە ئۇنى بىر تارىخىي مىراس دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىكىمىز تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش كونىدىن يېڭىنى يارىتىشقا ئىمكان بېرىدۇ. بۇ شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر ئامىل.»①

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما يادىكارلىقلار ئاساسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقتىن پايدىلانغاندىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئونىڭ ئومۇمىي تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا قاراپ تەخمىنەن ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، قەدىكى ئۇيغۇر تىلى دەپ تۆت دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەھۋالىنى سوغدى يېزىقىدا، قەدىمكى تۈركى رۇنىك يېزىقىدا (يەنى ئورخۇن ـ يەنسەي يېزىقىدا) يېزىلغان يادىكارلىقلاردىن مەلۇم دەرىجىدە بىلگىلى بولىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەھۋالىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە ئەڭ دەسلەپكى بىر قىسىم ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلاردىن بىلىشكە بولىدۇ.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتۈن سىستېمىسى ۋە قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەخمىنەن 13 ـ ئەسىردىن تارتىپ تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان تارىخىي مەزگىل ئىچىدە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلاردىن بىز قەدەر تولۇق بىلىۋېلىشكە بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى پۈتۈن ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ زامانىمىزدىكى نەتىجىسى. ئۇ بولۇپمۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا زىچ ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى زامان تىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆز تەرەققىياتىنمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمى مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى بىلەن بىر جەريان ئىچىدە بىللە شەكىللەنگەن مىللىي ئورتاق تىلدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي ئورتاق تىلى سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان. ئۇ ھازىرغىچە بولغان يېرىم ئەسىرچە ۋاقىت ئىچىدە، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىل ئىچىدە پۈتكۈل جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تىل ئالاقىسىدىكى كۈندىن ـ كۈنگە كېڭىيىپ، چوڭقۇرلىشىپ، مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتقان ئېھتىياجنى قاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ، سوتسىيالىستىك مىللەتنىڭ، سوتسىيالىستىك مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىدىن نەمۇنىلەر». كىرىش سۆز 4 ـ، 5 ـ ۋە 9 ـ بەتلەر

دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈشتە غايەت زور رول ئويناماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىياتى جەريانىدا، ھازىر تېخى ياشلىق باھارى باسقۇچىدا تارماقتا. ماركسىزم ـ لېنىنىزم نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، سوتسىيالىزم ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريان بولۇپ، بۇ جەريان ئىچىدە بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك مىللەتلەر ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىدۇ. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، مىللىي تىل يېزىقىمۇ زور دەرىجىدە راۋاج تاپىدۇ ھەمدە شۇنداق بولۇشى كېرەك.

تۆۋەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا تۆۋەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

3 ـ §. دېئالېكت، ئورتاق تىل، ئەدەبىي تىل

ھەر خىل تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىلنىڭمۇ ھەر خىل مەۋجۇت شەكىللىرى يەنى ۋارىئانتلىرى شەكىللىنىدۇ؛ يەنى مەلۇم بىر تىلنى قوللانغۇچى پۈتكۈل ئىجتىمائىي كوللېكتىپ دائىرىسىدە پارچىلىنىش ـ بۆلۈنۈشنىڭ كېڭىيىشى، كۆچىيىشى نەتىجىسىدە ئۇ تىلنىڭ شۇ مىللەتنىڭ بىر تۈتاش ئالاقە ۋاستىسى بولۇش رولى تەدرىجىي ئاجىزلىشىپ، مۇقەررەر ھالدا شۇ تىلنىڭ ھەر خىل يەرلىك ۋارىئانتلىرى شەكىللىنىدۇ.

1. دېئالېكت دېگەن نېمە؟

دېئالېكت ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ بىر تارمىقى، يەنى ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ يەرلىك ۋارىئانتىدۇر.

دېئالېكتلارنىڭ ئۆز ئارا پەرقى ئالدى بىلەن تىل تاۋۇشلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. ھەر بىر دېئالېكتنىڭ تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىدا ھەم پەرقلىق، ھەم ماسلىق قانۇنىيەت بولىدۇ. دېئالېكتلارنىڭ ئۆز ئارا پەرقى لۇغەت تەركىبىدىمۇ كۆرۈلىدۇ؛ ئادەتتە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىمۇ پەرق بولىدۇ، بىراق ئانچە زور بولمايدۇ.

بىر تىلنىڭ بىر قانچە دېئالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقە قارىغاندا ئورتاقلىق ناھايىتى زور بولىدۇ.

دېئالېكت تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، دېئالېكت بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى بىرەر مىللەتنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي گۇرۇھى دائىرىسى ئىچىدە ئومۇمىي خەلقلىق خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. شۇ دائىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىنى رولىنى ئويناىدۇ ۋە ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئىككىنچى، دېئالېكت ئۆزىگە خاس ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشقا ئىگە ھەمدە ئۆزىگە خاس تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىغا ئىگە.

ئۈچىنچى، دېئالېكت بىر خىل تارىخىي ھادىسىدۇر. ئۇ مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ۋە جاريان ئىچىدە شەكىللەنگەن. ئۇ يەنە مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ۋە جەريان ئىچىدە

تەدرىجىي ئاجىزلاپ، ئومۇمىي خەلق تىلىغا قوشۇلۇپ سىڭىپ كېتىدۇ.

قىسقىسى، دېئالېكت بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ مەلۇم بىر دائىرىسىدە ئالاقە قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ تىلنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ ئورتاق تىل بولسا، بىر مىللەت ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىدە ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ تىلنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا تىلنىڭ يەرلىك شەكىللىرىنى بۇنچىۋالا ئىنچىكە پەرقلەندۇرۇپ يۈرمەيلا «يەرلىك شىۋە» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇنداق دېگەندە، «شىۋە» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى تېخى دېئالېكت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن پەرقلەرنمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىۋالىدۇ.

2. ئورتاق تىل دېگەن نېمە؟

مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مىللىي ئورتاق تىل مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن. مىللىي ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا ك. ماركس ۋە ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتىدۇ: «ھازىرقى زامانىدىكى ھەر قانداق تەرەققىي قىلغان ۋە ئىستېخسىد-لىك ھالدا پەيدا بولغا مىللىي تىللاردىن بەزىلىرى تەييار ماتېرىيالدىن تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، مەسىلەن، رىما ھەم گېرمان تىللىرى؛ بەزىلىرى مىللەتلەرنىڭ چېتىشىپ كېتىشى، ئارىلىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، مەسىلە، ئېنگېلىز تىلى؛ بەزىلىرى ئىقتىسادىي ھەم سىياسىي جەھەتتىكى مەركەزلىشىش ئارقىسىدا دېئالېكتلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللىي تىلغا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە مىللىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەندۇر»①

بىرلىككە كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشتىكى مۇشۇنداق ھەر خىل يوللىرى ئىچىدە «ئىقتىسادىي ھەم سىياسىي جەھەتتىكى مەركەزلىشىش ئارقىسىدا دېئالېكتلا-رنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلغا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە مىللىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى» ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈكتۇر.

مىللىي ئورتاق تىل ھامان مەلۇم دېئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مەزكۇر دېئالېكت يەنى مىللىي ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساس بولۇپ رول ئوينىغاندىن باشقا، قالغان دېئالېكتلارمۇ مەلۇم دەرىجىدە بېيىتىش، تولۇقلاش، تاكامۇللاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. ئۇلارنىڭ بەزى تەركىبلىرى تىل ئۇزۇقى ئورنىدا مىللىي ئورتاق تىلغا قوبۇل قىلىنىدۇ.

مىللىي ئورتاق تىل مەۋۇم بىر يېتەكچى دېئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. لېكىن ئۇ يېتەكچى دېئالېكتنىڭ ئەينى ئۆزى ئەمەس؛ يېتەكچى دېئالېكتنىى ئاساس قىلىپ، ئۆزىنىڭ باشقا بارلىق دېئالېكتلىرىدىن زۆرۈر بولغان ھەممە پايدىلىق تىل ئامىللىرىنى مۇڭاپىق قوبۇل قىلىپ راۋاجلانغان بولغاچقا، ئۇ يېتەكچى دېئالېكتتىن تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ باي، تېخىمۇ گۈزەل بولىدۇ.

---

① «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى». خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم.

قانداق دېئالېكت مىللىي ئورتاق تىلنىڭ يېتەكچى دېئالېكتى بولىدۇ؟ مەلۇم بىر دېئالېكتنىڭ يېتەكچى دېئالېكت بولۇشى كىشىلەر تەرىپىدىن سۈيىيىكتىپ ھالدا بەلگىلەنمەيدۇ؛ بۇ ھەرقايسى دېئالېكت رايونىنىڭ تارىخىي يوسۇدىنا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتىغا باغلىق بولىدۇ. ئىجتىمائىي شەرت - شارائىت دېگىنىمىز سىياسەت، ئىقتىساد، پەن - مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردە تەرەققىي تېپىش - تاپماسلىق شەرت - شارائىتىغا ئېيتىلىدۇ. بولۇپمۇ مىللەت شەكىللىنىۋاتقان تارىخىي جەريانىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مۇشۇنداق شەرت - شارائىتلار مەلۇم دېئالېكتنىڭ يېتەكچى دېئالېكت بولۇش - بولماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، مەلۇم بىر دېئالېكت قوللىنىلىۋاتقان رايون ياكى شۇ رايونىنىڭ مەلۇم بىر دائىرىسى ئەگەر پۈتكۈل ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي، پەن، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن بولسا، بولۇپمۇ مىللەت شەكىللىنىۋاتقاندا، شۇنداق تارىخىي مۇقەررەرلىك بويىچە شۇنداق مەركەز بولسا، شۇنىڭ شۇ دېئالېكت مىللىي ئورتاق تىلنىڭ يېتەكچى دېئالېكتى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ؛ جۇملىدىن شۇ دېئالېكت پۈتكۈل ئىجتىمائىي كوللېكتىپ دائىرىسىدە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك بولغان، ۋەكىللىك خاراكتېرى ئەڭ مول بولغان ئەڭ ئىناۋەتلىك، ئەڭ مۇھىم دېئالېكت بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، مىللىي ئورتاق تىل ئەنە شۇ دېئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە تەرەققىي تاپىدۇ.

مىللىي ئورتاق تىل ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە كەم بولسا بولمايدىغان زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرى؛ ئۇ ئەينى ۋاقىتتا، مىللەتنىڭ بىرلىك - ئىتتىپاقلىقىنى، تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر ئامىلى.

3. ئەدەبىي تىل دېگەن نېمە؟

مىللىي ئورتاق تىلنىڭ ئېغىزچە شەكلى ۋە يېزىقتىكى شەكلى بولىدۇ؛ ئېغىزچە شەكلى جانلىق تىل، يېزىقتىكى شەكلى يېزىق تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. جانلىق تىل ئومۇمەن رادىئو - تېلېۋىزىيە، كىنو - تىياتىر، دوكلات - لېكسىيە، تەشۋىقات - تەرغىبات، ئوقۇش - ئوقۇتۇش قاتارلىقلاردا كەڭ قوللىنىلىدۇ؛ ئۇ ئېغىز ئارقىلىق ئېيتىلىدۇ. قۇلاق ئارقىلىق ئاڭلىنىدۇ. يېزىق تىلى بولسا، ئومۇمەن بىرلىككە كەلگەن ئىملا قائىدىسى بويىچە نەشر قىلىنغان بارلىق گېزىت - ژۇرنال، كىتاب - ماتېرىيال، ھۆججەت - ئالاقىلاردا كەڭ قوللىنىلىدۇ؛ ئۇ قول ئارقىلىق يېزىلىدۇ (تىزىلىدۇ). كۆز ئارقىلىق ئوقۇلىدۇ (كۆرۈلىدۇ). يېزىق تىلى جانلىق تىلنى ئاساس قىلىدۇ ھەم ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ.

مىللىي ئورتاق تىل، بولۇپمۇ ھازىرقى زامانداكى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان مىللىي ئورتاق تىل، بىرىنچىدىن، شۇ مىللەتنىڭ تىلشۇناسلىرى ۋە تىل ئىلمىي خادىملىرى تەرىپىدىن

دىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن رەت - تەرتىپكە چۈشۈرۈلگەن بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتلەردىن ئۆزئىنىڭ ئوبيېكـ تىپ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلغان، تېخىمۇ مۇكەممەل سىستېمىغا چۈشۈرۈلگەن تىل بولىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، مىللەتنىڭ زىيالىيلار قاتلىمى، بولۇپمۇ، تىل ماھىرلىرى، ئەدىپلىرى، ئالىملىرى ۋە يېتەكچىلىرىنىڭ خەلق جانلىق تىلىدىن ئۈستىلىق بىلەن ئىجادىي پايدىلانغان ئاساستا يارانقان ئۈلگە خاراكتېرلىك يېرىك ئەسەرلىرى مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىياتىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. مۇشۇنداق مىللىي ئورتاق تىل ئەينى ۋاقىتتا مىللىي ئەدەبىي تىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بارغانسېرى بېيىپ راۋاجلىنىش، قېلىپلىشىش ۋە كۇن ساناپ تاكامۇللىشىپ تېخىمۇ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈش باسقۇچىدا تۇرماقتا.

4 - §. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى ۋە ئەدەبىي تەلەپپۇزى

1. ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يەنى ئۆزگىچىلىك ھەممىدىن ئاۋۋال تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىدا كۆرۈلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا لۇغەت تەركىبىدە كۆرۈلىدۇ؛ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى پەرق ئىنتايىن ئاز دىيەرلىك، بۇ دىئالېكتلار ئارا تەرجىمان ئىشلىتىلمەسمۇ، ئاساسىي جەھەتتىن پىكىر ئالماشتۇرۇش، بىر - بىرىنى چۈشىنىش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق رېئال ئەھۋالغا ھەمدە دىئالېكتولوگىيىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرىنى مەركىزىي دىئالېكت، غەربىي جەنۇب دىئالېكتى ۋە لوپنۇر دىئالېكـ تى دەپ ئۈچ دىئالېكتقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

مەركىزىي دىئالېكت

بۇ دىئالېكت رايونى قۇمۇلدىن تارتىپ ئىلىغىچە، ئۇرۇمچىدىن تارتىپ ئاقسۇغىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى باشقا دىئالېكتلارغا قارىغاندا خېلى كۈچلۈك بولۇپ، ئومۇمەن سۆزنىڭ باش بۇغۇمىدا «O» ياكى «θ» تاۋۇشى بولسا، كېيىنكى بۇغۇملىرىدا «U» ياكى «U» تاۋۇشى كېلىدۇ ھەمدە تەركىبىدە مۇشۇنداق لەۋلەشـ كەن تاۋۇش بار قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، ئويۇن، ئۆتۈك، بويۇن، قولۇم، كۆزۈك، سۆزلۈك، قويۇپ، كۆرۈپ، تويۇپ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۆز ئاخىرىدىكى «K»، «K»، «P» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە قوشۇمـ چىلار ئۇلانغاندا، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا كېلىپ قالدا، ئۆزىگە مۇناسىپ جارانىلىق

تاۋۇش «q» ، «g» ، «w» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، ياتاق ـ ياتىقى، قورساق ـ قورسىقىم، يۇرەك ـ يۈرىكىڭ، چىلەك ـ چىلىكىڭ، كىتاب ـ كىتابى، مەكتەپ ـ مەكتىپىمىز دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، باشقا دىئالېكتلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «W» تاۋۇش بۇدىئالېكتتا بىر قەدەر قانۇنىيەتلىك ھالدا «g» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۇرۇلۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، ئوۋال ـ ئۈگال، جۇۋا جۈگا، ھاۋانچا ـ ھاگانچا، ھالۋا ـ ھالگا، ناۋادا ـ ناگاندا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، سۆزنىڭ باش بۇغۇمىدا كەلگەن «u» ، «u» ، «i» تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا كەلگەن «y» تاۋۇشى بۇدىئالېكتتا ئومۇمەن «Z» قىلىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، يۈلتۈز ـ ژۇلتۇز، يۇلغۇن ـ ژۇلغۇن، يۇرت ـ ژۇرت، يۇرەك ـ ژۇرەك، يۇتۇم «yutum» ـ ژۇتۇم، يىل ـ ژىل، يىغىن ـ ژىغىن، يىلقا ـ ژىلقا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

غەربىي ـ جەنۇب دىئالېكتى

بۇ دىئالېكت رايونىغا قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىگەقاراشلىق كەڭ رايونلار كىرىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىر قەدەر ئاجىز، سۆزنىڭ باش بۇغۇمىدا «o» ياكى «a» تاۋۇشى كېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن شۇنىڭغا ماس لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئېلىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، بۇنداق بولماي، بەلكى «a» ياكى «a» تاۋۇشى كېلىدۇ. مەسىلە، ئويان (ئويۇن) ، ئۆتەك (ئۆتۈك) ، بويان (بويۇن) ، قولام (قولۇم) ، كۆزەك (كۆزۈك) ، قوياپ (قويۇپ) ، تۇياپ (تويۇپ) ، قوپاپ (قوپۇپ) ، كۆرەش (كۆرۈش) ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۆز ئاخىرىدىكى «k» ، «k» ، «p» ، تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئومۇمەن «q» ، «g» ، «W» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن، ياتاق ـ ياتىقى، قورساق ـ قورسىقى، يۇرەك ـ يۈرىكىڭ، چىلەك ـ چىلىكىڭ، ئېشەك ـ ئىشىكىم، كىتاب ـ كىتابى، مەكتەپ ـ مەكتىپى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، بىر مۇنچە سۆزلەر تەركىبىدىكى «W» تاۋۇشى «g» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن، ئوۋال، جۇۋا، ھاۋانچا، ھالۋا، ناۋاندا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، سۆزنىڭ باش بۇغۇمىدا كەلگەن «u» ، «u» ، «i» نىڭ ئالدىدىكى «y» ئومۇمەن «Z» ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، ژىلقا، ژىلتىز، ژۇرەك، ژىلان، ژىل، ژىغىن، ژۇلغۇن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەشىنچى، ئورتاق تىل بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بەزى بىر بۇغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى «a» تاۋۇشى «o» قىلىپ، «u» تاۋۇشى «u» قىلىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، «gar» سۆزى «gor» دەپ، «gax» سۆزى «gox» دەپ، «gul» سۆزى «gul» دەپ، «kuq» سۆزى «kuq» دەپ، «qaqux» سۆزى «qoqux» دەپ ئېيتىلىدۇ ۋە باشقىلار.

ئالتىنچى، بىر قىسىم سۆزلەردە بۇغۇم ئاخىرىدىكى «l» تاۋۇشى ئۆزىدىن كېيىن

ئۇلىنىپ كەلگەن «m» تاۋۇشى تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئالما ـ ئامما، ئال ـ ئاما، كەل ـ كەممىدى، قىل ـ قىممىغان، سال ـ ساممىدىم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

لوپنۇر دىئالېكتى

لوپنۇر دىئالېكتى ئورتاق تىلغان، جۇملىدىن ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزگىچىلىكى بىر قەدەر زوررىاق بولغان بىر خىل دىئالېكت رايونى بولۇپ، بۇ دىئالېكت لوپنۇر ناھىيىسىگە قاراشلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ناھايىتى كۈچلۈك؛ سۆزنىڭ ھەتتا 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ بوغۇملىرىغىچىلىكمۇ ماسلىشىش ئەھۋالى ئۇچرايدۇ. قوي ـ قويمۇ (قويما) ـ قويموغۇن (قويمىغىن) ـ قويموغونلور (قويمىغانلار)، كۆرمۈگۈنلۈر (كۆرمىگەنلەر) ـ كۆرمۈگۈنلۈرنۇ (كۆرمىگەنلەرنى) دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «k»، «k»، «p» تاۋۇشى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا «q»، «g»، «w» گە نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن، ياتاق ـ ياتاغى، چىلەك ـ چىلەگى، كىتاب ـ كىتابى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «w» تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا «g» نى قوللىنىش خۇددى تۇرپان، قومۇل شىۋىلىرىدىكىدەك كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئاگا «ھاۋا»، گادە (ۋەدە) ئاگال «ئاۋۇال»، گاپا (ۋاپا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، سۆز بېشىدا «u»، «u»، «i» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى «y» نى «z» قىلىپ ئوقۇش ئەھۋالى بۇ دىئالېكتتا يوق. مەسىلەن، «يىگىنە» دېگەننى «ژىگىنە» دېمەيدۇ.

بەشىنچى، بۇ دىئالېكتتا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى كۈچلۈك بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىمۇ خېلى كۈچلۈك. شۇڭا بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ كونكرېت ئون نەچچە خىلغا بارىدۇ. مەسىلەن، مۆشۈك ـ مۆشۈككۇ (مۆشۈكنىڭ)، ئوق ـ ئوققۇ (ئوقنىڭ)، ئىشىك ـ ئىشىككى (ئىشىكنىڭ) مىق ـ مىققى (مىقنىڭ)، كۆل ـ كۆللۈ (كۆلنىڭ)، تال ـ تاللى (تالنىڭ)، تاش ـ تاشكى (تاشنىڭ)، مىس ـ مىسى (مىسنىڭ)، يولۇاز ـ يولۇازۇ (يولۇاسنىڭ)، جان ـ جانىنى (جانىنىڭ) دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەردە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ـ كۇ، ـ قۇ، لى، لۇ، لى، كى، سى، ۇ، نى قاتارلىق 10 خىل شەكىلدە كەلگەن.

بۇ دىئالېكتلارنىڭ گراممىاتىكىلىق ھەم لۇغەت تەركىبى جەھەتتىكى پەرقلىرىنى كۆرسىتىشكە توغرا كەلسە، تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

گراممىاتىكىلىق جەھەتتە:

1) لوپنۇر دىئالېكتىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ پەرقى يوق. ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكتلاردا بولسا ئۇلار پەرقلىق. مەسىلەن،

لوپنۇر دىئالېكتىدا	ئەدەبىي تىلدا
ئورمۇنۇ كۇنۇ	ئورمىنىڭ كۈنى
ئورمۇنۇ ئورۇپ	ئورمىنى ئورۇپ
ئاشتى تۇزۇ	ئاشنىڭ تۇزى
ئاشتى ئەتىپ	ئاشنى ئېتىپ
تارۇۇزۇ ئۇرۇغۇ	تاۋۇزنىڭ ئۇرۇغى
تارۇۇزۇ ئالىپ	تاۋۇزنى ئېلىپ

2) لوپنۇر دىئالېكتىدا پېئىللارنىڭ 3 - شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىسى پەرقلىق. ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكتلاردا بولسا پەرقسىز. مەسىلەن،

لوپنۇر دىئالېكتىدا	ئەدەبىي تىلدا
بالا بارادۇ	بالا بارىدۇ
بالالار بارادۇلەر	بالىلار بارىدۇ
قىز ئالدى	قىز ئالدى
قىززار ئالدىلەر	قىزلار ئالدى

3) پېئىللارنىڭ تۇرلىنىشىدىمۇ دىئالېكتلار ئارا قىسمەن پەرقلەر بار. مەسىلەن،

لوپنور دىئالېكتىدا	ئەدەبىي تىلدا
بارادىمەن	بارىمەن
توشۇدۇنۇز	توسىمىز
ئۇرادۇر	ئۇرىدۇ

لۇغەت تەركىبى جەھەتتە:

لوپنۇر دىئالېكتىدا	ئەدەبىي تىلدا
ئېنى	ئانا (ياكى ئاپا)
شاڭ	ماتا
تاق	شىمال
قاراشقۇ	بۆرە
قاغىناق	ئىلگەك

. . دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ دىئالېكتلارنىڭ ئۆز ئىچىدىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە شۇنى پەرقى بار. بۇ ھەقتە بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز.

2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىئالېكتىنى يېتەكچى دىئالېكت قىلغان؛ چۈنكى ئۇ شۇ دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھەمدە شۇ دىئالېكتنى ئاساس قىلىپ، باشقا دىئالېكتلاردىن بارلىق زۆرۈر ھەم پايدىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ بېيىماقتا ۋە راۋاجلانماقتا.

ئۇرۇمچى - ئىلى تەلەپپۇزى، يەنى ئومۇمەن ھازىر رادىئو قوبۇللىنىۋاتقان تېلېۋىزىيە، ئوقۇتۇش، سەھنە - مۇنبەرلەردە ئۇيغۇرچە نۇتۇقتا قوللىنىۋاتقان توغرا - ساغلام تەلەپپۇز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، (بىز) (بىي)، (بېئىر) ئەمەس، بەلكى «بىر»؛ «ئەدەم» ئەمەس، «ئادەم»؛ «غۇلۇپ» ئەمەس، «قۇلۇپ»؛ «ئۇرغۇي» ئەمەس، «ئۆتۈك»؛ «قىق يىتتە» ئەمەس، «قىرىق يەتتە»؛ «ئۆيگە چىيسىلە» ياكى ئۆيگە «كىزىلى» ئەمەس، «ئۆيگە كىرسىلە ياكى ئۆيگە كىرەيلى»... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

مىللى ئورتاق تىلنىڭ يېكچى دىئالېكتى بىلەن ئەدەبىي تەلەپپۇزنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتلارغا ھۇرمەت قىلىپ ئىلمىي ئاساستا ئېنىق بىلىۋېلىش ۋە بەلگىلەش نىتايىن مۇھىم بىر ئىلمىي خىزمەت. يېتەكچى دىئالېكت ۋە ئەدەبىي تەلەپپۇز بېكىتىلگەندىن كېيىن، ھەممە كىشىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى مىللىي ئورتاق تىلنى پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە بارلىق ساھەلەر بويىچە يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇشتا، مىللىي ئەدەبىي تىلنى فونېتىكىلىق ھەم گرامماتىكىلىق جەھەتلەردىن قېلىپلاشتۇرۇپ، ئۇنى تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تاكامۇللاشتۇرۇش جەھەتلەردە ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. مىللىي تىلدىكى مۇشۇنداق يۇكسەك بىرلىك پۈتۈن مىللەتنىڭ يۇكسەك بىرلىكى ھەم يۇكسەك تەرەققىياتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان بىر مۇھىم شەرت. ھازىر بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەر تېخى كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەنمەيۋاتىدۇ. مىللەتنىڭ يېتەكچى ۋە تەشكىلاتچى قاتلىمىدىكى كىشىلىرىمىز، بولۇپمۇ مىللەتنىڭ زىيالىيلار قاتلىمى مىللىي ئورتاق تىلنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئاڭلىق ھالدا ئىلگىرى سۈرگۈچىلەردىن بولۇشى، تار يۇرتچىلىق، تار شۆۋىچىلىق قىلماي، بىر پۈتۈن مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ راۋاجلىنىشىنى قەدىرلىشى، مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا تىرىشىپ زور تۆھپە قوشۇشى، شۇنداق قىلىپ، پارتىيىمىز مىللىي سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مىللىي ئورتاق تىلىمىزنى، جۈملىدىن ئۇنىڭ ئەدەبىي تىل شەكلىنى مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي مائارىپ ھەم مىللەتنىڭ باشقا بارلىق ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۈچلۈك ئالاقە قورالىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشى لازىم.

«تىلدىن پايدىلىنىش - ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتنىڭ مۇھىم شەرتى، ئۇنىڭدىن ھەر بىر كىشى بىر كۈنمۇ ئايرىلالمايدۇ. تىلدىن توغرا پايدىلىنىشنى ئۆگىنىۋېلىش پىكىرنىڭ توغرىلىق دەرىجىسىنى يۇكسەلدۇرۇشتە ھەم خىزمەت ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە» («خەلق گېزىتى» نىڭ 1951 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سانىدىكى بىشاقالىسىدىن).

يۇقىرىقى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئانا تىلىمىزنى، جۈملىدىن ئۇنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى

يەتلىرنى ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ ئۆگىنىشىمىز، ئىگىتلىۋېلىشىمىز، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ھەم ھەرقايسى جەھەتلىرى توغرىسىدىكى ئاساسىي نەزەرىيە ۋە ئاساسىيبىلىملەرنى پىششىق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، ئۇنى سۆزلەش ئەمەلىيىتىگە يېتەكچى قىلىشىمىز، ئانا تىلىمىزدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئىقتىدارىمىزنى ئۆزلۈكسىز ئاشۇرۇشىمىز، ئانا تىلىمىزدىن توغرا ـ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئانا تىلىمىزنىڭ ساپلىقى ۋە ساغلاملىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن بىللە تېز راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

5 ـ § . «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نىڭ خاراكتېرى، مەزمۇنى ۋە ۋەزىپىسى

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن بۇ ئىبارە، بىرىنچىدىن، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە ئالاقىلىشىش ۋاستىسى قىلىپ قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇر مىللىي ئورتاق تىلىغا قارىتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، قولۇڭلاردىكى بۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتالغان دەرسلىككە يەنى تېخنىمۇ كېڭەيتىپرەك ئېيتساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ـ يېزىقى توغرىسىدىكى كونكرېت تىلشۇناسلىق ئىلمىگە قارىتىلىدۇ.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن بۇ دەرسنىڭ مۇشۇ دەرس ئۆتۈلىدىغان ئالىي مەكتەپلەردە باشقا پەنلەر ئارا تۇتقان ئورنى قانداق؟ ئۇنىڭ خاراكتېرى قانداق؟

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسى ئالىي مەكتەپلەردە ئۆتۈلىدىغان ئاساسىي دەرسلىكى بىرى؛ مەخسۇس تىل كەسپىلىرى ئۈچۈن بولغاندا، ھەم ئاساسىي دەرس ھەم كەسپىنى دەرس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاساس بولغاندىمۇ شۇنداق ئاساسكى، ئۆگەنگۈچى ھەم تەتقىق قىلغۇچىنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن پايدىلىنىش سەۋىيىسى ھەم ئىتقىدارى ئۇنىڭ باشقا ھەر قانداق ئىلىم پەنىنى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن ئاساستۇر، ئاچقۇچتۇر، قورالدۇر. بۇ دەرس يەنە ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنىڭ تېخنىمۇ چوڭقۇر جەھەتلىرىگە، تېخنىمۇ ئىنچىكە تارماقلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىش ئۈچۈنمۇ ئاساستۇر، ئاچقۇچتۇر، قورالدۇر. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسىنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە خاراكتېرى ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

بۇ دەرسلىك مۇشۇ دەرس ئۆتۈلىدىغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئاساسىي ئوبيېكت قىلىپ تۈزۈلدى.

بۇ دەرسنى ئوقۇتۇشتىكى تۈپ مەقسەت ئوقۇغۇچىلارنىڭئانا تىل سەۋىيىسىنى ئاساسىي نەزەرىيىۋى بىلىم ھەم ئاساسىي ماھارەت جەھەتتىن بىر قەدەر ئېتراپلىق ئۆستۈرۈپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ئاڭلىق ھالدا تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك ھالدا توغرا پايدىلىنالايدىغان قىلىش ھەمدە ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى ئوقۇتۇشى، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى تەتقىقاتى قاتارلىق تىل ـ يېزىق خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن پۇختا ئاساس يارىتىشتىن ئىبارەت.

بۇ دەرسلىك ئالىي سىفەن مەكتەپ سەۋىيىسىدە تۈزۈلدى، ھەپتىسىگە تۆت سائەتتىن بىر ئوقۇش يىلىغا يەنى تەخمىنەن 150 سائەتكە مۆلچەرلىنىپ تۈزۈلدى. ھەر قايسى ئالىي مەكتەپ ئۆز كەسپىنىڭ خاراكتېرى ھەم ئېھتىياجىغا ئاساسەن مۇشۇ مەزمۇن دائىرىسىنى ئۆتۈپ بولۇش شەرتى ئاستىدا ۋاقىت ۋە مەزمۇننى مۇۋاپىق قىسقارتسا ياكى كۆپەيتسە بولىدۇ.

بۇ دەرسلىك ماركسىزم ـ لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ تىل ـ يېزىق مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى تۈپ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئۆزىگە يېتەكچى نەزەرىيە قىلغان؛ ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي تەرەققىيات جەريانى توغرىسىدىكى ئومۇمىي بايانىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكولوگىيىسى، گراماتىكىسى، يېزىقشۇناسلىقىنى ھەمدە ئاددىي دىئالېكتولوگىيىسىنى مەزمۇن قىلىدۇ.

ئوقۇتقۇچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇشۇ مەزمۇنلار بويىچە دەرسخانىدا ئوقۇتۇش، مەشق قىلدۇرۇش، مۇزاكىرە ئۆتكۈزۈش، تاپشۇرۇق بېرىش، ئۇزلۇكسىدىن ئۆگىنىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گراماتىكىسى توغرىسىدا ھەمدە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، دىئالېكتولوگىيىسى توغرىسىدا قىسقىچە ئەمما بىر قەدەر سىستېمىلىق بىلىمگە بىر قەدەر پىششىق ماھارەتكە ۋە بىر قەدەر چوڭقۇر تەھلىل ـ تەتقىق قىلالايدىغان قابىلىيەتكە ئىگە قىلىش ـ بۇ دەرسنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى. دېمەك، ئوقۇغۇچىلارغا بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى جەھەتتە سىستېمىلىق ئاساسىيبىلىم بېرىش ھەمدە تىل ـ يېزىق تەتقىقاتى ۋە ئوقۇتۇشى جەھەتتە ئوقۇغۇچىلارنى ئاساسىي ماھارەتكە ئىگە قىلىش ـ بۇ دەرسنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى.

بۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ھەم بۇ ۋەزىپىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلاشنىڭ ئاچقۇچى ئوقۇتقۇچىنىڭ باشلامچىلىق رولىنى تولۇق جارى قىلىشى ھەم جاۋابكارلىق بىلەن ئوقۇتۇشىدا؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوقۇغۇچىنىڭ يۈكسەك ئاكتىپچانلىق ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىشىدە.

بۇ ئىلمىنى ئوقۇتۇش ۋە ئۆگىنىشكە ھەر قانداق باھانە سەۋەب بىلەن سەل قاراش پۈتۈن مىللەتنىڭ ەپن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىغا ھەم مىللىي ئالاھىدىلىككە سەل قارىغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيادا ئالغا كەتكەن مىللەتلەردىن ئانا تىل تەربىيىسىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىمايدىغىنى يوق. ئانا تىل تەربىيىسى روشەنكى ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش، باشلانغۇچ مائارىپتىن تارتىپ تاكى ئالىي مائارىپقىچە ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تىل دېگەن نېمە
2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەن نېمە
3. تىلنىڭ كىشىلىك جەمئىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قانداق؟

4. نېمە ئۇچۇن تىل تەبىئىي ھادىسە ئەمەس، شەخس ھادىسە ئەمەس، بىئولوگىك ھادىسىمۇ ئەمەس، بەلكى بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە دەپ ئېيتىلىدۇ؟
5. مىللىي ئورتاق تىلغا قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك؟
6. نېمە ئۇچۇن تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە ۋاستىسى دېيىلىدۇ؟
7. نېمە ئۇچۇن تىل پىكىر قىلىش قورالى دېيىلىدۇ؟
8. نېمە ئۇچۇن تىل تىل تاۋۇشىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما دېيىلىدۇ؟
9. مىللىي تىلنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى قايسى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ؟
10. نېمە ئۇچۇن تىل ئۇزلۇكسىز تۇرمۇش ئۇزگىرىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ دەيمىز؟
11. تىل تەرەققىياتى دېگەن نېمىگە قارىتىلغان؟
12. تىل نېمە سەۋەبتىن تەرەققىي قىلىدۇ؟
13. تىل قانداق تەرەققىي قىلىدۇ
14. تىلنىڭ ئەڭ ئومۇمىي ھەرەققىيات قانۇنىيىتى توغرىسىدا نېمىنى بىلىسىز؟
15. تىلنىڭ ئاساسى، تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ ماھىيىتى نېمە؟
16. ئۇيغۇر تىلىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى تەۋەلىكى قانداق؟
17. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىي توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
18. تىلىمىز تەرەققىياتىدىكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن قايسىلارنى بىلىسىز؟
19. مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەم ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئەسەرلىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
20. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
21. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز
22. دىئالېكت دېگەن نېمە؟
23. ئورتاق تىل دېگەن نېمە؟
24. ئەدەبىي تىل دېگەن نېمە
25. يېتەكچى دىئالېكت دېگەن نېمە
26. يېتەكچى دىئالېكت قانداق بەلگىلىنىدۇ؟
27. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى قايسىلار؟
28. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى قايسى؟
29. يۇقىرىقى ھەر قايسى دىئالېكتلارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
30. ئەدەبىي تەلەپپۇز دېگەن نېمە؟
31. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزى قانداق؟
32. تىل ۋە ئىملار مەسىلىسىدە تار يۇرتچىلىق، تار شۇنچىلىك قىلىش توغرىمۇ؟

نېمە ئۈچۈن؟

33. «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» قانداق خاراكتېرلىك دەرس؟

34. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەرسنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنى ئوقۇتۇش ۋەزىپىسى نېمە؟

35. سىز هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشكە قانداق پوزىتسىيە تۇتماقچى؟

36. ئانا تىلنى ئەملىيەتتە بىلىش بىلەن ئىلمىي ئاساستا بىلىشنىڭ قانداق پەرقى ۋە ئەھمىيىتى بار؟

فونیتکا قسمی

I باب. فونېتىكا

1 - §. فونېتىكا ۋە ئۇنۇك مەزمۇنى

1. فونېتىكا دېگەن نېمە؟

«فونېتىكا» يۇنانچە سۆز بولۇپ، ھازىر بىزنىڭ تىلىمىزدا «تىل تاۋۇشلىرى» ۋە «تىل تاۋۇشلىرى توغرىسىدىكى بىلىم» دېگەن ئىككى مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنى تەكشۈرىدۇ، تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىنى ئۇنۇك تۈزۈلۈشىنى، قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى، بوغۇم، بوغۇم تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنۇك تۈرلىرىنى ھەمدە ئومۇمەن تىلنىڭ تاۋۇشلۇق پوستى جەھەتىنى تەكشۈرىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىمۇ خۇددى شۇنداق.

فونېتىكا، جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى تىلنىڭ تاۋۇشلار سىستېمىسى ۋە تىلدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى، تەرەققىياتى ھەققىدىكى تەلىمات سۈپىتىدە لېكسىكا ۋە گراممىتىكا بىلەن زىچ باغلىنىشلىقتۇر. چۈنكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەنە پەرقلەندۈرۈش ھەم مەنە ئىپادىلەش رولى سۆزلەردە ۋە سۆزلەرنىڭ گراممىتىكىلىق باغلىنىشتا كېلىپ جۇملە ھاسىل قىلىشىدا گەۋدىلىك كۆرۈنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىمىزكى فونېتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ لېكسىكا ھەم گراممىتىكا بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شۇنىڭدەك ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئالاھىدە ۋە مۇستەقىل بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

فونتىكىنى پىششىق ئىگىلەش توغرا يېزىش، توغرا ئوقۇش ھەم ئانا تىلىمىزدىن توغرا، ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى، بەلكى بىرىنچىسى.

گونېتىكا ھەققىدە تېگىشلىك بىلىمگە ئىگە بولماي تۇرۇپ، ئەدەبىي تىلنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش، جۇملىدىن ئۇنۇك ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسىنى توغرا تۇزۇپ ۋە توغرا ئىگىلىۋېلىش ناھايىتى قىيىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گراممىتىكا (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) قائىدىلىرى جەھەتتە مۇڭاپپەقىيەتلىك ئىش ئېلىپ بارغىلىمۇ بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىلىمىزنىڭ فونېتىكىسىنى ئۆگىنىۋېلىشقا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

2. تىل تاۋۇشلىرى توغرىسىدا ئاساسىي ساۋات

تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ مادى پوستى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەبىئەتتىكى باشقا تاۋۇشلارغا ئوخشاشلا فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؛ تىل تاۋۇشلىرى ئادەملەرنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقىرىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلار يەنە فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە؛ ئەڭ مۇھىمى، تىل تاۋۇشلىرى بەلگىلىك مەنە ئىپادىلىنىدۇ، قانداق تاۋۇش ياكى قانداق تاۋۇش بىرىكمىسىنىڭ قانداق مەنىنى ئىپادىلىشى تەبىئى هالدا يۈز بەرمەستىن، بەلكى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدىكى ئىجتىمائىي ئادەتتىدىن شەكىللىنىدۇ؛ شۇنداق بولغاچقا، تىل تاۋۇشلىرى يەنى ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىقتىمائىي خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ ئەڭ ماهىيەتلىك خۇسۇسىيىتىدۇر.

1) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرىمۇ تەبىئەتتىكى باشقا هەممە تاۋۇشلارغا ئوخشاشلا فىزىكىلىق هادىسىدۇر. فىزىكىنىڭ تاۋۇشلارنى تەتقىق قىلىدىغان بۆلىكى ئاكۇستىكا دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاكۇستىكىلىق نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، تاۋۇش دېگەن بۇ هادىسە تىترىگۈچى نەرسىنىڭ مەلۇم تاشقى كۈچ تەسىرىدىن كېلىپ چىققان تىترىشىدىن پەيدا بولىدۇ. تىترىگۈچى نەرسىنىڭ تىترىشى ئەتراپتىكى هاۋانى ياكى باشقا بىر خىل ۋاستىنى تىترىتىدۇ يەنى ئۇنىڭدا قويۇق دولقۇن هاسىل قىلىدۇ. بۇ دولقۇن تاۋۇش دولقۇنى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش دولقۇنى ئادەمنىڭ ئاڭلاش ئەزاسىغا تەسىر قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئادەم پەيدا بولغان مەلۇم بىر خىل تاۋۇشنى ئۆز ئېڭىدا هېس قىلىدۇ.

تاۋۇش دولقۇنىنى كۆرگىلى بولمايدۇ، تۇتقىلىمۇ بولمايدۇ. بىراق مەخسۇس ئەسۋابلار ئارقىلىق تەجرىبە قىلىش نەتىجىسىدە ئېنىقلاندىكى، تاۋۇش دولقۇنى سۈ دولقۇنىغا ئوخشاپ قالىدىكەن. 1 - رەسىمگە قارا:

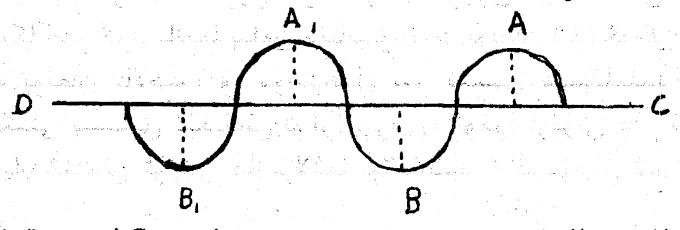

رەسىمدىكى تاۋۇش دولقۇنىنىڭ A دىن CD سىزىقىچە، A_1دىن AC سىزىقىچە بولغان ئارىلىق ياكى B دىن CD سىزىقىچە، B_1دىن CD سىزىقىچە بولغان ئارقىلىق هەر قېتىملىق تىترەشنىڭ بوشلۇقتىكى كەڭلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ بۇ ئاكۇستىكىدا تىترەش ئارىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. هەر قېتىملىق تىترەشتە كەتكەن ۋاقىت يەنى A دىن A_1غىچە ياكى B دىن B_1غىچە بولغان ئارىلىققا كەتكەن ۋاقىت تىترەش قەرەلى دەپ ئاتىلىدۇ. تىترىگۈچى نەرسىنىڭ بىر سېكۇنت ۋاقىت ئىچىدىكى تىترەش قەرەلى دەپ ئاتىلىدۇ. تىترىگۈچى نەرسىنىڭ بىر سېكۇنت ۋاقىت ئىچىدىكى تىترەش سانى تىترەش مىقدارى دەپ ئاتىلىدۇ. قەرەللىك تىترەشتىن كېلىپ چىققان تاۋۇش تەرتىپلىك هەم قۇلاقىغا يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار ئادەتتە سانارلىق (ياكى مۇزىكىلىق) تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ. تەرتىپسىز دولقۇن يارانقان، قەرەلى

بىر تەكشى بولمىغان تىترەش قەرەلسىز تىترەش دەپ ئاتىلىدۇ قەرەلسىز تىترەشتىن پەيدا بولغان تاۋۇش تەرتىپسىز ھەم قولاققا يېقىمسىز ئاڭلىنىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار ئادەتتە شاۋقۇن-لۇق تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاكۇستىكا جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا. ھەر بىر تاۋۇشنىڭ تۆت ئامىلى بولىدۇ:

(1) تاۋۇش ئىگىزلىكى

تاۋۇشنىڭ يۇقىرى ياكى پەس بولۇشى تىترىگۈچى نەرسىنىڭ بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە تىترەش مىقدارىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشىغا باغلىق. تىترىگۈچى نەرسىنىڭ بىر سېكۇنت ۋاقىت ئىچىدىكى تىترەش سانى قانچىكى كۆپ بولسا، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ؛ قانچە ئاز بولسا، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش شۇنچە پەس بولىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ئاڭلاش ئەزالىرى نورمال شارائىتتا بىر سېكۇنتىغا 16 دىن 20 مىڭغىچە بولغان تىترەشتىن پەيدا بولغان تاۋۇشنى ئاڭلاپ سېزەلەيدۇ. 16 دىن ئاز، 20 مىڭدىن كۆپ بولغان تىترەشتىن ھاسىل بولغان تاۋۇشنى ئاڭلاپ سېزەلمەيدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئېگىز - پەسلىكى تاۋۇش پەردىسى بىلەن يەنى تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى بىلەن، قېلىن - نېپىزلىكى بىلەن، چىڭ - بوشلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، يېشى توختىغان ئەرلەرنىڭ تاۋۇش پەردىسى ئۇزۇنراق، قېلىنراق بولىدۇ، شۇڭا تاۋۇشمۇ پەسرەك بولىدۇ؛ ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ تاۋۇش پەردىسى بولسا، قىسقارراق، نېپىزرەك بولىدۇ، شۇڭا تاۋۇشمۇ يۇقىرراق بولىدۇ. ئەينى بىر ئادەمنىڭ تاۋۇشىنىڭ يۇقىرى - پەس بولۇشى ئۇنىڭ تاۋۇش پەردىسىنىڭ چىگىراق ياكى بوشراق باشقۇرۇلۇشىغا باغلىق.

(2) تاۋۇش كۈچى

تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىز بولۇشى تىترەش ئارىلىقىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. تىترەش ئارىلىقى قانچە چوڭ بولسا، تاۋۇش شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ، قانچە كىچىك بولسا، تاۋۇش شۇنچە كۈچسىز بولىدۇ.

تاۋۇش چىقارغۇچى نەرسىلەردىن چىققان تاۋۇشلارنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىز بولۇشى تىترىگۈچى نەرسىگە تەسىر قىلغان تاشقى كۈچنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىز بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىز بولۇشى ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىنى كۈچلۈك ياكى كۈچسىز تىترىتىشى بىلەن ياكى ئېغىز ۋە دىماق بوشلۇقىدا كۈچلۈك ياكى كۈچسىز توسالغۇغا ئۇچرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

(3) تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى

تاۋۇشنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى تىترىگۈچى نەرسىنىڭ تىترەش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تىترىگۈچى نەرسىنىڭ تىترەش ۋاقتى قانچە ئۇزاقتا داۋام قىلسا، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش شۇنچە ئۇزۇن بولىدۇ؛ قانچە قىسقا داۋام قىلسا، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش شۇنچە قىسقا بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ

ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىمىزنىڭ مەلۇم بىر تاۋۇشنى چىقىرىشتا قىلغان ھەرىكىتىنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

(4) تاۋۇش تۇسى

تىترىگۈچى نەرسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن، تاۋۇشنىڭ ئەتراپقا ياڭراش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن... ئوخشاش بولمىغان تۇستىكى تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ھەر خىل تۇسكە ئىگە بولۇشى ئېغىز بوسلۇقى، دىماق بوشلۇقى ھەتتا كاناينىڭ شەكلىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى، كەڭ ياكى تار بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدا ئىلگىرى ياكى كېيىن تۇرۇشى، يۇمشاق تاڭلاينىڭ تۆۋەنگەچۈشۈشى ياكى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، لەۋلەرنىڭ دۇگلەك بولۇشى ياكى ئىككى تەرەپكە كېرىلىپ تۇرۇشى تاۋۇش چىقىرىشتىكى ياڭرانقۇچى بوشلۇق ئەزالىرىمىزنىڭ شەكلىنى تۇرلۇكچە ئۆزگەرتىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىمىزدىن تۇرلۇك تۇسكە ئىگە تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ.

ھەرقانداق تاۋۇش، جۈملىدىن ھەرقانداق بىر تىل تاۋۇشى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك تاۋۇش ئېگىزلىكى، تاۋۇش كۇچى، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى ۋە تاۋۇش تۇسىدىن ئىبارەت شۇنداق تۆت ئامىلدىن تەركىپ تاپقان بىر پۈتۈن گەۋدە. ھالبۇكى، بۇ تۆت ئامىلنىڭ ھەر بىرىنىڭ ھەر بىر كونكرېت تىلدا ئوينايدىغان رولى دەرىجە جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ كەتمەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاۋۇش تۇسى ھەرقانداق تىلدا مەنىنى پەرقلەندۈرۈش جەھەتتە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇش كۇچى بىلەن تاۋۇش ئۇزۇنلۇقىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

2) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرى ئادەمنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ بىر تۇتاش ھەرىكىتى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بەلگىلىك فىزىئولوگىيىلىك ئاساس بىلەن زىچ باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بىلەن يەنى فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ھەم فىزىئولوگىيىلىك ئاساسىي بولغان تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش كېرەك.

ئادەمنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزاسى گويا كى ئىنچىكىلەپ ئىشلەنگەن مۇكەممەل بىر چالغۇ ئەسۋابىغا ئوخشايدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى ئۈچ چوڭ قىسمىغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

نەپەس ئەزالىرى

نەپەس ئەزالىرى ئېغىز بوشلۇقى ۋە دىماق بوشلۇقىدىن تارتىپ، كىكىرتەك ھەم كاناينى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۆپكىگىچە بولغان بىر قاتار نەپەس يوللىرىدىن تەركىپ تاپىدۇ: نەپەس ئەزالىرى ئىچىدە ئۆپكە ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى ھەممىسىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۆپكە نەپەس ئەزالىرىنىڭ مەركىزىي قىسمى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ تاۋۇش چىقىرىشتىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ ئورگىنىدۇر. ئەنە شۇ ئۆپكىنىڭ نەپەسلىنىش ھەرىكىتىدىن ھاسىل

بولغان هاۋا ئېقىمى كاناي، كىكىرتەك، تاۋۇش پەردىسى ھەم ئېغىز بوشلۇقى، دىماق بوشلۇقى قاتارلىق ئەزالارنىڭ ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشى نەتىجىسىدە ھەر خىل، ھەر ياڭرا تاۋۇشلارنى پەيدا قىلىدۇ.

3. بوغۇز ۋە تاۋۇش پەردىسى

بوغۇز قالقانسىمان كۆمۈرچەك، ھالقىسىمان كۆمۈرچەك ھەم ئىككى پارچە چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۈستى تەرەپتىن يۇتقۇنچاققا، ئاستى تەرەپتىن كانايغا تۇتىشىدۇ. تاۋۇش پەردىسى ئىككى پارچە ئىلاستىك مۇسكۇلچىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ بوغۇزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئالدى ئۈچى قالقانسىمان كۆمۈرچەككە تۇتاشقان، ئارقا ئۈچى ئىككى پارچە چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەككە تۇتاشقان، بۇ ئىككى پارچە مۇسكۇلچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق تاۋۇش پەردىسى ئارىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەكلەرنىڭ ھەرىكەتلىنىشى ئارقىسىدا تاۋۇش پەردىسى ھەرىكەتلىنىدۇ، يەنى تارتىلىپ چىڭىيىدۇ ياكى كېرىلىپ بوشىشىدۇ؛ تاۋۇش پەردىسى ئارىلىقى ئېچىلىدۇ ياكى يېپىلىدۇ. ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئېتىق تۇرغان تاۋۇش پەردىسى ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، تاۋۇش پەردىسىنى تىتىرىتىپ تاۋۇش ھاسىل قىلىدۇ. كىسىلەر تاۋۇش پەردىسىنىڭ ھەرىكىتىنى ھەر خىل، ھەر ياڭرا باشقۇرۇش ئارقىلىق ئېگىز ـ پەسلىكى ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل تاۋۇشلارنى چىقىرالايدۇ. تۆۋەندىكى رەسىمگە قارالا:

ئېغىز بوشلۇقى ۋە دىماق بوشلۇقى

ئېغىز بوشلۇقى بىر تەرەپتىن ناھايىتى نۇرغۇن تىل تاۋۇشلىرىنى ھاسىل قىلىشقا ئاكتىپ قاتناشسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاۋۇشلارنى ياڭرىتىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئېغىز بوشلۇقىنى تاڭلاي قىسىم ھەم ئىڭەك قىسىم دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. تاڭلاي قىسىم ئۈستۈنكى لەۋ، ئۈستۈنكى چىش، ئۈستۈنكى چىش تۇۋى، قاتتىق تاڭلاي، يۇمشاق تاڭلاي ۋە كىچىك تىل قاتارلىق ئەزالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىڭەك قىسىم بولسا، ئاستىنقى لەۋ، ئاستىنقى چىش ھەم تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل يەنە تىل ئۇچى، تىل ئوتتۇرىسى، تىل تۇۋى دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئەزالار ئىچىدىلەۋ، تىل، يۇمشاق تاڭلاي ۋە كىچىك تىللار ھەرىكەتچان ئەزالار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ ھەرىكەتچان ئەزالار ئىچىدە تىلنىڭ ھەرىكەتچانلىقى ئەڭ ئۈستۈن. ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ئىچكىرىكى قىسمى يۇتقۇنچاققا تۇتىشىدۇ. يۇتقۇنچاق «ئۈچ ئاچا يول» بولۇپ، تۆۋەنقى قىسمى بوغۇزغا، ئۈستى قىسمى دىماق بوشلۇقىغا، ئالدى قىسمى ئېغىز بوشلۇقىغا تۇتىشىدۇ؛ تاۋۇش چىقارغاندا، يۇتقۇنچاق ئۆ ئاۋاز ياڭرىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

① بوغۇز ۋە تاۋۇش پەردىسى

ھالقىسىمان كۆمۈرچەك

چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەك

تاۋۇش پەردىسى

تاۋۇش پەردىسى ئارىلىغى

چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەك

② بوغۇزدىكى كۆمۈرچەكنىڭ ئورۇنلىشىشى

1 . ھالقىسىمان كۆمۈرچەك

2 . 3 . چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەك

4 . ھالقىسىمان كۆمۈرچەك

③ تاۋۇش پەردىسىنىڭ تاۋۇش چىقىرىشتىكى ھەركىتى

تاۋۇش چىقارغان چاغدا تاۋۇش پەردىسى مۇشۇنداق ھالەتلەردە بولىدۇ

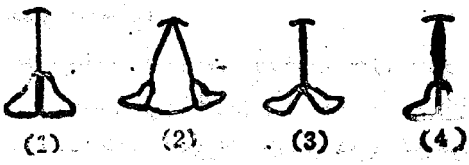

(1) (2) (3) (4)

(4) ئاۋاز چىقارغاندا (3) پىچىرلاشقاندا (2) نەپەس ئالغاندا (1) يۇتقۇنچاقمۇ ئاۋاز ياڭرىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

ئېغىز بوشلۇقىغا تۇتىشىدۇ؛ تاۋۇش چىقارغاندا، يۇتقۇنچاقمۇ ئاۋاز ياڭرىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

دىماق بوشلۇقىمۇ ئاۋاز ياڭرىتىش رولىنى ئوينايدۇ. ئۇ تۇراقلىق ھالەتتە تۇرىدىغان بىر بوشلۇق. دىماق بوشلۇقى يۇمشاق تاڭلاي بىلەن كىچىك تىلنىڭ رولى ئارقىلىق ئېغىز بوشلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. يۇمشاق تاڭلاي بىلەن كىچىك تىل يۇقىرى - تۆۋەن ھەرىكەتلىنەلەيدىغان ئەزا بولۇپ، نەپەس ئالغان چاغدا، ئوتتۇرىدا ساڭگىلاپ تۇرىدۇ - دە، ئېغىز بوشلۇقى يولى بىلەن دىماق بوشلۇقى يولى بىرلا ۋاقىتتا ئوچۇق ھالەتتە تۇرىدۇ. گەپ قىلغان چاغدا بولسا، يۇمشاق تاڭلاي بىلەن كىچىك تىل بەزىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، دىماق بوشلۇقى يولىنى توسىۋالىدۇ، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا اۋۇش ھاسىل قىلىپ ياڭرايدۇ - دە، ئېغىز تاۋۇشلىرىنى پەيدا قىلىدۇ؛ بەزىدە تۆۋەنگە چۈشۈپ ئېغىز

بوسلۇقى يولىنى توسۋالىدۇ، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى دىماق بوشلۇقىدا ياڭرايدۇ ـ دە، دىماق تاۋۇشلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. دىماق بوشلۇقى دىماق تاۋۇشلىرىنى ياڭرىتىش رولىنىلا ئويناپدۇ. ھەر خىل دىماق تاۋۇشلىرىنى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن لەۋ، تىل، چىش تۈۋى، قاتتىق تاڭلاي، يۇمشاق تاڭلاي، تاۋۇش پەردىسى قاتارلىق ئەزالارنىڭ بەزى قىسىملىرىنىڭ ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ رەسىمى

1. ئۈستۈنكى لەۋ. 2. ئاستىنقى لەۋ. 3. ئۈستۈنكى چىش. 4. ئاستىنقى چىش. 5. چىش تۈۋى. 6. قاتتىق تاڭلاي. 7. يۇمشاق تاڭلاي. 8. كىچىك تىل. 9. تىل ئۇچى. 10. تىل ئوتتۇرىسى. 11. تىل تۈۋى. 12. دىماق بوشلۇقى. 13. ئېغىز بوشلۇقىسى. 14. يۇتقۇنچاق. 15. كىكىرتەك. 16. قىزىلئۆڭگەچ. 17. كاناي. 18. تاۋۇش پەردىسى. 19. بوغۇز

3) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرىنى فىزىكىلىق ھەم فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئاھايىتى زۆرۈر، لېكىن شۇ دەرىجىدىلا توختاپ قېلىش ئاھايىتى بېتەرسىز بولىدۇ. مەلۇمكى، تىل ئىجتىمائىي ھادىسە، ئۇ ئالاقىلىشىش قورالى. تىلدا ئىپادىلەنگۈچى مەنىلەر تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن، قانداق تاۋۇشلارنىڭ قانداق مەنىنى ئىپادىلىشى تەبىئى ھالدا يۈز بېرمەيدۇ، شەخس تەرىپىدىنمۇ بەلگىلەنمەيدۇ، بەلكى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە ئادىتىدىن شەكىللىنىدۇ. ئالايلۇق، «bu» دېگەن تاۋۇش بىرىكمىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆغىيۇر تىلىدا «بۇ ئادەم»، «بۇ نەرسە» دېگەندىكى كۆرسىتىش ئالماش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى، خەنزۇ تىلىدا بولسا، «ئەمەس»، «ياق» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى؛ شۇنىڭدەك، «san» دېگەن تاۋۇش بىرىكمىسىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئىككىنچى شەخس بىرلىك سان كىشىلىك ئالماش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، خەنزۇ تىلىدا «ئۈچ» دېگەن ساناق ئىسان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى نۇقتىسىدىنلا چۈشەندۈرۈش مۇمكىنكى، باشقا جەھەتلەردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە بولمايدۇ.

شۇنىڭدەك، ئىجتىمائىي ئالاقە ئادىتى داۋامىدا مەلۇم تاۋۇش شەكلى مەلۇم مەنە بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ بولغانىكەن (مەسىلەن، «yamqur» دېگەن تاۋۇش شەكلى ھازىرقى

زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئاسمان بوشلۇقىدىكى بۇلۇتلار قاتلىمىدىن يەر يۈزىگە چۈشكەن سۇ تامچىلىرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغانكەن) ، ھەر قانداق شەخس بۇ ئىجتىمائي ئادەتكە بوي سۇنۇشى، ئەمەل قىلىشى كېرەككى، ئۇنى ھەرگىز خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ، ئۆزگەرتىۋېتىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوق. بۇ ئەھۋالمۇ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىقى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىدىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ. ھەر بىر تىل ياكى ھەر بىر دىئالېكتنىڭ ئۆزىگە خاس تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى بولىدۇ. فىزىكا ھەم فىزىئولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئوخشاش بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىدىكى رولى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. بىر مىللىي تىلغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەنە شۇ سەۋەبتىن، مىللى تىلنىڭ تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىك گەۋدىلىنىدۇ. بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى ئۆگەنگەندە، ئۇنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلىۋېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

قىسقىسى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىقتىمائىي خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىدۇر. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىقىغا سەل قارالسا ياكى ئۇ ئىنكار قىلىنسا، تىلدىكى نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى چۈشەنگىلى، چۈشەندۈرگىلى بولماي قالىدۇ؛ تىل تاۋۇشلىرىغا دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى بولماي قالىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل اۋۇشلىرى سىستېمىسى ناھايىتى قويۇق ئىجتىمائىيلىققا، جۈملەدىن ناھايىتى قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

2 - §. تاۋۇش ئېلىمېنتى، تىرانسكرىپسىيە، فونېما ۋە ۋارىئانت

1. تاۋۇش ئېلىمېنتى

تاۋۇش سۆپىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، تىلىمىزدىكى يەنە بۆلگىلى بولمايدىغان ئەڭ كىچىك تاۋۇش بىرلىكى تاۋۇش ئېلىمېنتى بولىدۇ. مەسىلەن، «til» دېگەن سۆز «t» ، «i» ۋە «l» دىن ئىبارەت ئۈچ تاۋۇش ئېلىمېنتىدىن تەركىب تاپقان؛ «kaklik» دېگەن سۆز بولسا، « k» ، « a» ، « k» ، « l» ، « i»ۋە « k» دىن ئىبارەت ئالتە تاۋۇش ئېلىمېنتىدىن تەركىب تاپقان؛ تاۋۇش سۆپىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، «kakik» دېگەن مۇشۇ سۆزدىكى « k» تاۋۇشى بىلەن «K» تاۋۇشى جانلىق تىلىمىزدا ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇش ئېلىمېنتىدۇر. شۇنىڭدەك، «ibarat» دېگەن سۆزدىكى «i» تاۋۇشى بىلەن « kkii» دېگەن سۆزدىكى «i» تاۋۇشىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تاۋۇش ئېلىمېنتىدۇر. تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنى مۇشۇنداق ئىنچىكە پەرقلەندۈرۈپ بىلىش ھەمدە تىرانسكرىپ-

سىيە ئارقىلىق توغرا خاتىرلىۋېلىش تىلىنىڭ ياكى دېئالېكتلارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى، فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. تراڭسكرىپسىيە، خەلقئارالىق تراڭسكرىپسىيە ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تراڭسكرىپسىيەسى.

تراڭسكرىپسىيە ھەققىدە چۈشەنچە

تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن بىر يۈرۈش تاۋۇش خاتىرلىگۈچى بەلگىلەر بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن ھەر خىل تىل تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش ئېلېمېنتى نۇقتىسىدىن ئىنچىكە پەرقلەندۈرۈپ، ئەينەن توغرا خاتىرلىۋالغىلى بولىدۇ. تراڭسكرىپسىيەسى مەخسۇس بەلگىلەر ئارقىلىق تىلدىكى ھەممە تاۋۇشلار يەنى فونېمىلارلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى، جۈملىدىن فونېمىنىڭ ھەممە ۋارىئانتلىرى ئېنىق ئىپادە قىلىنىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، فونېتىكىلىق تراڭسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ سانى ئەمەلدە قوللىنىلىدىغان ئېلىپبەدىكى ھەرپلەرنىڭ سانىدىن كۆپ بولىدۇ. ئۇنداق بولسا، تراڭسكرىپسىيە دېگەن نېمە؟ تىل تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش ئېلېمېنتى نۇقتىسىدىن ئىنچىكە ـ تەپسىلى خاتىرلەشتە ئىشلىتىش ئۈچۈن بېكىتىلگەن بىر قاتار بەلگىلەر سىستېمىسى تراڭسكرىپسىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلقئارالىق تراڭسكرىپسىيە

خەلقئارالىق فونېتىكا ئىلمىي جەمئىيىتى 1886 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ لوندۇن شەھىرىدە قۇرۇلغا. بۇ خەلقئارالىق فونېتىكا ئىلمىي جەمئىيىتى دۇنياداكى ھەر خىل تىللارنىڭ تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش ئېلېمېنتى نۇقتىسىدىن توغرا خاتىرلەش مەقسىتىدە 1888 ـ يىلى بىر يۈرۈش بەلگىلەر سىستېمىسىنى تۈزۈپ چىققان. ئۇ ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ قېتىم ۋۇجۇدلىنىپ، تولۇقلىنىپ، يۇز نەچچە بەلگىدىن ئىبارەت بىر مۇكەممەل بەلگىلەر سىستېمىسى بولۇپ قالغان. بۇ يازما بەلگىلەر سىستېمىسىنى تۈزۈشتىكى باش يېتەكچى پرىنسىپ «بىر تاۋۇش ئېلېمېنتىنى پەقەت بىرلا بەلگە ئارقىلىق ئىپادىلەش، بىر بەلگە پەقەت بىرلا تاۋۇش ئېلېمېنتىنى ئىپادىلەش» دېگەندىن ئىبارەت. ئۇ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن، بەلگىلىرىنىڭ شەكلى مۇقىم، تونۇۋېلىشقا، ئەستە قالدۇرۇشقا، يېزىقا، ئىشلىتىشكە قولايلىق. ئەنە شۇ بەلگىلەر سىستېمىسى خەلقئارالىق تراڭسكرىپسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. خەلقئارالىق تراڭسكرىپسىيە تۈزۈپ چىقىلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەرقايسى ئەل تىلشۇناسلىرى ۋە تىل يېزىق تەتقىقاتچى خادىملىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، ھەر خىل تىللارنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىدا ناھايىتى كەڭ تۈردە قوللىنىلماقتا. مەملىكىتىمىزدە ئېلىپ بېرىلغان بەزى تىل تەكشۈرۈش ياكى دېئالېكت تەكشۈرۈش ئىشلىرىدا ئەنە شۇ خەلقئارالىق تراڭسكرىپسىيە قوللىنىلدى. تىل يېزىق ئوقۇتۇشى ۋە تىل ـ يېزىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، خەلقئارالىق تراڭسكرىپسىيىنى ئىگىلە-

ۋىلىش ناھايىتى زۆرۈر. a- خەلقارالىق ترانسكرىپسىيە
قوشۇمچە: (ئۇزۇك تاۋۇشلار جەدۋىلى)

چىقىش ئورنى / چىقىش ئۇسۇلى		بوش لەۋ	ئۈستى-تۆۋەن تىش لەۋ	ئۈستى تىش	ئالدى چىش ئۆمۈچۈك	ئالدى تاڭلاي	ئوتتۇرا تاڭلاي	كەينى تاڭلاي	يۇمشاق تاڭلاي	كەينى تاماق	بوغۇز
پارتلاتقۇلار	بوشاڭ سىز	p			t				c	k	ʔ
	نەپەسلىك	pʰ			tʰ				cʰ	kʰ	
	جارانگلىق	b			d					g	
سۈركەلمە پارتلاتقۇلار	بوشاڭ سىز		pf	ts		ʦ	ʧ	ʨ			
	نەپەسلىك		pfʰ	tsʰ		ʦʰ	ʧʰ	ʨʰ			
	جارانگلىق			dz		ʣ	ʤ	ʥ			
بۇرۇن ئاۋازلىق	جارانگلىق	m	ɱ		n	ɳ		ɲ		ŋ	
	جارانگلىق					ɴ					
	جارانگلىق				ɾ						
سۈركەلمە	جارانگسىز	ɸ	f	s		ɕ	ʃ	ʂ		x	h
	جارانگلىق	β	v	z		ʑ	ʒ	ʐ	j	ɣ	ɦ
يېرىم سوزۇقلار	جارانگلىق	w ɥ							j(ɥ)	(w)	

تىلشۇناسلىق ئەسەرلىرىدە خەلقارالىق ترانسكرىپسىيىنى ھەرپلىرى ادەت بويىچە بۇرچەكلىك ئىسكۇپكا [ ] ئىچىگە يېزىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى

مەلۇم بىر تىلنىڭ فونېتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەشتە ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈرۈش بەلگىلەر سىستېمىسى يەنى ترانسكرىپسىيە بولمىسا بولمايدۇ. ترانسكرىپسىيە بولغاندىلا، تىل تاۋۇشلىرىنى توغرا، تەپسىلىي خاتىرىلەپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىش قولايلىق بولىدۇ.

b. خەلقارالىق ترانسكىرىپسىيە

(سوزۇق تاۋۇشلا جەدۋىلى)

قايرىلغۇچ	تىل ئۇچى		تىل ئوتتۇرىسى					تۈرى / تىلنىڭ ئىلگىرى-كېيىندە / لەۋلەرنىڭ ھالىتى / تىلنىڭ ئىگىز-پەسلىگى ياكى ئېغىزنىڭ كەڭ-تارلىغى
			ئارقا		ئارا	ئالدى		
ئارا	ئارقا	ئالدى	لەۋلەشكەن	لەۋلەشمىگەن	ئارا	لەۋلەشكەن	لەۋلەشمىگەن	
	ᛁᛋ	ᛁᛋ	ᴜ	ɯ		ɣ	i	ئىگىز ياكى تار
			ᴅ			ɣ	ɪ	
			ᴏ	ɤ		ɸ	e	ئىگىزرەك (ياكى تارراق)
ə					ɵ			ئوتتۇراھال
			ɔ	ʌ		œ	ɛ	تۆۋەنرەك (ياكى كەڭرەك)
					ɐ		æ	
			ɒ	ɑ	A		a	تۆۋەن (ياكى كەڭ)

مەلۇم بىر كونكرېت تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ تاۋۇشلىرىنى تەپسلىي خاتىرىلەش ھەم تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە شۇ تىلنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلغان بىر يۈرۈش بەلگىلەر سىستېمىسى - تىلنىڭ ترانسكىرىپسىيىسى بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئېلىپبەلىك ھەرپلەر لايىھىسى خەنزۇ تىلى تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەش جەھەتتە، جۈملىدىن خەنزۇچە چاسا خەتلەرنىڭ تاۋۇشىنى ئىپادىلەش جەھەتتە ترانسكىرىپسىيە سۈپىتىدىمۇ رول ئوينايدۇ. شۇنىڭدەك، خۇددىي شۇنداق مەقسەتتە، ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن بىر يۈرۈش بەلگىلەر سىستېمىسى تۈزۈپ چىقىلسا، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ترانسكىرىپسىيىسى بولىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل ئىشلىنىپ، رەسمىي ئېلان قىلىنىپ قوللىنىۋاتقان ترانسكىرىپسىيىسى يوق، بىزنىڭ تىل - يېزىق خىدىملىرىمىز 05 - يىللاردىن بۇيانقى تىل - يېزىق تەكشۈرۈش ياكى تىل - يېزىق تەتقىقات ئىشلىرىدا بەزىدە ئىسلاۋىيات ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئاددىي ترانسكىرىپسىيىنى قوللاندى، كۆپ ئەھۋاللاردا خەلقئارالىق ترانسكىرىپسىيىنى قوللاندى. كۆپ ئەھۋاللاردا خەلقئارالىق ترانسكىرىپسىيىنى قوللاندى.

ئكزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى، ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممىتى جەھەتتىن تۈركى تىللار تۈركۈمدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىە شاھ ئەسەر «تۈركى تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلىش زۆرۈرىيىتىدىن لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىشلەنگەن يېڭى ترانسكىرىپسىيە قوللىنىلدى. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا قوللىنىلغا بۇ يېڭى تانسكىرىپسىيىسى توغرىسىدا «دىۋان» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا ئىزاھات دېگەن قىسمىنىڭ 10 ـ ۋە 11 ـ ماددىسىدا مۇنداق دەپ ئىزاھ بېرىلگەن:

10. «دىۋان» دىكى ھەر بىر تۈركى سۆز ۋە مىسالغا ئۇيغۇر يېڭى يېزىق ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ترانسكىرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن ترانسىكىرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقئارا ترانسكىرىپسىيىدىكى تەڭدىشى)

(æ: ə̄ - (æ) ə ، (a:) ā - (a) a ،

(g) g ، (f) f ، (e) e ، (ɛ) ə

(i) i ، (h) h ، (x) h ، (ʁ) oɣ ،

(ʤ) j ، (ɨ:) ī ، (ɨ) ï ، (i:) ī ،

(m) m ، (l) l ، (q) ḳ ، (k) k ،

(o:) ō ، (o) o ، (ŋ) ŋ ، (n) n ،

(c) ạ ، (p) p ، (ɸ:) ə̄ ، (ɸ) ə ،

(u) u ، (t) t ، (s) s ، (r) r ،

(w) w ، (y:) ū ، (y) ü ، (u:) ū ،

(z) z ، (j) y ، (ʃ) x ، (v) v ،

(ʒ) z ، (ð) ż ،

قاتتى تەلەپپۇز قىلىندىغان «i» ئۈچۈن «ı» بەلگىسى ئىشلىنىدى. ھەر بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ تېخىمۇ سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ژارىيانتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇ ھەرپنىڭ ئۈستىگە توغرا سىزىق سىزىلدى (مەسىلەن، a،a). «د» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى «z» نىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «Z» شەكلىدە ئىپادىلەندى. «دۇئان» دا «a» تاۋۇشىنىڭ بىر ژارىيانتى «ا» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «a» نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «a» شەكلىدە ئىپادىلەندى.

11. «دۇئان» دا ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن «p ـ b» تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، «k ـ g» تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، «q ـ j» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك، ئەرەبچە يېزىق ۋە دىئاكرىتىك بەلگىلەرگە قاراپ، «o» بىلەن «u» نى، «a» بىلەن «u» نى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرۇشمۇ قىيىن. تراىسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى، تۈركى تىللارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ژارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا، بۇلار مۇمكىنقەدەر ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

مەسىلە، «دۇئان» دىكى «ك» ھەرپىنىڭ تراىسكرىپسىيىسىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دۇئان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا «q» ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركى سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆز بېشىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(2) كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر ئاخىرىدىكى «ك» نىڭ ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرىدا «y» غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(4) پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى بۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ژارىيانتلىرى ik، uk، ak)» ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇد قەشقەرى «دۇئان» نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «alug، tirig» سۆزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى؛

ئىككىنچى، «isig ـ ئىسسىق» سۆزىنىمۇ يۇمشاق كاف (g) بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى؛

ئۈچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتىكىدىمۇ بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «k»، سۈپەتلەرنى بىلدۈرگەندە «g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى؛

تۆتىنچى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «لك» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 255 ـ ۋە 224 ـ بەتلەر) بۇ قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مىجەز ـ خۇلقى (ئومۇمەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف (k) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش (ئومۇمەن سۈپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە،

يۇمشاق كاف (g) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۇرگەن سۆزلەردە «k» بىلەن، سۆپەت ئاكى ھەم ئىسىم، ھەم سۆپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سۆزلەردە «g» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

بۇ تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىشى توغرىسىدا «دىۋان» دىن ئېلىنغان مىساللار تۆۋەندىكىچە:

Kux Kanatin at atin (1)

قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن،

Ol mani akildi (2)

ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى

Ot tasa aqiz Daymas (3)

ئوت دېگەنگە ئېغىز كۆيمەس.

Kixi ala si iqtin (4)

YilKi ala se taxtin

ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە،

ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.

Karqa kazka atkunsa puti sinut (5)

قاغا غازنى دوراسا، پۇتى سۇنار.

Ardik kixi tatilsyn (6)

al taru yatilsun

TOkli bari katilsun

Aazqu yama savilsun

ئاخماق ھوشىنى تاپسۇن،

ئەلدە تۇزۇم يېتىلسۇن.

توقلار، بۆرە قېنىلسۇن،

قايغۇ يەنە تۇگىسۇن.

. . . . . .

«تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە قوللىنىلغان ئەنە شۇ تىرانسكرىپسىيىگە يەنە بىر قىسىم زۆرۈر بولغان بەلگىلەرنى تولۇقلاپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىرانسكرىپسىيىسى قىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئالايلۇق، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جارانىسىزلىنىشىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، شۇ ھەرپلەرنىڭ ئۈستى، ياكى ئاستىغا «.» بەلگىسىنى قويۇش؛ مەسىلەن، ustunki، istak، ustam دېگەن سۆزلەرنىڭ جانلىق تىلدا ئېيتىلغا چاغدىكى «u»، «i»، «u» تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش، ئېھتىياجىغا قاراپ، يەنە بەزى بەلگىلەرنى قوشۇشقا بولىدۇ.

3. فونېما ۋە ۋارىيانت

تىلىمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئىنتايىن كۆپ. بۇ تاۋۇش

ئېلىمىنتلىرىدىن بەزىلىرى فىزىلىك ھەم فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتە، ئانچە چوڭ پەرقلەنمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇنچۇۋالا ئىنچىكە پەرقلەندۇرۇپ كېتىشنىڭ ئومۇمەن زۆرۈرىيىتى يوق. مەسىلەن، «gap» دېگەندىكى «g» تاۋۇشى بىلەن «aglak» دېگەندىكى «g» تاۋۇشى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇش ئېلىمىنتى بولسىمۇ لۇكمن تىلمىزدىكى ئاشۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۇرۇپ ئىپادىلەش جەھەتتە چوڭ رولى بولمىغانلىقتىن ئۇلارنى نۇتۇقتا بىر - بىرىدىن ئۇنچۇۋالا ئېنىق پەرقلەندۇرۇپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق؛ كىشىلەر ئادەتتە بۇ ئىككى تاۋۇش ئېلىمىنتىنىڭ ئىنچىكە پەرقىغە ئۇنچە دىققەت قىلمىمۇ كەتمەيدۇ. بەلكى بۇ ئىككى خىل تاۋۇشنىڭ ئۆز ئارا مەنە پەرقلەندۇرۇش رولى بولمىغانلىقىغا ھەمدە باشقا تاۋۇشلار ئارا مەنە پەرقلەندۇراش رولى بار ئىكەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنى بىر خىل تىپتىكى تاۋۇش ھېسابلايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك. « un» دېگەندىكى « u» تاۋۇش بىلەن « ukmak» دېگەندىكى « u» تاۋۇشنى، « unluk» دېگەندىكى « u » تاۋۇشى بىلەن « mozayuskak» دېگەندىكى « u» تاۋۇشىنىمۇ ئەنە شۇنداق تەھلىل قىلىش كېرەك. بۇلاردىن « u» تاۋۇشى جارانلىق سوزۇق تاۋۇش، «u» تاۋۇشى جارانسىز سوزۇق تاۋۇش بولسىمۇ، ئەمما تىلمىزدا بۇ ئىككى خىل تاۋۇش بىر خىل تىپتىكى تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ؛ شۇنىڭدەك، «u» تاۋۇشى جارانلىق، «u» تاۋۇشى بولسا جارانسىز، شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ئىككى خىل تاۋۇش تىلمىزدا بىر خىل تىپتىكى تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە تىلمىزدا بەزى تاۋۇش ئېلىمىنتلىرى فىزىكىلىق ھەم فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بىر - بىرىگە خېلى يېقىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىقتىمائىي خۇسۇسىيىتى يەنى مەنە پەرقلەندۇرۇش جەھەتتىكى رولى ئىنتايىن روشەن بولۇپ، نۇتۇقتا ئۇلارنى ئېنىق پەرقلەندۇرمەي بولمايدۇ. مەسىلەن، «bil» بىلەن « pil»نى، « bur» بىلەن « put»نى « buk» بىلەن «puk»نى مەنە جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇپ ئىككى سۆز قىلىپ تۇرغان فونېتىكىلىق ئامىل «b» تۇۋۇشى بىلەن «p» تاۋۇشىنىڭ تىلمىزدىكى ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ۋە زورلىدۇر. شۇڭا، بۇ ئىككى تاۋۇش تىلمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ئايرىم - ئايرىم ئىككى خىل تىپتىكى تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭدەك، «al» بىلەن « al»نى « tal» بىلەن « tal» نى مەنە جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇپ ئىككى سۆز قىلىپ تۇرغان فونېتىكىلىق ئامىل « a» تاۋۇشى بىلەن « a» تاۋۇشىنىڭ تىلمىزدىكى ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ۋە رولىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىككى تاۋۇشمۇ تىلمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ئايرىم - ئايرىم ئىككى تىپتىكى تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (بۇ ئىككى تاۋۇش خەنزۇ تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا بولسا، ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ۋە رولى جەھەتتىن بىر تىپتىكى تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ).

دېمەك، تىلمىزدا ئوخشاش بولمىغان تاۋۇش ئېلىمىنتلىرى بىر - بىرى بىلەن مەنە پەرقلەندۇرۇش رولىغا ئىگە بولسا، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان فونېتىكىلىق بىرلىك، ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ ئەگەر بىر - بىر بىلەن مەنە پەرقلەندۇرۇش رولىغا ئىگە بولمىسا، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەبىئىي خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بىر - بىرىگە

يېقىنراق بولسا، بۇنداق تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ئەينى بىر فونېتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ، يەنى ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ۋە رولى جەھەتتىن ئەينى بىر تىپتىكى تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق ئەمەلىيەتكە ھەم مۇشۇنداق تەھلىلگە ئاساسەن، فونېما دېگەن ئۇقۇمغا مۇنداقەپ تەبىر بېرىشكە بولىدۇ:

فونېما دېگىنىمىز بەلگىلىك تىل ياكى دىيالېكتتىكى ئۆز ئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان ۋە تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بىر ـ بىرىگە يېقىنراق بولغان بىر تىپتىكى تاۋۇشلارنى يېغىنچاقلاشتىن ھاسىل بولغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىكتۇر؛ بۇ ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك باشقا شۇنداق ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىكلەر ئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە.

فونېما ئەنە شۇنداق بىر تىپتىكى تاۋۇشلارنىڭ يېغىنچاقلىنىشى ـ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر؛ بۇ يەردە يېغىنچاقلانغان، ئومۇملاشتۇرۇلغان تاۋۇشلار ئەينى بىر فونېمىنىڭ بىر قانچە كونكرېت شەكلىدۇر، يەنى شۇ بىر تىپتىكى بىر قانچە كونكرېت تاۋۇش ئېلىمېنتىدۇر؛ بۇ بىر قانچە كونكرېت تاۋۇش ئېلىمېنتى ئۆز ئارا مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ، ئەمما باشقا بىر تىپتىكى تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە.

ئەينى بىر فونېمنىڭ بىر قانچە كونكرېت ئىپادە شەكلى ۋارىيانت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «qarip» دېگەندىكى « q» تاۋۇشى بىلەن « donqirak» ، « donquz» ، « manquz » دېگەن سۆزلەردىكى « q» تاۋۇشى تىلىمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ئەينى بىر تىپتىكى تاۋۇشلار بولۇپ، ئىككىسى بىر فونېما ھېسابلىنىدۇ؛ ئەمدى « q» تاۋۇشى بىلەن « q» تاۋۇشى ئەينى بىر فونېمنىڭ ئىككى خىل كونكرېت ئىپادە شەكلى، يەنى ۋارىيانتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەينى بىر فونېمنىڭ بىر قانچە ۋارىيانتلىرى ئۆز ئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولمايدۇ. مەسىلەن، «q» فونېمىسىنىڭ «q» ۋە «q» دېگەن ئىككى ۋارىيانتى ئۆز ئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئەمەس.

بىر فونېمنىڭ بىر قانچ ۋارىيانتلىرى ئىچىدە بىر ۋارىيانتى شۇ تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا باشقا ۋارىيانتلىرىغا قارىغاندا، ئەڭ ئومۇمىي، ئۆزى باشقا تاۋۇشلار بىلەن بىرىكەلەيدىغان، ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە مۇھىم ۋارىيانت بولىدۇ؛ شۇ ۋارىيانت ئادەتتە شۇ فونېمنىڭ نامى ھەم ۋەكىلى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، « u» بىلەن « u» ئىككىسىدىن ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان « u» تاۋۇشى تاللىۋېلىنىپ، « u » فونېمىسى دېيىلىدۇ؛ « g» بىلەن « g» ئىككىسىدىن ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان « g» تاۋۇشى تاللىۋېلىنىپ، «g» فونېمىسى دېيىلىدۇ.

يۇقىرىقى نۇقتىدىن قارىغاندا، تىلىمىزدىكى سۆز بېشىدىكى «y » ۋە «z» تاۋۇشى بىلەن بوغۇم ئاخىرىدىكى « j» ۋە « z» تاۋۇشىنىڭ تىلىمىز تاۋۇش سىستېمىسىدىكى ئەمەلىي ئەھۋالى مۇنداق:

سۆز بېشىدا، بولۇپمۇ بىرىنچى بوغۇمدىكى « u» ، «u» ، «i» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن «y» فونېمىسى بەزى جايلاردا «z» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بەزى جايلاردا «y»

تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ كىشىلەر بەزىدە«z» تەلەپپۇز قىلىدۇ. بەزىدە«y» تەلەپپۇز قىلىدۇ. روشەنكى، مۇشۇنداق سۆزلەردە «y» بىلەن «z» تاۋۇشى ئۆز ئارا مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ؛ ئۇلار ئەينى بىر فونېمنىڭ ئىككى ۋاريانتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «y» تاۋۇشى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ۋاريانت بولغاچقا، بۇ فونېما«y» فونېمىسى دەپ، «z»، تاۋۇشى سۆز بېشىدا«y» فونېمىسىنىڭ ۋاريانتى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا «j» تاۋۇشى بوغۇم ئاخىرىدا كەلسە ئومۇمەن « z » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ مۇشۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا «z» تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىغا ئاساسەن، يەنى بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ شەرتلىك ھالدا يۇز بېرىدىغانلىقىغا ئاساسەن، ئۇ تاۋۇش يېزىق تىلىمىزدا «j» قىلىپ يېزىلىپ، جانلىق تىلىمىزدا «z» قىلىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىلىشى	
ۋەجدان	wezdan
ئىجتىمائىي	iz timai
مەجبۇر	mazbur
ئېھتىياج	ehtiyaz
ئېيتىلىشى	muhtaz
مۇھتاج	aznabi
ئەجنەبى	baz
باج	bazlitix
باجلىتىش	
. . . . .	

بۇ سۆزلەردە بۇغۇم ئاخىرىدا كەلگەن تاۋۇش «j» قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ ياكى «z» قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، ئۇلار بىر - بىرى بىلەن مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ. ھالبۇكى تىلىمىزنىڭ ئەمەلىي ئادىتىدە مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا «j» قىلىپ يېزىلىپ، «z» قىلىپ ئېيتىلىدۇ. دېمەك مۇشۇنداق فونېتىكىلىق شارائىت ئاستىدا، «z» تاۋۇشى «j» فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ھالدا يۇز بېرىدىغان ۋاريانتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا، تاۋۇش ئېلىمېنتى، فونېما ۋە ۋاريانتلار ئۇنچىۋالا ئىنچىكە پەرقلەندۈرۈلمەي، يىغىشتۇرۇلۇپ «تىل تاۋۇشلىرى» دەپلا ئېيتىلىدۇ. «تىل تاۋۇشلىرى» دېگەن ئىبارە تار مەنىدە قوللىنىلغاندا، ئادەتتە فونېمىلا نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

تىلىمىزنىڭ ھەمدە تىلىمىزنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرىنىڭ فونېما سىستېمىسىنى ئىلمىي ئاساستا ئۆگىنىش ۋە ئىگىلەش پۈتۈن ئەدەبىي تىلىمىزنى ساۋلام راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاقىدار زور ئىش.

3 - §. تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ تۈرگە بۆلۈنۈشى

تىلىمىزدا تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، فونېمىلارنىڭ سانى بولسا، چەكلىك؛ تىلىمىزدا 30 فونېما بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سەككىزى سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى، 22 سى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ 22 ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسىدىن باشقا، «f» تاۋۇشى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى توغرا يېزىش ۋە توغرا تەلەپپۇز قىلىش ئۈچۈن ئېلىپبەيىمىزدە ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە بولۇپ، باشقا فونېمىلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ تۇرىدۇ. يەنە «z» تاۋۇشىمۇ باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ھەمدە ئىكز تىلىمىزدىكى بىر قىسىم ئىملىقلارنى توغرا يېزىش ۋە توغرا تەلەپپۇز قىلىش ئۈچۈن، ئېلىپبەيىمىزدە ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە بولۇپ، باشقا فونېمىلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ تىلىمىزدىكى 22 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسىغا بۇ ئىككىسى قوشۇلسا، ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى 24 بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى ھەممىدىن ئاۋۋال سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشنى پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم ئالامەتلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) سوزۇق تاۋۇش ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا ياكى بوغۇزدا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچىماي ئەركىن ھالدا چىقىدۇ؛ ئۈزۈك تاۋۇش ئېيتىلغاندا بولسا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا ياكى بوغۇزدا مەلۇم توسالغۇغا ئۇچراپ ئاندىن چىقىدۇ.

(2) سوزۇق تاۋۇش ئېيتىلغاندا، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىمىزنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى بىر تەكشى جىددىيلىكتە، بىر تەكشى ھەرىكەتتە بولىدۇ؛ ئۈزۈك تاۋۇش ئېيتىلغاندا بولسا، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىمىزدىن ھاۋا ئېقىمىنى توسۇۋالغان قىسمى ھاۋا ئېقىمى توسالغۇنى يېڭىۋاتقاندا، ئالاھىدە جىددىي ھالەتتە، جىددىي ھەرىكەتتە بولىدۇ.

(3) سوزۇق تاۋۇش ئېيتىلغاندا، ئېغىزدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى كۆچسىزرەك بولىدۇ، تىترەش رېتىملىق، تاۋۇش مۇزىكىلىق بولىدۇ؛ ئۈزۈك تاۋۇش ئېيتىلغاندا بولسا، ھاۋا ئېقىمى كۆچلۈكرەك بولىدۇ، تىترەش رېتىمسىز، تاۋۇش شاۋقۇنلۇق بولىدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنچىسى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ماھىيەتلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنداقتا سوزۇق تاۋۇش دېگەن نېمە؟ ئېيتىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايلا ئەركىن ھالدا چىقىشىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇش دېگەن نېمە؟ ئېيتىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا مەلۇم توسالغۇغا ئۇچراپ ئاندىن چىقىشىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇشلار ئۈزۈك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلار

تىلىمىزدىكى سوزۇن تاۋۇشلار سەككىز بولۇپ، ئۇلار «a»، «ə»، «e»، «i»، «o»، «u»، «θ»، «ü» لەردىن ئىبارەت.

تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەر خىل تۈسكە ئىگە بولۇپ ئېيتىلىشى تۆۋەندىكى ئۈچ شەرت بىلەن زىچ بىلەن مۇناسىۋەتلى: (1) تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئورنىنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك؛ (2) ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك (بۇ ئەھۋال بەزىدە: ئىگىكىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى ئارقىسىدا تىل ئورنىنىڭ ئېگىز ـ پەس بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپمۇ ئېيتىلىدۇ)؛ (3) لەۋلەرنىڭ سوزۇلۇپ دۈگلەك شەكىلدە ياكى تارتىلىپ كېرىلىپ تۇرۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوزۇق تاۋۇشلار مۇشۇ ئۈچ جەھەتتىن يەنە تېگىشلىك تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدا سوزۇلۇپ ئالدىغىراق كېلىپ تۇرۇشى ياكى تۆگىلۈپ ئاقىغىراق كېتىشىگە قاراپ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار (ئالدى سوزۇق ۋە ئارقا سوزۇق) دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. «ə»، «θ»، «ü» لەر ئالدى سوزۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «a»، «o»، «u» لار ئارقا سوزۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «i» تاۋۇشى ئۆزى ئايرىم ئېيتىلغاندا، ئالدى سوزۇق بولۇپ ئېيتىلىدۇ؛ نۇتۇق ئېقىمىدا كەلگەندە، ئۆزى تۇرغان فونېتىكىلىق شارائىتقا قاراپ بەزىدە ئالدى سوزۇق بولۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، «ikkigə»، «kiqiklər»، «ilmək» دېگەندىكى «i» تاۋۇشلىرى ۋە «birləmqi» دېگەندىكى «i» تاۋۇشى ئەنە شۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئۆز ئەتراپىدىكى تاۋۇشلار بىلەن ئالدى سوزۇق «i» بولۇپ بىرىكىۋاتقانلىقى ناھايىتى روشەن؛ بەزىدە بولسا ئارقا سوزۇق بولۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، «ixqilar»، «inkilap»، «tizik»، «sizik»، «qudik»، «kiz»، «sinil»، «alim» دېگەن سۆزلەردىكى «i» تاۋۇشى ئەنە شۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئۆز ئەتراپىدىكى تاۋۇشلار بىلەن ئارقا سوزۇق «i» بولۇپ بىرىكىۋاتقانلىقىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى روشەن. بۇ تاۋۇش مۇشۇنداق ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە بولغاچقا، مۇشۇ نۇقتىدىن ئارا سوزۇق دەپ ئاتاشقا بولىدۇ ھەم شۇنداق ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. «e» تاۋۇشى تىلىمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ئومۇمەن سۆزنىڭ ئاخىرىقى بوغۇمىدا كەلمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭ قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇنىڭ كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە ئالدى سوزۇق ياكى ئارقا سوزۇق ئىكەنلىكىنى ئايرىۋېلىش تەس، تەركىبىدە «e» كەلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە بولسا، بۇ تاۋۇش ئومۇمەن ئارقا سوزۇق تاۋۇش. مەسىلەن، «heyt» ← «heytta»، «eyt» ← «eytkan» دېگەندەك. لېكىن نۇتۇق ئېقىمىدا سۆز ـ ئىبارىلەردە باشقا تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىپ كېلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئارقا سوزۇق تاۋۇش. مەسىلەن، «yeyiklik»، «yepiklik»، «eyikka»، «teriklar»، «serikliriqa»، «etizqa»، «keyikta» دېگەنلەردىكى «e» تاۋۇشىنى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش دەپ ھېسابلاش كېرەك، ئەلۋەتتە.

سوزۇق تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇش ئەھۋالىغا قاراپ، كەڭ سوزۇق تاۋۇش (مەسىلەن، «a»)، كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش

(مەسىلەن، «ə»، «o»، «θ»، «e»لار)، تار سوزۇق تاۋۇش (مەسىلەن، «u»، «ü»، «i»لار) دەپ مۇشۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، لەۋلەرنىڭ سوزۇلۇپ دۈگلەك ھالەتكە كېلىشى ياكى لەۋلەرنىڭ ئۇنداق شەكىلگە كەلمەي، ئىككى تەرەپكە كېرىلىپ تۈرۈشىغا قاراپ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. «o»، «u»، «θ»، «ü»لەر لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش؛ «a»، «ə»، «e»، «i»لار لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەر قانداق بىر سوزۇق تاۋۇشنى جۈملىدىن ئۈيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىمۇ مۇشۇ ئۈچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن «ə» تاۋۇشى ئالدى سوزۇق، كەڭرەك سوزۇق، لەۋلەشمىگەن سوزۇق؛ «o» تاۋۇشى ئارقا سوزۇق، كەڭرەك سوزۇق، لەۋلەشكەن سوزۇق؛ «ü» تاۋۇشى بولسا، ئالدى سوزۇق، تار سوزۇق، لەۋلەشكەن سوزۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئۈيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا سوزۇق تاۋۇشلارنى مۇشۇنداق تەھلىل قىلىش، مۇشۇنداق بۆلۈش ناھايىتى مۇھىم ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. سوزۇق تاۋۇشلار جەدۋىلى

ئەسكەرتىش:

(1) يۇقىرىدىن تۆۋەنگە سىزىلغان سىزىقلار ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ؛ سولدىن ئوڭغا سىزىلغان سىزىقلار تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئورنىنى، يەنى ئالدىدىن ئارقىغا تارتىلىشىنى كۆرسىتىدۇ؛ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە سىزىلغان سىزىقلارنىڭ سول تەرىپى لەۋلەشمىگەنلىكىنى، ئوڭ تەرىپى لەۋلەشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جەدۋەل فونېتىكا ئىلمىدا دۇنيا بويىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدۇ.

(2) جەدۋەلدىكى ھەرپلەر ئۈيغۇر يېزىقىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى بولۇپ، ئۇلار «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قوللىنىلغان تىرانسكرىپسىيەدىكى سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى بىلەن ئوخشاش ھەرپلەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ دەرسلىكتە يېڭى يېزىق ھەرپلىرى تىرانسكرىپسىيىلىك بەلگە ئورنىدا قوللىنىلدى.

2. ئۈزۈك تاۋۇشلار

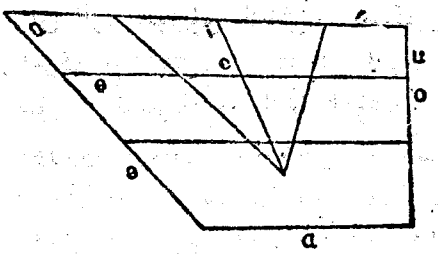

تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار 24 بولۇپ، ئۇلار «b»، «d»، «f»، «g»، «h»، «j»، «k»، «l»، «m»، «n»، «p»، «q»، «t»، «s»، «q»، «z»، «z»، «y»، «x»، «v»، «t»، «h»، «k»، «η»لاردىن ئىبارەت.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەر خىل تۈسكە ئىگە بولۇشى: (1) ئۇلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك؛ (2) تاۋۇش چىقـ

رىش ئۈسۈلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دېگىنىمىز ئۇزۇك تاۋۇش ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىمىزنىڭ قايسى قىسمىدا، بولۇپمۇ بوغۇز ۋە ئېغىز بوشلۇقىنىڭ قايسى قىسمىدا توسالغۇغا ئۇچرىغانلىقىغا قاتىلغان؛ ھاۋا ئېقىمى توسۇلغان شۇ ئەزا تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «b»، «p»، «m» تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى قوش لەۋلىك يېپىلىۋېلىشى بىلەن توسۇلۇپ قالىدۇ، قوش لەۋ مۇشۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بولىدۇ، شۇڭلاشقا. ئۇلار قوش لەۋ تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «k»، «ŋ»، «q» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى يۇمشاق تاڭلاي بىلەن تىل تۈۋى ئارىلىقىدا توسۇلۇپ قالغاچقا، شۇ ئەزا مۇشۇ تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بولىدۇ، شۇڭلاشقا بۇ تاۋۇشلار يۇمشاق تاڭلاي تىل تۈۋى تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دېگىنىمىز ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئۇچرىغان توسالغۇنىڭ قانداق يېڭىلگەنلىكىگە ھەم تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىتىرەش ـ تىتىرىمەسلىكىگە قارىتىلغان؛ ھاۋا ئېقىمىنىڭ قانداق توسۇلۇشى ۋە ئۇ توسالغۇنىڭ قانداق يېڭىلىشى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «b»، «p»، «t»، «k»، «g» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى بوشلۇقىنىڭ بەلگىلىك قىسمىدا پۈتۈنلەي توسۇلۇپ، قېلىپ، توسۇۋالغۇچى شۇ ئورۇنىنىڭ بىراق ئېچىلىشى بىلەن ھاۋا پارتلاپ چىقىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن پارتلىغۇچى تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «m»، «n»، «ŋ» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىنىڭ بەلگىلىك قىسمىدا پۈتۈنلەي توسۇلۇپ قېلىپ، دىماق بوشلۇقى ئارقىلىق چىقىدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تاۋۇشلار دىماق تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. «r»، «s»، «z»، «x»، «y»، «h»، «q»، «h» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىنىڭ مەلۇم قىسمىدا ياكى بوغۇزدا توسۇلۇپ قېلىپ، شۇ ئورۇندىكى تار ئارىلىقتىن قىسىلىپ ـ سېرىلىپ چىقىدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئۇزۇك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلا.

شۇ جۈملىدىن، بارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىنى تىتىرىتىش ـ تىتىرىتمەسلىكىگە قاراپ جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار ۋە جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. «b»، «d»، «g»، «j»، «l»، «n»، «ŋ»، «r»، «v»، «z»، «z»، «y»، «q» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنى تىتىرىتىدۇ. تاۋۇش پەردىسى تىتىرىگەندە، بوغۇزدا بىر خىل غۇڭۇلداق ئاۋاز پەيدا بولىدۇ. بىگىز قولىنىڭ ئۇچىنى بوغدىيەكنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، يۇقىرىقى تاۋۇشلارنىڭ بىرىنى چىقارساق، بوغۇزدا پەيدا بولغان غۇڭۇلداق ئاۋازنى ھەم تىتىرەكنى سېرىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئۇزۇك

تاۋۇشلار جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ. «p»، «t»، «k»، «k»، «q»، «s»، «x»، «h»، «h» ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئېيتىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېغىز تاۋۇش پەردىسىنى تىترەتمەيدۇ. بۇنىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە سىناپ باقساق، سېزىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر ئۇزۇك تاۋۇشنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ بىلىۋالغاندىلا، ئاندىن شۇ ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى توغرا - تولۇق ئىگىلىۋالغانلىق بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنى تۆۋەندىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار جەدۋىلىدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلار جەدۋىلى

چىقىش ئورنى / تاۋۇشلار / ئۇسۇلى		قوش لەۋ	ئۈستۈنكى چىشى - ئاستى تىنىق لەۋ	تىل ئۇچى-چىش	تىل ئۇچى-چىش تۈۋى	تىل ئوتتۇرا ئالدى قاتتىق تاڭلاي	تىل ئوتتۇرا كەينى قاتتىق تاڭلاي	تىل تۈۋى-يۇمشاق تاڭلاي	بوغۇز
پارتلىغۇچىلار	جارانسىز	P			t		k	k	
	جارانلىق	b			d		g		
پارتلىغۇچى-سىرىلانغۇلار	جارانسىز					q			
	جارانلىق					j			
دىماق تاۋۇشى		m			n			ŋ	
تىترەڭگۈ تاۋۇش					r				
يان تاۋۇش					l				
سىرىلانغۇلار	جارانسىز		f	s		x		h_2	h
	جارانلىق		v	z		ɣ	y	ʎ	

ئەسكەرتىش:

تاۋۇشلارنىڭ جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن چىقىش ئورنى نۇتۇقنى بىۋاستە ئاڭلاپ سېزىش ئىقتىدارىمىزغا ئاساسەن تەسلىل قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىنى زامانىۋى ئەسۋابلاردىن پايدىلىنىپ تەھلىل قىلىش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېنىق ئورنىنى سۈرەتكە ئېلىش ئىشى ئەمدىلەتتىن ئىشلىنىۋاتىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ جەدۋەلدىن ھەر ھالدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

4 - §. بوغۇم

فونېمىلار نۇتۇق ئېقىمىدا ئۆز ئالدىغا يېگانە ھالدا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئارا قائىدىلىك ھالدا بىرىكىپ كېلىدۇ.

تىلىنى ئۆگەنگەندە، ھەر بىر فونېمنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتىگە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، بەلكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى ئىگىلەشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

تىلىمىزدا پەقەت 32 فونېما بار، ئەمما ئۇلار سان - ساناقسىز مەنە بىرلىكلىرىنى ئىپادىلەش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بۇ فونېمىلار ئۆز ئارا بېرىكىش قائىدىسى بويىچە بىرىكىپ، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىنتايىن نۇرغۇن ۋە مۇرەككەپ قۇرۇلما شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىش ئاساسىدىلا ئاندىن بۇ ۋەزىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىيالايدۇ.

تىلىمىزنىڭ فونېما سىستېمىسى تىلىمىزغا تەۋە بارلىق فونېمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان-لىقى سىرتىدا شۇ فونېمىلارنىڭ ئوخشاشلىق - پەرقلىق بولغان قارىمۇ - قارشىلىق - بىرلىك مۇناسىۋەتلىرىنى، فونېمىلارنىڭ بىرىكىش قانۇنىيەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىللىتى-مىزنىڭ ھەر بىر نورمال ئەزاسى تىلىمىزنىڭ فونېما سىستېمىسىنى ئەملىيەتتە ئىگىلەپ ئالغان بولسىمۇ، ئەمما ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلىرىمىز ئۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ئۆز تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىدا قانچە ۋە قايسى فونېمىلار بار ئىكەنلىكىنى، ھەر بىر فونېمە-نىڭ قانداق ۋارىيانتلىرى بار ئىكەنلىكىنى، ئۇ فونېمىلارنىڭ بىرىكىش قائىدە - قانۇنىيەتلە-رى قانداق ئىكەنلىكىنى بىلگەن كىشىلەرلا تىلىمىزنىڭ فونېما سىستېمىسىنى ئىلمىي ئاساس-لىق چۈشەنگەن بولىدۇ ھەمدە ئىلمىي ئاساستا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

فونېمىلار نۇتۇق ئېقىمىدا فونېتىكىلىق بىرلىك ھاسىل قىلغاندا، ھەممىدىن ئاۋۋال بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ.

1. بوغۇم دېگەن نېمە؟

بوغۇم - تىلدىكى ئەڭ ئاساسىي قۇرۇلما بىرلىكىدۇر. بىر بوغۇم بىرلا فونېمىدىن ھاسىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «ular» دېگەندىكى «u»، «okuquqi» دېگەندىكى

«o» ، «adem» دېگەندىكى «a» ، «adap» دېگەندىكى «e» ، «θmek» دېگەندىكى «θ» ، «üzüm» دېگەندىكى «ü» ، «ibaret» دېگەندىكى «i» . . . بۇ بوغۇملار پەقەت بىرلا سوزۇق فونېمىدىن ھاسىل بولغان. تىلىمىزدىكى مۇتلەق كۆپ سانىدىكى بوغۇملار ئىككى ياكى ئۈنىكىدىن ئارتۇق (ئەڭ كۆپ بولغاندا تۆت) فونېمىدىن تەركىب تاپقان. مەسىلەن، « ilqar » دېگەندىكى «il» بوغۇمى ئىككى فونېمىدىن «qar» بوغۇمى ئۈچ فونېمىدىن ھاسىل بولغان بولسا، «trex» دېگەن سۆز بىر بوغۇم بولۇپ، بۇ بوغۇم تۆت فونېمىدىن ھاسىل بولغان.

دېمەك، نۇتۇقتا سۆزلەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تەبىئىي ھالدا بۆلۈنۈپ ئېيتىلغان فونېتىكىلىق قۇرۇلما بىرلىكى بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «qiraylik» دېگەن سۆزنى ئالساق، نورمال ئۇيغۇر كىشىسى بۇ سۆزنىڭ «qi—ray—lik» دېگەن ئۈچ تەبىئىي بۆلەككە، يەنى ئۈچ بوغۇمغا بۆلۈنۈپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى ئاسانلا ھېس قىلىۋالالايدۇ ھەمدە ئەمەلىيەتتە ھېچ ئىككىلەنمەستىنلا نۇتۇق ئادىتى بويىچە شۇنداق تەلەپپۇز قىلىدۇ. شۇنىڭدەك، « tilxunaslik » دېگەن سۆز بىزنىڭ نۇتۇق ئادىتىمىز بويىچە تەبىئىي ھالدا «til—xu—nas—lik—» دەپ بۆلۈنۈپ تۆت فونېتىكىلىق قۇرۇلما بىرلىك بولۇپ ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ سۆز تۆت بوغۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، شۇنداق بىر خىل ئوبيېكتىپ ئەھۋالنى كۆرۈمىزكى، سۆزنىڭ ھەر قانداق بىر بوغۇمىدا بىر سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. تەركىبىدە سوزۇق تاۋۇش بولمىغان بىرمۇ بوغۇم تېپىلمايدۇ. دېمەك تىلىمىزدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم ھاسىل بولمايدۇ. ساپ ئۈزۈك تاۋۇش ئۆز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ؛ بىر سوزۇق تاۋۇش بىر ياكى بىر نەچچە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن بىرىكىپمۇ بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق بوغۇملار بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ يا ئالدىغا بىر ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ (ba) ، يا كەينىگە بىر ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ (at) ، يا ئالدىغا بىرى ھەم كەينىگە بىر ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ (tat) ، يا كەينىگە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ (eyt) ، يا ئالدىغا بىر ھەم كەينىگە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ (xert) ھاسىل بولىدۇ. بىر بوغۇمدا ئەڭ ئاز دېگەندە بىر تاۋۇش بولىدۇ (بۇ بىر تاۋۇش مۇقەررەرکى، سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ). ئەڭ كۆپ بولغاندا، تۆت تاۋۇش بولىدۇ)؛ بىر بوغۇمدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش قىبىللە كەلمەيدۇ (خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان «daxüe» دېگەندىكى «xüe» بوغۇمىغا ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەردىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش بىللە كەلگەن بوغۇملار بۇنىڭ سىرتىدا). ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم بېشىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىللە كەلمەيدۇ، بوغۇم ئاخىرىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىللە كېلىش ئەھۋالىمۇ بەك كۆپ ئەمەس. بوغۇمنى ياڭراتقۇ-

چى ئاساسىي ئامىل بوغۇم تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشتۇر.

تىلىمىزدا ھەر بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەم سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئومۇمىي ئەھۋالىنى، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ ئومۇمىي تۈزۈلۈش شەكىللىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ بېرىشكە بولىدۇ (بۇ بوغۇم شەكىللىرىدىكى «A» ھەرپى سوزۇق تاۋۇشنى، «B» ھەرپى بوغۇم تەركىبىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ):

A: بۇ پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن ھاسىل بولغان بوغۇم شەكلى. مەسىلەن، «ozuk» دېگەندىكى «o»، «urux» دېگەندىكى «u»، «idare» دېگەندىكى «i»، «elan» دېگەندىكى «e»، «akil» دېگەندىكى «e»، «adalat» دېگەندىكى «a»..... .

BA: بۇ بىر سوزۇق تاۋۇش، بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم شەكلى: بۇنىڭدا تاۋۇش ئاۋۇال، ئۈزۈك تاۋۇش كېيىن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، «atlan» دېگەندىكى «at»، «qət، əl» دېگەندىكى «sən، əl» دېگەندىكى «ət»، «oqlak» دېگەندىكى «oq»، «ustaz» دېگەندىكى «us»، «θstəŋ» دېگەندىكى «θs»، «ülgürmək» دېگەندىكى «ül». . . بوغۇملىرى ئەنە شۇنداق بوغۇم شەكلى.

AB: بۇمۇ بىر ئۈزۈك تاۋۇش، بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم شەكلى. بىراق يۇقىرىقى بوغۇم شەكلىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭدا ئۈزۈك تاۋۇش ئاۋۇال، سوزۇق تاۋۇشى كېيىن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، «kara» دېگەندىكى «ka»، «ra»، «beke» دېگەندىكى «bə»، «kə»، «terək» دېگەندىكى «te»، «bəlgü» دېگەندىكى «ga»، «qalqü» دېگەندىكى «qu»، «birak» دېگەندىكى «bi»، «doqun» دېگەندىكى «ko»، «baridn» دېگەندىكى «ba»، «ri»، «du»، «dərünüx» دېگەندىكى «Ka»، «rü»، «tütün» دېگەندىكى «tü» بوغۇملىرى ئەنە شۇنداق AB شەكلىدە تۈزۈلگەن بوغۇملاردۇر (تۆۋەندىكى بوغۇم شەكىللىرى شۇ رەت تەرتىپ بويىچە تەھلىل قىلىنىدۇ).

BBA: مەسىلەن، «artmak» دېگەندىكى «art»، «ənt almak» دېگەندىكى «ənt»، «eytmak» دېگەندىكى «eyt» ۋە «üst» لەرگە ئوخشاش.

BAB: مەسىلەن، «məktəp» دېگەندىكى «mək»، «təp» دېگەندىكى «aptəp»، «tap» دېگەندىكى «tehnik»، «het» دېگەندىكى «qəmhor»، «hor» دېگەندىكى «turmux» دېگەندىكى «tur»، «mux»، «kərkəm» دېگەندىكى «kər»، «süzmə» دېگەندىكى «süz». . . .

BBAB: مەسىلەن، «dərs»، «kayt»، «dost»، «kork» «kurt» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم

تىلىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالتە خىل تۈزۈلۈش شەكلىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر قىسىم بوغۇملار پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ياكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان. مەسىلەن، «A»، «AB» بوغۇم شەكىللىرىگە ئوخشاش. يەنە

بىر قىسىم بوغۇملار بولسا، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان. مەسىلەن، «BA»، «BAB»، «BBA»، «BBAB» بوغۇم شەكىللىرىگە ئوخشاش.

سوزۇق تاۋۇشتىنلا تۇزۇلگەن ياكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇم ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ana» دېگەندەكى «a»، «na» «dada» دېگەندەكى «da» لارغا ئوخشاش.

ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ər»، «rat»، «tye»، «xərkə» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تىلىمىزدا بوغۇم تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ خاراكتېرىنى بىلىش، بوغۇم ئاخىرىدىكى تاۋۇشنىڭ جارانلىق ياكى جارانسىز ئىكەنلىكىنى بىلىش ھەمدە بوغۇمنىڭ ئوچاق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇم ئىكەنلىكىنى بىلىش شۇنداق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە قانداق قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىدىغانلىقىنى چۈشىنىشتە ۋە چۈشەندۈرۈشتە ھەمدە ئەمەلدە شۇنداق ئىشلىتەلەيدىغان بولۇشتا ناھايىتى زور نەزەرىيىۋى ھەم ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بوغۇمغا ئايرىلىش قائىدىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىر بوغۇملۇق، مۇتلەق كۆپ سانداكى سۆزلەر كۆپ بوغۇملۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۆزگە سۆز ياسىغۇچى ياكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى بوغۇملىرىنىڭ چەك - چېگرىسىدا ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «kθz» دېگەن بىر بوغۇملۇق سۆز، بۇ سۆز «kθzüm» دەپ تۈرلەنگەندە، ئىككى بوغۇم بولىدۇ. بەلكى «kθz» دېگەن بوغۇم ئاخىرىدىكى «z» تاۋۇشى ئىككىنچى بوغۇمغا ئۆتۈپ، ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنداق بولسا، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر قانداق قائىدە بويىچە بوغۇملارغا ئايرىلىدۇ؟ بۇنىڭ قائىدىسى تۆۋەندىكىچە:

(1) بىر سۆزدە (سۆزنىڭ ياسالغان ھەم تۈرلەنگەن شەكلىمۇ ھېسابقا ئېلىنىدۇ) قانچە سوزۇق تاۋۇش بولسا، شۇ سۆز شەكلىدە شۇنچە بوغۇم بولىدۇ. ئەگەر قاتار كەلگەن ئىككى بوغۇمدىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا بىر ئۇزۇك تاۋۇش بولسا، بۇ ئۇزۇك تاۋۇش ئادەتتە كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ يەنى ئۇ ئۇزۇك تاۋۇش ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

uluq—u+luq

watan—wa+tan

waxisun—ya—xi+sun

ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش ئەگەر جانلىق تىلدا بىرىنچى بوغۇمغا تەۋە قىلىپ يەنى بىرىنچى بوغۇمنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى قىلىپ ئېيتىلسا، ئۇ چاغدا يېزىقتا شۇ ئۇزۇك تاۋۇشتىن كېيىن بوغۇم ئايرىش بەلگىسى قويۇلىدۇ، ئوقۇشتا ھەم شۇنداق ئايرىپ ئوقۇلىدۇ.

(2) ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بولسا، ئۇنىڭ ئالدىنقىسى بىرىنچى بوغۇمغا، كېيىنكىسى ئىككىنچى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ، يەنى ئىككى

ئۇزۇك تاۋۇش ئارىلىقى بوغۇم چېگرىسى بولىدۇ.

(3) ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا ئۈچ ئۇزۇك تاۋۇش كەلسە، ئۇنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى ئالدىنقى بوغۇمغا، كېيىنكى بىرى كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بوغۇمغا ئايرىلىش قائىدىسىنى بىلىش تىلىمىزنىڭ فونېما سىستېمىسىنى چۈشىنىشتە، بولۇپمۇ باشقا مىللەت كىشىلىرىگە چۈشەندۈرۈپ بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ يەنە بىر قىسىم ئىملا مەسىلىلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

5 - §. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى

تاۋۇشلانىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۆۋەندىكىدەك فونېتىكىلىق ھادىسىگە دىققەت قىلايلى: «تۇلۇق»، «ئۇتۇق»، «ئويۇن»، «ئۆرۈك»، «كۆۋرۈك»، «ئوقۇتۇش»، «قۇرۇلۇش»، «قۇرۇقلۇق»، «ئورۇنلۇق»، «تۇلۇغۇم»، «ئويۇنۇك»، «ئۆرۈگۈم»، «كۆۋرۈگۈك» دېگەن بۇ سۆزلەرنىڭ تۈپىدە ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئۇلىنىپ ياسالغان شەكلىدە ۋە ياكى ئۇلارنىڭ تۈرلەنگەن شەكلىدە ھەر قايسى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلىشىش جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىپ كەلگەن.

«ئادەم»، «ئادەمگەرچىلىك»، «كىيىم»، «كىيىملىك»، «يېگىت»، «ئېتىز»، «ئېتىزلىق»، «تەلەي»، «تەلەيلىك»، «بىلىملىك» دېگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ھەر قايسى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشمەسلىك جەھەتتىن بولۇپمۇ كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا ماسلىشىپ كەلگەن.

«يۇرەك»، «يۇرىكىم»، «يۇرەكلىك»، «قەلەم»، «قەلەمدە»، «بىلىمگەنلەرگە»، «كۆرمىگەنلىك»، «تەلەيلىكلەر»، «كۆرۈملۈك»، «ئۆرۈملۈگۈم» دېگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ھەر قايسى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئالدى بولۇش جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىپ كەلگەن.

«قۇلاق»، «تەقسىمات»، «ھېيت»، «ئېيىق»، «قۇلاقلاردا»، «تەقسىماتچىلىق»، «ھېيتلاش»، «ئېيىققا»، «نېرى»، «نېرىسىدىراق» دېگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ھەر قايسى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئارقا بولۇش جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىپ كەلگەن.

دېمەك، سۆزنىڭ قۇرۇلمىسىدا (تۇپ سۆز، ياسالما سۆز ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلەنگەن شەكلىدە) بولۇپمۇ كېيىنكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆز ئالدىكى سوزۇق تاۋۇشقا مەلۇم فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن (ئالايلۇق، لەۋلىشىش ياكى لەۋلەشمەسلىك جەھەتتىن، تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا بولۇش جەھەتتىن ۋە ھەتتا مۇشۇ ئىككىلا جەھەتتىن) ئوخشىشىپ

ـ ماسلىشىپ كېلىدۇ. تىلىمىزدىكى خېلى بىر قىسىم تىل ماتېرىياللىرىدا ئوبيېكتىپ ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خەلقئارا ئاتالغۇ بويىچە ئېيتقاندا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزمى دېيىلىدۇ.

شۇنىڭدەك، «بەرگۇچى»، «ئوقۇغۇچى»، «سەزگۈر»، «تاغدەك»، «ئۆيدىن»، «ئۆگەنگەن»، «باشلانغان» دېگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا سۆز ياسىغۇچى ياكى تارلىگۇچى قوشۇمچىنىڭ بىرىنچى ئۇزۇك تاۋۇشى ئۆزى قوشۇلغان سۆزنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى بىلەن جاراڭلىق بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن.

«كەسكۇچى»، «قاتناشقۇچى»، «ئۆتكۈر»، «ئۇچقۇن»، تەپكۈن»، «ئاتتەك»، «مەكتەپتىن»، «ئۆگەتكەن»، «ياساتقان»، «تەككۈز» دېگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا بولسا، سۆز ياسىغۇچى ياكى تۇرلىگۇچى قوشۇمچىنىڭ بىرىنچى ئۇزۇك تاۋۇشى ئۆزى قوشۇلغان سۆزنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى بىلەن جاراڭسىز بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن.

دېمەك، سۆز يىلتىزىغا (تۈپ سۆزگە) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئۇلانغاندا ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئۇلانغاندا، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ بىرىنچى ئۇزۇك تاۋۇشى ئۆزى ئۇلانغان سۆزنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشىغا جاراڭلىق ياكى جاراڭسىز بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ. تىلىمىزدىكى خېلى بىر قىسىم تىل ماتېرىياللىرىدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى تىل پاكىتلىرىدىن مەلۇمكى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك قانۇنىيەت بويىچە بولىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئالدىنقى تاۋۇش نۇتۇق ئېقىمىدا ئۆزىدىن كېيىنكى مۇناسىپ تاۋۇشنى مەلۇم فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئۆزىگە ماسلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇنداق فونېتىكىلىق قانۇنىيەت تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدىكى بىر مۇنچە قائىدىلەر دەل مۇشۇنداق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن.

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى تىلىمىزدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن بۇ قانۇنىيەت ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق بارلىق تىل ماتېرىياللىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك رول ئوينىمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە، بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە چۈشمەيدىغان، ماسلاشمايدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرمۇ خېلى بار. مەسىلەن، «ھادىسە» دېگەن سۆزنى ئالساق، سۆز يىلتىزىدىكى (تۈپ سۆزدىكى) ئىككى سوزۇق تاۋۇش، بولۇپمۇ كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا تىل ئارقا بولۇش جەھەتتىن ماسلاشمىغان؛ «قۇدرەت» دېگەن سۆزنىڭ يىلتىزىدىمۇ كېيىنكى سوزۇق تاۋۇش ئالدىنقىسىغا لەۋلىشىش جەھەتتىنمۇ ماسلاشمىغان، تىل ئارقا بولۇش جەھەتتىنمۇ ماسلاشمىغان. جۈملىدىن، «غۇنچە»، «غۇنچىلاپ» دېگەن سۆزلەردىمۇ سوزۇق تاۋۇشلار يۇقىرىقى انۇنىيەت بويىچە ماسلىشىپ كەلگەن ئەمەس. ئۇزۇك تاۋۇشلار يۇقىرىقى

قانۇنىيەت بويىچە ماسلىشىپ كەلگەن ئەمەس. ئۇزۇك تاۋۇشلاردىكى ئەھۋالغا كەلسەك، يۇقىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىش «نىڭ» ، «نۇڭ» ، «نۇڭ» («nüŋ») شەكىللىرىدە ئىپتىلىدۇ؛ يېزىق تىلىمىزدا بولسا، ماسلاشتۇرۇلمايدۇ، ھەممىلا ئورۇندا بىر خىل «نىڭ» شەكلىلا يېزىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشىدەك بۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا بىرلەشتۇرۇپ، ھازىرقى ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئاساس قىلىپ ئىملا قائىدىسىدە توغرا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك.

6 - §. ئۇرغۇ ۋە ئىنتۇناتسىيە

1. ئۇرغۇ دېگەن نېمە؟

ئۇرغۇ تىلىمىزدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، سۆزدە مەنە ئىپادىلەش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە، تىلىمىزدا ئىككى خىل ئۇرغۇ بار: بىرى، ئۇرغۇسى، يەنە بىرى جۈملە ئۇرغۇسى

سۆز ئۇرغۇسى

نۇتۇقتا سۆزلەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھەممە بوغۇمى ئوپ - ئوخشاش بىر خىل ئاۋازدا ئىپتىلمايدۇ، ئايرىم بىرەر بوغۇمى ئالاھىدە كۆتۈرەڭگۈ - كۆچلۈكرەك ۋە قاتتىقراق ئىپتىلىدۇ. مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئالاھىدە كۆچلۈكرەك - قاتتىقراق ئىپتىلغان شۇ بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «گۈللەندۇرۇلگەن» دېگەندە، «گەن» دېگەن ئاخىرقى بوغۇم بىر قەدەر كۆچلۈك ئىپتىلىدۇ؛ بۇ سۆزدە شۇ بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم بولىدۇ. سۆز ئۇرغۇسى تاۋۇش كۆچى ھەم تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇرغۇلۇق بوغۇمنىڭ تەركىبىدە ئەڭ كۆچلۈك ئىپتىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغىنى ئاساسەن سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇرغۇ تېگى - تەكتىدىن ئىپىقاندا، ئاساسەن ئۇرغۇلۇق بوغۇم تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا چۈشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ سوزۇق تاۋۇش كۆچلۈك ئىپتىلىدۇ. ئەينەن ئىپتىلىدۇ، ئۇزۇنراق ئىپتىلىدۇ. مەسىلەن، «oylawerisən»[1] دېگەندە، ئۇرغۇ «al» دېگەن ئىككىنچى بوغۇمدا بولۇپ، بۇ بوغۇم تەركىبىدىكى «a» سوزۇق تاۋۇشى كۆچلۈك، ئەينەن ھەم ئۇزۇنراق ئىپتىلىدۇ؛ شۇنىڭدەك، «küliwərdi» دېگەندە، ئۇرغۇ «li» دېگەن ئىككىنچى بوغۇمدا بولۇپ، بۇ بوغۇم تەركىبىدىكى «i» سوزۇق تاۋۇشى كۆچلۈك، ئەينەن ھەم ئۇزۇنراق ئىپتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەردە ئۇرغۇ ئومۇمەن سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا بولىدۇ ھەمدە سۆزگە سۆز ياسىغۇچى ھەم سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئۇرغۇسى شۇ قوشۇمچىلاردىكى ئاخىرقى بوغۇمغا كۆچىدۇ. مەسىلەن، «janlandur» دېگەندە، ئۇرغۇ «

① سوزۇق تاۋۇش ئۇستىدىكى«1»بەلگىسى ئۇرغۇ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«dur» دېگەن ئاخىرقى بوغۇمدا بولسا، «janlandurunglar» دېگەندە، «lar» دېگەن ئاخىرقى بوغۇمىغا كۆچىدۇ. دېمەك، تىلىمىزدىكى سۆز ئۇرغۇلىرى ئومۇمەن ئالغاندا، مۇنداق ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە: بىرى، ئومۇمەن سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا كېلىدىغانلىقى ئۇنىڭ بىر قەدەر تۇراقلىق خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ يەنە بىرى، سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، قوشۇمچىلاردىكى ئاخىرقى بوغۇمغا كۆچىدىغانلىقى ئۇنىڭ بىر قەدەر كۆچمە خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

تىلىمىزدا بىر قىسىم سۆزلەردە ئۇرغۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا ئەمەس، بەلكى باشقا بوغۇملىرىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن، «sθzləwərdi» دېگەندە، ئۇرغۇ ئىككىنچى بوغۇم «əl» دە: «adət» دېگەندە. ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇم «a» دا.

تىلىمىزدا بىر قىسىم سۆزلەردىكى ئۇرغۇ ئۆزى چۈشكەن بوغۇمدىن باشقا بوغۇمغا كۆچمەيدۇ، سۆز تۈرلەنگەندىمۇ شۇ بۇغۇمدا ساقلىنىۋېرىدۇ، بۇنداق ئۇرغۇ تۇراقلىق ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن. «zaman» - «Zamaniwi» دېگەندە، ئۇرغۇ «ma» دېگەن بوغۇمدا ساقلىنىپ تۇرىۋېرىدۇ، دەل شۇ سەۋەبتىن «ma» دىكى «a» تاۋۇشى ئۆزگىرىش ھاسىل قىلماي، ئاجىزلاشماي، ئەينەن ئېيتىلىدۇ؛ «inkilap» - «inkilawimiznig» دېگەندە، ئۇرغۇ «la» دېگەن ئۈچىنچى بوغۇمدا ساقلىنىپ تۇرىۋېرىدۇ ھەمدە دەل شۇ سەۋەبتىن «la» دىكى «a» ئۆزگىرىش ھاسىل قىلماي، ئەينەن ئېيتىلىدۇ. مۇشۇنداق بىر قىسىم سۆزلەردىكى تۇراقلىق ئۇرغۇنى ئىگىلىۋېلىش شۇ سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش ھەم توغرا يېزىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ئىككى ئۇرغۇلۇق بولىدۇ، بۇنداق ئىككى ئۇرغۇ ئوخشاش دەرىجىدە كۈچلۈك بولماي، بەلكى بىرى كۈچلۈكرەك، بىرى سەل ئاجىزراق بولىدۇ؛ كۈچلۈك بولماي، بەلكى بىرى كۈچلۈكرەك، بىرى سەل ئاجىزراق بولىدۇ؛ كۈچلۈكرەكى ئاساسىي ئۇرغۇ، ئاجىزراقى قوشۇمچە ئۇرغۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «نامەردلىك»، «نائىنساپ»، «نائەھلى»، «نارسىدە» دېگەن سۆزلەردە ئاساسىي ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇمدا، قوشۇمچە ئۇرغۇ ئاخىرقى بوغۇمدا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ سۆزلەردىكى ئاساسىي ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇمدا، قوشۇمچە ئۇرغۇ ئاخىرقى بوغۇمدا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ سۆزلەر-دىكى ئاساسىي ئۇرغۇ تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ: تىلىمىزدا ئۇرغۇدىن ئىبارەت بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ھازىرغىچە سېزىش ئىقتىدارىمىزغا تايىنىپ، بىر قاتار تىل ماتېرىياللىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش نەتىجىلىرىمىز ئاساسىدىلا تەتقىق قىلىنىپ، بىر تەرەپ قىلىنىپ كەلدى. يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىزمۇ مۇشۇ جۈملىگە ياتىدۇ. بۇ يول بىلەن بىر قىسىم ئاساسىي مەسىلىلەرنى يەشكىلى، ھەل قىلغىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنداقتىمۇ، قىيىنچىلىق ھەم بىر تەرەپلىمىلىكمۇ بولىدۇ. بۇ فونتېكىلىق ھادىسىنى ئىلمىي تەجرىبە ئەسۋابلىرىدىن پايدىلىنىپ، تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش تېخى ئەمدىلەتىن قولغا ئېلىنىۋاتقان بىر ئىش. بۇ ئىش مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەندىلا، ئاندىن بۇ جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى تېخىمۇ

ئەتراپلىق، تېخىمۇ ئىلمىي ئاساستا ھەل قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ. تۆۋەندە سۆزلىنىدىغان جۈملە ئۇرغۇسى ھەمدە ئىنتونىاتسىيە مەسىلىلىرىنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىمۇ خۇددى شۇنداق.

جۈملە ئۇرغۇسى نۇتۇقتا سۆز ئۇرغۇسى بىلەن بىر قاتاردا جۈملە ئۇرغۇسىمۇ بولىدۇ، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ھەر قانداقى نوتۇق ئېقىمىدا مەلۇم ئۇرغۇغا ئىگە بولىدۇ. ئەمما بىر جۈملە تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ ئۇرغۇسى ئوپ - ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ. بەلكى جۈملىنىڭ ئاساسلىق مەركىزى مەزمۇنىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزنىڭ ئۇرغۇسى باشقا سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسىغا قارىغاندا، ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك، كۈچلۈكرەك ئېيتىلىدۇ. دېمەك، پۈتۈن بىر جۈملىنىڭ ئاساسلىق مەركىزى مەزمۇنىنى بىلدۈرگۈچى ھەمدە باشقا سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسىغا قارىغاندا، ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك، كۈچلۈكرەك ئېيتىلغان سۆز جۈملە ئۇرغۇسى بولىدۇ. جۈملە ئۇرغۇسى شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەنتىقى پىكىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئادەتتە لوگىكىلىق ئۇرغۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لوگىكىلىق ئۇرغۇ ئوي پىكىرنى ئىپادىلىگۈچى شۇ بىر جۈملە تەركىبىدىكى بەلگىلىك بىر سۆزگە مۇقىم - تۇراقلىق ھالدا بېكىتىلىپ قالماستىن، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ نۇتۇق شارائىتى ھەم مۇددىئاسىغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئالايلى، «مەن سىزنى تويغا تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دېگەن بىر جۈملە گەپنىڭ لوگىكىلىق ئۇرغۇسىنى مەن ئۆز نۇتۇق شارائىتىم ۋە مۇددىئايىم بويىچە شۇ جۈملىدىكى ھەر بىر سۆزگە يۆتكەپ ئېيتىشىم، جۈملىدىن شۇ جۈملىدىكى پىكىر مەزمۇنىنىڭ مەلۇم بىر جەھەتىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ بايان قىلىشىم مۇمكىن. مەسىلەن:

«باشقىلار ئەمەس، بەلكى مەن... تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دېگەن جەھەتتىكى مەزمۇنىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ «مەن سىزنى تويغا تەكلىپ قىلىۋاتىمەن دەپ، «مەن»نى ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك، كۈچلۈكرەك ئېيتسام بۇ، جۈملىدە جۈملە ئۇرغۇسى يەنى لوگىكىلىق ئۇرغۇ «مەن» گە چۈشكەن بولىدۇ.

«باشقىلارنى ئەمەس، بەلكى سىزنى... تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دەپ، «سىزنى»نى ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك، كۈچلۈكرەك ئېيتسام، لوگىكىلىق ئۇرغۇ «سىزنى»غا چۈشكەن بولىدۇ.

«باشقا ئىشقا ئەمەس، بەلكى... تويغا تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دېگەن جەھەتتىكى مەزمۇنىنى تەكىتلەپ، «مە سىزنى تويغا تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دەپ، «تويغا»نى ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك، كۈچلۈكرەك ئېيتسام، لوگىكىلىق ئۇرغۇ «تويغا» چۈشكەن بولىدۇ.

مەن «سىزنى زورلاۋاتقىنىم - مەجبۇرلاۋاتقىنىم يوق، بەلكى تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دېگەن جەھەتتىكى مەزمۇنىنى تەكىتلەپ «مەن سىزنى تويغا تەكلىپ قىلىۋاتىمەن» دەپ «تەكلىپ»نى ئالاھىدە گەۋدىلىكرەك، كۈچلۈك ئېيتسام، لوگىكىلىك ئۇرغۇ «تەكلىپ» گە چۈشكەن بولىدۇ.

كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا، تىل ئالاقىدىكى كونكرېت ئېھتىياجىغا ئاساسەن دېمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنىڭ ئاساسلىق مەركىزىي مەزمۇنىنى تەكىتلىمەكچى بولغاندا، لوگىكە-

لىق ئۇرغۇدىن جايىدا پايدىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، زۆرۈر تېپىلسا، لېكسىكىلىق ئۇسۇل-
دىن، يەنى سۆزلەكرنىڭ ياردىمىدىن پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ.

تۇتۇقتا لوگىكىلىق ئۇرغۇغا ئەھمىيەت بېرىش دېمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنى بولۇپمۇ جانلىق تىلدا توغرا، ئېنىق، جانلىق ئىپادىلەپ بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. ئىنتۇناتسىيە

ئىنتۇناتسىيە بولۇپمۇ جانلىق تىلسا جۇملىنىڭ بىر فونېتىكىلىق تەركىبى قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، جۇملىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ نۇتۇقتا ھەر قانداق جۇملە بەلگىلىك ئىنتۇناتسىيىگە ئىگە.

ئىنتۇناتسىيە دېگىنىمىز پۇتۇن جۇملىنىڭ بىر پۈتۈن ئاھاڭىنىڭ قانداق بولۇشىغا، يەنى تىنىش - توختاش ئەھۋالى، كۇچلۇك - ئاجىز يۇقىرى - تۆۋەن، تېز - ئاستا بولۇشى، سوزۇلۇشى - قىسقىرىشى قاتارلىقلارغا قارىتىلغان؛ ئىنتۇناتسىيىنىڭ بۇ ئامىللىرى ئىچىدە ئاھاكنىڭ ئېگىز - پەسلىك جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىنتۇناتسىيە جانلىق تىلدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ ھېچبولمىغاندا، بىرىنچىدىن، سىنتاكسىسلىق رول ئويناىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ھېسسىياتنى ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ.

ىنتۇناتسىيىنىڭ سىنتاكسىسلىق رولىدىن قارىغاندا، سۆزلىگۈچى ئىنتۇناتسىيىسىدىن پايدىلىنىپ، ئەينى بىر قۇرۇلمىدىكى جۇملىنى مەنە جەھەتتە ھەر خىل تېپتىكى جۇملە قىلىپ بايان قىلىشى مۇمكىن. مۇشۇ نۇقتىدىن، جۇملىلەر بايان جۇملە، سوراق جۇملە، ئۇندەش جۇملە ۋە بويرۇق جۇملە ئىنتۇناتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ. جۇملىنىڭ مۇشۇنداق ھەر بىر تۈرىنىڭ ئەڭ ئومۇمىي ئورتاق فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىدىن، يەنە ئىنتۇناتسىيىدىن قارىغاندا، بايان جۇملىلەر ئومۇمەن بىر قەدەر نورمال بولىدۇ، جۇملە ئاخىرىنىڭ ئاھاڭى بىر قەدەر تۆۋەن بولىدۇ. سوراق جۇملىدە بولسا، ئاھاڭ جۇملە ئاخىرىدا بىر قەدەر كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇندەش جۇملىنىڭ ئاھاڭى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئومۇمەن بۇنداق جۇملىدە ھېسسىياتنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر ئالاھىدە كۇچلۇك - كۆتۈرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. بۇيرۇق جۇملىدە بولسا، بۇيرۇق جۇملىدە بولسا، بۇيرۇق مەنىسىنى، ئىلتىماس مەنىسىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى سۆز ئالاھىدە يۇقىرى ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ.

ئالايلۇق، «سىز ئۇرۇمچىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇدىڭىز» دېگەن جۇملىنىڭ ئىنتۇناتسىيىنىڭ ياردىمى بىلەن ھېچبولمىغاندا، ئۈچ خىل ئاھاڭدا ئۈچ خىل مەنىگە ئىگە قىلىپ ئېيتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

«سىز ئۇرۇمچىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇدىڭىز».
(بايان جۇملە).

«سىز ئۇرۇمچىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇدىڭىز؟»
(سوراق جۇملە)

«سىز ئۇرۇمچىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇدىڭىز!»

(ئۇندەش جۈملە)

ئىنتۇناتسىيىنىڭ ھېسسىياتنى ئىپادىلەش رولىدىن قارىغاندا، سۆزلىگۈچى ئىنتۇناتسىيىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپ - ئىنچىكە، ھېسسىيات - كەيپىياتنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «بۇ بىر نېمىنىڭ قولىدىن ھەر نېمە كېلىدۇ» دېگەن گەپنى بايان جۈملە قىلىپ، ئادەتتىكى ھېسسىيات بويىچە ئىپادىلەشمۇ مۇمكىن؛ كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدىكى ئۆزىگە تېگىشلىك ئىنتۇناتسىيە بىلەن شۇ كىشىنى ماختىغان، شۇ كىشىگە قايىل بولغان ھېسسىياتنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا يەنە ئۆزىگە تېگىشلىك ئىنتۇناتسىيە بىلەن شۇ كىشىنى سەتلەشتۈرگەن، يامانلىقىغان ھېسسىياتنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن.

ئومۇمەن ئالغاندا، ھەرقايسى تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا جۈملە ئىنتۇناتسىيىسى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ھەر خىل رولى تېخى دېگەندەك ئىلمىي ئاساستا تەتقىق قىلىنىپ بولمىغان بىر ساھە. ۋەھالەنكى، تىل ئالاقىدىكى ئەمەلىي رولى ھەم ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، بۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر مەسىلە. يالغۇز ئاددىي قۇلاق بىلەن ئاڭلاپ سېزىش ئىقتىدارىمىزغا تايىنىپلا بۇ مەسىلىنى ئىلمىي ئاساستا ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ مەسىلىگە جىددىي ئېتىبار بىلەن قاراپ، مۇكەممەل، زامانىۋى ئىلمىي تەجرىبە ئەسۋابلىرىغا تايىنىپ، ئىشەنچىلىك مول تىل ماتېرىياللىرىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر تەھلىل - تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك.

7 - §. تىلىمىزدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

تىل تاۋۇشلىرى ھەمدە تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى ئەسلا ئۆزگەرمەيدىغان قېتىپ قالغان نەرسە بولماستىن، بەلكى باشقا شەيئىلەرگە ئوخشاشلا ئۆزگىرىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسەن ئىككى چوڭ خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى؛ يەنە بىرى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىشى.

1. تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى، يەنى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگەنىمىز تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە قارىتىلغان. ئالايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «a»، «ə» تاۋۇشلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تىلىمىزدا «e» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىشى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ **تارىخىي ئۆزگىرىش** ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

هازىرقىسى	قەدىمكىسى
eyik	ayik
yerim	yarim
belik	baliq
erik	ariq
qeqək	qəqək
kelin	kəlin

شۇنىڭدەك، 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردىكى «big»، «ban» دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى «b» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «m» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ، «mig»، «man» بولۇشىمۇ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى جۇملىسىگە كىرىدۇ.

بۇ دەسلىكتە «تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش» دېەن بۇ بىر ئاساسىي ئۇقۇمنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەنىنىڭ سىرتىدا، تىلىمىزدىكى كونكرېت تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئۈستىدە تەپسىلىي توختالمايمىز.

2 ـ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىشى

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا ئۆزگىرىشى دېگىنىمىز تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ ئېيتىلغاندا، ئۆز ائرا تەسىر قىلىشىدىن هاسىل بولغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە قارىتىلغان. تاۋۇشلارنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىشى تاۋۇشنىڭ سۆزدىكى ئورنى، ئالدى ـ كەينىدىكى تاۋۇشنىڭ تەسىرى، كۇچلۇك ـ كۇچسىز ئېيتىلىشى، نۇتۇق سۈرئىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش فونېتىكىلىق شارائىتلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشىمۇ هەمدە نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىشىمۇ ئاساسەن شۇ كونكرېت تىلنىڭ ئىچكى ئامىللىرىنىڭ رول ئويناشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدۇ؛ كونكرېت تىلدىن پايدىلانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ شۇ كونكرېت تىلدىن پايدىلىنىشتىكى ئىجتىمائىي ئادىتىمۇ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدە ناهايىتى زور رول ئويناىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئومۇمەن قانۇنىيەتلىك بولىدۇ، ئەمما فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەر تىل تەرەققىياتىنىڭ هەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن، قەدىمكى رول ئويناغان فونېتىكىلىق قانۇنىيەت هازىرقى زامان تىلىمىزدا رول ئويناماسلىقى مۇمكىن، بۇ دىئالېكتتا رول ئويناغان قانۇنىيەت ئۇ دىئالېكتتا رول ئويناماسلىقى مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ هازىرقى زامان يېزىق تىلىدا هەم جانلىق تىلدا نۇتۇق ئېقىمىدا يۈز بېرىدىغان مۇهىم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئاسسىمىلاتسىيە، جارانسىزلىشىش، ئاجىزلىشىش، نۆۋەتلىشىش، چۈشۈپ قېلىش، كۆپەيىپ قېلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. ئاسسىمىلاتسىيە

سۆزلەردە هەر خىل تاۋۇشلارنىڭنۇتۇق ئېقىمىدا ئۆز ئارا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە

بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ئۆزىگە تامامەن ياكى قىسمەن ئوخشاش قىلىۋېلىشىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە فونېتىكا ئىلمىدا ئاسسىمىلاتسىيە ھادىسىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مەن»، «سەن» دېگەندە ئوخشاش سۆزلەرگە «مۇ» ئۇلانمىسىنى ئۇلاپ «مەنمۇ بارىمەن، سەنمۇ بارغىن» دېمەكچى بولساق، جانلىق تىلىمىزدا «مەممۇ بارىمەن، سەممۇ بارغىن» دەپ ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «سامانلىق» دېگەن سۆز نۇتۇق ئېقىمىدا «ساماللىق» دەپ، «تۇزسىز» دېگەن سۆز نۇتۇق ئېقىمىدا «تۇسسىز» دەپ ئېيتىلىدۇ. دېمەك، نۇتۇق ئېقىمىدا سۆزلەردىكى بىر تاۋۇشنىڭ يەنە بىر تاۋۇشقا مۇشۇنداق ئوپ - ئوخشاش بولۇپ قېلىشى تولۇق ئاسسىمىلاتسىيە بولىدۇ.

ئەمدى «قىزىم ئوقۇشقا كەتكىلى 15 كۈن بولدى»، «مەن بىر دېھقان بالىسى»، «تۇنۇگۈن سەن باردىڭمۇ؟» دېگەن گەپلەر جانلىق تىلدىكى نۇتقىمىزدا «قىزىم ئوقۇشقا كەتكىلى ئومبەش كۈمبولدى»، «مەمبىر دېخامبالىسى»، «تۇنۇگۈن سەمبادىڭمۇ؟» دەپ ئېيتىلىدۇ. نۇتۇق ئېقىمىدا سۆزدىكى بىر تاۋۇشنىڭ يەنە بىر تاۋۇشقا مۇشۇنداق مەلۇم بىر ياكى بىر قانچە خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئوخشاش بولۇش قېلىشى فونېتىكا ئىلمىدا قىسمەن ئاسسىمىلاتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

نۇتۇقتا ئاۋۇال ئېيتىلغان تاۋۇشنىڭ كېيىن ئېيتىلغان تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋېلىشى ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ؛ كېيىن ئېيتىلغان تاۋۇشنىڭ ئاۋۇال ئېيتىلغان تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋېلىشى تەتۈر ئاسسىمىلاتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئالايلۇق، تىلىمىزدا ئىسىملارنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسىنىڭ «m» (dadam)، « mi » (kalimim)، «um» (orunduqum)، «um»، (urugum) دېگەن تۆت خىل شەكلى بار، «orunduk» دېگەن سۆزنىڭ شۇ شەكىللەر ئىچىدىن، «um» شەكلىنى تاللاپ تۇرلىنىشى ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيە جۈملىسىگە كىرىدۇ. جانلىق تىلىمىزدا «kulak» دېگەن سۆزنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا «duluqum» دەپ ئېيتىلىشىمۇ، روشەنكى ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمدى، «مەممۇ بارىمەن، سەممۇ بارغىن»، «ئومبەش كۈمبولدى» دېگەنلەردىكى ئاسسىمىلاتسىيە ھادىسىسى بولسا تەتۈر ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى ھەم ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى تىلىمىزدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە ئەڭ كەڭ، ئەڭ ئومۇمىي دائىرىدە يۈز بېرىدىغان ئاسسىمىلاتسىيە ھادىسىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىلىمىزدا نۇتۇق ئېقىمىدا يۈز بېرىدىغان تىل تاۋۇشلىرىدىكى ئاسسىمىلاتسىيە ھادىسىسى يېزىق تىلىمىزدا ئازراق، جانلىق تىلىمىزدا كۆپرەك؛ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، جانلىق تىلىمىزدا نۇتۇق ئېقىمىدا يۈز بېرىدىغان ئاسسىمىلاتسىيە ھادىسىلىرىنىڭ خېلى زور بىر قىسمى يېزىق تىلىمىزدا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ، پەقەت بەلگىلىك بىر قىسمىلا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. قايسىلىرىنىڭ يېزىق تىلىدا ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغانلىقى ئىملا قائىدىسىدە كونكرېت بەلگىلىنىدۇ.

روشەنكى، تىلىمىزنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ئاسسىمىلاتسىيە ھادىسىسى خېلى كەڭ تۈردە يۈز بېرىدىغان بىر خىل مۇھىم فونېتىكىلىق ھادىسە. بۇ ھادىسىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتى

تىنى توغرا ئىگىلەش جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. جاراڭسىزلىشىش ۋە جاراڭلىقلىشىش

جاراڭلىق تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا جاراڭسىز بولۇپ ئېيتىلىشى تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. تىلىمىزدا بولۇپمۇ «u»، «u»، «i» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا جاراڭسىزلىشىش ھادىسىسى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

uppa	ůxxak
ukturux	upuk
tutun	putun
tukarmak	pista
pixxik	ixxik
pikir	

بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «d» تاۋۇشى نۇتۇق ئېقىمىدا ئومۇمەن جاراڭسىزلىشىپ «t» ئېيتىلىدۇ. ئەمما سۆزنىڭ ياسىلىشى ياكى تۇرلىنىشى نەتىجىسىدە بوغۇم ئاخىرى بولماي قالدا، يەنە جاراڭلىقلىشىپ ئەسلىگە كېلىپ «d» ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

iktisat—iktisadimiz

yatlimak—yadiqa kaldi

maksat—maksidi

izat—izadiyat

dart—dardiniz

ئەمما ئىككى «dakki»، «madda»، «jiddi» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

جاراڭسىز تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا جاراڭلىق بولۇپ ئېيتىلىشى تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىقلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. تىلىمىزدا، ئالايلى، سۆزنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن «p»، «k»، «k» جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، جاراڭلىقلىشىپ ئۆزىگە مۇناسىپ «W»، «g»، «q» بولۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

talap— taliwi

inkilap—inkilawi

tilak—tiligi

qilak—qiligim

boyunturuk—boyunturuqi

uakbl—buliqiglar

دېمەك، ئۈزكۈ تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى ياكى جاراڭلىقلىشىشى نەتىجىسىدە شۇ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. بۇ خىل نۆۋەتلىشىش يېزىقتىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. جاراڭسىزلىشىش ياكى جاراڭلىقلىشىش ھادىسىسىنىڭ، جۈملىدىن شۇنىڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان نۆۋەتلىشىشى

ھادىسىنىڭ قايسىلىرىنى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈش، قايسىلىرىنى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرمەسلىك مەسىلىسى ئىملا قائىدىسىدە كونكرېت بەلگىلىنىدۇ.

جاراڭسىزلىشىش ۋە جاراڭلىقلىشىشتەك بۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسىنى ئومۇمەن قىسمەن ئاسسىمىلاتسىيەنىڭ بىر خىل ئىپادىسى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ.

3. ئاجىزلىشىش

كۈچلۈك ئېيتىلىدىغان تاۋۇشنىڭ كۈچسىزلىنىپ ئېيتىلىشى يەنى تاۋۇش ئېيتىلغاندا، تاۋۇش چىقارغۇچى ئەزالار ھەرىكىتىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى شۇ تاۋۇشنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ئەمەس، بەلكى ئۆز تۇسىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئۆزگەرتىپ باشقا بىر تاۋۇشقا ئايلىنىپ كېتىشىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىش ـ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. دېمەك، تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى تىلىمىزدىكى بىر قىسىم نۆۋەتلىشىش ھادىسىسىنىڭ سەۋەبىدۇر، بىر قىسىم تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسىدىن پەيدا بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئاجىزلىشىشنى نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

4. نۆۋەتلىشىش

بىر تاۋۇش بىلەن شۇ تاۋۇشقا مۇناسىپ يەنە بىر تاۋۇشنىڭ نۆتۈق ئېقىمىدا بىرىنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىرىنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. نۆۋەتلىشىشنىڭ سەۋەبى ھەر خىل بولىدۇ. تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى تىلىمىزدا بولۇپمۇ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردا گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن، «غۇلجا» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «a» تاۋۇشى شۇ سۆز ئايرىم ئېيتىلغاندا، ئۆزىنىڭ نەق تۇسى بويىچە «a» ئېيتىلىدۇ؛ ئەمما نۆتۈق ئېقىمىدا «مېۋە ـ چېۋە بازىرىغا بەش ماشىنا غۇلجا ئالمىسى كەلدى» دېگەندە بولسا، شۇ «a» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، ئۆز تۇسىنى ئۆزگەرتىپ، تىل ئارقا «i» غا مايىلراق بىر قىسقا سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ئېيتىلىدۇ. ھەتتا تېزرەك نۆتۈق سۈرئىتىدە ئاجىزلىشىپ چۈشۈپ قېلىپ «غۇلجا ئالمىسى كەلدى» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. «مەن غۇلجىغا بېرىپ تۇرىمەن» دېگەندە بولسا، «غۇلجا» دېگەندىكى «a» تاۋۇشى نۆتۈق ئېقىمىدا، ئاجىزلىشىپ، «i» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدىغان بۇنداق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى تىلىمىزدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى «a» ۋە «ə» تاۋۇشلىرىنىڭ نۆتۈق ئېقىمىدا ئاجىزلىشىپ «ə» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشىدە گەۋدىلىك تۇرە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

yaz—yezix

bar—beriwidim

=yeri\-at—etimər

=eti\-ət

seri-sər

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە يەنە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «a»، «ə» تاۋۇشلىرىنىڭ نۆتۈق ئېقىمىدا ئاجىزلىشىپ «i» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىشىدىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بەلكى ئالدىنقى ھادىسە بىلەن ئوخشاشلا يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

dada—dadimiz

dala—dalilar

kapak—kapiqi

kθrsət—kθrsitix

kələm—kəlimi

idarə—idarmiz

كونكرېت فونېتىكىلىق سەۋەبتىن، ئالايلۇق، ئۇرغۇلۇق بولغانلىق سەۋەبتىن، ئاجىزلاشمىسا ئۆز تۇسىنى ساقلاپ قېلىشۋېرىدۇ. مەسىلەن:

insan—insaniyat

imla—imlasi

wapadar—wadarim

pelan—pilaniglar

بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى «a»، «ə» مۇ خۇددى شۇنداق. مەسىلەن:

kan—kani

təm—təmini

تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىمۇ بەلگىلىك فونېتىكىلىق قانۇنىيەت بويىچە يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى «a» ياكى «ə»نىڭ ئاجىزلىشىپ «e» بىلەن نۆۋەتلىشىشى، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى «a» ياكى «ə» نىڭ ئاجىزلىشىپ «i» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىش مۇنداق ئىككى خىل فونېتىكىلىق شارائىت ئاستىدا، يەنى بىرىنچىدىن، شۇ تاۋۇشلار بار بوغۇم تۇراقلىق ئۇرغۇلۇق بوغۇم بولمىغان ئەھۋال، ئىككىنچىدىن، شۇ تاۋۇشلار نۆتۈق ئېقىمىدا بوغۇمنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى بولۇپ قالغان ئەھۋالدا يۈز بېرىدۇ. دېمەك مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شۇ تاۋۇشلارنىڭ ئۆز تۇسىنى ئۆزگەرتىشى ئۇلارنىڭ ئاجىزلىشىش قانۇنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ھەمدە بىر قىسىم تاۋۇشلارنىڭ شۇ سەۋەبلىك نۆۋەتلىشىشى تىلىمىزدا يۈز بېرىدىغان مۇھىم فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىرى. بۇ ھادىسىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ھەم ئىلمىي ئاساستا ئىگىلىۋېلىشمۇ ناھايىتى مۇھىم نەزەرىيىۋى ھەم ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىر قىسىم ئىملا قائىدىلىرىنىڭ بەلگىلىنىش مۇشۇ فونېتىكىلىق ھادىسە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

5. چۈشۈپ قېلىشى

نۇتۇق ئېقىمىدا سۆز تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ ھەتتا بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى فونېتىكىدا تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

oqul—oq)u(lum=oqlom

orun—or)u(ni=orni

kəgül—kθg)ü(limiz=kθglimiz

θmür—θm)ü(rüm=θmrüm

sigil—sig)i(ligiz=sigligiz

isim—is)i(mim—ismim

مۇشۇنداق بىر قىسىم ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «u»، «ü»، «i» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ ھەمدە يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

يەنە «barqan»، «kθrdi»، «kəlgən»، «salqan»، «kəst»، «dost» دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «a»، «ə»، «o»، «θ» دىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «r»، «l»، «t» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قېلىپ، بۇ سۆزلەر «baqan»، «kθdi»، «saqan»، «kəgən»، «kəs»، «dos» بولۇپ ئېيتىلىدۇ. ئەمما يېزىق تىلدا چۈشۈرۈپ قويۇلماي ئەينى پېتى يېزىلىدۇ.

يەنە «ئېلىپ كەتتى، «قويۇپ قويدۇم»، «ئېلىپ چىقىپ كەتتىڭ» دېگەن ئىبارىلەردە نۇتۇق ئېقىمىدا يۇز بېرىدىغان تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، بىر قانچە تاۋۇش ھەتتا بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاۋۇشنىڭ باشقىچە ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرىمۇ پەيدا بولىدۇ. بۇ ئىبارىلەر جانلىق تىل نۇتۇق ئېقىمىدا «kətti»، «kokuydum»، «əqikətti» دەپ ئېيتىلىدۇ.

جانلىق تىلىمىزدا بۇنىڭدىن باشقا تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ئەھۋاللىرىمۇ بار.

6. كۆپەيمەپ قېلىش

بەزى سۆزلەرنىڭ يىلتىزىدا ئەسلىدە يوق تاۋۇش شۇ سۆز نۇتۇق ئېقىمىدا كەلگەندە ياكى تۇرلەنگەندە پەيدا بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ كۆپەيمەپ قېلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

imla—imla)yi(m=imlayim

guna—juna)yi(g=gunayig

su—sü)y(mak=yuymak

yu)y(ux=yuyux

بۇنىڭدىن باشقا يەنە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىلىقىدا ئۈيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈش

قانۇنىيەتى بويىچە نۇتۇق ئېقىمىدا بىر سوزۇق تاۋۇش كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلىسى	تېلىمىزدىكىسى
stakan	istakan
stansa	istfansa
traktor	tiraktur
dommunizm	kommunizim
grammatika	girammftika

بۇ ئىككى خىل كۆپىيىپ قېلىش ھادىسىسى يېزىق تىلىمىزدا ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ.

تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بىلەن نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشنىڭ مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ھازىر قارىغاندا تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولغىنى بىلەن ئۆز زامانىسىدا نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن.

ئەينى بىر سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان نوتۇق شارائىتىدىكى ئوخشاش بولمىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى شۇ سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى پەرقلىنىشىنى پەيدا قىلىپ بارا ـ بارا باشقا ـ باشقا سۆز قىلىپ قويىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، ئەسلىدە «baqir» دېگەن سۆزدىكى «a» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ «e» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ھازىرقى تىلىمىزدا «beqir» بولۇپ قالدى؛ ئەمما «baqir» دېگەن سۆزمۇ ھازىرقى تىلىمىزدىن ئىزسىز يوقاپ كەتكىنى يوق، بەلكى ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا باشقىچەرەك مەنە ئىپادىلەيدىغان بولۇپ كېتىۋاتىدۇ. ئالايلۇق، «قوينىڭ بېغىرى» دەيمىز، لېكىن «قوينىڭ باغرى» دېمەيمىز؛ «تىيانشان باغرىدا» دەيمىز، لېكىن «تىيانشان بېغىرىدا» دېمەيمىز. شۇنداقلا، «مېھرىۋان ئانا ئوماق پەرزەنتىنى ئىسسىق باغرىغا باستى» دېگەندىكى «baqir» نىڭ ئورنىغا «beqir» نى ئالماشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن «baqir» بىلەن «beqir» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۆز مەنىداشلىقىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا مەنە جەھەتتىن بارا ـ بارا چەك ئايرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك «karin» «قارنى يامان ھېيتتا ئولەر» دېگەندىكى «قارىن» بىلەن «kerin» («ئوچەي ـ قېرىن»، «قېرىنداش» دېگەندىكى قېرىن») تۇغرىسىدا ھەمدە «aqiz» («ئاغزىنىڭ ناۋات» دېگەندىكى «ئاغىز») بىلەن «eqiz» («ئېغىزدۇرۇق»، «ئېغىز ئالماق»، «ئېغىز تەگمەك»، «ئېغىز-چە» دېگەنلەردىكى «ئېغىز») تۇغرىسىدىمۇ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. فونېتىكا دېگەن نېمە؟
2. ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە ۋەزىپىسى نېمە؟
3. فونېتىكىنى ئۆگىنىشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟
4. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىزىكلىق خۇسۇسىيىتى دېگەن نېمە؟

① تاۋۇش قانداق ھاسىل بولىدۇ؟

② سانارلىق (ياكى مۇزىكىلىق) تاۋۇش قانداق بولىدۇ؟ شاۋقۇنلۇق تاۋۇشچۇ؟
③ تاۋۇش ئېگىزلىكى دېگەن نېمە؟
④ تاۋۇش كۈچى دېگەن نېمە؟
⑤ تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى دېگەن نېمە؟
⑥ تاۋۇش تۈسى دېگەن نېمە؟
5. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى قانداق تەھلىل قىلىنىدۇ؟
6. تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ھەر بىر مۇھىم قىسمىنىڭ رولى قانداق؟
7. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى قانداق تەھلىل قىلىنىدۇ؟
8. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىنى ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ تىل ئۆگىنىشتە، جۈملىدىن ئانا تىلىنى تەتقىق قىلىشتا قانداق ئەھمىيىتى بار؟
9. تاۋۇش ئېلىمېنتى دېگەن نېمە؟
10. «ütlənmigənligi» دېگەن سۆزنىڭ جانلىق تىلدا ئىپتىلىدىغان شەكلىدە قانچە تاۋۇش ئېلىمېنتى بار، ئۇلار قايسىلار؟ «ütlən gənliktin» دېگەنچۇ؟
11. تىرانسكىرىپسىيە دېگەن نېمە؟
12. خەلقئارالىق تىرانسكىرىپسىيە دېگەن نېمە؟
13. ئۇيغۇر تىلىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا قوللىنىلغان تىرانسكىرىپسىيىسى بىلەن تونۇشۇڭلار.
14. تۆۋەندىكى تىرانسكىرىپسىيىنى ئوقۇپ بېقىڭلار:
«yurak yər sabin arkix kəldürür»① «at azaki takir ətti»②
15. فونېما دېگەن نېمە؟
16. ۋارىئانت دېگەن نېمە؟
17. سوزۇق تاۋۇش دېگەن نېمە؟
18. ئۇزۇك تاۋۇش دېگەن نېمە؟
19. «ئادەمنىڭ تەمى سۆز بىلەن، ئاشنىڭ تەمى تۇز بىلەن» دېگەن تەمسىلدە بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان قانچە سوزۇق تاۋۇش ۋە قانچە ئۇزۇك تاۋۇش بار؟ ئۇلار قايسىلار؟
20. سوزۇق تاۋۇشلار قايسى جەھەتلەردىن تەھلىل قىلىنىدۇ؟
21. لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەپ بېقىڭلار.
22. «سۆزۈڭ توغرا بولسا، ھۆرمىتىڭ كۆپ بولار» دېگەن ماقالىدا بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان قانچە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ۋە قانچە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش

① «تۈركى تىللار دىۋانى»ى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا قىزاق. 59 - بەت.
② شۇ كىتاب. 468 - بەت.

بار؟ ئۇلار قايسىلار؟

23. تىل ئادلى سوزۇق تاۋۇش ۋە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش دېگەن نېمە؟ مەسىلەن:

24. «سۆز قىل سىغار يەرگە، سۇ سەپ سىڭار يەرگە»، «گەپ ۋاقتىدا ياخشى، كاۋاپ زىخىدا» دېگەن ئىككى ماقالىدىكى سوزۇق تاۋۇشلاردىن قايسىلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش، قايسىلىرى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش؟

25. ئۇيغۇر تىلىدا «i» سوزۇق تاۋۇشى قانداق تەھلىل قىلىنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

26. «e» سوزۇق تاۋۇشى قانداق تەھلىل قىلىنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

27. سوزۇق تاۋۇشلار جەدۋىلى بىلەن تونۇشتۇرۇپبېرىڭلار.

28. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

29. تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

30. جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

31. جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

32. «سۇ ئاننسى بۇلاق، سۆز ئانسى قۇلاق»، «سۆزلىيەلمىگەن ئېغىزدىن چاپاق باسقان كۆز ياخشى» دېگەن ئىككى ماقالىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن قايسىلىرى جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش، قايسىلىرى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش؟

33. «ئەر سۆزى بىر بولار» دېگەن ماقالىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تاللاپ چىقىپ، ھەر بىرىنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ھەم تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ بېقىڭلار.

34. ئۇزۇك تاۋۇشلار جەدۋىلى بىلەن تونۇشتۇرۇپبېرىڭلار.

35. بوغۇم دېگەن نېمە مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

36. «ئەقىلسىزنىڭ ئېيى يوق، تىكشىغدەك گېپى يوق» دېگەن ماقالىدا قانچە بوغۇم بار؟ ئۇلار قايسىلار؟

37. يۇقىرىقى ماقالىدا ئۇچ فونېمىدىن تۇزۇلگەن بوغۇملار قايسىلار؟

38. ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇملارنىڭ تۇزۇلۇشى قانداق تەھلىل قىلىنىدۇ؟

39. «راستلىقى ئاز كىشىنىڭ دوستلۇقى ئاز» دېگەن ماقالىدىكى بوغۇملارنىڭ تۇزۇلۇشى قانداق؟

40. ئوچۇق بوغۇم دېگەن نېمە؟ مىسالى بىلەن سۆزلەڭلار.

41. يېپىق بوغۇم دېگەن نېمە؟ مىسالى بىلەن سۆزلەڭلار.

42. «زېرەك تېپىپ سۆزلەر، كالۋا كۆپۈپ» دېگەن ماقالىدىكى قايسى بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم، قايسى بوغۇملار يېپىق بوغۇم؟

43. ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بوغمىغا ئايرىلىش قائىدىسى قانداق؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

44. «ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق» دېگەن ماقالىدىكى

بوغۇملارنى ئايرىپ چىقىپ، ئۇنى بوغۇم ئايرىش قائىدىسى بويىچە چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

45. ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى قانداق بولىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەڭلار.

46. «قىيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە» دېگەن ماقالىدىكى سۆزلەردە تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ھادىسىسى بارمۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

47. ئۇرغۇ دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

48. سۆز ئۇرغۇسى دېگەن نېمە؟ مىسلا كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

49. تۇراقلىق ئۇرغۇ دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

50. جۈملە ئۇرغۇسى دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

51. «مەن بۇلتۇر كۈزدە بېيجىڭغا ئېكسكورسىيىگە بارىدىم» دېگەن جۈملىنى ھەر خىل جۈملە ئۇرغۇسى بويىچە بايان قىلىپ بېقىڭ.

52. ئىنتۇناتسىيە دېگەن نېمە؟

53. تىلىدا ئىنتۇناتسىيىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟

54. «جۇرئەت ئالغىي مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈردى» دېگەن جۈملىنى ھەر خىل ئىنتۇناتسىيە بويىچە بايان قىلىپ بېقىڭلار.

55. تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگەن قانداق بولىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

56. نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش دېگەن قانداق بولىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

(1) ئاسسىمىلاتسىيە دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

(2) جارانكسىزلىشىش ۋە جارانكلىقلىشىش دېگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قانداق بولىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

(3) ئاجىزلىشىش دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

(4) نۆۋەتلىشىش دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

(5) تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

(6) كۆپەيمەي قېلىش دېگەنچۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

57. يۇقىرىقىدەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى بىلىشنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا نېمە ئەھمىيىتى بار؟

II باب. يېزىق

1 - §. يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى

1. يېزىق دېگەن نېمە؟

يېزىق - تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگۈچى يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر.

ئېغىزچە تىل ئېغىز ئارقىلىق ئېيتىلىدىغان، قۇلاق ئارقىلىق ئاڭلىنىدىغان تىل تاۋۇشلىرى ئاساسىدىلا مەۋجۇت نەرسىگە ئايلىنىدۇ؛ يېزىق تىلى بولسا، قول ئارقىلىق يېزىلىدىغان، كۆز ئارقىلىق كۆرۈلىدىغان يازما بەلگىلەر ئاساسىدىلا مەۋجۇت نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

كىشىلەر ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋە بىر - بىرىنى چۈشىنىشى مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قېلىپلاشتۇرۇشنى، جۈملىدىن ئەدەبىي تەلەپپۇز بىرلىكىنى تەلەپ قىلغىنىدەك، كەڭ ماكان ھەم ئۇزاق زامان ئىچىدىمۇ تىلدىن پايدىلىنىپ، ئوڭۇشلۇق ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، يېزىق بىرلىكىنىڭ بولۇشىنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. دېمەك يېزىق ئەنە شۇنداق تەلەپ ھەم ئېھتىياجنىڭ ئاساسىدا يارىتىلغان.

مەلۇم بىر كونكرېت تىلنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بەلگىلەنگەن، قول بىلەن يېزىلىدىغان، كۆزگە كۆرۈنىدىغان يازما بەلگىلەرنىڭ يىغىندىسى، بىر پۈتۈن سىستېمىسى يېزىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى ئەلۋەتتە ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تۈزۈپ چىقىلغان يازما بەلگىلەرنىڭ بىر پۈتۈن سىستېمىسىدۇر.

ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى ئومۇمەن يېزىق تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا مەنسۇپ بولغان يېزىق؛ ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلىگۈچى ئىنچىكە يېزىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي سىستېمىسى ئىنچىكە ھەم ئىملا قائىدىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى داۋاملىق تۈرده ياخشىلىنىشى، تاكامۇللىشىش باسقۇچىدا تۇرماقتا.

يېزىق - كىشىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم يارەمچى ئالاقە قورالىدۇر.

كىشىلەر جەمئىيەتتە ئۆز ئارا ئالاقىلىشىش، ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋە بىر - بىرىنى چۈشىنىش مەقسىتىگە يېتىشتە تاۋۇشلۇق تىل (يەنە ئاغزاكى تىل) دىن ئىبارەت بۇ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالىدىن پايدىلىنىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، چەكلىك دەرىجىدە ھەم چەكلىك دائىرىدە تاۋۇشلۇق تىلنىڭ يېتەرسىزلىكىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن تاۋۇشلۇق تىل ئاساسىدا يارىتىلغان «ئۇنىئالغۇ»، قاتناش چىراقلىرى» قاتارلىق ۋاستىلەردىنمۇ تىل ئالاقىسىدە يارەمچى ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ؛ كىشىلەر يېزىقتىنمۇ خوددى شۇنداق يارەمچى ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ. مۇشۇ يارەمچى ۋاستىلەرنىڭ پۈتۈن رولىنى ئۆز ئارا

سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يېزىق ئەڭ مۇھىم يارىدەمچى ۋاستىدۇر، شۇ يارىدەمچى ۋاستىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى "يېزىقتۇر. يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قوراللىق رولىنى زامان ھەم ماكان جەھەتتىن ئەڭ ئۇزاق ھەم ئەڭ كەڭ دائىرىگىچە كېڭەيتتى.

تاۋۇشلۇق تىل بىلەن يېزىقنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرغاندا، تاۋۇشلۇق تىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بىرلەمچى نەرسە؛ يېزىق بولسا، شۇنىڭغا بېقىنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىككىلەمچى نەرسە. تاۋۇشلۇق تىل پىكىرنى توغرىدىن - توغرا بىۋاستە ئىپادىلەيدۇ؛ يېزىق بولسا، پىكىرنى، تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرلەش ئارقىلىق ۋاستىلىك ھالدا ئىپادىلەيدۇ.

2. يېزىقنىڭ رولى

كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا يېزىقنىڭ تارىخىي رولى ھەم رېئال رولى ئىنتايىن زور ئىنتايىن زور بولغان، ئىنتايىن زور بولماقتا ۋە ئىنتايىن زور بولغۇسىدۇر. ف. ئېنگېلس: «ئىنسانىيەت تۆمۈر دودىلىرىنى ئېرىتىشتىن باشلاپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىق يارىتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يادىكارلىقلارنى خاتىرلەپ قالدۇرۇشتىن باشلاپ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان»[1] دەپ قارىغان.

يېزىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ئىنتايىن زور رول ئوينىغان، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور. بىز ئەسىرلەر مابەينىدە مەيدانغا كەلگەن ماددىي ھەم مەدەنىي بايلىقلارنى يېزىقنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۆگىنەلەيمىز. ئىنسانىيەت تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بارلىق بىلىم ئاساسلىرى تۇرلۇك كىتاب - ژۇرنال ئارقىلىق يەنى يېزىق ئارقىلىق ئۆزلەشتۇرۇلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش، ئىدەبىيات - سەنئەت ھەم ئومۇمەن ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى مول تەجرىبىلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادلارغىچە يېزىق ئارقىلىق تارقىلىپ مىراس بولۇپ كەلمەكتە. بارلىق تارىخىي مەدەنىي مىراسلار ياردىمى بىلەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى قايتىدىن يارىتىشتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىلىم - پەن ساھەلىرىدىكى بىلىملىرىنى كېڭەيتىشتە ۋە ئۇنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۇرۇشتە يېزىقتىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، يېزىقنىڭ يارىتىلىشى كىشىلىك جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى بىر مۇھىم نامايەندە بولۇپ قالغان. گەرچە كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى يېزىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا باغلىق بولمىسىمۇ، ئەمما بىلىش كېرەككى، تەرەققىي قىلىپ بارالىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

يېزىقنىڭ كىشىلىك جەمئىيىتى تەرەققىياتىدا ئوينايدىغان رولىنى ئىخچام قىلىپ تۆۋەندىكىچە تەكىتلەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) يېزىق تىلنىڭ زامان ھەم ماكان جەھەتتىكى يېتەرسىلىكىنى تولدۇردى.

تىل سۆزلىگۈچى كىشىنىڭ نۇتقىدا زەنجىرسىمان تاۋۇشلار بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ بۇنداق تاۋۇشلار دولقۇنى ئېغىزدىن چىقىدۇ - دە، تۇگەيدۇ؛ ۋاقىت جەھەتتە ئانچە ئۇزاق ساقلىنىپ

---

① ف. ئېنگېلس" «ئائىلە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، خەلق نەشرىياتى 1955 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 25 - بەت.

تۇرمايدۇ. ئەگەر ئاڭلىغۇچىنىڭ ئەسته ساقلاش قابىلىيىتى ئانچه ياخشى بولمىسا، ئاڭلىغانلار- نىڭ ئۇنتۇپ قالىدۇ - ده، قايتا ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. يەنه بىر تەرەپتىن، سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان بىر قاتار تاۋۇشلار دولقۇنى ماكان جەھەتته ئېلگىلىك دائىرىدىلا (بەنى تاۋۇشنى ئاڭلىغىلى بولىدىغان دائىرىدىلا) رول ئويناپدۇ. ئاڭلىغۇچى ئۇنى ئاڭلاپ قوبۇل قىلالايدۇ؛ شۇ چەكلىك دائىرىدىن ئېشىپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇنى ئاڭلىغىلى، قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. تاۋۇشلۇق تىل ئەينى بىر سورۇندا تۇرغۇچى سۆزلىگۈچى - ئاڭلىغۇچىلار ئارا ئالاقلىشىش ئۇچۇن ئەڭ مۇكەممەل ئالاقه قورالى بولۇپ خىزمەت قىلسىمۇ، ئەينى بىر سورۇندا بولمىغان بەلكى يىراق ئارىلىقتا تۇرغان ئاڭلىغۇچى - سۆزلىگۈچىلەر ئارا ئالاقلىشىش قورالى بولۇپ خىزمەت قىلالمايدۇ. دېمەك، كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقه قىلىشقاندا، زامان هەم ماكان جەھەتته زور چەكلىمه - توسالغۇغا دۇچ كېلىدۇ. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى تىلنىڭ مۇشۇ كەمچىلىكىنى، يەنى زامان هەم ماكان جەھەتتىكى كەمچىلىكىنى تولۇقلىدى. يېزىق كىشىلىك جەمئىيتى كوللېكتىپنىڭ كېڭىيىشىگه يارەدەم بەردى، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز تەجرىبىلىرىنى مۇستەھكەملىشىگه يارەدەم بەردى ھەمده ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ئىمكانىيىتىگه ئىگه قىلدى.

ئۇيغۇر خەلقى باشقا تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرگه ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا هەم پارلاق مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئىگه مۇنەۋۋەر مىللەتلىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقى هەم پارلاق مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ موللىقى، شۆبھىسىزكى، يېزىقنىڭ هەمده يېزىق ئۆگىنىشنىڭ شۇ مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى مۇشۇ زامان شارائىتىدا تېخىمۇ يوكسەك پەللىگه راۋاجلاندۇرۇشىمىز جەھەتتىكى ئورنى هەم رولىنى غايەت زور دەرىجىده ئاشۇرۇۋەتتى.

(2) يېزىق - ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگه قەدەم قويۇشىدا زۆرۈر شەرت.

كىشىلىك جەمئىيىتى نادانلىق دەۋرى، ۋەھشىلىك دەۋرى ۋە مەدەنىيەت دەۋرى قاتارلىق تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى بولسا، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگه قەدەم قويغانلىقىنىڭ زۆرۈر شەرتى هەم روشەن ئالامىتى بولۇپ قالدى. ئىنسانلار ئۆز تەرەققىياتىنىڭ نادانلىق دەۋرىده هەمده ۋەزىسلىك دەۋرىده نەچچه يۈز مىڭ يىل تۇردى؛ يېزىقنىڭ يارىتىلىشى بولسا، ئىنسانلار سىنىپىي جەمئىيەتكه كىرگەندىن كېيىنكى مۇشۇ 5 - 6 مىڭ يىل داۋامىدىكى ئىش؛ ۋەھالەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ مۇشۇ بىر نەچچه مىڭ يىلدىن بۇيانقى تەرەققىياتى ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى نەچچه يۈز مىڭ يىللىق تەرەققىياتتىنمۇ ئېشىپ كەتتى. مۇشۇ جەريان ئىچىده، يېزىقنىڭ يارىتىلىشى دەۋرى بۆلگۈچ رول ئوينىدى دېيىلسه، مۇبالىغه بولۇپ كەتمەيدۇ. يېزىقنىڭ يارىتىلىشى ئىنسانىيەت- نىڭ پەن - مەدەنىيىتىنى ۋە باشقا هەممه ئىشلىرىنى ئۇچقاندەك ئالغا باستۇردى هەم راۋاجلاندۇردى. مۇشۇ مەنىده شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى يېزىق كىشىلەرنىڭ، ئالاقىلە- شىش دائىرىسىنى غايەت زور دەرىجىده كېڭەيتىش، تەجرىبه - ساۋاقلارنى توپلاش - مۇستەھ- كەملەش، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش - ئاشۇرۇش، شۇنداق قىلىپ ئىنسانىيەت جەمئىيە-

تى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ بىر خىل كۆچلۈك قورالىدۇ. قىسقىسى، يېزىقنىڭ يارىتىلىشى ئىنسانىيەتكە غايەت زور بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كەلدى.

(3) يېزىق تىل ئۆگىنىش ئۇچۇن ئۇنۇملۇك قورال.

يېزىق مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە تېز ئومۇملىشىشى ۋە قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ، مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ نەمۇنىلىك تەسىرى پۈتۈن مىللەت دائىرىسىگە مۇھىمى يېزىق ئارقىلىق تارقىلىدۇ ۋە كېڭىيىدۇ.

(4) يېزىق بىلىم خەزىنىسىگە كىرىشنىڭ ئاچقۇچى.

يېزىق بىلىم ئۆگىنىشنىڭ قورالى، بىلىم سەۋىيىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاساسىي ھەم ئاچقۇچى. كىشى ئەگەر ساۋاتسىز بولسا، يا ئوقۇيالمىسا، يا يازالمىسا ئۇنىڭ جەمئىيەت ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى ساۋاتى ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرى دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالسا، ئۇ قانداق قىلىپ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالىسۇن؟!

ك. ماركس ياۋروپادىكى بارلىق ئەللەر يېزىقلىرىنى بىلەتتىكەم؛ نېمىسچە، فرانسۇزچە، ئىنگلىزچە يېزىقلاردا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنالايدىكەن، بەلكى ناھايىتى ياخشى يازاتتىكەن؛ مۇشۇ يېزىقلارنىڭ ئۇستىلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيدىكەن. ئۇ دائىم: «چەت ئەل تىلى ئۆمۇرۇڭايەت كۇرەش قىلىشنىڭ بىر خىل قورالى» دەيتتىكەن. ف. ئېنگېلىسمۇ شۇ يېزىقلارنى سۇدەك بىلەتتىكەن، كارامەن چىرايلىق يازاتتىكەن. ئۇ يەنە ئىتالىيەنچە، ئىسپانچە، دانىيىچە، رۇسچە قاتارلىق يېزىقلارنىمۇ پىششىق بىلەتتىكەن. ئۇلارنىڭ ماركسزمنى يارىتىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۇچۇن غايەت زور مەنىۋى بايلىق قالدۇرۇپ كېتىشىدە ئۇلارنىڭ كۆپ خىل تىل ـ يېزىقلاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئىنسانىيەت بىلىم خەزىنىسىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە كىرىپ قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەنلىكى ۋە ھەر خىل مەسىلەرنى تەتقىق قىلغانلىقى بىر مۇھىم سەۋەب بولماي مۇمكىن ئەمەس. دېمەك كىشى قانچىكى كۆپ خىل تىل يېزىقنى ئىگىلىۋالسا، ئىنسانىيەت بىلىم خەزىنىسىگە كىرىپ ئۆگىنىشنىڭ شۇنچە كۆپ ئاچقۇچىنى ئىگىلىۋالسا، ئىنسانىيەت بىلىم خەزىنىسىگە كىرىپ ئۆگىنىشنىڭ شۇنچە كۆپ ئاچقۇچىنى ئىگىلىۋالغان بولىدۇ.

تىلشۇناسلىقنىڭ يېزىقنى تەتقىق قىلغۇچى تارمىقى يېزىقشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. يېزىقشۇناسلىق ئاساسەن يازما بەلگىلەر سىستېمىسىنى، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى، يازما بەلگىلەر بىلەن شۇ بەلگىلەر بىلدۇرىدىغان مەزمۇن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، يېزىش قائىدىلىرىنى ھەمدە يازما بەلگىلەر سىستېمىسىنىڭ يارىتىلىشى، تەرەققىيات تارىخىي قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ.

2 ـ §. ئۇيغۇر يېزىقلىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە ھەر خىل ئىجتىمائىي

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەر خىل سىستېمىسىدىكى يېزىقلاردىن پايدىلانغان. تارىخىي پاكىتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇر خەلقى (خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە باشقا تۈركى خەلقلەر بىلەن بىرلىكتە) دائىرە جەھەتتىن بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك، ۋاقىت جەھەتتىن بىر قەدەر ئۇزاقراق قوللانغان يېزىقلار سوغدى يېزىقى، تۈركى رۇنىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت.

60 ـ ۋە 70 ـ يىللاردا لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى كونا يېزىق بىلەن بىللە قوللاندى. ئەمەلىيەتتە قوللىنىش داۋامىدا، يېڭى يېزىق مۇۋەپپەقىيەتلىك بولماي چىقتى، ھازىر كونا يېزىق يەنىلا ناھايىتى زور ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتى.

سوغدى يېزىقى

سوغدى يېزىقىنى قوللانغان ۋاقىت مىلادى ئۆچۈرسىدىن باشلاپ V ئەسىرگىچە داۋاملاشقان دەپ پەرەز قىلىنماقتا.

تۈركى رۇنىك يېزىقى

بۇ يېزىق ئىسكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىن تېپىلغان قەدىمكى گېرمانلار قوللانغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ قالغانلىقى سەۋەبلىك تۈركى رۇنىك يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىقتا يېزىلغان بىر مۇنچىلىغان تارىخىي يادىكارلىقلار، جۈملىدىن مەڭگۈ تاشلار، ئورخۇن ـ يېنىسەي دەريالىرى بويلىرىدىن تېپىلغانلىقى سەۋەبلىك بۇ يېزىق يەنە ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىقنى شۇ چاغدىكى تۈركى خەلقلەر V ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە ئورتاق قوللانغانىدى.

تەدىمىتى ئورخون - يېنىسەي يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

ئۇقۇلۇشى	ھەرپلەر	ئۇقۇلۇشى	ئۇقۇلۇشى	ھەرپلەر	ئۇقۇلۇشى
1	𐰀 𐰁 𐰂	a//e ئې	21	𐰃 𐰄 𐰅	n يۇمشاق ن
2	𐰆 𐰇 𐰈	ə//i ئى	22	𐰉 𐰊 𐰋	r قاتتىق ر
3	𐰋 𐰌	o//u ئۇ	23	𐰍	r يۇمشاق ر
4	𐰏 𐰐 𐰑	ø//y ئۈ	24	𐰒 𐰓	l قاتتىق ل
5	𐰔 𐰕	q قاتتىق ق	25	𐰖	l يۇمشاق ل
6	𐰗 𐰘	q بىرىنچى ق	26	𐰙	s قاتتىق س
7	𐰚 𐰛	q بىرىنچى ق	27	𐰜	s يۇمشاق س
8	𐰝 𐰞 𐰟	K يۇمشاق ك	28	𐰠	دىماق تاۋۇش
9	𐰡 𐰢 𐰣	K بىرىنچى ك	29	𐰡	p ب
10	𐰢 𐰣 𐰤 𐰥	K قاتتىق غ	30	𐰢 𐰥 𐰦	ŋ ڭ
11	𐰣 𐰤	g يۇمشاق گ	31	𐰣 𐰥	m م
12	𐰤 𐰥 𐰦 𐰧	t قاتتىق ت	32	𐰤 𐰥 𐰦	tʃ چ
13	𐰥 𐰦 𐰧	t يۇمشاق ت	33	𐰥	itʃ ئچ
14	𐰦 𐰧 𐰨	d قاتتىق د	34	𐰦 𐰧 𐰨	ʃ ش
15	𐰧 𐰨	d يۇمشاق د	35	𐰧 𐰨 𐰩	z ز
16	𐰨 𐰩	b قاتتىق ب	36	𐰨	lt//ld لت
17	𐰩 𐰪 𐰫	b يۇمشاق ب	37	𐰩 𐰪 𐰫	nt//nd نت
18	𐰪 𐰫 𐰬	j قاتتىق ي	38	𐰪	nt//nət نت
19	𐰫 𐰬	j يۇمشاق ي	39	𐰫	rt رت
20	𐰬	n قاتتىق ن	40	𐰬	ئاسىش بەلگىسى

ئۇلگە

ئوقۇلۇشى

(1) كۈلتىگىن يوق ئەرسەر قوپ ئۆلتەچى ئەرتىمىز، ئىنىم كۈلتىگىن

(2) كەرگەك بولتى، ئۈزۈم ساقىنتىم، كۆرۈر كۆزۈم كۆرمەز

(3) تەگ، بىلىر بىلىگىم بىلمەزتەگ بولتى. ئۆلۈم ساقىنتىم،

(4) ئود تەڭرى ياسار كىسى ئوغلى قوپ ئۆلگەنى تورۇمىس، ئانچە

(5) ساقىنتىم، تاتىغدى ساقىنتىم، ئەكى شات ئۇلايۇ ئىنگۇنىم ئوغلانىم

(6) بەگلەرىم، بۇدۇنۇم، گۆزى قاشى ياپلاق بولتاچى تىپ ساقىنتىم.

(7) يوغچى، سىغىتچى، قىتان، تاتابى، بۇدۇن باشلايۇ، ئودارسىڭۇن

(8) كەلتى، تابغاچ قاغانتا ئىيى لىكەڭ كەلتى، بىر تۈمەن ئاغى

(9) ئالتۇن كۈموش كەركەكسىز كەلۈرتى. تۈپۈت قاغانتا بولۇن
(10) كەلتى، قورياكۇن باتسقاقى سوغدى، بەرچەكەر، بوقراق
(11) ئۇلۇس بودۇنتا نەڭ سىڭۇن، ئوغۇل تارقان كەلتى. ئون ئوق ئوغلۇم تورکى
(12) قاغانتا ماقراچ تامغاچى، ئوغۇز بىلگە تامغاچى، قىرغىز
(13) قاغانتا تار دۇش ئىنانۇچى چور كەلتى. بارق ئىتكۈچى بەدىز
(14) ياراتمغابتتك تاش ئىتكۈچى تاپغاچ قاغان چىقانچى چاڭ سىڭۇن كەلتى.

تەرجىمىسى

(1) كۈلتىگىن بولمىغان بولسا ھەممىڭلار، ئۆلەتتىڭلار، ئىنىم كۈلتىگىن
(2) ۋاپات بولدى، مەن ھەسرەتتە قالدىم، كۆرەر كۆزۈم كۆرمەس
(3) تەڭ بولدى، ئەقىل ـ ھۇشۇمدىن ئايرىلغاندەك بولدۇم. مەن ھەسرەتلەندىم،
(4) ئادەمنىڭ ئۆمرىنى تەڭرى بەلگىلەيدىكەن، ئىنسان بالىسى ئۆلۈشكە تۆرەلگەن ئىكەن.
(5) . . . ھەسرەتتە قالدىم، مەن ئېغىر ھەسرەت ـ نادەمەتتە قالدىم كېيىن شاد، ئىنىم ـ بالىرىم
(6) بەگلىرىم، خەلقىم يىغلاپ، كۆز ـ قېشىنى زەخمىلەندۇرۇپ قويمىسۇن دەپ ئويلاپ ئۆزۈمنى باستىم
(7) تەزىيە بىلدۇرۇش، قايغۇ ئىپادىلەش ئۈچۈن، قىتان، تاتابى خەلقىگە ۋەكالىتەن ئودار سىڭۇن
(8) كەلدى، جۇڭگو خاقانىدىن ئىسىيى لىنگەڭ كەلدى، بىر تۈمەن گۆھەر
(9) ھېسابسىز ئالتۇن ـ كۆموش ئېلىپ كەلدى. تىبەت خاقانىدىن بولۇن
(10) كەلدى، غەربتىن كۇن پېتىشتىكى سوغدى، بەرچەكەر، بۇقراق
(11) ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن ماقراچ تامغىچى، ئوغۇز دانا تامغىچى قىرغىز
(12) ئەللىرلىدىكى خەلقلەردىن ماقراچ تامغىچى، ئوغۇز دانا تامغىچى قىرغىز
(13) خاقانىدىن تاردۇش ئىنانوچى چور كەلدى، تاۋاپخانا ياسغۇچى نەققاشلار
(14) تاشقا خەت ئويغۇچى ئۇستىلارنى ئېلىپ جۇڭگو خاقانىنىڭ تارىخچىسى جاڭ جيانجۇن كەلدى.

(كۈلتىگىن مەڭگۈ تېشىدىن ئېلىندى)

ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى

تۈركى خەلق قوللانغان بۇ ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى ئوڭدىن سولغا بىر ـ بىرىگە قوشۇلماي، ئايرىم ـ ئايرىم يېزىلىدىغان ھەپلەر سىستېمىسىدۇر. ئۇنىڭدا ئۈزۈك تاۋۇش ھەپلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ سۆزلەر يېزىلغاندا، بەزى ئورۇنلاردا سوزۇق تاۋۇش ھەرپى يېزىلدا، كۆپىنچە ئورۇنلاردا سوزۇق تاۋۇش ھەرپى ئومۇمەن يېزىلمايدۇ. بۇ يېزىقتا جەمئىي 40 ھەرپ بولۇپ، بۇ ھەرپلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت تۆت ھەرپلا سوزۇق تاۋۇشنى، جەمئى سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. ھەر بىر ھەرپ ئىككى خىل، ئۇچ خىل،

هەتتا بەش ـ ئالتە خىل شەكىلگە ئىگە. ھەرپلەر سۆزنىڭ بېشىدا، ئوتتۇرىدا ياكى ئاخىرىدا ئوخشاش شەكىلدە يېزىلىدۇ. بەزى ھەرپلەر تەرسىلەرنىڭ شەكلىگە ئوخشىتىپ ئېلىنغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

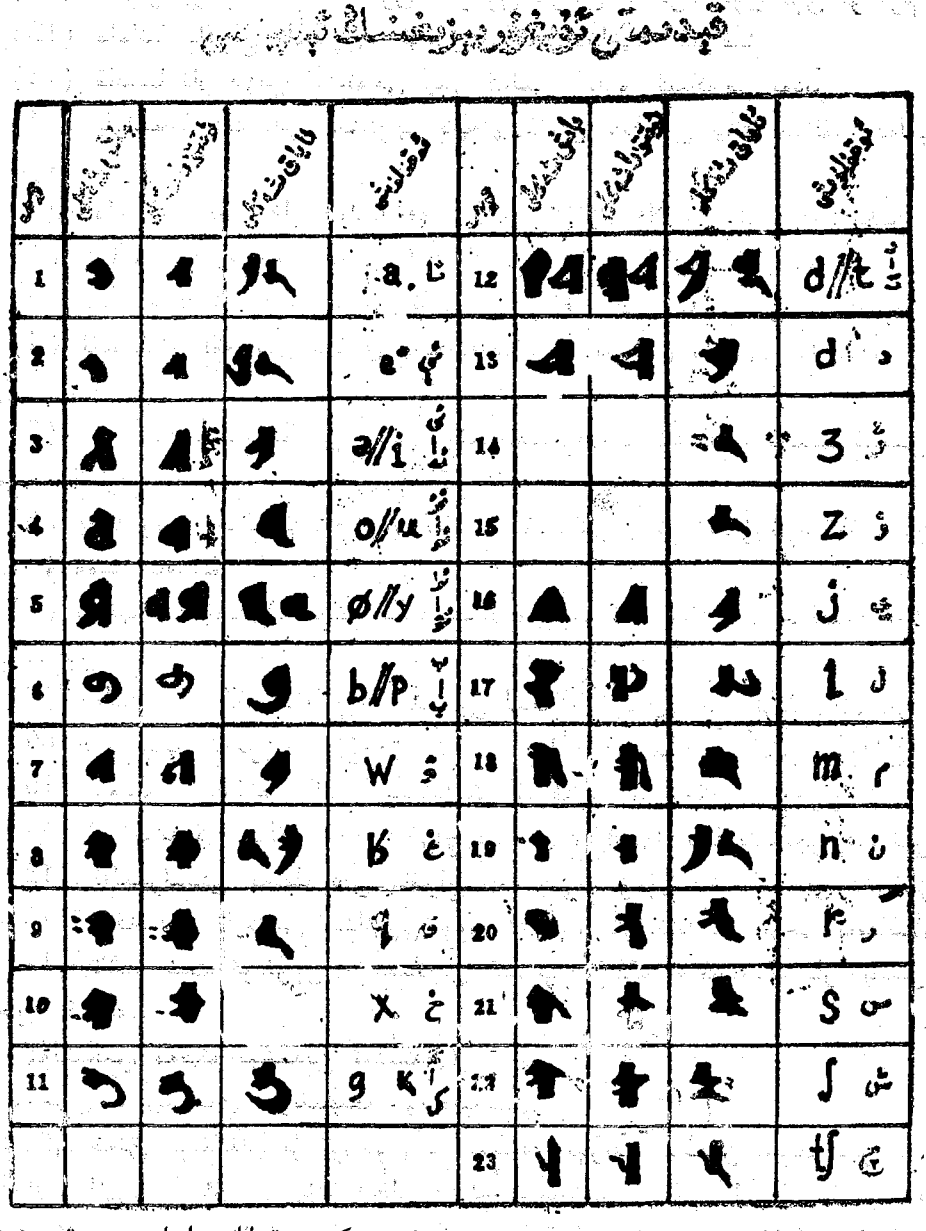

ت	ئىزولاتسىيەلىنىش	ئوتتۇرىدا	ئاخىرىدا	ئايرىم	ت	ئىزولاتسىيەلىنىش	ئوتتۇرىدا	ئاخىرىدا	ئايرىم
1				a. ئا	12				d//t ئات
2				e° ئې	13				d د
3				a//i ئا ئى	14				ژ ʒ
4				o//u ئو ئۇ	15				z ز
5				ø//y ئۆ ئۈ	16				j ج
6				b//p ب پ	17				l ل
7				w ۋ	18				m م
8				ɣ غ	19				n ن
9				q ق	20				ڕ ر
10				x خ	21				s س
11				g k گ ك	22				ʃ ش
					23				ʧ چ

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى VIII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە قوللىنىلغان بىر قەدەر ئىلغار يېزىق. «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن بارۇغ»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەر دەسلەپ مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان. ھازىرقى موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقلىرى مۇشۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ياراتىلغان يېزىقتۇر.

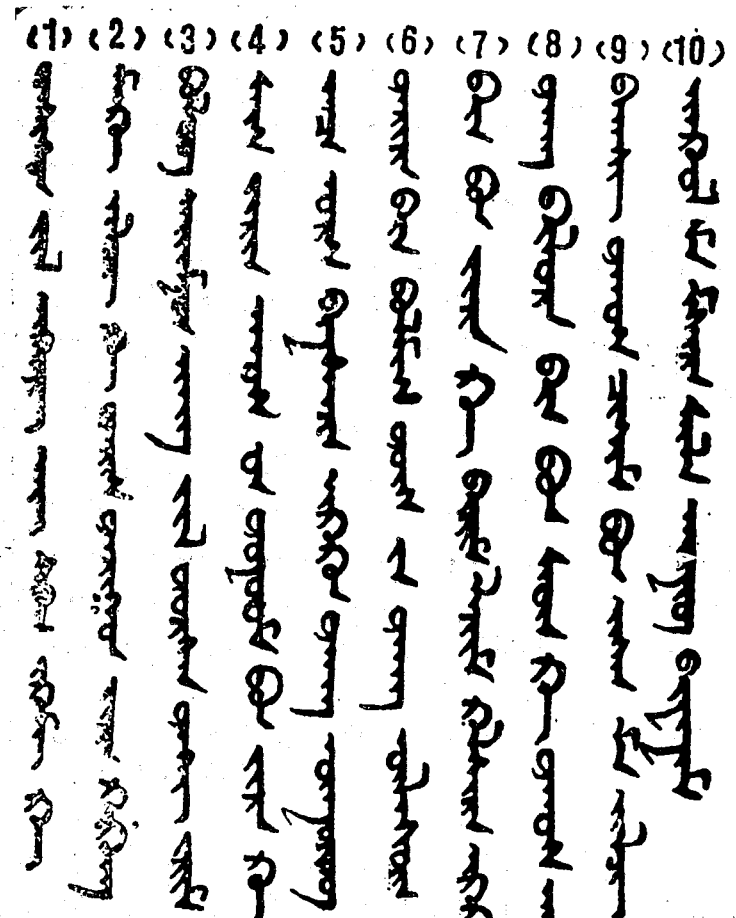

ئوقۇلۇشى

(1) تاقىغۇ يىل ئىكىنىدى ئاي سەكىز يېگىرمىكە
(2) مانا ئىلچىكە تارىخ تارىغۇ يېركەرگەك
(3) بولۇپ، قىيمىدۇنىڭ يالتۇرغانتاقى ياردىم
(4) سىق يېسىن ئانۇغىن تۇتدۇم. بۇ يېركە
(5) نەجە ئۇرۇغ بارسار، ئىكەگۇ تەك ئۇندۇرۇپ
(6) تاردىر بىز. بولمىش تۇشۇن تەك ئۇلەشۇر
(7) بىز. بۇ يەركە بەردىم ئالىم كەلسەر، ئىكەگۇ

(8) تەڭ بىلوۇر بىز. بۇ سۆزكە تانۇق قارا
(9) باقشى، تانۇق چىسىم بۇ نىشان مەن ئىلچى
(10) ئىك ئۇل. مەن مىسىر سىلا ئايرىپ بىتدىم.

تەرجىمىسى

توخۇ يىلى ئىككىنچى ئاينىڭ 18 - كۈنى مەنكى ئىلچى قىيمىدۇنىڭ يالتۇرغانىكى بىرىم سىق (يەر ئۆلچىمى) يېرىنى تېرىش ئۈچۈن، ئىجارىگە ئالدىم. بۇ يەرگە ئىككىيلەن تەڭ ئىشلەيمىز. چىققان ھوسۇلنى تەڭ بۆلۈشۈۋالىمىز. ئالۋاڭ - ياسىاقنى تەڭ تۆلەيمىز. ئىلچى قولۇم قويدۇم. شاھىت قارا باقشى بىلەن چىسىم. مەنكى مىسىر سىلا ئېيتقانلىرىنى يازدىم.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيىتى

بۇ يېزىق سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ يېرىتىلغان يېزىق بولۇپ، ھەرپ تەرتىپى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتا تېگىگە يېزىلىدۇ، قۇر تەرتىپى بولسا سولدىن ئوڭغا قارىتا يېزىلىدۇ. بۇ يېزىق ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر ھەرپى باش شەكلى، ئوتتۇرا شەلى، ئاياق شەكلى دېگەن ئۈچ خىل ھەرپ شەكلىگە ئىگە. بۇ يېزىقتا جەمئىي 23 ھەرپ بولۇپ، بۇ ھەرپلەردىن تۆتى سوزۇق تاۋۇشلارنى، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ.

بۇ يېزىقنى تېخىمۇ ياخشىلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىلمىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن.

ئەرەب يېزىقى

قارا خانىلار سۇلالىسى (خاقانىيە) دەۋرىگە كەلگەندە يەنى X ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقى قەشقەر ئەتراپىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى؛ ئىسلام دىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، بارا - بارا ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تەدرىجى ھالدا ئەمەلدىن قالدۇردى. X ئەسرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئەرەب يېزىقى پۈتۈن شىنجاڭ رايونى ھەمدە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆزگەرتىش كىرگۈزمەي، ئۆز پېتى ئەينەن قوبۇل قىلغانىدى. كېيىن بىر قىسىم ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن.

ئەرەپ ئېلىپبەسى بويىچە قوبۇل قىلىنغان

خاقانىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

ئاسى	ئايرىم شەكلى	ئاخىرقى شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	باشى شەكلى	ئۇيغۇر	ئاسى	ئايرىم شەكلى	ئاخىرقى شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	باشى شەكلى	ئۇيغۇر
ئەلىپ	ا	ـا	ـا	ا	16	ئەلىپ	ا	ـا	ـا	ا	1
بە	ب	ـب	ـب	ب	17	بە	ب	ـب	ـب	ب	2
تە	ت	ـت	ـت	ت	18	تە	ت	ـت	ـت	ت	3
سە	ث	ـث	ـث	ث	19	سە	ث	ـث	ـث	ث	4
جىم	ج	ـج	ـج	ج	20	جىم	ج	ـج	ـج	ج	5
ھە	ح	ـح	ـح	ح	21	ھە	ح	ـح	ـح	ح	6
خە	خ	ـخ	ـخ	خ	22	خە	خ	ـخ	ـخ	خ	7
دال	د	ـد	ـد	د	23	دال	د	ـد	ـد	د	8
زال	ذ	ـذ	ـذ	ذ	24	زال	ذ	ـذ	ـذ	ذ	9
رە	ر	ـر	ـر	ر	25	رە	ر	ـر	ـر	ر	10
زە	ز	ـز	ـز	ز	26	زە	ز	ـز	ـز	ز	11
سىن	س	ـس	ـس	س	27	سىن	س	ـس	ـس	س	12
شىن	ش	ـش	ـش	ش	28	شىن	ش	ـش	ـش	ش	13
سات	ص	ـص	ـص	ص	29	سات	ص	ـص	ـص	ص	14
زات	ض	ـض	ـض	ض	30	زات	ض	ـض	ـض	ض	15

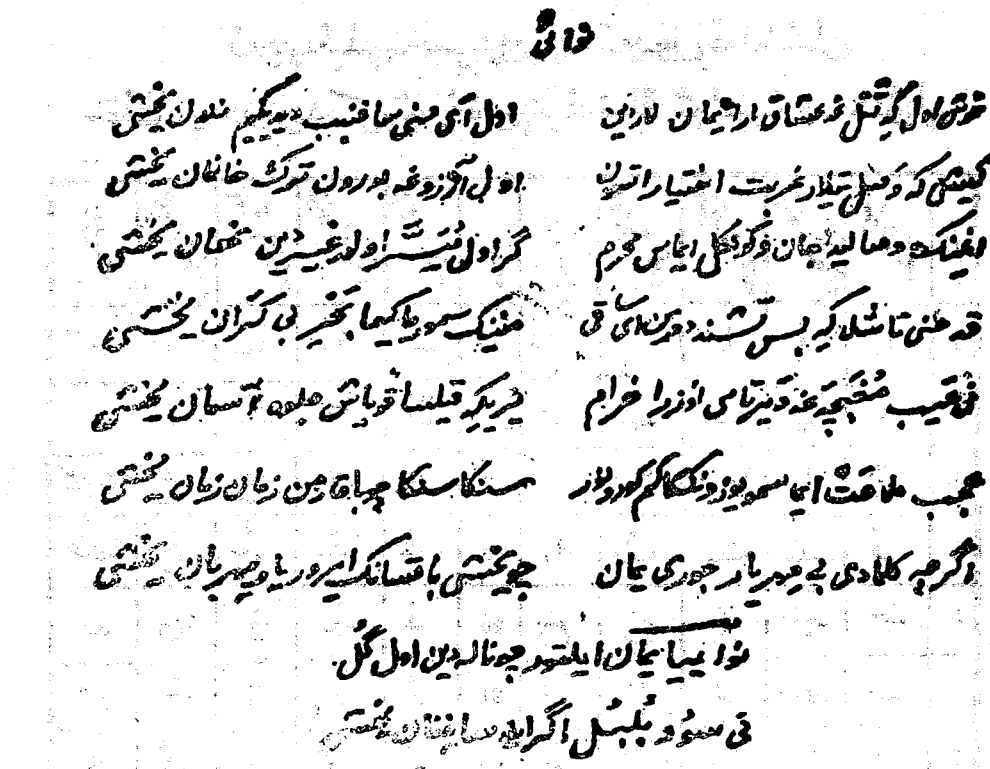

نوائی

خوش اول گه قتل غه عشاق ارا یمان لاردین — اول آی منی ساغنیب دیدیکیم نلدن یخشی

کیشی که وصل تیلار غربت اختیار اتسون — اول آرزوغه بورون ترک خانمان یخشی

اینک وصالیدا جان و کونکل ایماس محرم — گر اول میسر اولور غیردین نهان یخشی

قدحنی تاشلاکه بس تشنه دورمن ای ساقی — منینک سموریا کیما بخیر بی کران یخشی

نی عیب مغبچه غه دیر تامی اوزرا خرام — یریکه قیلسا قویاش جلوه آسمان یخشی

عجب ملاعت ایما سمو یوزونکا کم کورونور — سنکا سنکا چو باقارمن زمان زمان یخشی

اگرچه کلمادی بی مهر یار جوری یمان — چو یخشی باقسانک ایرور یا مهربان یخشی

نوا بیا یمان ایلتور چو ناله دین اول گل

نی سود بلبل اگر ایله ساغنان یخشی

ئوقۇلۇشی

خۇش ئولکی قەتلىغە ئەششاق ئارا يامانلاردىن،
ئول ئاي مېنى ساغىنىپ دېدىكىم پالان ياخشى.
كىشىكى ۋەسىل تىلەر غۇربەت ئىختىيار ئەتسۇن،
ئول ئارزۇغە بۇرۇن تەركى خانىمان ياخشى.
ئەنىڭ ۋىسالىدا جانۇ كۆڭۈل ئىمەس مەھرەم، گەر ئول مۇيەسسەر ئولۇر غەيرىدىن نەھان ياخشى.
قەدەھنى تاشلاكى بەس تەنشەدۇرمەن ئى ساقى،
مېنىڭ سۇمۇرمەكىمە بەھرى بى كاران ياخشى.
نى ئەيىپ مۇغەبچەغە دەيىر تامى اوزرە خوررام،
يەركى قىلسا قۇياش جىلۋە ئاسمان ياخشى.
ئەجەپ مالامەت ئىماسمۇ يۈزۈڭگە كىم كۆرۈنۈر،
ساڭا ساڭا چۇ باقارمەن زامان زامان ياخشى.
ئەگەرچە كەلمەدى بى مېھرى يار جەۋرى يامان.
چۇ ياخشى باقساڭ ئىرۇر يار مېھرىبان ياخشى.

ناۋايا يامان ئېلتۇر چۇنالەدىن ئول گۈل،
نى سود بۇلبۇل ئەگەر ئەيلىسە پىغان ياخشى.
بۇ يېزىقنىڭ خۇسۇسىيىتى
ئەرەب يېزىقى ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنى ئاساس قىلغان يېزىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئېلىپبەسىدە سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى يوق دېيەرلىك دەرىجىدە، ئەمما ئۇنىڭ يەنە بىر مۇنچە شەرتلىك بەلگىلىرى بولۇپ، بۇ شەرتلىك بەلگىلەر ھەرپلەر بىلەن بىللە يېزىلىپ، سۆزنىڭ قانداق ئوقۇلۇشىنى بىلدۈرۈپ بېرىدۇ. خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلىرىمۇ شۇ ھەرپ، شۇ شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن يېزىلىپ كەلدى. بۇ شەرتلىك بەلگىلەر، ئۇلارنىڭ نامى، ئوقۇلۇشى تۆۋەندىكىچە:
زەربەر « » بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇشى ھەرپىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «ə» سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «بل» (bəl)، «كل» (kəl) «اجل» (əjəl) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
زىر «T» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئاستىغا قويۇلىدۇ ۋە شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «i» سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «بر» (bir)، «كر» (kir)، ۋەزىفە (wəzifə)، «ايمان» (iman) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
پەش «,» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «o» ياكى «θ»، «u» ياكى «ü» سوزۇق تاۋۇشلىرىنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «زر» (zor)، «امد» (ümid)، «پچق» (puquk)، «تكما» (tθkm) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
«ئەمزە» «» بەلگىسى. بۇ ئەمزە بەلگىسىنىڭ ئاستىغا زىر () بەلگىسى قويۇلسا، «i» سوزۇق تاۋۇشىغا يېقىنراق كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇش قىلىپ ئوقۇلىدۇ؛ ئۈستىگە زەربە () بەلگىسى قويۇلسا، «ə» سوزۇق تاۋۇشىغا يېقىنراق كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇش قىلىپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن، «مانكەد بلبل» (manankai bulbul بولبۇلغا ئوخشاش) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
ساكىن «o» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ شۇ ئۇزۇك تاۋۇشنى بوغۇم ئاخىرى قىلىپ ئوقۇش كېرەكلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «مجلس» (majlis)، «تز» (tuz)، «قز» (kiz) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
تەشدىت «» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ بىر ئۇزۇك تاۋۇشنى ئىككى بوغۇمغا تەۋە بولغان ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش قىلىپ ئوقۇش كېرەكلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «مدت» (muddat)، «وصيت» (wassiyat)، «محبت» (muhabbt)، «مكلف» (mukallif) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
دۇزەبەر «"» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «an» دېگەن قوش تاۋۇشنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «زمانا» (zamanen)، «تصادفا» (tesadifen)، «نسبه» (nisbatan)، «قياسا» (

kiyasan) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دوزىر «"» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئاستىغا قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «in» دېگەن قوش تاۋۇشنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «فوز» (fawzin)، «سر» (sirrin)، «فوت» (fawtin) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دۆپەش «» بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى ئۇستىگە قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «on ياكى un» قوش تاۋۇشلىرىنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «مرات» (مەررا-تون)، « » (سەلەۋاتۇن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يۇقىرىدىكى دۆزەبەر، دۆزىر ۋە دۆپەشلەر پەقەت ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردىلا ئىشلىتىلىدۇ.

مەد «~» بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىنىڭ ئۇستىگە قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش «a» قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، « » « » دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ بەلگە ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە « » شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، ئادەتتىكى «a» تاۋۇشنى بىلدۈرۈشتە قوللىنىلغان.

قايىم ئەلىپ « » بەلگىسى. بۇ بەلگە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىنىڭ ئۇستىگە قويۇلغاندا، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا سوزۇلما سوزۇق «a» نى قوشۇپ ئوقۇش كېرەكلىكىنى، ئاستىغا قويۇلغاندا بولسا، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «i» سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشنى قوشۇپ ئوقۇش كېرەكلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، « » « » « » دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەرەب يېزىقى ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. ھەرپ شەكىللىرى دېگەندەك تۇراقلىق ئەمەس. ھەرىسىر ھەرىپى باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاخىرقى ھەرپ ۋە يالغۇز ھەرپ دېگەندەك بىر قانچە شەكىلگە ئىگە. خەلقىمىز بۇ يېزىقتىن پايدىلانغان مىڭ يىلچە ۋاقىت ئىچىدە ئۇنى تىلىمىزنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن بىر مۇنچە تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن. 1930 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا «ئو»، «ئا»، «ئە» قاتارلىق ھەرپلەرنى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ياسىغان. 1951 ـ يىلى يېلى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشتە ئانچە زۆرۈرىيىتى بولمىغان « » قاتارلىق ئەرەب تىلىغا خاس ھەرپلەر ئېلىپبە تەرتىپىدىن چىقىرىۋېتىلگەن، 1952 ـ ھەم 1954 ـ يىللىرى سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى تېخىمۇ تولۇقلىنىپ، «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئې، ئە» ھەرپلىرىگە ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىن ئورۇن بېرىلگەندى.

دېمەك، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى خەلقىمىزنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا بارا ـ بارا تۈزىتىلىپ، تىلىمىزنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەم فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى-گە تەدرىجى ماسلاشتۇرۇلۇپ، مۇكەممەللەشتۇرۇلۇپ، ھازىرقى يېزىقىمىز دەرىجىسىگە يە-تىپ كەلدى.

60 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن گەرچە لاتىن ئېلىپبەسى

ئاساسدا بىر يېڭى يېزىق يارىتىلىپ، دەسلەپتە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغان كېيىن يەنە رەسمى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يېزىق 20 يىلچە ئەملىيەت-تىن ئۆتكەندىن كېيىن، خەلقىمىزنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشەلمىدى. ھازىر ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى يەنىلا كەڭ تۇردە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلماقتا.

3 - §. ھەرپ ۋە ئېلىپبە

1. يۇقىرىدا يېزىق - تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگۈچى يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر. دېدۇق. ئەنە شۇ يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىكى ھەر بىر تېپىك تىل تاۋۇشنى (يەنى فونېمىنى) خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىدىغان ئايرىم بەلگە ھەرپ دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرپ - ئېلىپبەلىك يېزىق تەركىبىدىكى ئەڭ كىچىك يازما بىرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەرپىيىلەن تىل تاۋۇشىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ، ۋەھالەنكى ئۇلار بەربىر ئەينى بىر نەرسە ئەمەس. ھەرپ - تىل تاۋۇشلىرىنىڭ يېزىقتىكى شەرتلىك بەلگىسى. تىل تاۋۇشلىرىنى ئاڭلىغىلى بولىدۇ، ئېيتقىلى بولىدۇ؛ لېكىن كۆرگىلى، ئوقۇغۇلى بولمايدۇ. ھەرپنى بولسا، ئاڭلىغىلى، ئېيتقىلى بولمايدۇ، لېكىن كۆرگىلىك ۋە يازغىلى بولىدۇ. دېمەك، تىل تاۋۇشى ھەرپ ئىپادىلىگۈچى مەزمۇن بولسا، ھەرپ شۇ مەزمۇننى ئىپادىلىگۈچى يازما شەكىلدۇر. ھەرپ بىلەن تىل تاۋۇشى ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر ھالدىكى تەبىئىي باغلىنىش يوق. ئەمما بىر يېزىق سىستېمىسىدا شۇ كونكرېت تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن شۇنداق ھەرپلەر بەلگىلەنگەنكەن ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىملا قائىدىلىرى بەلگىلەنگەنكەن، شۇ تىلنى خاتىرىلەش جەريانىدا، جەمئىيەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان شۇ ئادەت، شۇ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلماي مۇمكىن ئەمەس.

2. ئېلىپبە دېگەن نېمە؟

ئېلىپبەلىك يېزىقتا بەلگىلەنگەن ھەرپلەر، بۇ ھەرپلەرنىڭ تىزىلىش رەت - تەرتىپى، نامى ھەم ئومۇمىي شەكلى كۆرسىتىلگەن گجدۇەل ئېلىپبە (ياكى ئېلىپىنە جەدۋىلى) دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان ۋە ئۇزۇن تارىخ جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزىتىلگەن، مۇكەممەللەشتۈ-رۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى يازما بەلگىلەرنىڭ شەكلى، سانى، نامى، مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بىر ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن.

ئېلىپبە تەرتىپى

ئېلىپبە جەدۋىلىدە ھەرپلەر مۇئەييەن پرىنسىپ، مۇئەييەن رەت - تەرتىپ بويىچە تىزىلىدۇ؛ ھەرپلەرنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلىدە ئەنە شۇنداق مۇئەييەن رەت - تەرتىپ تىزىلىشى ئېلىپبە تەرتىپى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېلىپبە تەرتىپىمۇ بىر قەدەر تۇراقلىق خاراكتېر ئالىدۇ. ئېلىپبە تەرتىپىنىڭ بەلگىلىنىشى ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش پەن - تېخنىكىدا، لۇغەت

ئىشلەش ئىشلىرىدا ھەمدە لۇغەتلەردىن پايدىلىنىشتا، مەتبەئەچىلىكتە ۋە بەزى ئىشلارنى رەت ـ تەرتىپكە تۇرغۇزۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4 ـ §. ئىملا قائىدىسى ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى

1. ئىملا قائىدىسى دېگەن نېمە

يېزىق ئارقىلىق تىلنى خاتىرىلەشتە توغرا خاتىرىلەشكە كاپالەتلىك قىلىش، يېزىق سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، تىلنىڭ ئالاقە قوراللىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا، خۇسۇسەن تىلنىڭ زامان ھەم ماكان جەھەتتە يېزىقنىڭ يارىدەمى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدىغان ئالاقە قوراللىق ئۇنۇمىنى ئاكشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن، بىر تۇتاش تۇزۇپ چىقىلغان بەلگىلىك ئۇسۇل ھەم بەلگىلىك قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، ئىملا قائىدىسى دېگىنىمىز بىر يېزىق سىستېمىسىدا بىر كونكرېت تىلنى (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىنى) خاتىرىلەش ئۇچۇن بىر تۇتاش تۇزۇپ چىقىلغان، شۇ يېزىقنى قوللانغۇچىلار بىرەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئۇسۇل ھەم قائىدىلەر سىستېمىسى دۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى، يەنى ھەرپ شەكىللىرى ۋە يېزىش ئۇسۇللىرى؛ باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاياق ھەرپ، يالغۇز ھەرپ شەكىللىرى ۋە يېزىش ئۇسۇللىرى؛ سۆزلەرنىڭ ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىش، يېزىلىش ئۇسۇللىرى ۋە قائىدىلىرى؛ سۆزلەرنى ئايرىپ يېزىش، قوشۇپ يېزىش، بىرىكتۇرۇپ يېزىش، قىسقارتىپ يېزىش ئۇسۇللىرى ۋە قائىدىلىرى؛ باش قۇردىن يېزىش ۋە بوغۇم كۆچۇرۇش قائىدىلىرى؛ تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى ھەمدە نەشرىياتچىلىقتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك تىزىش ـ يېزىشقا دائىر قائىدىلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ كونكرېت ئىملا قائىدىسى ئۇستىدە توختالمايمىز. ئۇنى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» گە دائىر مەخسۇس قائىدىلەرنى ئۆگىنىش ئارقىلىق ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەت تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىنىڭ ئىلمىي ھەم مۇكەممەل بولۇش دەرىجىسىنىڭ قانداقلىقى ھەمدە شۇ مىللەت ئۆزالىرىنىڭ شۇ ئىملا قائىدىسىگە ئەمەل قىلىش دەرىجىسىنىڭ قانداقلىقى شۇ مىللەتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ قانداقلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل ئىملا قائىدىسىنى تۇزۇپ چىقىش ئاساسىدا پۈتۈن مىللەت زىيالىلىرى دائىر سىدە، بولۇپمۇ نەشرىياتچىلىق، ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش ھەم پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ھۆججەت، ئالاقىلىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك.

ھەرقانداق بىر خىل يېزىقنىڭ ئىملا قائىدىسى ئېنىق بەلگىلۇنغان مۇئەييەن پرىن-

سىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلىدۇ. ھەر خىل ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقىشتا فونېتىكىلىق پرىنسىپ، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ، تارىخىي پرىنسىپ. . . قاتارلىق بىر مۇنچە پرىنسىپلا ياكى شۇ پرىنسىپلارنىڭ مەلۇم بىر - ئىككىسى يېتەكچى پرىنسىپ قىلىنىدۇ.

فونېتىكىلىق پرىنسىپ دېگىنىمىز سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇمچىلىرى ئاغزاكى ئەدەبىي تىلدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنسا، يېزىقتا ھەرپلەر يار بەرگەن دائىرىدە شۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنى بىلەن ئوخشاش قىلىپ يېزىش پرىنسىپى دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن:

مەكتەپ، مەكتەپكە، كىتاب، كىتابقا، خەل، خەلقە، غۇلجا، غۇلجىغا، قەشقەر، قەشقەرگە، ئۇرۇمچى، ئۇرۇمچىگە، شەرتلىك، ئاتلىق، قوشۇنلۇق، ئۇزۇملۇك؛ ئونا، ئويىندى، ئويناۋاتىمەن؛ ياز، يېزىپ، يېزىۋال، يېزىۋاتىدۇ؛ قوغۇن، قوغۇنلۇق، ئالما، ئالمىلىق، گۈل، گۈللۈك، جىگدە، جىگدىلىك؛ زور، زورايتىش، كۈچ، كۈچەيتىش. .

مۇشۇنداق سۆزلەر جانلىق تىلىمىزدا مۇشۇنداق ئېيتىلىدۇ، فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە ئىملادا مۇشۇنداق يېزىلىدۇ. تىلىمىزدىكى ئىنتايىن نۇرغۇن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇمچىلىرى يېزىقىمىزدا مانا مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە يېزىلىدۇ. ئىملا قائىدىمىزدىكى نۇرغۇن قائىدىلەرمۇ مۇشۇ پرىنسىپنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن.

مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ دېگىنىمىز سۆزنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرىنى ئاساس قىلىپ، سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلىپ يېزىش پرىنسىپى دېگەنلىكتۇر، يەنى ئوخشاش بىر مورفېمنى ئۇنىڭ جانلىق تىلدا ھەر خىل ئېيتىلىشىدىن قەتئىينەزەر ئىملادا پەقەت بىر خىللا قىلىپ يېزىش پرىنسىپىدۇر. مەسىلەن:

خەلق، ھەرپ، شەرق، غەرب دېگەن سۆزلەر جانلىق تىلىمىزدا بەزىدە ياكى بەزى كىشىلەرنىڭ نۇتقىدا مۇشۇنداق **بىر بوغۇنلۇق** قىلىپ ئېيتىلىدۇ؛ **بەزىدە ياكى بەزى كىشىلەرنىڭ نۇتقىدا خەلق، ھەرىپ، شەرىق، غەرىپ** دەپ ئىككى بوغۇملۇق قىلىپ ئېيتىلىدۇ؛ ئەمما يېزىقتا پەقەت يۇقىرىقىدەك بىرلا بوغۇملۇق قىسىپ يېزىلىدۇ.

ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ جانلىق تىلىمىزدا «قەلەمنىڭ» **دېگەندىكى** «سىنىڭ»، «قولۇمنۇڭ» دېگەندىكى «ۋۇڭ»، «كۆزۈمنىڭ»، دېگەندىكى «ۋۇنۇڭ» (nug) دېگەندەك ئۈچ خىل ئېيتىلىشى بار. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ مورفېما ئىملادا بارلىق سۆزلەردە بىر خىللا «نىڭ» قىلىپ يېزىلىدۇ.

شۇنىڭدەك، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ جانلىق تىلىمىزدا «قەغەزدىن» دېگەندىكى «دىن»، «بېلىقتىن» **دېگەندىكى** «تىن»، «**قۇلۇمدىن**» دېگەندىكى «**دۇن**»، «**كۆزۈمدىن** دېگەندىكى «دۇ» (dun) **دېگەندەك** تۆت خىل ئېيتىلىشى مەۋجۇت. **شۇنداق بولسىمۇ، بۇ** مورفېما ئىملادا جاراڭلىق تاۋۇش ماسلىشىپ كېلىش جەھەتتىن «دىن»، جاراڭسىز تاۋۇشقا جاراڭسىز تاۋۇش ماسلىشىپ **كېلىش** جەھەتتىن «تىن»، قىلىپ يېزىلىدۇ؛ «دۇن» (-dun)، «تۇن» (—tun) شەكىللىرى يېزىلمايدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

دېمەك، تىلىمىزدىكى نۇرغۇن سۆزلەر، بولۇپمۇ نۇرغۇن قوشۇمچىلار ئىملايىمىزدا مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بويىچە يېزىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئىملا قائىدىسىنى تۇزۇشتە ئەمەلىيەتتە فونېتىكىلىق پرىنسىپ يېتەكچى پرىنسىپ قىلىنىپ كەلمەكتە. شۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ توغرا بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مورفولوگىيىلىك پرىنسىپمۇ تېگىشلىك دەرىجىدە قوللىنىلماقتا. دېمەك ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسى فونېتىكىلىق پرىنسىپىنى يېتەكچى قىلغان، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپقىمۇ يېتەرلىك ئېتىبار قىلغان ھەمدە بۇ ئىككى پرىنسىپ زۆرۈر ھەم مۇۋاپىق ھالدا بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئىملا قائىدىسىدۇر.

دەل مۇشۇ پرىنسىپ يېتەكچى قىلىنغان ھالدا تۇزۇلگەن ئىملا قائىدىمىز بويىچە «ئوقۇ» ، «ئوقۇلىدۇ» ، «ئوقۇتۇش» قىلىپ يېزىلىدۇكى، «ئوقى» . «ئوقۇلىدۇ» ، «ئوقىتىش» قىلىپ يېزىلمايدۇ؛ «ئۆگەن» ، «ئۆگىنىش» ، «ئۆگىتىش» ، «ئۆگىنىۋېلىكلار» قىلىپ يېزىلىدۇكى، «ئۆگەن» ، «ئۆگىنىش» ، «ئۆگىتىش» ، «ئۆگىنىۋېلىكلار» قىلىپ يېزىلمايدۇ، گەرچە جانلىق تىلدا مۇشۇ شەكىللىرى بار بولسىمۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بارلىق ساۋاتلىق كىشىلىرى بولۇپمۇ يۇقىرى مەلۇماتلىق زىيالىلىرى، جۇملىدىن نەشرىياتچىلىرى، تەھرىر - تەرجىمانلىرى، ئوقۇتقۇچىلىرى يېزىقىمىزنىڭ ئىملا قائىدىسىنى ماددىمۇ ماددا ئۆگىنىۋېلىشى ھەم ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى كېرەك.

2. تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەن نېمە؟

ئەدەبىي تىلنىڭ دىئالېكتلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى شۇكى، ئەدەبىي تىل ئىلمىي ئاساستا قېلىپلاشتۇرۇلغان بولىدۇ ھەم شۇنداق بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغانلىقى ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىي جەھەتتىكى نورمىلىرىنىڭ (يەنى ئۆلچەملىرىنىڭ) بېكىتىلگەنلىكىدە، گرامماتىكا جەھەتتىكى نورمىلىرىنىڭ بېكىتىلگەنلىكىدە ھەمدە يەنە توغرا تەلەپپۇز قىلىش جەھەتتىكى نورمىلىرىنىڭ بېكىتىلگەنلىكىدە كۆنكرېت ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ جەھەتلەردىن ئەمەلىيەتتە قېلىپلاشقان نورمىلىرى بويىچە تۆۋەندىكى ئىككى مىسالنى تەكشۈرۈپ باقساق، ئۇنىڭدىكى نامۇۋاپىق ھادىسىلەرنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

بىرىنچى مىسال:

ئۇقتۇرۇش

ماگازىنىمىزدا بۆگۈندىن باشلاپ بىلەتسىز كالا گوشى

بىلەن تەمىنلىدۇ كىلوسى 2.90 يۈەن خىرىدارلىرىنىڭ

كۆپلەپ ستۇيلىشىنى قارشى ئالىمىز.

سەندۇقبى گوش ماگازىنى

1982 .11.9

مانا بۇ «ئۇقتۇرۇش» سەندۇقبى گۆش ماگىزىنىدا 1982 - يىل 11 - 9 - كۈنى

چىقىرىلغان ئۇقتۇرۇشنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى.

بۇ بىر «ئۇقتۇرۇش» تىكى سۆز خاتالىقى، گراممىتىكا خاتالىقى ھەم ئىملا خاتالىقى ئۇستىدە بۇ يەردە توختالمايلا قويايلى؛ ئەگەر شۇ «ئۇقتۇرۇش» يېزىلغىنى بويىچە ئوقۇلسا، ئۇ چاغدا «ماگزىنىمىزدا» «بۇگۈندىن»، «خىرىدارلار»، «ماگازىنى» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى يەنى تەلەپپۇز قىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ توغرا تەلەپپۇز قائىدىسىگە روشەن ھالدا خىلاپ ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە ئايان بولىدۇ.

ئىككىنچى مىسال:

ئادەتتە چاينىڭ تەمى چىقىپ بولغاندى كېيىن شامىنى تۆكۈۋېتىمىز.

(قۇمۇل ۋىلايىتى «پەن - تېخنىكا گېزىتى» 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سانىدىن

بۇ مىسالدىكى «تۆكۈۋېتىمىز» دېگەن سۆز تەلەپپۇز قائىدىسى جەھەتتە توغرا ئەمەس، بەلكى مەنە جەھەتتىمۇ خاتا. ئۇ سۆز دەپ ئېيتىلسا ھەم شۇنداق يېزىلسا توغرا بولاتتى.

دېمەك، تىلىمىزنىڭ سۆز - ئىبارىلىرىنى، گراممىتىكىلىق شەكىللەرنى ھەم جۈملىدەكى گراممىتىكىلىق باغلىنىشلارنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش قائىدىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن سىستېمىسى تەلەپپۇز قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

تەلەپپۇز قائىدىسى مىللىي ئەدەبىي تىل نورمىلىرىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئىلمىي تەلەپپۇز قائىدىسىدە توغرا تەلەپپۇز نورمىلىرىغا مۇۋاپىق بولمىغان خۇسۇسىي ھادىسىلەر، يەرلىك شۇڭىغە خاس ھادىسىلەر ھەمدە جانلىق تىلغىلا خاس ھادىسىلەر رەت قىلىنىدۇ؛ مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ جانلىق تىل شەكلىنى تېخىمۇ ئومۇمىي، تېخىمۇ بىرلىككە كەلگەن، تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ قېلىپلاشقان نورمىغا سېلىشتۇرما قىلىنىدۇ.

تەلەپپۇز قائىدىسى ئىلمىي ئاساستا بەلگىلەنگەن ئەدەبىي تەلەپپۇزنى ئاساس قىلىدۇ، ئەمما يەنە ئۇنىڭدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزى ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىدۇر، دەپ ھېسابلانماقتا. ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى دېگىنىمىز ئومۇمەن ھازىر رادىئو قوبۇللىغۇچ، تېلېۋىزىيە، ئوقۇش - ئوقۇتۇش، سەھنە - مۇنبەرلەردە ئۇيغۇرچە نۇتۇقتا قوللىنىلىۋاتقان توغرا، ساغلام تەلەپپۇزغا قارىتىلغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى تىل - يېزىق خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغۇچى تەتقىقات ئورۇنلىرى تەرىپىدىن تېخى رەسمىي تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىنغىنى يوق. بۇنى ئىلمىي ئاساستا تۈزۈپ چىقىپ، رەسمىي ئېلان قىلىپ، شۇ تەلەپپۇز قائىدىسىگە قەتئىي ئەمەل قىلىشنى تەكىتلەش لازىم.

ھالبۇكى تىلىمىزنىڭ ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئېقىۋاتقان تەلەپپۇز قائىدىلىرىمۇ مەۋجۇت. ئەنە شۇ ئېقىۋاتقان ئۇنۇملۇك تەلەپپۇز قائىدىلىرى بويىچە خېلى بىر قىسىم تىل ماتېرىياللىرىنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى بىلەن خاتا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى

بولىدۇ. مەسىلەن، «دادى» ئەمەس، «دادا»، «ئاپا» ئەمەس، «ئاپا»، «كانكىرىتنىي مەسىلە» ئەمەس، «كونكرېت مەسىلە»، «ئۆيگە چىرسىلە»، «ئۆيگە چىيسىلە»، «ئۆيگە كىزسىلە»، «ئۆيگە كىيسىلە» ئەمەس، «ئۆيگە كىرىك» ياكى «ئۆيگە كىرسىلە»، «ئاشنى تاۋاققا ئوسىنى» ئەمەس، «ئاشنى تاۋاققا ئوسايلى»؛ «قالماشمىغان گەپ» ئەمەس، «قاملاش-مىغان گەپ»....

تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ مۇكەممەل تەزۇلۇشى ھەمدە ئۇنىڭغا پۈتۈن مىللەت ئەزالىرىنىڭ قاتتىق ئەمەل قىلىشىمۇ شۇ مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ قانداقلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئالامەت.

5-§. يېزىقنى ياخشىلاش ۋە يېزىق ئۇزگىرىش قانۇنىيىتى ھەققىدە

يېزىق مەلۇم بىر كونكرېت تىلنى خاتىرىلەش ئۈچۈن يارىتىلىدۇ، يېزىق مەلۇم بىر كونكرېت تىلغا بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە شۇ تىلنى خاتىرىلەش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئالاقىلىشىش، ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، بىر - بىرىنى چۈشىنىش قورالى بولۇپ، پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. تىل ئالاقىدىكى ئېھتىياج يېزىقنىڭ تىلنى توغرا ھەم تولۇق خاتىرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يېزىق تىلنى توغرا ھەم تولۇق خاتىرىلىگەندىلا ئاندىن تىل - ئالاقىدىكى ئېھتىياجغا ئۈيغۇنلىشالمايلا قالسا، ئۇنى ئۈيغۇنلىشالماسلىق دەرىجىسىگە قاراپ ياخشىلاشقا ياكى باشقا بىر خىل سىستېمىدىكى يېزىققا ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ.

1. يېزىقنى ياخشىلاش ۋە ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇنكىنلىكى

يېزىقنى ياخشىلاش دېگەن نېمە؟

يېزىقنى ياخشىلاش دېگىنىمىز مەلۇم بىر خىل سىستېمىدىكى يېزىقنىڭ ئايرىم تەركىب-لىرىنى تەرتىپكە سېلىش، تۈزىتىش، توغرىلاشقا قارىتىلىدۇ. مەسىلەن، بىزنىڭ خەلقىمىز ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۈيغۇر يېزىقىنى بولۇپمۇ يېقىنقى نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان تەرتىپكە سېلىپ، تۈزىتىپ، توغرىلاپ، ئۇنى تولىمىزنى توغرا ۋە تولۇق خاتىرىلەش ئېھتىيا-جىغا بارغانسېرى ئۈيغۇنلاشتۇرۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش.

يېزىقنى ئۆزگەرتىش دېگەن نېمە؟

يېزىقنى ئۆزگەرتىش دېگىنىمىز ئەسلىدە قوللىنىۋاتقان يېزىق سىستېمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىرخىل يېزىق سىستېمىسىنى قوللىنىشقا قارىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئورخۇن - يېنسەي **يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەدىمكى ئۈيغۇر يېزىقىنى** قوللانغاندا، قەدىمكى ئۈيغۇر يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەرەب يېزىقىنى قوللانغانغا ئوخشاش. يېزىق ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىگە ئۈيغۇنلىشالماي قالغان چاغدا، جەمئى-يەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەرەر يۆنىلىشى مەۋجۇت يېزىق سىستېمىسىنىڭ ئورنىغا باشقىچە بىر

خەل يېزىق سىستېمىسىنى تىكلەشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، يېزىقنى ئۆزگەرتمەي بولمايدۇ. دۇنيادا نۇرغۇن مىللەتلەر مەۋجۇت يېزىقنى يېڭى يېزىققا ئۆزگەرتىۋېلىش ئىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىۋالدى.

نېمە ئۈچۈن يېزىقنى ياخشىلاش ياكى ئۆزگەرتىش زۆرۈر ھەم مۇمكىن بولىدۇ؟

مەلۇمكى، مەۋجۇت تىلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى بىر تىلنى تىكلەش مۇنمكىن ئەمەس ھەمدە بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوق. ئەمدى يېزىقنى بولسا، مەۋجۇت يېزىق سىستېمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى سىستېمىدىكى يېزىقنى تىكلەشكە بولىدۇ ھەمدە بەلگىلىك ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىت، زۆرۈرىيەت ئاستىدا ئۆزگەرتىش بەلكى زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. بۇ مەسىلىنى يېزىق بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتىدىن، ئالدى بىلەن يېزىقنىڭ تىل ئەمەسلىكىدىن، يېزىقنىڭ تىلدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلەردىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. يېزىق پەقەتكىنە تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرىلىگۈچى يازما بەلگىلەردۇ؛ ئۇ پەقەتكىنە تىلنىڭ يازما شەكلىدۇر. يېزىق تەپەككۇر بىلەن توغرىدىن - توغرا بىۋاستە ئەمەس، بەلكى تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرىلەش ۋاسىتىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. ھەر بىر كىشى كىچىك ۋاقىتىدىن تارتىپلا تىلنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. ئۆگەنگەن تىلغا پۈتۈن ئىجتىمائىي ئادەت ئىچىدە يۈرۈپ تامامەن ئادەتلىنىپ كېتىدۇ. تىلنى پۈتۈن ئىجتىمائىي كوللېكتىپ دائىرىسىدە باشقا بىر خەل تىل ئادىتىگە ئۆزگەرتىش ئىنتايىن قىيىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تىل پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن، ئومۇمىي خەلق ئۈچۈن، بىباراۋەر ۋە ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر خەل تىلغا ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدە ئادەتلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، **ئۇنى باشقا** بىر خەل تىلغا ئۆزگەرتىپ يۈرۈشنىڭ پۈتۈن بىر جەمئىيەت ئۈچۈن ھېچقانداق زۆرۈرىيىتىمۇ يوق. بىر مۇنچە يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىن تەركىب تاپقان يېزىق **بولسا، تىلغا ئوخشاش** ئەمەس. كىشىلەر تىلنى ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن يېزىقنىمۇ ئۆگىنىۋالىدۇ؛ كىشىلەر ئۆز ھايىتىنىڭ ھەر مەۋسۇتىدا يېزىقنى ئىشلىتىپ ئولتۇرمايدۇ. بىر مىللەتنىڭ ئەزالىرىنىڭ ھەمدە شۇ مىللەتنىڭ قوللىنىۋاتقان بىر خىل تىلنى تاشلاپ، ئىككىنچى بىر خىل تىلنى قوپاللىنىپ ئادەتلىنىپ كېتىشى ئىنتايىن قىيىن، ھەتتا مۇمكىنچىلىكىمۇ ناھايىتى ئاز. لېكىن قوللىنىۋاتقان بىر خىل يېزىقنى ناشلاپ ئىككىنچى بىر خىل تىلنى قوللىنىپ ئادەتلىنىپ كېتىشى ئىنتايىن قىيىن، ھەتتا مۇمكىنچىلىكىمۇ ناھايىتى ئاز. لېكىن قوللىنىۋاتقان بىر خىل يېزىقنى تاشلاپ ئىككىنچى بىر خىل يېزىقنى قوللىنىشى ۋە ئۇنىڭغا ئادەتلىنىپ كېتىشى تامامەن مۇمكىن. قىسقىسى، كىشىلەرگەكېتىشى **دەرىجىسىگە** قارىغاندا ئۇنچىۋالا تەس بولۇپ كەتمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، **زۆرۈر تېپىلغاندا، يېزىقنى** ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ، يېزىقنى ئۆزگەرتكەنلىك تىلنى ئۆزگەرتكەنلىك بولمايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن تەھلىل قىلساق، يېزىق كىشىلەر تەرىپىدىن سۇنئىي يول بىلەن بەلگىلەپ چىقىلغان بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر؛ تىل بولسا كىشىلەر تەرىپىدىن سۇنئىي يول بىلەن بەلگىلەپ چىقىلغان نەرسە ئەمەس. سۇنئىي يولق بىلەن **بەلگىلىنىش** - يېزىقنىڭ تىلغا

ئوخشمايدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى. دېمەك تىل بىرلەمچى، يېزىق ئىككىلەمچى تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىي بىلەن گراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشى كىشىلەرنىڭ نەچچەمىڭ يىللار داۋامىدا ئالاقىلىشىشى جەريانىدا تەدرىجىي ھالدا ئۆزلۇكىدىن ئۆزگىرىپ بارىدۇ. تىلدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەر كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمايدۇ. لېكىن يېزىق بولسا، كىشىلەر تەرىپىدىن سۈنئىي يول بىلەن بەلگىلەنگەن، رەتلەنگەن، ھاكىمىيەت تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ھەم مائارىپتا قوللىنىش ئارقىسىدا پۈتۈن جەمئىيەت پەيدىنپەي كېڭەيگەن ۋە كىشىلەر ئۇنىڭغا تەدرىجىي ھالدا ئادەتلەنگەن. شۇنداق بولغاچقا، يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولغان يېزىقنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ياخشىلاشقا ياكى باشقا بىر خىلدىكى يېزىققا ئالماشتۇرۇشقا تامامەن بولىدۇ. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، تىل بىلەن يېزىق ئورتاق خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە: ئىككىلىسى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ، ئومۇمىي خەلقنىڭ ئورتاق ئالاقە ۋاستىسى. يېزىق گەرچە كىشىلەر تەرىپىدىن سۈنئىي يول بىلەن بەلگىلەنگەن يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئەمما يېزىق پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئىچىدە، جۇملىدىن پۈتۈن بىر مىللەت دائىرىسىدە ئومۇملىشىپ كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئالاقە ۋاستىسى سۈپىتىدە كەڭ پايدىلىنىپ ئادەتلىنىپ كېتىدۇ، ئۇمۇ خېلى كەڭ ھەم چوڭقۇر تارىخىي ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئانچە زور زۆرۈرىيەت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ، ئەگەر ئۇ يېزىق شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە باشقا بارلىق ساھەلىرىدە ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىۋاتقانلار بولسا، يېزىق ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنى يېنىكلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويماسلىق كېرەك؛ ئەگەر يېزىقنى ئۆزگەرتىش ھەقىقەتەن زۆرۈر بولۇپ قالسا، ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ ۋاقىت، جەريانى، قەدەم ـ باسقۇچلىرى، ئۇسۇل ـ چارىلىرى توغرا تەكتلىشى، ئۇ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بىر مەزگىللىك مەركىزىي خىزمەت قىلىپ تۇتۇلۇپ، بۇ ۋەزىپە ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى، تېخنىكا كۈچى ۋە باشقا بارلىق ماددىي كۈچ جەھەتتىن يېتەرلىك دەرىجىدە كاپالەتلەندۈرۈلۈشى لازىم.

2. يېزىق ئۆزگەرتىشتە ئاساسلىنىدىغان تۈپ پرىنسىپلار

مەلۇم بىر كونكرېت تىل بىلەن شۇ تىلنىڭ قانداق سىستېمىدىكى يېزىقنى قوللىنىشى ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر باغلىنىش يوق. ئەمما يېزىق ئۆزگەرتىش زۆرۈر بولۇپ قېلىپ، يېڭى يېزىق لايىھىسىنى تۈزۈشكە توغرا كەلگەندە، يېڭى يېزىقنىڭ ئىلمىيلىكى، مۇكەممەللىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئاساسلىنىشقا تېگىشلىك تۈپ پرىنسىپلار بار. بۇ پرىنسىپلار ئومۇمەن تارىختا نۇرغۇن يېزىقلارنىڭ ئۆزگەرتىلىشىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىققا ھەم مۇۋەپپەقىيەتسىز بولۇپ چىققان ساۋاقلارنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش ئاساسىدا، يەكۈنلەنگەن پرىنسىپلاردۇر. ئۇلار يەنە نۆۋەتتىكى يېزىق ئۆزگەرتىش ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئەڭ ئومۇمىي پرىنسىپلاردۇر. بۇ پرىنسىپلار تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، يېڭىدىن قوللىنىلماقچى بولغان بۇ يېزىق مەزكۇر تىلنىڭ فونېما سىستېمىسىنى توغرا ھەم تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەمدۇ ـ يوق؟ بۇنى ئىلمىي ئاساستا ئەتراپلىق

تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىپ ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. ئەگەر بۇ يېڭى يېزىق شۇ كونكرېت تىلنىڭ فونېما سىستېمىسىنى توغرا ھەم تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بولسا، ئۇ يېزىقنى قوبۇل قىلىش كېرەك. مانا بۇ يېڭى يېزىقنى قوبۇل قىلىشنىڭ بىرىنچى ھەم ئاساسىي شەرتىدۇر.

ئىككىنچى، قوبۇل قىلىنىلماقچى بولغان يېزىقنىڭ مائارىپتا انداق قىممىتى بار؟ مائارىپتىكى رولى جەھەتتىن قارىغاندا، قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يېزىقنىڭ قانداق ئارتۇقچىلىقى ۋە ئەۋزەللىكى بار؟ ئۇ تىل ـ يېزىق ئۆگىنىشتە، ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش جەھەتتە زادى قانچىلىك دەرىجىدە قولايلىق؟ مانا مۇشۇ مەسىلىلەرنىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىپ ئېنىقلاش كېرەك. قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يېزىق ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇشتا يۈكسەك ئەۋزەللىككە ئىگە بولۇشى، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ناھايىتى پايدىلىق بولۇشى، تىل ـ يېزىق ئۆگىنىشى ھەم ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئوڭاي ھەم قولايلىق بولۇشى كېرەك.

ئۈچىنچى، قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يېزىقنى ئومۇميۈزلۈك قوللانغاندا، قانداق مادىدى، تېخنىكىۋى ئاساس لازىم؟ قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يېڭى يېزىق زامانىۋى باسما ئۇسكۇنە ـ تېخنىكىلىرىنى، زامانىۋى تېلېفون ـ تېلېگرامما ئۇسكۇنە ـ تېخنىكىلىرىنى قوللىنىشقا تولۇق ئىمكانىيەت بېرىشى لازىم.

تۆتىنچى، قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يېزىقنى قوللانغاندا، قانداق سىياسى خاھىش ـ يۆنىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقى ئۇستىدىمۇ ئەستايىدىل ئويلىنىش ـ مۇھاكىمە قىلىش لازىم.

قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يېزىق مانا مۇشۇ تۆت جەھەتتىن ئەمەلىيەتتە قوللىنىۋاتقان كونا يېزىققا قارىغاندا، ھەقىقەتەن ناھايىتى زور دەرىجىدە ھەمدە روشەن ھالدا ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ؛ بۇ تۆت جەھەتتە ئۇنچىۋالا گەۋدىلىك ئەۋزەللىككە ئىگە بولمىغان يېزىقنى قوبۇل قىلمىز دەپ، يېزىق ئۆزگەرتىش ئۈچۈنلا يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ ھاجىتى يوق.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. يېزىق دېگەن نېمە؟

①نېمە ئۈچۈن «يېزىق ـ تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگۈچى يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر» دېيىلىدۇ؟

② نېمە ئۈچۈن «يېزىق ـ كىشىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم يارەمچى ئالاقە قورالىدۇر» دېيىلىدۇ؟

2. كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا يېزىقنىڭ تارىخىي رولى ھەم رېئال رولى قانداق بولىدۇ؟

3. شەخسنىڭ بىر خىل ياكى كۆپ خىل يېزىقنى ئىگىلىۋېلىشىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟

4. يېزىقشۇناسلىق دېگەن نېمە؟
5. ئۇيغۇر يېزىقلىرى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
6. ئۇيغۇرلار ئىگىز تارىخىدا قوللانغان ئاساسىي يېزىقلار قايسى؟ ھەر قايسىسىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى نېمە؟
7. ئەرەب يېزىقىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
8. ھەرپ دېگەن نېمە؟ مەسىلەن:
9. ھەرپ بىلەن تاۋۇشنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟
10. ئېلىپبە دېگەن نېمە؟
11. ھازىرقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنىڭ خۇسۇسىيىتى قانداق؟
12. ئېلىپبە تەرتىپى دېگەن نېمە؟
13. ئېلىپبە تەرتىپىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟
14. ھازىرقى ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپىنى يادقا بىلىۋېلىڭلار
15. ئىلا قائىدىسى دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار
16. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى ئىملا قائىدىسى قايسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
17. سىز ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنى ياخشى بىلەمسىز؟
18. ئىملا قائىدىسىنىڭ قانداق ئەھمىيىتى ۋە رولى بار؟
19. ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتە يېتەكچى قىلىنىدىغان پرىنسىپلا قايسىلار؟
20. ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشنىڭ يېتەكچى پرىنسىپى نېمە؟
21. فونېتىكىلىق پرىنسىپ دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار
22. مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.
23. تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەن نېمە؟
24. تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقىشنىڭ قانداق ئەھمىيىتى ۋە رولى بار؟
25. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ھەم تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە ئۆز ئىملايىڭلارنى ھەم تەلەپپۇزۇڭلارنى تەكشۈرۈپ بېقىڭلار.
26. يېزىقنى ياخشىلاش دېگەن نېمە؟
27. يېزىقنى ئۆزگەرتىش دېگەن نېمە؟
28. نېمە ئۈچۈن يېزىقنى ئۆزگەرتىش زۆرۈر ھەم مۇمكىن بولۇپ قالىدۇ؟
29. تىل بىلەن يېزىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانداق؟
30. يېزىق ئۆزگەرتىشتە ئاساسلىنىدىغان پرىنسىپلار قايسىلار؟

لیکسیکا قسمی

باب. لېكسىكولوگىيە

1 ـ §. لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەم ۋەزىپىسى

1. لېكسىكولوگىيە

لېكسىكولوگىيە دېگەن سۆز گىرىكچە (lehis) (سۆز) ۋە (logos) (تەلىمات) سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، تىلنىڭ سۆز بايلىقى ۋە لۇغەت تەركىبى ھەققىدىكى تەلىمات دېگەن مەزمۇنلاردا قوللىنىلىدۇ. شۇڭا تىلشۇناسلىق ئىلمىدە لېكسىكا تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەيلى ئەدەبىي تىلدا قوللىنىۋاتقان سۆزلىرى بولسۇن، ياكى دىئالېكت ۋە يەرلىك شىۋىلەردىكى سۆزلىرى بولسۇن ھەممىسى لېكسىكا تەركىبىگە كىرىدۇ.

دېمەك لېكسىكا بىر مىللەت تىلنىڭ سۆز بايلىقى ۋە لۇغەت تەركىبى ھەققىدىكى تەلىماتتۇر. لېكسىكا بىر مىللەت تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى ئۆگىتىش ۋە تەتقىق قىلىشنى ئاساسىي ئوبيېكت قىلىدۇ. جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى ئۆگىتىدۇ ۋە سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تارىخىي، لۇغەت تەركىبىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بولغان مۇناسىۋىتى ۋە باشقىلارغا دائىر قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. قىسقىسى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ـ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەرنى بىر سىستېما سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم.

لېكسىكولوگىيە سۆزى ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئايرىم بىر قىسمى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەلۇم بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ھەققىدىكى تەلىمات سۈپىتىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر ئۇ بىرلا تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىشكە بېغىشلانغان بولسا، ئۇ ھالدا مەخسۇس لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر ئۇ بىر نەچچە قېرىنداش تىلنىڭ ياكى ھەر خىل سىستېمىدىكى تىللارنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى ھەممە تىللارغا ئورتاق، ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىش مەقسىتىنى ئكز ئالىدىغا قويغان بولسا، ئۇ ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا ماركسىزم تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ بىرلا خىل مېتودى ئارقىلىق ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلىپ بارىدۇ.

2 ـ لېكسىكولوگىيىنىڭ مەزمۇنى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكولوگىيىسى تۆۋەندىكى تۆت تارماقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. سىماسولوگىيە ـ بۇ سۆز گىرىكچە sema (بەلگە) ۋە logos (تەلىمات) دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ سۆز مەنىسى ھەققىدىكى تەلىمات دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە سىماسولوگىيە سۆزى بىلەن بىر قاتاردا سىمانتىكا سۆزىمۇ تەڭ قوللىنىلىدۇ.

سىمانتىكا سۆزىمۇ گىرىكىلەرنىڭ semantikos (كۆرسەتكۈچ، ئىزاھلىغۇچى) دېگەن سۆزدىن كېلىپچىققان. بۇ سۆز ھازىر سكز مەنىسى ئۇقۇمىدىمۇ، لېكسىكىلوگىيىنىڭ سۆز مەنىسى ھەققىدىكىتەلىماتى دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

سىماسولوگىيە سۆزنىڭ لېكسىكىلىق، گراماتىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق مەنىلىرى، شۇنىڭدەك سكزنىڭ كېڭەيگەن، كۆچمە مەنىلىرىنى ئۇدۇل ۋە ئالاھىدە مەنىلىرىنى ئەركىن ۋە چەكلىمە مەنىلىرىنى، سۆزنىڭ بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىكلىكىنى، قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىرىنى، سۆزلەرنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن مەنىدىشلىقى، شەكىلداشلىقى، ئىدىئوماتىك مەنىلىرى ۋە ئالاھىدە مەنىلىرى قاتارلىق مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە تەتقىق قىلىدۇ.

2. ئېتىمولوگىيە ـ بۇ سۆز etymon (ھەقىقەت) logos دېگەن گىرىكچە سۆزلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولغان سۆز بولۇپ، سۆزلەرنىڭ كېلىپچىقىشى تارىخىنى ۋە پەيدا بولۇش يوللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ئېتىمولوگىيە دېيىلىدۇ.

مەلۇمكى، تىلدىكى سۆزلەر دائىم، مەڭگۈ تەرەققى قىلىش، ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ يېڭىدىن پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ـ بىر قانۇنىيەت. مانا مۇشۇنداق سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئەسلىدىكى شەكلى ۋە باشقا ئۆزگىرىشلىرىنى تارىخىي جەھەتتىن ئېنىقلاش ئېتىمولوگىيىنىڭ ۋەزىپىسىدۇر. بىز ئېتىمولوگىيە قائىدىلىرىگە ئىسسەن شۇنىڭدەك قېرىنداش تىللاردىكى سۆزلەرنى تىلىمىزدىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا، بىزگە نامەلۇم بولغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تىلىمىزدىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا، بىزگە نامەلۇم بولغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى، يوقالغان ياكى سۇسلاشقان مەنىلىرىنى، قىسمەن ياكى تولۇق ئۆزگەرگەن شەكىللىرىنى ئېنىقلاپ چىقىشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن، ئاغا+ئىنى= ئاغىنە، چەك+ئارا=چېگرا، بۆرك=بۆك؛ تېرە+بۆك=تەلپەك، قارغار=قار، بى(مەن)+سى(سەن)=بىس=بىز، سىس=سىز دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. فىرازېئولوگىيە ـ تىلشۇناسلىق ئىلمىدە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ھەققىدىكى تەلىمات فىرازېئولوگىيە دېيىلىدۇ. چۈنكى فىرازېئولوگىيىنىڭ ئاساسىي ئۆگىنىش، تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىدىن ئىبارەت.

تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى لېكسىكولوگىيە تەركىبىدە تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، ئۇلار تىلىمىزدا بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىدا بىرلا مۇستەقىل ئۇقۇمنى

ئىپادىلەپ بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، ئۇ قولى قىسقا ئادەم ئىدى. دېگەن جۈملىدىكى «قولى قىسقا» دېگەن سۆز بىرىكمىسى «كەمبەغەل» دېگەن بىرلا سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، لېكىن بۇ تۈزاقلىق سكز بىرىكمىسى «كەمبەغەل» دېگەن سۆزدىن بىرىنچىدىن، ئىككى ـ سۆزدىن بارلىققا كەلگەنلىكى جەھەتتىن پەرقلەنسە، ئىككىنچىدىن، ئاساسىي مەنىگە قوشۇمچە بىلدۈرۈپ كەلگەن ئوبرازلىقلىقى، ھېسسىياتلىقلىقى، راۋانلىقى قاتارلىق مەنىۋى تۈسىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى جەھەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تۈزاقلىق سۆز بىرىكمىلىرى مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاچقا ئۇ لېكسىكولوگىيىنىڭ فىرازېئولوگىيە قىسمىدا ئالاھىدە تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۆگىنىلىدۇ.

4. لېكسىكوگىرافىيە ـ بۇ سۆز گىرىكچە lehis ـ سۆز ۋە grapho ـ يازمەن سۆزلىرىنىڭ قوشۇلمىسىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ سۆزلەرنىڭ مەلۇم تەرتىپكە سېلىنغان يىغىندىسى ـ لۇغەت ۋە ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى ھەم تۈرلىرى ھەققىدىكى تەلىمات دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ لۇغەتشۇناسلىق ئىلمى دېيىلىدۇ. لېكسىكولوگىيىنىڭ بۇ قىسمى ھەر خىل لۇغەتلەرنىڭ تۈزۈش ئۇسۇللىرى ۋە ئۇنىڭ پرىنسىپلىرى، لۇغەتلەرنىڭ تۈرلىرى ھەمدە ئۇلارنى تۈزۈشتە دىققەت قىلىنىدىغان مەسىلىلەر ھەققىدىكى بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇنلاردىن بىز شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھەر بىرى تىلشۇناسلىق ئىلمىدە ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھالدا مۇستەقىل تەتقىق قىلىنىدىغان پەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى بۈتۈنىنى تولۇق، ئومۇمىيۈزلۈك، بەتلىرىنى قىسمەن تەتقىق قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى سىز بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقى ئۈچۈن لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، سىماسولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى سكز مەنىلىرى بولۇپ، مەنە سۆزنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. سۆزنىڭ ماھىيىتى ـ ئۇنىڭ ئىستېمالىدىكى ھەمدە لۇغەت تەركىبىدە تۇتقان ئورنى مەسىلىلىرى تەتقىق قىلىنغان چاغدا، ئەڭ ئالدى بىلەن سۆزنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى بولغان سكز مەنىلىرى تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۆگىنىلىدۇ. تۈزاقلىق ئىبارىلەر ياكى سۆزلەرنى ئىشلەتكىنىمىزدە ئوخشاشلا بىر قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئىشلىتىمىز. بۇ تۈزاقلىق ئىبارىلەرنىڭ بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئوينايدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئومۇمىيلىقى، بىردەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، كالۋا، دۆت ئورنىغا «قاپاقباش» ئالدامچى ئورنىغا «قىزىل كۆز»، ئوغرى ئورنىغا «قولى ئەگرى»، ئالدىدى ئورنىغا «دوپپىسىغا جىگدە سالدى» دېگەن سۆزلەر قوللىنىلسا ئالدىنقى بىر سۆزنىڭ مەنىسىگە ئوخشاش لېكسىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىۋېرىدۇ. شۇڭا، فىرازېئولوگىيە لېكسىكولوگىيىنىڭ بىر تارمىقى بولىدۇ.

لېكسىكوگىرافىيىمۇ لېكسىكولوگىيىنىڭ ئوبيېكتى بولۇشىدىكى سەۋەب، لۇغەت تۈ-

زۇشته سكز دائىرىسى، مەنىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پەرقلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. ھەر خىل لۇغەتلەرنى تۈزۈش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى نۇرغۇن تەرەپلەردىن لېكسىكىلوگىيىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش سەۋىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن، لېكسىكوگىرافىيىنى لېكسىكولوگىيە دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇنىڭدىن باشقا لېكسىكولوگىيە بىلەن سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى جەھەتتىكى مۇناسىۋەتمۇ ناھايىتى يېقىن. تىلنىڭ لېكسىكىسى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىش، داۋاملىق ئۆزگىرىش جەريانىدا تۇرىدۇ. مۇنداق ئۆزگىرىش ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى تىلدا يېڭى - يېڭى سۆزلەرنىڭ داۋاملىق پەيدا بولۇپ تۇرۇشى، يەنە بىرى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ كونىراپ ئىستېمالدىن چىقىپ قېلىشىدىن ئىبارەت. تىلدىكى مۇنداق ئەھۋالنى جەمئىيەت تەرەققىياتى - سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھايات جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلەر يېتىلىقلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. لېكسىكولوگىيە لۇغەت تەركىبىدىكى يېڭى ۋە كونىرىغان سۆزلەر (ئارخائىزىملار) نىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. يەنى لۇغەت تەركىبىدىكى يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى، سۆز ياساش ئۇسۇللىرى، لۇغەت تەركىبىنىڭ بېيىش يوللىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇش بىلەن بىللە مورفولوگىيىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ئاساسەن مورفولوگىيىگە مەنسۇپ. ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىدا سۆز ياساش ئۇسۇللىرى، سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى مورفولوگىيىدە ئەتراپلىق چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۆگىنىلىدۇ. لېكسىكولوگىيىدە پەقەت سۆز ياساشنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپلىرىلا ئۆگىنىلىدۇ.

3. لېكسىكولوگىيىنىڭ ۋەزىپىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئۇ ناھايىتى باي مەزمۇنغا ۋە چوڭقۇر مەنىلەرگە ئىگە. ئۇلار لېكسىكلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى يەنە باشقا خىلمۇ - خىل مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى كونكرېت تىل ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ماركسىزمنىڭ تىلشۇناسلىق ئىلمى ھەققىدىكى تەلىماتىغا ئاساسەن لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە قۇرۇلما جەھەتتىكى لېكسىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر چۈشەندۈرۈش، ئەمەلىي تىل ھادىسىلىرىنى ئىلمىي ئاساستا بىر تەرەپ قىلىپ بېرىش ۋە يورۇتۇپ بېرىشتىن ئىبارەت.

لېكسىكولوگىيە تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى سىستېمىلىق، ئەتراپلىق، ئىنىق ئېچىپ بېرىش بىلەن بىللە ئۇنىڭغا زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىمۇ چوڭقۇر، سىستېمىلىق ئۆگىتىدۇ. يەنى سۆزنىڭ تۈپ - ئەسلى مەنىسى بىلەن، كېڭەيگەن - كۆچمە مەنىلىرى، بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، مەنداش

سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، شەكىلداش سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىدىئوم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىرى، كېلىپچىقىشى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ. شۇنىڭدەك بۇنداق سۆزلەرنىڭ تىلىدىكى تۇتقان ئورنى، رولى، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش ئىقتىدارى، بىرىكىش دائىرىسى قاتارلىقلارنمۇ سىستېمىلىق ئۆگىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئاساسلىق بىر قىسمى بولغان تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى، ئۇلارنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى، ئىشلىتىلىش جەھەتتىكى ئۆز ئارا پەرقلىرى، شۇنىڭدەك كېلىپچىقىشى، تۈرلىرى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ. تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ تىل قۇرۇلۇشىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا بىلىۋالغاندا ۋە ئەملىيەتتە ئۇلارنى ئۆز ئورنىدا توغرا ئىشلىتىشنى ئىگىلىۋالغاندىلا، ئاندىن تىلنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئاشۇرغىلى، ھەر خىل ئەسەرلەرنىڭ تىل قۇرۇلۇشىنى ئىلمىي ئاساستا تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ.

لېكسىكولوگىيە ئومۇمەن ھەر خىل لۇغەتلەرنىڭ قانداق پرىنسىپ ۋە قانداق ئۇسۇلۇبتا تۈزۈلگەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش كېرەكلىكىنى، لۇغەت تۈزۈشتە قانداق پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىش لازىملىقى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ.

دېمەك لېكسىكولوگىيىنى تولۇق سىستېمىلىق چوڭقۇر ئۆگىنىش، بولۇپمۇ بۇ ھەقتىكى بىلىملەرنى تىل ئەمەلىيىتىگە تەدبىقلاپ، ئىشلىتىشنى بىلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. لېكسىكولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
2. سىماسولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىنى تەكشۈرىدۇ؟
3. ئېتىمولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىنى تەكشۈرىدۇ؟
4. ئىستىلىستىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟
5. فىرازېئولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟
6. لېكسىكوگرافىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ بىزگە نېمىلەرنى ئۆگىتىدۇ

2 - §. سۆز ۋە ئۇنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى ئومۇمىي چۈشەنچە

سۆز تىلىدىكى تەييار قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ، تىل قۇرۇلۇشىدا مۇستەقىل ۋە يالغۇز ئىشلىتىشكە بولىدىغان تىل بىرلىكلىرىنىڭ بىرى. تىلدا سۆزدىن باشقا فونېما،

مورفېما (قوشۇمچه) سۆز بىرىكمىلىرى، جۈمله قاتارلىق تىل بىرلىكلىرى بار. سۆز ۋه مورفېمىلار فونېمىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. جۈمله ۋه سۆز بىرىكمىلىرى بولسا سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. سۆز تىل بىرلىكلىرى ئىچىده ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنداقتا سۆز دېگەن نېمە؟ مەلۇمكى، جەمئىيەتتىكى مەۋۇم نەرسە، ھادىسە ياكى ۋەقە قاتارلىقلار كىشىلەر مېڭىسىده ئەكس ئېتىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇنى مەلۇم شەكىل بىلەن ئىپاده قىلىدۇ. كىشىلەر مېڭىسىده بۇ ئەكس ئەتكەن مۇنداق ماددا، نەرسە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەت، ھەرىكەت، ھالەتلىرى ئۇقۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆز مۇئەييەن نەرسە ياكى شەيئىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنى مەلۇم ئىجتىمائىي شارائىتتاشۇ چۈشەنچىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان كونكرېت ۋە ئابستراكت تەسەۋۋۇرلارنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرەخ سۆزى ئومۇمەن دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئومۇمىي چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەينى ۋاقىتتا بۇ سۆز مېۋىلىك ياكى مېۋىسىز دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى، يەنى ھەر بىر كونكرېت دەرەخ تۈرلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سۆز دېگىنىمىز شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت، ھەرىكەت، ھالەتلىرى توغرىسىدىكى ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنى ئۇمۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكىدۇر.

سۆزنى تىلنىڭ باشقا بىرلىكلىرىدىن، يەنى جۈمله، سۆز بىرىكمىلىرى، فورمېما ۋە فونېمىلاردىن پەرقلەندۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە سۆز ئۆزىنىڭ مەنە جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئومۇملىققا ۋە گرامماتىكىلىق جەھەتتەتۇرغۇن شەكىللەرگە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن باشقا تىل بىرلىكلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئومۇملىققا ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى تەركىبلەرگە ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. جۈمله، سۆز بىرىكمىلىرىۋە مورفېمىلارنى بولسا تەركىبلەرگە ئاجرىتىشقا بولىدۇ. ئەگەر بىرەر سۆزنى تامامەن يوقىتىدۇ. بارلىق سۆزلەر گرامماتىكىلىق جەھەتتىن بەلگىلىك دەرىجىده تۇراقلاشقان شەكىلگە ۋە خىلمۇ - خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى مورفېمىلا بىلەن تۇرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. دېمەك سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى بىر سىستېمىنىڭ ئومۇملىقىدۇر. لېكىن سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن جۈملىلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ مۇدناق سىستېمىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە ئومۇمىيلىقىدۇر.

سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىكى ئومۇمىيلىقى بىلەن گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى تۇرغۇن شەكىلچانلىقى ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم مۇناسىۋەت مەۋجۇت. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مۇناسىۋەت جەھەتتىكى ئومۇمىيلىقى پەقەت سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى تۇرغۇن شەكىلچانلىقى ئاساسىدىلا ئىپادىلىنىدۇ. سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى تۇراقلىق شەكىلچانلىق سۆزنىڭ باشقا تىل بىرلىكلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تۈپ خۇسۇسىيەتتۇر.

تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى تىلدا تەييار قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ.

ئۇلار تىلىنىڭ تەييار قۇرۇلۇش ماتېريالى بولغان سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە بىرىكىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ۋاقىتلىق، تۇراقسىز ھەدسە بولۇپ، تۇرغۇنلۇقتا ئىگە ئەمەس. تىلدا پەقەت سۆزلا قۇرۇلۇش ماتېريالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆزلەر جۈملىدە ئىشلىتىلگەندە، ھەر دائىم قايتا ـ قايتا، ھەر خىل ۋەزىپىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنى قۇراشتۇرۇپ ئولتۇرۇش ھاجەت ئەمەس. تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى بولسا، جۈملىدە ھەر دائىم قايتىدىن مەلۇم گرامماتىكىلىك شەكىلدە قۇراشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىدۇ.

سۆز شەكىل ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلدىن ھاسىل بولىدۇ. تاۋۇش سۆزنىڭ تاشقى پوستى ۋە شەكلى بولسا، مەنا سۆزنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىدۇر.

سۆز شەكىل ۋە مەنىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئىككى ئامىل بىر ـ بىرىگە مۇستەھكەم باغلانغان. ئۇلارنى ھەرگىز ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. تاۋۇش سۆزنىڭ فونېتىكىلىق تاشقى پوستى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ سۆزنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسىي بولۇپ، ھەر بىر سكز بىر ياكى بىردىن ئارتۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان فونېمىدىن ھاسىل بولىدۇ

تىلىمىزدىكى ھەر بىر سۆز ئۆزىگەخاس گرامماتىكىلىق شەكىل ۋە گرامماتىكىلىق مەنىگە، يەنى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلۇش، مورفولوگىيىلىك تۇرلىنىش سىستېمىسىغا ئىگە بولۇپ، مەلۇم سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن، كىتاب، ۋەتەن، يامغۇر، ھاۋا، ئىدىيە، ھۈنەر، ئىلىم، كوممۇنىزم سۆزلىرى ئىسىمدۇر. ئوقۇ، ئاڭلا، ئولتۇر، يات، ئۇر، يۇر، كۈل، ماڭ سۆزلىرى پېئىلدۇر. ئالدىنقىلىرى نەرسە ۋە شەيئى مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، مەلۇم سان، شەخس، كېلىش بىلەن كەلگەن بولۇپ، بەلگىلىك مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىگە. ئۇلار جۈملىدىن ئاساسەن ئىگە. تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. كېيىنكىلىرى ھەرىكەت ـ ھالىتىنى بىلدۈرۈش بىلەن، ئۇلار شەخس، سان، زامان، دەرىجە، مەيىل ۋە تۈس قاتارلىق مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىگە. جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

1. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرى

پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرىغا بىردەك تونۇش بولغان بەلگىلىك شەيئى، ھادىسە ۋە باشقا نەرسىلەر ھەققىدىكى مۇئەييەن ئۇقۇمنىڭ تىلدا مەلۇم ساندىكى فونېمىلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن جۈملە تۈزۈلىدۇ ۋە بەلگىلىك پىكىرنى ئىپادە قىلىدۇ. جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقانداق بىر سۆز ئاساسىي لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولىدۇ.

مەلۇم ئىبارە ۋە جۈملىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ ئاساسىي لېكسىكىلىق مەنىسىدىن تاشقىرى يەنە بىر مۇنچە قوشۇمچە مەنىلىرىمۇ بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئەنە شۇ قوشۇمچە مەنىلىرى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، باھار كەلدى، گۈللەر ئېچىلدى دېگەن ئىككى جۈملىنى ئالايلى. بىرىنچىسى جۈملىدىكى «باھار» سۆزى بىر يىلدا

كېلىدىغان 4 پەسلىنىڭ بىرىنچى بىلدۇرىدۇ. «كەلدى» سۆزى قىش پەسلى، ئۆتۈپ ئىللىق باھارنىڭ كەلەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئىككىنچى جۈملىدىكى «گۈللەر» سۆزى ئۆسۈمسۈكلەر تۇرىگە كىرىدىغان خىلمۇ خىل گۈل مەنسىنى بىلدۇرىدۇ، «ئېچىلىدى» سۆزى بولسا گۈللەرنىڭ غۇنچە ھالەتتىن ئۆزگىرىپ گۈل ھالىتىگە كەلگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ بۇ يەردە ئاڭلانقان مەنسى لېكسىكىلىق مەنىدۇر. ئىككىنچىسى تەرەپتىن، ئۇ سۆزلەرنىڭ بۇ يەردە ئاڭلانقان مەنسى لېكسىكىلىق مەنىدۇر. ئىككىنچىسى تەرەپتىن، ئۇ سۆلەرنىڭ قوشۇمچە مەنىلىرىمۇ بولۇپ، بۇ يەردە باھار سۆزى بىلەن گۈللەر سۆز گرامماتىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر سان شەكلىدە كېيىپ بايان قىلغۇچىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مانا بۇ مۇشۇ سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىلىرىدۇر.

ئادەتتە سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارى نىسبەتەن كۆچلۈك بولىدۇ. بۇنداق ئورتاق گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئاشۇ سۆزلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مەنىلىرى ئېچىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇلغان ۋە ئومۇملاشتۇرۇشمە مەنىلەردۇر.

سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىسى بىر - بىرىگە مەھكەم باغلاپ. ئۇلار بىر - بىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان سۆزنىڭ، مەزكۇر مەنىگە ماسلاشقان ھالدا بارلىققا كەلگەن، مەلۇم گرامماتىكىلىق مەنىسى بولىدۇ. مەسىلەن، يىل سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلمەك، ئۇقماق مەنىسىنى بىلدۇرسە، ئۇ ھالدا ئۇ چوقۇم پېئىل بولۇپ، ھەرىكەت - ھالەتنى بىلدۇرۇش بىلەن بىللە بۇيرۇق مەسئۇل بولۇشلۇق، باش دەرىجە كېلىدىغان زامان، ئۇتۇملۇك، شەخس، سان باش تۈس قاتارلىقلار گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق بايان قىلغۇچىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر بۇ سۆز بىلىم دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ سۆز چوقۇم ئىسىم ھېسابلىنىپ، بىرلىك سان، باش كېلىش قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان سۆزنىڭ ئۆزگىرىش ماس ھالدا بەلگىلىك لېكسىكىلىق مەنىسى بولىدۇ، ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇ سۆز ھېسابلانمايدۇ. تىلىمىزدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ ھەر بىرى لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىدىن بىرەت ئىككى ئىككى تۈرلۈك مەنىگە ئىگە. مۇستەقىل سۆزلەرمۇ شۇنداق، يارىمچى سۆزلەرمۇ ئاساسەن شۇنداق. لېكىن يارىمچى سۆزلەر ئۆزىگە ئاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بەزى ھاللاردا ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىسى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ، يەنى يارىمچى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىمۇ بىلدۇرىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، «يارىمچى سۆزلەر گرامماتىكىنىڭ سۆز بىلەن مورفېما ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان بىر خىل تىل ھادىسىسىدۇر»[1] مەسىلەن، مەن بۇ يەرگە ئايرۇپلان بىلەن كەلدىم. دېگەن جۈملىدىكى «بىلەن» سۆزى بىر جەھەتتىن ئولتۇرۇپ دېگەن مەنىنى بىلدۇرسە، يەنە بىر جەھەتتىن «دا» مورفېمىسى مەنىسىنىمۇ بىلدۇرۇپ كەلگەن، دېمەك يارىمچى

① ژ. ژ. ژىنوگرادوپ «رۇس تىلى» 1947 - يىل، 30 - بەت.

سۆزلەرنىڭ مەنىسى بەزىدە مۇستەقىل سۆزلەرگە بېقىن بولۇپ، ئۇزلىرىنىڭ تەڭداش سۆزلەرى ئورنىدا ئىشلىتىلسە، بەزىدە مورفېلارغا يېقىن بولۇپ مورفېمىلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىسىنىڭ ئومۇملىقى ئۇنىڭ ئالاھىدە بىر خۇسۇسىيىتىدۇر. شۇڭا ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوققا چىقىرىپ پەقەت گرامماتىكىلىق مەنىسىلا بار دەپ قاراش توغرا ئەمەس.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سۆز دېگەن نېمە؟
2. سۆز ئۆزىدىن باشقا تىل بىرلىكلىرىدىن قانداق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ؟
3. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دېگەن نېمە؟
4. سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى دېگەن نېمە؟
5. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىلىرى قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى

سۆزلەر ئەسلىدە قانداق مەنىنى ئىپادىلىسە، نۇتۇقتىمۇ شۇ ئەسلى مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، «تۇلكە» سۆزىنى ئالساق، ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى بىر خىل ياۋايى ھايۋان دېگەندىن ئىبارەت. مۇھەممەت ئۆتۈپ كەتكەن تۇلكە ئادەم ئىكەن. دېسەك، بۇ جۈملىدە تۇلكىنىڭ ئالدامچىلىق خۇسۇسىيىتى كىشىلەرگە كۆرۈلگەن بولۇپ، بۇ يەردە ئۇ سۆز قۇۋۇ، ھىلىگەر دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن، مانا بۇ «تۇلكە» دېگەن سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسىدۇر. دېمەك، بىرەر شەيئى، بىرەر ھادىسە ھەققىدىكى چۈشەنچىنى توغرىدىن - توغرا ئىپادىلىگەن سۆز مەنىسىنى سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى دەيمىز. مەسىلەن، بېيجىڭ، ئۇرۇمچى، فىزىكا، خىمىيە، جۇغراپىيە مورفولوگىيە، ئەكبەر، ئەنۋەر، دىلبەر، گۈلجامال، سوتسىيالىزم، ئىدىيە ۋە باشقىلارغا ئوخشاش. بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا يەنە كۆچمە مەنىلىرىمۇ بولىدۇ، سۆزنىڭ ئەسلى «تۇپ» مەنىسى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنىڭ بەلگىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھالدا بىرەر سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا يېڭى مەنىدە ئىشلىتىلىشى سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «كۆۋرۈك» سۆزنى ئالساق ئۇ ئادەتتە ئېرىق - ئۆستەڭ ياكى دەريالار ئۈستىگە سېلىنغان كىشىلەرنىڭ قاتناش ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ، مەن «كۆۋرۈك» ژۇرنىلىغا مۇشتىرى بولدۇم» دېسەك بۇ يەردىكى «كۆۋرۈك» سۆزى ژۇرنالنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ كۆچمە مەنىدە كەلگەندۇ. بۇ «كۆۋرۈك» يەنىلا «دەريادىن ئۆتۈشتە قاتناش ۋاستىسى بولىدىغان (كۆۋرۈك) سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن كۆچمە مەنە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە «ئاچقۇچ» سۆزى قۇلۇپنى ئاچىدىغان مېتالدىن ياسالغان نەرسە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «بۇ - مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى» دېسەك، بۇ جۈملىدە «ئاچقۇچ» سۆزى «ھەل قىلغۇچ ئۇسۇل» دېگەن كۆچمە مەنىدە قوللىنىلغان.

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ئوبرازلىق ۋە ئېنىقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. سۆزنىڭ كۆچمە

مەنسى ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇمنىڭ گەۋدىلىنىشىنىڭ بىر خىل ئىنكاسى بولغانلىقى ئۈچۈن، سۆزلەر كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلگەندە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا دائىم بەلگىلىك كونكرېت ئوبراز بارلىققا كېلىدۇ. كۆچمە مەنىلىك سۆزلەرنى قوللانغاندا، سۆزلەر مەنە ئىپادىلەش جەھەتتىن يۇقىرى ئۈنۈمگە ئىگە بولىدۇ. سۆزنىڭ ئوبرازلىقلىقى ۋە ئىپادىلەش كۈچى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ۋە جانلىنىدۇ.

يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، سۆزنىڭ بىرەر نەرسە ھەققىدىكى ئەسلى چۈشەنچىنى ئىپادىلىگەن تۈپ مەنىسى سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى بولىدۇ. شۇ سۆزنىڭ تۈپ مەنىسىنىڭ كېڭىيىپ باشقا يېڭى مەنىدە قوللىنىلىشى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بولىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى دېگەن نېمە؟
2. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسى دېگەن نېمە؟
3. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ۋە كۆچمە مەنىسى قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار
3. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ۋە كونتېكستنىڭ ئەھمىيىتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر نەچچە ياكى بىر نەچچە ئون مەنە تۈرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بىردىن ئارتۇق مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «قانات» سۆزى، قۇشنىڭ قانىتى، ئىشىكنىڭ قانىتى، دەريانىڭ ئۇ ياكى بۇ قانىتى، قانات يايدۇرماق، قانىتى ئاستىغا ئالماق، قانىتىمدىن ئايرىلدىم، ئات ئوغۇل بالىنىڭ قانىتى، چاقنىڭ قانىتى، ئايرۇپلاننىڭ قانىتى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش سۆزلەر كۆپ مەنىلىك بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق ئەھۋال كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشىلىرىغا، بىر - بىرلىرىنى چۈشىنىشىلىرىگە ھەرگىز تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، چۈنكى سۆزلەر دائىم يەككە - يېگانە ھالدا، يالغۇز قوللىنىلمايدۇ. بەلكى ھەر قاداق سۆز باشقا سۆزلەر بىلەن ماسلاشقان ھالدا جۈملە بولۇپ ئۈيۈشۈپ، كىشىلەرنىڭ مەقسىتى، كۆز قارىشى ۋە ئىدىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. سۆزلەر جۈملە ئىچىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىللە ۋە ئىدىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. سۆزلەر جۈملە ئىچىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىللە قوللىنىلغاندا، ئادەتتە كۆپ مەنە بىلدۈرمەستىن، بەلكى ھەر بىر جۈملىدىلا يەككە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «باس» سۆزىنىڭ 20 نەچچە خىل مەنىسى بار **بولۇپ، بۇ مەنىلەر بىر** بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل جۈملىدە كونكرېتلاشتۇرۇلغان: ①پۇتۇمنى ياغاچ بېسىۋالدى؛ ② ماشىنىغا يۈك بېسىلدى؛ ③ خەت باسماق؛ ④ كىتاب باسماق؛ ⑤ ئاممىسىنىڭ پىكرىنى باسماق؛ ⑥ گۈل ئۈستىگە گۈل باسماق؛ ⑦ كىگىز باسماق؛ ⑧ يول باسماق؛ ⑨ غەم باسماق؛ ⑩ئۈيقۇ باسماق؛ ⑪ ھاۋانى تۇمان باسماق؛ ⑫ شەرق شامىلى غەرب شامىلىنى باسماق؛ ⑬ تەر باسماق؛ ⑭سۇ باسماق؛ ⑮

بەدىنىنى يارا بېسىپ كەتمەك؛ ⑯ئەكبەر كەسىپتە ئەنۋەرنى بېسىپ چۈشىدۇ؛ ⑰ بۇ يەرنى بىر دەمدىلا ئادەم بېسىپ كەتتى؛ ⑱ئەخمەتنى ساقال بېسىپ كېتىپتۇ؛ ⑲ تامغا باسماق؛ ⑳ ئىز باسماق؛ ㉑ئىز باسار؛ ㉒ جاھانگىرلار ئاجىز ئەللەرنىڭ تۈپرىقىنى بېسىۋالدى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش، دېمەك يۇقىرىدىكى ھەر بىر جۈملىدە «باس» سۆزى ھەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

سۆزلەر ئەينى ۋاقىتتا بىردىن ئارتۇق كۆپ مەنىگە ئىگە، شۇنداقلا يەنە بەزى ۋاقىتلاردا يالغۇز بىرلا مەنىگە ئىگە. بەزى سۆزلەر يەككە يىگانە يالغۇز تۇرغاندا (لۇغەتلەردە) ، كۆپ مەنىلەرنى بىلدۇرۇشى مۇمكىن، لېكىن جۈملىدە ھەر خىل سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، دائىم بىرلا مەنە ئىپادىلەيدۇ. سۆزنىڭ ھەر بىر جۈملىدە بىرلا مەنىنى ئىپادىلەش شەرتىنى ھازىرلاپ بەرگۈچى تىل ھادىسىسى كونتېكىست دەپ ئاتىلىدۇ.

كونتېكىست ئىككى خىل بولۇپ، بىرى تىل كونتېكىستى، ئىككىنچىسى شارائىت كونتېكىستىدىن ئىبارەت.

تىل كونتېكىستى ئادەتتىكى جۈملە بولۇپ، ئۇ سۆز ۋە سۆز مەنىسىنىڭ توغرا، ئېنىق ۋە كونكرېتلىشىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. سۆز مەنىلىرى جۈملە تېكىستلىرى ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا يەككە، بىرلا مەنىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوپېراتسىيە» سۆزى كۆپ مەنىلىك سۆز بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم جۈملىلەر ئىچىدە بىرلا مەنە ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن، تىلدا ھەرگىز خاتا ئۇقۇم ۋە خاتا چۈشەنچەكەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. «دوختۇر ياردار جەڭچىنىڭ بەدىنىدىن خېلى كۆپ تۆمۇر پارچىلىرىنى ئېلىپ تاشلىدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن ئۇنى يەنە بىر قېتىم ئوپېراتسىيە قىلدى. بۇ قېتىمقى ئوپېراتسىيە ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ئۆتتى» ۋە «. . . ھەر بىر ئوپېراتسىيىنى يۇقىرى ئەسكىرىي كوچ بىلەن ئېلىپ بارغاندىلا غەلىبە قىلغىلى بولىدۇ.» دېگەن جۈملىلەردە «ئوپېراتسىيە» سۆزى بىر بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

شارائىت كونتېكىستى، زامان، ماكان، شارائىت، سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە سەۋەب قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزىدە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ توغرا، ئېنىق مەنىلىرىنى جۈملە تېكىستلىرى ئىچىدىمۇ ئېنىقلىغىلى بولمايدۇ. پەقەت شارائىت كونتېكىستىغا مۇراجىئەت قىلغاندىلا، ئاندىن مەزكۇر سۆزنىڭ مەنىسىنى كونكرېت ۋە ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوپېراتسىيە ناھايىتى ياخشى ئۆتتى» ، «ئوپېراتسىيە ناھايىتى ياخشى بولمۇاتىدۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «ئوپېراتسىيە» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى پەقەت شارائىت كونتېكىستىغا يۈلەنگەندىلا ئاندىن ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ. بىرەر دوختۇر دوختۇرخانىدا بىرەر كېسەل كىشىنى ئوپېراتسىيە قىلىۋاتقان ۋاقىتتا «ئوپېراتسىيە ناھايىتى ياخشى ئۆتتى» دېيىلسە، بۇ يەردە «يېرىش، كېسىش» نىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىرەر قوماندان جەڭ مەيدانىدا ياكى جەڭدىن كېيىن ئېيتقان بولسا، بۇ يەردە ئۇرۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەيلى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئېنىقلاشتا بولسۇن، مەيلى شەكىلداش

سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئېنىقلاشتا بولسۇن، تىل كونتېكستى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شارائىت كونتېكستىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن سۆزنىڭ كونكرېت مەنىسىنى كونتېكستقا يۆلەنگەندىلا ئاندىن ئېنىقلاپ چىققىلى، توغرا چۈشەنچىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،

قارا مەندە يوق.

قارا مۇقىنىڭ قاراسىدەك،

گۈناھ مەندە يوق.

(خەلق قوشىقى)

بۇ مىسالنىڭ 1 ـ، 2 ـ مىسراسىدىكى «قارا» گۈناھ، ئەيىپ دېگەن مەنىلەردە كەلگەن.

3 ـ مىسراسىدىكى «قارا» سۆزى بولسا «قارا رەڭ» مەنىسىدە كەلگەن.

قەلبىمدىكى ئۇلپەت بولۇپ، كەلدى ئۇزاقتىن يانمۇ ـ يان.

يەتمىگۈچە مەنزىلىمگە ئېيتما دوستۇم «ئەمدى يان»،

شىرىكى كۆڭلۈم ئارامى، كۆيگىنىم ئىلھام قىزى.

بولسا، گەرشۇنداق نىگارىڭ سەنمۇ كۆيگىن ئۆچمە، يان.

بۇ مىسالنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىدىكى «يان» سۆزلىرىنىڭ مەنىسى مەزكۇر مىسرالار-دىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەندىن كېيىنلا كونكرېتلىشىپ ئېنىق بىلىنىپ تۇرماقتا.

كونتېكىست سۆز مەنىلىرىنى ئېنىقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن كونتېكستنىڭ رولىنى قۇقەررەرلەشتۈرۈۋېتىشكە بولمايدۇ. جۈملىدىن كونتېكست ئېچىدە بولمىغان سۆزلەر كونكرېت ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس، دېيىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. كونتېكست ئېچىدە بولمىغان سۆزلەرنىڭمۇ مەنىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ۋە كونكرېتلاشتۇرۇشقا بولىدۇ. بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغىنى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن شەكىللىداش سۆزلەر ۋە خاس ئىسىملار بىلە پەن تېنىكا ئاتالغۇلىرىدۇر. كەسپىي سۆزلەر كونتېكستتىن ئايرىۋېتىلىسىمۇ تۇراقلاشقان، كونكرېت ۋە ئېنىق بىرلا مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەيلى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولسۇن، مەيلى بىر مەنىلىك سۆزلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىكى ئىجتىمائىي تىل ئېچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن يوقلىپ كېتىشى شەخسلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسىغا بېقىنمايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ خاھىشىغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. كۆپ مەنىلىك سۆز قانداق بولىدۇ؟
2. كونتېكىست دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟
3. كونتېكىست قانداق ئەھمىيەتكە ئىگە؟

4. سۆزنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى

4. سۆزنىڭبىرىكىش ئىقتىدارى

سۆز - تىلدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىگە ۋە ئالاقە قىلىشىغا خىزمەت قىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا ئۆز ئارا بىرىكىپ كېلىشى نەتىجىسىدە جۈملە بارلىققا كېلىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك مەنىلىرى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى لوگىكا جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن ماسلىشىپ كەلگەندىلا، ئاندىن جۈملە بولۇپ بىرىكىپ ئالاقە قورالى بولۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن، ئىلغار ئوقۇغۇچى، ئالغا باسار كىشىلەر، تېتىك بوۋاي، ئوقۇغۇچىلار دەرس ئوقۇماقتا، ئات يۈگۈرمەكتە، ماشىنا يۈرمەكتە، تىل تەرەققىي قىلماقتا، جەمئىيىتىمىزگۈللەنمەكتە دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى لېكسىكىلىق قۇرۇلۇش سىستېمىسىغا ۋە ئىشلىتىلىش ئۆلچەملىرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى مەنە جەھەتتىن ئۆز ئارا بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك، بىر مۇنچىلىرى مەنە جەھەتتىن يېقىن بولسىمۇ، ئۇلارنى ھەممە سۆزلەر بىلەن ئوخشاش بىرىكتۈرۈپ قوللانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئۇلۇغ» سۆزى «چوڭ، يوغان، زور» سۆزلىرى بىلەن مەنداش ۋە مەنىلىرى يېقىن بولسىمۇ، ئۇلارنى ھەممەجايدا باشقا سۆزلەر بىلەن ئوخشاش بىرىكتۈرۈپ قوللىنىۋېرىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئۇلۇغ» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ «ئۇلۇغ ئىنسان، ئۇلۇغ سۇ، ئۇلۇغ ۋەزىپە، ئۇلۇغ ئىش، ئۇلۇغ سەپەر» دېەەن بىرىكمىلەردە ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ئېنىقلانغۇچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلسىمۇ، لېكىن ئۆي، ئىمارەت، ئۇستەل، چىنە، بالا، ساندۇق سۆزلىرى بىلەن ھەرگىز بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ، بۇ سۆزلەر بىلەن «ئۇلۇغ» سۆزىگە مەنداش بولغان «چوڭ» سۆزىلا بىرىكىپ كېلەلەيدۇ.

دېمەك، سۆزلەر مەنە جەھەتتە، گرامماتىكىلىق ۋە لوگىكىلىق جەھەتلەردە بىر - بىرىگە ماسلىشىپ كەلگەندىلا، ئاندىن جۈملىدە ئۆز ئارا بىرىكىپ كېلەلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى بىر - بىرىگە ئوخشاش ئەمەس، بەزى سۆلەزنىڭ ئىكز ئارا بىرىكىشى مەنە ۋە لوگىكىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىسا، بەزىلىرىنىڭ بىرىكىپ كېلىشى ئىستىلىستىكىلىق قائىدىلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بەزىلىرىنىڭ بىرىكىش بۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ئۇلار تىلدىكى ناھايىتى نۇرۇغۇن سۆزلەر بىلەن كەڭ دائىرىدە بىرىكىپ كېلىدۇ. تىلىمىزدىكى بىر قىسىم سۆزلەر كۆپ مەنىلىك ۋە مەنداش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسىمدىكى ئالاھىدىلىكىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ سۆز بىر خىل جۈملىدە A مەنىدە قوللىنىلغاندا، چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن، باشقا بىر خىل جۈملىدە B مەنىدە قوللىنىلغاندا، چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىكى پەرقلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، سۆز مەنىلىرى ئەركىن مەنە ۋە چەكلىمە مەنە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنگەن. سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە ئىپادىلىنىشى يەنى ئىكز

مەنىسىنىڭ چەكلىنىپ، قانداقتۇر باشقا بىر خىل مەنىنى ئىپادىلىشى سۆزنىڭ چەكلىمە مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ (تۇراقلىق ئىبارىلەرگە قارالسۇن).

تەكرارلاش

1. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى بىلەن كۆچمە مەنىسى بىر - بىرىدىن قايسى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدۇ؟
2. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بىلەن ئالاھىدە مەنىسى قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
3. نېمە ئۈچۈن تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدە بىر - بىرى بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ دەيمىز؟ چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار.

4 - §. سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنا جەھەتتىن ھەر خىل تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ئۇلارنىڭ مەنىۋىمۇناسىۋىتىگە باغلىق. تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئۆز ئارا ھەر خىل مەنىۋى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. تىلىمىزدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مۇناسىۋەت بولسا، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ - قارشىلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ. يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇناسىۋەت بولمىسىمۇ، لېكىن شەكلى ئوخشاش بولىدۇ. ل ئەمدى يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ شەكلى ۋە مەنىسى ئوخشاش بولمايدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىۋى مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ، بىر قىسىم سۆزلەر بىر خىل مەنىۋى مۇناسىۋەتتە بولسا، بىر قىسىم سۆزلەر بىر قانچە خىل مەنىۋى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى «قوش» سۆزى «جۈپ» سۆزى بىلەن مەنىداشلىق مۇناسىۋەتتە بولسا، «تاق» سۆزى بىلەن قارىمۇ - قارشىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ئەمدى «يەر ھەيدەيدىغان قوش، بىرنى ئىككىگە قوش، قوش قول» دېگەندىكى «قوش» سۆزنىڭ مەنە جەھەتتە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، پەقەت شەكىلداشلىق مۇناسىۋىتى بار. «بەشكە بەشنى قوش، قوشاق قوش، سۆزگە سۆز قوش، ئاتنى ھارۋىغا قوش» دېگەندىكى «قوش» سۆزلىرىنىڭ مەن جەھەتتە يېقىنلىق مۇناسىۋىتى بار. شۇڭا بىر نەچچە خىل مەنىۋى مۇناسىۋەتتىكى سۆزلەر مەلۇم بىر تۈر بىلەن چەكلەپ قويۇش تەس ئەلۋەتتە. بۇنىڭ ئۈچۈن تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىۋى مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىرچە ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە تىلىمىزدىكى سۆزلەرنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرگە بۆلۈپ تۇرىمىز.

1. مەنىداش سۆزلەر

مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ. لېكىن ئۇلار

ئېيتىلىش ۋە تاۋۇش تەركىبى جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن ياكى بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. «سەۋى قىلماق، تاقەت قىلماق، چىدىماق» سۆزلىرى ھەمدە «ۋەتەن، ئەل، مەملىكەت، دۆلەت» سۆزلىرى، «كۆڭۈل، قەلب، دىل، يۈرەك» سۆزلىرى ئېيتىلىش ۋە تاۋۇش تەركىبى جەھەتتىن ھەر خىل بولۇشلىرىغا قارىماستىن ئاساسەن بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. «سەۋرى قىلماق، تاقەت قىلماق، چىدىماق» سۆزلىرى ھەمدە «ۋەتەن، ئەل، مەملىكەت، دۆلەت» سۆزلىرى، «كۆڭۈل، قەلب، دىل، يۈرەك» سۆزلىرى ئېيتىلىش ۋە تاۋۇش تەركىبى جەھەتتىن ھەر خىل بولۇشلىرىغا قارىماستىن ئاساسەن بىر خىل، بىر بىرىگە يېقىن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان، لېكىن تىلدا مەنىۋى تۈس جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ قوللىنىلىدىغان، تاۋۇش تەركىبى، تەلەپپۇزى ۋە يېزىشى، شەكلى ھەر خىل سۆزلەر مەنداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، «كۆپ، جىق، نۇرغۇن، ئاۋۇن، تولا، غول» سۆزلىرى، شۇنىڭدەك «ئادەم، كىشى، ئىنسان» سۆزلىرى، «ئېگىز، ئۇستۇن، يۇكسەك، يۇقىرى، ئەلا، ئالى» سۆزلىرىنىڭ مەنىلىرى بىر - بىرىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپراق كېتىدىغان سۆزلەر بولۇپ، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرىگە ئگە بولغالىقى ۋە جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقى تۈپەيلىدىن بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ قوللىنىلىدۇ.

تىلنىڭ مەنداش سۆزلەرگە باي بولۇشى شۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ۋە تاكامۇللاشقان، باي تىل ئىكەنلىكىنىڭ بىر مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى - دۇنيادىكى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، مەنداش سۆزلەرگە ناھايىتى باي تىللارنىڭ بىرى. تىلدا مەنداش سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى ھەرگىز زىيانلىق ئەمەس. ئۇ تىلدا ھېچقانداق چۈشىنىشمەسلىك كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. ئەكسىچە، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ. ئۇقۇمنى توغرا، تەسىرلىك، جانلىق، ھېسسىياتلىق، راۋان، چوڭقۇر ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ.

مەنداش سۆزلەر مەنىلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىر خىل، ئوخشاش دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇلار ئارىسىدا ئازدۇر - كۆپتۇر ھەر خىل مەنىۋى تۈس پەرقلىرى بولىدۇ. ئىلار تىلدا ھەر خىل نازۇك ئىنچىكە ۋە زىل لېكسىكىلىق ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرىنى ئۆز ئۇستىلىرىگە ئېلىشقان. شۇنىڭدەك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش جگھەتتىمۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، «مۇستەھكەم» سۆزى بىلەن «پۇختا» ۋە «چىڭ»، «مەزمۇت» سۆزلىرىنى ئالساق، «مۇستەھكەم» سۆزى، «مۇستەھكەم ئىرادە» شەكلىدە قوللىنىلسمۇ، «پۇختا ئىرادە، مەزمۇن ئىرادە» شەكلىدە قوللىنىلمايدۇ. دېمەك مەنداش سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە ۋە ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەگەر مەنداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا بۇ جگھەتتىن پەرق بولمايدىكەن، ئۇلار ھەممە گجھەتتىن ئوخشاش بولىدىكەن، ئۇ چاغدا ئۇلاردىن بىرى تىلدىن چوقۇم چۈشۈپ قالىدۇ، چۈنكى،

ئادەتتە تىلدا لېكسىكىلىق مەنىلىرى بىلەن ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرى ۋە رولى ئوپمۇ - ئوخشاش بولغان ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىداش سۆزلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. بۇنى تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنى بەلگىلىگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيتىلىدا مەنىلىرى بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىشىدىغان سۆزلەرمۇ بار، بۇ خىل مەنىداش سۆزلەر تىشۇناسلىقتا مۇتلەق مەنىدىشلار دەپىلىدۇ. مۇنداق مەنىداش سۆزلەرنىڭ سانى تىلدا ناھايىتى ئاز بولىدۇ. مەسىلەن، «ئادەم - كىشى»، «چاپسان تېز، ئىلدام»، «ھەدە، ئاچا، ئىگىچە» ۋە باشقىلارغا ئوخشاش. مەنىداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ بولۇشى ئۇلارنىڭ تىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ شەرتىدۇر. ئەگەر مەنىدىشلار ئوتتۇرىسىدا مۇنداق ھېرق بولمىسا ئىدى. ئۇلارنىڭ تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئوشۇقچە ئىش بولغان بۇلار ئىدى، شۇڭا سۆز مەنىلىرى تەتقىق قىلىنغاندا، قايسى سۆزنىڭ مەنىسى قايسى سۆز بىلەن ئوبشاش ياكى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئەڭ مۇھىمى مەنىداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ نازۇك مەنە پەرقلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆزىمىزنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى توغرا، تەسىرلىك، يېقىملىق، جانلىق، ئېنىق ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيمىز.

تىلىمىزدىكى مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى يېغىنچاقلاپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن: لېكسىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىكى پەرقلەر؛ 2. ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرى ۋە ئىستىلىستىكىلىق رولى جەھەتتىكى پەرقلەر؛ 3. سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش ئىقتىدارى جەھەتتىكى پەرقلەردىن ئىبارەت.

(1) مەنىداش سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىكى پەرقلىرى. مەنىداش سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىگە ئاساسەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

A. مەنىداش سۆزلەر قاتارىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاساسىيمەنىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش بىر خىل بولىدۇ. مەسىلە، ئەسكى، ئۇسال، يامان، ناچار؛ ئاسمان، كۆك، سامان؛ ئىلگىرى، بۇرۇن، ئاۋۇال؛ ئۇن تاۋۇش، ئاۋاز، سادا؛ ئۆچ، ئەنت، ئىنتىقام؛ باش، كاللا؛ تەس، جاپا، مۇشەققەت، مۇشكۈل، قىيىن؛ باھار، ئەتىياز؛ دەرەخلىك، دەرەخزار؛ دېموكراتىيە، خەلقچىللىق ۋە باشقىلارغا ئوبشاش. بۇنداق مەنىداشلارنى تۇراقلىق ياكى ئۇدۇل مەنىلىك مەنىداشلار دەپ ئاتايمىز.

B بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاشراق بولىدۇ. بۇنداق مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەنىلىرىدە ئەمەس، بەلكى كۆچمە مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىشى جەريانىدا مەنىداش سۆزلەر قاتارىغا كىرگەن بولۇپ، بۇنداق مەنىداشلارنى كونتېكستلىق ياكى شەرتلىك مەنىداشلار دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى «كۆپ» دېگەن سۆز ئۆزىنىڭ ئاساسىي مەنىسى جەھەتتىن نۇرغۇن، جىق، تولا، ئاۋۇن، مول سۆزلىرى بىلەن بىرلىكتە مەنىداشلار قاتارىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن بۇ

سۆز مەلۇم كونتېكستتا «خەلق، ئاما، ئەل، كۆپچىلىك» مەنىلىرىنى ئىپادىلەپ، مۇشۇ مەنداشلار قاتاردىن ئورۇن ئېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يولدىن چىقساڭ چىق، كۆپتىن چىقما.

كۆپ تۇكۇرسە، كۆل بولار.

كۆپتىن توشقان قېچىپ قۇتۇلماس، دېگەنگە ئوخشاش.

C. لېكسىكىلىق مەنىلىرى بىر بىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاشراق مەنداشلارنىڭ مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، لېكىن تىلدا بىرىنىڭ ئورنىدا يەنە بىرىنى ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. بۇنداق مەنداشلار شەخسلەرنىڭ ئىچكى ھېس - تۇيغۇسىنى، ھېسسىياتىنى، پوزىتسىيەسىنى لېكسىكىلىق مەنىگە قوشۇپ ئىپادىلىگەنلىكى ۋە ئىستىلىستىكىلىق رولغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن منداق مەناش سۆزلەرنى ھېسسىي مەنىدىشلار دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن، «كۈن - قۇياش»؛ «ھاممىلدار، ئىككى قات، بوغاز، ئېغىر ئاياق، ئېغىر بوي»؛ «ۋاپات بولماق، قۇربان بولماق، قازا تاپماق، تۇگەپ كەتمەك، ئۆلمەك»؛ «چىرايلىق، گۈزەل، كۆركەم، ئۆز، رەنا»؛ «چوڭ، يوغان، زور، گىگانت، ئۇلۇغ»؛ «ۋاقىت، پەيت، دەم، چاغ» قاتارلىق مەناش سۆزلەر قاتاردىكى سۆزلەر ئەنە شۇنداق سۆزلەردىن ھېسابلىنىدۇ.

مەنداش سۆزلەر ئۆز جايىدا مۇۋاپىق، توغرا ئىشلىتىلسە، بايان قىلىنغان ئىدىيە ۋە ھېس - تۇيغۇنىڭ راۋان، سىستېمىلىق، ئېنىق بولۇشىنى تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى جۈملە مەزمۇنىنىڭ، پۈچەك، چاكىنا، يېتەرسىز ۋە ئاددىيلىقىنى تۇگىتىپ، جۈملە-نىڭ مەزمۇنغا باي، تەسىرلىك، ھېسسىياتلىق بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇ شەخسلەرنىڭ بايان قىلماقچى بولغان مەقسەت، تىلەك ۋە چۈشەنچىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇ-رۇش، چوڭقۇرلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. بەزى ھاللاردا جۈملىدە بىرەر سۆز توغرا ئىشلىتىلمەي قالسا، بۇ سۆز بايان قىلماقچى بولغان ئىدىيىنى تولۇق، مۇكەممەل، چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلمىگەنبولسا، بۇنداق ھاللاردا جۈملىلەر ئىچىدە بىر قانچە مەنداش سۆز قاتار ئىشلىتىلسە، ئۇ جۈملىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۇرىدۇ. نەتىجىدە يۇقىرى كۆتۇرىدۇ. نەتىجىدە ئۇنداق جۈملە تىڭشىغۇچىنى ياكى ئوقۇغۇچىنى چوڭقۇر تەسىر-لەندۇرىدۇ ۋە كۈچلۈك ھاياجانلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

«بىزنىڭ كىلىمىز چەكسىز خۇشاللىق، چەكسىز شاتلىق بىلەن تولدى. بۇ يېڭى ھايات بىزنىڭ بەختىمىز، بىزنىڭ سائادىتىمىز ۋە بىزنىڭ پۈتمەس - تۇگىمەس ئىلھام مەنبەئىمىز. . . »

«ئۆتمۇش - زۇلمەتنىڭ، ھەسرەتنىڭ، دەرتنىڭ، ئەلەمنىڭ مەنبەئى ئىدى. ئۆتمۇش جەمئىيەت - ئەمگەكچى خەلق مەيداندا تۇرغان يازغۇچىلار ئۈچۈن زىندان ئىدى، ئۆتمۇش جەمئىيەتتە يازغۇچىلار خار ئىدى. يالىڭاچ ئىدى. غېرىپ ئىدى. مىسكىن ئىدى. بىچارە ئىدى. . . »

(2) مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق پەرقلىرى - مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىستە-

لىستىكىلىق پەرقلىرى ئاساسەن ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ. مەنىداش سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى تۇراقلىق تىل پۈتۈنلۈكىگە ۋە شەخسلەرنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش خاراكتېرىغا ئىگە. بەزىلىرى بولسا، مۇنداق خاراكتېرغا ئىگە ئەمەس. مەسىلەن، «ۋەتەن، ئەل، مەملىكەت، دۆلەت» سۆزلىرى مەنىداشلار قاتارىنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، ئالدىنقى ئىككى سۆز ھېسسىي تۇيغۇسى ئىپادىلەش خاراكتېرىغا ئىگە. كېيىنكى ئىككىسى ئۇنداق خاراكتېرغا ئىگە ئەمەس. «ئانا» سۆزى بىلەن «ئاپا» سۆزى مەنىداش سۆز بولۇپ، ئالدىنقىسى ھېسسىي تۇيغۇسى ئىپادىلەش خاراكتېرىغا ئىگە ۋە تۇراقلىق تىل پۈتۈنلۈكىگە ئىگە. كېيىنكىسى بولسا ئۇنداق خاراكتېرگە ئىگە ئەمەس. مەسىلەن:

دۇنيادا ۋەتەندىن سۆيۈملۈك تۇپراق،
جاھاننى مەك كەزسەك ئەسلا تېپىلماس،
ھەر ۋىجدان ئىگىسى مەڭگۈ چىن دىلىدىن،
مۇھەببەت باغلىسۇن ۋەتىنىگە خاس.
ئېھ جۇڭگو!
بىپايان سۆيۈملۈك تۇپراق
سەن ئۇلۇغ ۋەتىنىم،
ھاياتىم جېنىم!
مېھرىبان ئانامسەن، ھۆر ماكانىمسەن،
سەن بەختىم ۋە پەخرىم شانۇ - شەۋكىتىم.
(ئابدۇسالام توختى)

مەملىكىتىمىز يېرى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى كۆپ مەملىكەت. دۆلىتىمىزنىڭ ئابرويى كۈندىن - كۈنگە ئۆسمەكتە. سەن كۆرەشلەر قاينىمىدا ئۆزگەن بىر كارا، مەنزىلسىرى ھېچ توختىماي دولقۇن يېرىپ. بولدۇڭ بۈگۈن سەن ئويغانغان شەرقتە مايماك، گۈزەل باھار قۇياشىدەك ئالتۇن نۇر چېچىپ. (ئېزىز نىياز)

بۇ مىسالالاردىكى «ئەل، ۋەتەن» سۆزلىرى بىلەن «مەملىكەت، دۆلەت» سۆزلىرى كەلگەن جۈملىلەرنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرساق قايسىسىنىڭ ھېسسىي تۇيغۇسى ئىگە، قايسىسىنىڭ ھېسسىي تۇيغۇسى ئىگە ئەمەسلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «ئانا ۋەتەن، ئانا تۇپراق» بىرىكمىلىرىدىكىگە ئوخشاش «ئاپا ۋەتەن»، «ئاپا تۇپراق» دەپقوللانغىلى ھەرگىز بولمايدۇ. دېمەك، «ئاپا» سۆزى تۇراقلىق تىل پۈتۈنلۈكىگە ۋە ھېسسىي تۇيغۇسى ئىگە بولمىغان سۆزدۇر.

بىر - بىرىگە ئوخشمايدىغان تىل پۈتۈنلۈكلىرى ئىچىدە شۇلارغا ماسلىشىپ كېلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق تۇيغۇسى ئىگە سۆزلەردىن تاللاپ ئىشلىتىش بىر قانۇنىيەت. بۇ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلىنىدىكەن، سۆزلەرنىڭ گارمۇنىيەسىگە تەسىر يېتىپلا قالماستىن، بەلكى تىل

پۈتۈنلۈكىنىڭ مەنىسىگىمۇ زور تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن، «ئۇلۇغ» سۆزى بىلەن «يۇغان، چوڭ، زور» سۆزلىرى مەنداش سۆزلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى يوغان، چوڭ، زور قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلسىپ، «يوغان سۇ، يوغان ۋەتەن» ياكى «چوڭ سۇ، زور ۋەتەن» دېگىلى بولمايدۇ.

(3) مەنداش سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىكى پەرقلىرى بەزى مەنداش سۆزلەرنىڭ جۈملىدە سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىشى بىر - بىرىگە ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. بەزى مەنداش سۆزلەر (مۇتلەق مەنداشلار) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن شەرتسىز بىرىكتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلمۇيدۇ. ئۇنداق مەنداشلارنىڭ بىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلە، قەھرىمان جەڭچى، باتۇر جەڭچى، جەسۇر جەڭچى، قەيسەر جەڭچى؛ چىرايلىق قىز، گۈزەل قىز، ئۇز قىز، ئەقىللىق يىگىت، زېرەك يىگىت، دانا يىگىت، ئۆتكۈر يىگىت؛ كۆپ ئادەم، نۇرغۇن ئادەم، جىق ئادەم، تولا ئادەم؛ چاپسان ماڭ، تېز ماڭ، ئىلام ماڭ، ئىتتىك ماڭ، دېگەنگە ئوخشاش.

تىلىمىزدىكى مەنداش سۆزلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئالماشتۇرۇپ بىرىكتۈرۈپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، «تاش» دېگەن سۆز «يۈرەك، قەلب، كۆڭۈل دىل» دېگەن مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت «يۈرەك» سۆزى بىلەنلا بىكىرىپ «تاش يۈرەك» شەكلىدە كېلىدۇ. باشقىسى بىلەن بىرىكىپ كەلمەيدۇ. «گۈزەل» سۆزى پەقەت «قەلب» بىلەن بىرىكىپ، «گۈزەل قەلب، قەلبى گۈزەل» شەكلىدە كەسىمۇ، دىل، يۈرەك، كۆڭۈل سۆزلىرى بىلەن ئۇنداق بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ.

مەنداش سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسى جەھەتتىن قانتىق چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقتىنبىر ياكى بىر نەچچىلا سكز بىلەن بىرىكىپ كېلىشى مۇمكىن، بەزىلىرىنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى چەكسىز بولىدۇ.

مەنداش سۆزلەرنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىدىكى پەرقلەرنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

	تاش	گۈزەل	ئاچماق	يورماق
يۈرەك	+	—	—	—
كۆڭۈل	—	—	+	+
قەلب	—	+	—	—
دىل	—	—	—	+

(4) مەنداش سۆزلەرنىڭ قاتارى ۋە چەك - چېگرىسى

مەنداش سۆزلەرنىڭ تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ئىنچىكە

① جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن پىلوس +بەلگىسى بىرىكىدىغانلىقىنى، مىنۇس (-) بەلگىسى بىرىكمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇرەككەپ، نازۇك ۋە چوڭقۇر ھېسسىي ئوي - پىكىرلىرىنى ئېنىق، تەسىرلىك ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش بىلەن تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ ۋە گۈزەللەشتۈرىدۇ. مەنداش سۆزلەر تىل تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى ۋە ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا شەكىللەنگەن تىل سىستېمىسىدۇر. بۇ سىستېمىنىڭ بىرلىكى مەنداش سۆزلەر قاتارى (سوستاۋ) بولۇپ، بۇ بىر قاتار ئاساسىي يادرو سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش ياكى يېقىنراق كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ يادرو سكىز ئەتراپىغا ئۈيۈشۈشى نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. ەزى سۆزلەر مەنداشلار قاتارىدا ئىپادىلەيدىغان ئورتاق مەنىسىدىن سىرت باشقا بىر خىل مەنىلەرنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگىشى ئىقتىدارى جەھەتتىن ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن. بۇنداق سۆزلەر مەنداش سۆزلەر قاتارىدىكى بىردىن - بىر ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە سۆز بولۇپ، ئۇ مەنداشلار قاتارىدىكى ھەممە سۆزلەرنىڭ ئورتاق مەنىلىرىنى خىلى ئومۇميۈزلۈك ۋە ئېنىق ئومۇملاشتۇرىدۇ. بۇنداق سۆزلەر مەنداشلار قاتارىنىڭ ئاساسىي ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۆزلەر مەنداشلار قاتارىنىڭ يادروسى بولۇپ، بۇ ئاساسىي سۆزلەرنى يادرو قىلغان باشقا سۆزلەر مەنداش سۆزلەر قاتارىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۈل - چېچەك؛ گۈلشەن - گۈلزار، چىمەنزار گۈللۈك؛ چىرايلىق - گۈزەل، كۆركەم، ئۇز؛ چاپوسان - تېز، ئىتتىك، ئىلدام؛ ئەقىللىق - زېرەك، دانا، ئۆتكۈر؛ كەسكىن - ئىتتىك، ئۆتكۈر؛ كۈچ - قۇۋۋەت، قۇدرەت، ماغدۇر، مادار، دەرمان؛ ئىستەك، ئارزۇ، ئارمان، تىلەك تەرتىپ ئىنتىزام، قائىدە يوشۇن؛ باتۇر - قەھرىمان، جەسۇر، قەيسەر؛ ئۆلمەك ۋاپات بولماق، ھۆسۇن؛ قايغۇ - نادامەت، ھەسرەت؛ ئوقۇتقۇچى - مۇئەللىم، ئۇستاز؛ بۇرۇن - ئىلگىرى، ئاۋۋال، قەدىم، مۇقەددەم ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

مەنداش سۆزلەر قاتارىنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەشتە قاتارغا ئاساس بولغان يادرو سۆزنى تونۇش ۋە ئۇنى ئېنىقلاش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يادرو سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مەنداشلار قاتارىنىڭ چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ. بىرەر سۆزنىڭ مەلۇم مەنداشلار قاتارىنىڭ چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ. بىرەر سۆزنىڭ مەلۇم مەنداشلار قاتارىغا مەنسۇپ ياكى مەنسۇپ ئەمەلسىكىنى بەلگىلەشتە ئۇنى قاتار تەركىبدىكى ھەرقانداق بىر سۆزگە سېلىشتۇرماستىن، پەقەت شۇ قاتارغا ئاساس بولغان يادرو سۆزگە سېلىشتۇرۇپ ئېنىقلاش كېرەك. سېلىشتۇرىدىغان سۆزنىڭ مەنىسى يادرو سۆزنىڭ مەنىسىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولسا، ئاندىن مەزكۇر قاتارغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، ئۇ قاتارغا كىرگۈزگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئىلگىرى» سۆزى يادرو قىلىنغان ھالدا «بۇرۇن، ئاۋۋال، قەدىم، مۇقەددەم» دىن ئىبارەت مەنداشلار قاتارى بارلىققا كەلگەن. «قورقۇنچاق» سۆزى يادرو قىلىنغان ھالدا «يۈرەكسىز، توخۇ يۈرەك، توشقان يۈرەك» تىن ئىبارەت مەنداشلار قاتارى؛ «ئەقىللىق» سۆزى يادرو قىلىنغان ھالدا «زېرەك، دانا، ئۆتكۈر» دىن ئىبارەت مەنداشلار قاتارى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن.

مەنداش سۆزلەر قاتارىدىكى سۆزلەر ئىچىدە مەنىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش يەككە

سۆزلەرمۇ، قوشما سۆزلەرمۇ، بىرىككەن سۆزلەرمۇ ھەتتا فىرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرمۇ بار. مەسىلەن، ۋاپات بولماق ـ قازا تاپماق، دۇنيادىن قايتماق (كەتمەك)، ككزى يۇمۇلماق، تۇگەپ كەتمەك؛ سۇس قارىماق ـ ئېتىبارسىز قارىماق، يۇزە، قارىماق؛ ۋۇجۇقا كەلمەك ـ بارلىققا كەلمەك، مەيدانغا كەلمەك، پەيدا بولماق، مەۋجۇد بولماق؛ يوقاتماق ـ تارمار قىلماق، قىرىپ تاشلىماق، بىت ـ چېتنى چاقرماق، كۇكۇم ـ تالقان قىلىۋەتمەك، قىيما ـ چىيما قىلىۋەتمەك، يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتمەك دېگەنگە ئوخشاشلار.

مەنداشلا سۆزلەر قاتارىنى بەلگىلەشتە يادرو سۆزىنى ئاساس قىلىش پرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلىش لازىم. ئەگەر ئۇنداق قىلمىغاندا ئاسانلا قالايمىقانچىلىق يۇز بېرىدۇ. مەلۇم بىر قاتارغا مەنسۇپ قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەنا بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ ئېنىقلاش لازىم. چۇنكى مەنداش سۆزلەر قاتارىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەر ئارىسىدا بىر قىسىم كۆپ مەنىلىك سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل سۆزلەر مەلۇم بىر خىل مەنىسى جەھەتتىن قارىغاندا مەلۇم بىر خىل مەنداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان يەنە بىر خىل مەنىسى جەھەتتىن قارىغاندامەلۇم بىر خىل مەنداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان يەنە بىر خىل مەنىسى جەھەتتىن قارىغاندا، يەنە بىر خىل مەنداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. مەسىلەن، «ئىتتىك ـ ئۆتكۇر، كەسكىن» دىن ئىبارەت بۇ قاتاردىن ئورۇن ئالغان «ئۆتكۇر» سۆزى، «ئەقىللىق ـ زېرەك، دانا، ئۆتكۇر» سۆزلىرى بىلەن يەنە بىر خىل مەنىدە بۇ قاتاردىن ئورۇن ئالغان، يەنە بىر قىسىم شەكىلداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر قاتارىغا مەنسۇپ بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «دوست ـ ئاغىنە، بۇرادەر، يار» سۆزلىرىدىن بارلىققا كەلگەن بۇ قاتاردىكى «يار» سۆزى، «يار (دوست)»، «يار (قىيا)»، «يار (يېرىش)» مەنبەلىرىنى بىلدۇرۇپ شەكىلداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

(5) مەنداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى

مەنداش سۆزلەر ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ قاتارىنى تولۇقلاپ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىن بېرى ئەجدادلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن پىكىرلىشىشىگە، بىر ـ بىرلىرىنى چۈشىنىشىگە ئاكتىپ خىزمەت قىلىپ كەلگەن. تىلىمىزدىكى مەنداش سۆزلەرنى تۆۋەندىكىچە يوللار ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

1. سۆزلەر كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدە مەنداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇ مەنداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىچمەك ـ قېقىۋالماق، كۆتۈرۈۋەتمەك؛ بۇرۇن ـ ئىلگىرى، بالدۇر، ئاۋۋال، قەدىم مۇقەددەم ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر خىل دىئالېكتلىرى بىلەن يەرلىك شىۋىلىرىدىن ئەدەبىي تىلىمىزدا بار سۆزلەرگە مەنىلىرى ئوخشاشراق ياكى يېقىن سكزلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كېلىپ قوشۇلۇپ قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە مەنداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ.

مەسىلەن، ئاكا ـ ئاغا، ئاچا ـ ھەدە، ئىگىچە؛ دادا ـ ئاتا؛ ئانا ـ ئاپا؛ ماتا ـ شاڭ، بۆز؛ دوپپا ـ بۆك؛ مۇرە ـ يەلكە؛ ئۇچا ـ دۇمبە؛ دولا ـ ئۆشنە؛ بىر ئاز ـ بىر پەس، بىر دەم؛ سەل ـ جىندەك ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

3. ھەر خىل مىللەت ۋ ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئەدەبىي تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاپراق قېلىشى نەتىجىسىدە مەندىش سۆزلەر قاتارى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، كۇچ (ئۇيغۇر) ؛ قۇۋۋەت، قۇدرەت (ئەرەب) ؛ مادار (پارس) ؛ ئۆرنەك (ئۇيغۇر) نەمۇنە (ئەرەب) ؛ بۇيرۇق (ئۇيغۇر) ؛ پەرمەن (پارس) ؛ ئوقۇتقۇچى (ئۇيغۇر) ؛ مۇئەللىم (ئەرەب؛ كىشى (ئۇيغۇر) ؛ ئادەم (ئەرەب) ؛ ئىنسان (ئەرەب) ؛ چېچەك (ئۇيغۇر) ؛ گۇل (پارس) ؛ تەڭرى (ئۇيغۇر) ؛ خۇدا (پارس) ، ئاللا (ئەرەب) ۋە باشقىلار.

4. ئومۇمىي خەلق تىلىدا بىر خىل چۇشەنچە، بىر خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا ئىنچىكە، نازۇك مەنىلەرنى پەرقەلندۇرۇپ ئىپادىلەش نەتىجىسىدە مەندىش سۆزلەر قاتارى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئاغىنە ـ دوست، بۇرادەر، يار، ئاداش؛ يامان ـ ناچار، ئەسكى، پەس، رەزىل، ئىپلاس؛ ياخشى ـ ئوبدان؛ كاللا ـ باش؛ پۇت ـ ئاياق ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

5. ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق تۇس مەنىلىرىنى ئىپادىلەش يۇزىسىدىن مەندىش سۆزلەر قاتارى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، چىرايلىق، كۆركەم، گۈزەل، ئۆز؛ يۇز، جامال، ھۆسۈن، چىراي، رۇخسار، روي، بەت ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

مەندىش سۆزلەر قاتاردىكى بىر قىسىم سۆزلەر تىلدا جۇپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ساق ـ سالامەت، بەخت ـ ساۋادەت، توي ـ تۇكۈن، قەھرى ـ غەزەپ، جەۋرى ـ جاپا، قەدىر ـ قىممەت، گۇل ـ چېچەك، مېھرى ـ مۇھەببەت ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. مەندىش سۆزلەر دېگەن نېمە؟

2. مەندىش سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا پەرقلىرى نېمىدىن ئىبارەت؟ مىسالالار بىلەن چۇشەندۈرۈڭلار.

3. مەندىش سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق پەرقلىرى قايسىلار؟ مەسىلەن قانداق؟

4. مەندىش سۆزلەر قاتارىنىڭ چېگرىسى قانداق سۆزدىن بارلىققا كېلىدۇ؟ ئۇ سۆز قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

5. مەندىش سۆزلەر قانچە خىل يول بىلەن بارلىققا كەلگەن چۇشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

2. شەكىلداش سۆزلەر

تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەلۇم بىر قىسمى شەكىلداش ۋە ئاھاڭداش بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەنىسى بىر ـ بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدۇ ياكى ئۇلارنىڭ مەنىسى

ئوتتۇرىسىدا لوگىكىلىق مۇناسىۋەت بولمايدۇ. ئۇنداق سۆزلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم مۇستەقىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مانا شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئات» سۆزى ئۇچ خىل مۇستەقىل مەنىگە ئىگە سۆزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى تۆۋەندىكىدەك كونتېكستلاردا روشەن ئېنىقلىنىدۇ.

قولۇڭدىن كەلگىنىچ چىقار ياخشى ئات،
ياخشىلىق قىل بالام، يامانلىقنى ئات.
ئەل بىلەن بىللە بول، توپتىن ئايرىلما،
يالغۇز يۈرسە چاڭ چىقىرالماس يالغۇز ئات.

«ئات» سۆزى بۇ شېئىرنىڭ 1 - مىسراسىدا «نام» مەنىسىدە، 2 - مىسراسىدا، «تاشلا» مەنىسىدە، 4 - مىسرادا «ھايۋانلارنىڭ بىر خىلى» مەنىسىدە كەلگەن، شۇنىڭدەك «يار» سۆزىمۇ تۆۆەندىكى كونتېكستتا ئۇچ خىل مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن:

يوق قىيان كەلگەندە ئۆرۈلمەيدىغان تىك يار بالام،
سەن گويا كى سەل بولۇپ، ئۆتكەل - توساقنى يار، بالام.
بولسا يار خالىس نىيەت، مەردانىلىق خىسلەت ساڭا،
باغرىنى ئاچقاي قەلەمقاش ئاھۇ كۆزلۈك يار، بالام.
(مەمتىلى زۇنۇن)

بۇ شېئىرنىڭ 1 - مىسراسىدىكى «يار» سۆزى (ئىسىم) «قىيا» مەنىسىدە، 2 - مىسراسىدىكى «يار» (پېئىل) «يېرىش» مەنىسىدە، 3 - مىسرادىكى «يار» (ئىسىم) ھەمراھ دېگەن مەنىدە، 4 - مىسراسىدىكى «يار» (ئىسىم) «دوست، ئاشنا» مەنىسىدە كەلگەن.

شەكىلداش سۆزلەر ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەردىن بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە كېيىنچىقىشنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن ھەر خىل لېكسىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەش بەلكى تۈرلۈك سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ سۆزلەردىن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، «كۆك» (ئىسىم - ئاسمان)، «كۆك» (سۇپەت - رەڭ)، «كۆك» (ئىسىم - ئۆسۈملۈك كۆكى)، «كۆك» (ئىسىم - تىكىش - كۆ سالماق)، «كۆكلە» (پېئىل - ئۆسمەك يۇپۇرماق چىقىرىپ ياشارماق)، «كۆكلە» (پېئىل - سەكرىمەك، ھالقىماق)، «كۆكلە (پېئىل - چوڭ - چوڭ تىكمەك)؛ «چاقماق» (ئىسىم - ئوت ياندۇرىدىغان ئەسۋاب)، «چاقماق» (سۇپەت - تۆت بۇرجەكلىك)؛ «چىت» (ئىسىم - گۈللۈك پاختا رەختىنىڭ بىر تۈرى)، «چىت» (ئىسىم - شاخ - شۇمبىدىن ياسالغان باغنىڭ تېمى) ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەرگىز قالايمىقانچىلىق چىقارمايدۇ. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ تارىختىن بېرى تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر ئۇلار تىلدا قالايمىقانچىلىق ياكى ئۇقۇشقاسلىق چىقارغان بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىغان بولاتتى. شەكىلداش سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى-

نىمۇ تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى بەلگىلىگەن. تىلدا ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشقا ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشكە توسقۇن بولىدىغان ياكى تىلدا رولى بولمىغان ھەر قانداق سۆز ياكى مورفېما مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. تىلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر تەل تەرەققىيات تارىخىنىڭ بۇ سىنىقىدىن ئۆتكەن. شۇڭا ئۇلار خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشىغا ۋە چۈشىنىشكە ھېچقانداق توسالغۇ بولماي، ئەكسىچە مۇئەييەن شارائىت ئاستىدا تىلنى جانلىق، چوڭقۇر مەنىلىك، تەسىرلىك قىلىش رولىنى ئۆتەپ كەلدى. مەسىلەن:

قەلبىمىم ئۇلپەت بولۇپ كەلدى ئۇزاقتىن يانمۇ -يان،
يەتمىگۈچە مەنزىلىمگە ئېيتما «دوستۇم» ئەمدى يان.
دائىما كۆڭلۈم ئارامى، كۆيگىنىم ئىلھام قىزى،
بولسا گەر شۇنداق نىگارىڭ سەنمۇ كۆيگىن ئۇچمە يان.
(ئابدۇرېھىم ئابدۇللا)

1) شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى - تىلىمىزدىكى شەكىلداش سۆزلەر مەنا ۋە خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ھەر خىل بولىدۇ. مانا شۇ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئۇلارنى تۆۋەندىكىچە تۆت تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

(1) ئوخشاش تۈركۈملۈك شەكىلداش سۆزلەر - بۇ خىل شەكىلداش سۆزلەر بىر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ.

مەسىلەن، سىر (ئىسىم - مەلھەم، بۇياق)، سىر (ئىچكى تۈيغۇ)؛ قاش (ئىسىم - كۆزنىڭ يۇقىرىسىدىكى قاش)؛ قاش (ئۆستەڭنىڭ گىرۋىكى)؛ شال (ئىسىم -رومال)؛ شال (ئىسىم - ئاشلىق گۈرۈچ)، شال (ئىسىم - تاختاي)؛ بوغۇز (ئىسىم -يەم)، بوغۇم (ئىسىم - ئادەم ئەزاسى)، بوغۇز (ئىسىم - سۇ ئىچىدىكى ئىككى قۇرۇقلۇقنىڭ ئارىسىدىكى تار سۇ يولى) ۋە باشقىلار.

(2) ئوخشىمايدىغان تۈركۈملۈك شەكىلداش سۆزلەر - بۇنداق سۆزلەر ھەر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ سۆزلەردىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

يۈز (ئىسىم - چىراي)، يۈز (سان -100)؛ ئازاد (سۈپەت)، ئازاد (ئىسىم - كىشى ئىسمى)؛ ئۆتكۈر (سۈپەت)، ئۆتكۈر (ئىسىم - كىشى ئىسمى)؛ قۇيماق (ئىسىم - پوشكالنىڭ بىر تۈرى)، قۇيماق (پېئىل - سۇ قۇيماق)؛ ئوچ (ئىسىم - نەرسىنىڭ ئوچى)، ئوچ (پېئىل - ئوچماق) ۋە باشقىلار. (3) ئۇرغۇ جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان شەكىلداش سۆزلەر - بۇنداق شەكىلداش سۆزلەرنىڭ شەكلى، يېزىلىشى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن تىلدا بىر - بىرىدىن ئۇرغۇ ۋە سوزۇلما سوزۇقلار ئارقىلىق پەرقلەندۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاچا (ئاچا غاياچ، ئاچا يول)؛ ئاچا (ھەدە)؛ ئاما (سۇ ھايۋىنى)، ئاما (قامىماق)؛ ئەلەم (بايراق)، ئەلەم (دىنىي رەھبەر)؛ بالا (بەرزەنت)، بالا (ئاپەت) ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكىداش سۆزلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلارنىڭ شەكلى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكسىكىلىق مەنىلىرى بىر بىرىگە ھەرگىز ئوخشىمايدۇ،

ئىلارنىڭ شەكىلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا قاراپ، ئۇلارنى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايرىلاشتۇروپ قويماسلىققا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. شەكىلداش سۆزلەر بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇستەقىل ئۇقۇملارنى ئۇبرازلىق ئىپادىلىمەي، بەلكى توغرىدىن - توغرا ئىپادىلەيدۇ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولسا، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇستەقىل ئۇقۇملارنى ئۇبرازلىق ئىپادىلىمەي، بەلكى توغرىدىن - توغرا ئىپادىلەيدۇ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولسا، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇستەقىل ئۇقۇملارنى ئۇبرازلىق ئىپادىلىمەي، بەلكى توغرىدىن - توغرا ئىپادىلەيدۇ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولسا، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارنى ئۇبرازلىق ئىپادىلەيدۇ. شەكىلداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا لوگىكىلىق مۇناسىۋەت بولمايدۇ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا لوگىكىلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ. مانا بۇ - ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بىر دىن - بىر تۈپ خۇسۇسىيىتىدۇر.

2) شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى - جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلدىكى سۆزلەر ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا تۇرىدۇ. يەنى جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە تىلدا يېڭى - يېڭى سۆزلەر پەيدا بولۇپ، لۇغەت تەركىبىنى بېيىپ، تىلنىڭ ئىپادە قىلىش ئىقتىدارىنى كەچەيتىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك بەزى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىشلەرمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، بەزى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىشلەرمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە بۆلۈنىش، مەنە كۆچۈش ھادىسىسى بولۇپ تۇرىدۇ. مانا مۇشۇنداق ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىلدا شەكىلداش سۆزلەر ئۈزلۈكسىز پەيدابولۇپ بولۇپ تۇرىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەر ئۈيغۇر كلاسسىك پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەر ئۈيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بولسۇن، ياكى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا بولسۇن، شېئىرىنىڭ تۈيۈق شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپ كەلدى. شائىرلىرىمىز شەكىلداش سۆزلەر (ئومۇنىملار) نىڭ خىلمۇ - خىل مەنىلەرىدىن كەڭ تۇرغا پايدىلىنىپ، كۆپلىگەن تۈيۈقلارنى ئىجاد قىلدى.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. شەكىلداش سۆزلەر دېگەن نېمە؟
2. شەكىلداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقى نېمە؟
ئۇلار قانداق پەرقلىنىدۇ؟
3. شەكىلداش سۆزلەر قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟
4. شەكىلداش سۆزلەر قانداق پەيدا بولىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.
5. شەكىلداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقى نېمە؟ مىسال بىلەن

چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

3. قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر

مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە قارشى بولغان سۆزلەر قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ - قارشى مۇناسىۋەت بولىدۇ.

قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ ۋە بىر - بىرىگە زىت چۈشەنچىلەر بىرلىكىنى بىلدۈرۈپ، تىلدا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ - كىچىك، يۇقىرى - تۆۋەن، ياخشى - يامان، ئالدى - كەينى، ئۇزۇن - قىسقا، «ئالماق - بەرمەك، چىرايلىق - سەت، كۈن - تۈن ۋە باشقىلار.

كىشىلەر جەمئىيەت پەيدا بولۇۋاتقان يېڭى ھادىسە ۋە يېڭى مۆجىزىلەر، يېڭى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئۆزلىرىنىڭ ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەشتە مەيلى يېزىق تىلىدا بولسۇن مەيلى جانلىق تىلدا بولسۇن تىلنىڭ تۈرلۈك ئىپادىلەش شەكىللىرىدىن ھەمدە تىلدىكى ھەر خىل مەنىلىك سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى، چۈشەنچىسىنى ۋە پىكىرلىرىنى مۇمكىنقەدەر ئېنىق، تولۇق، جانلىق، ئوبرازلىق، ھېسسىياتلىق ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر قاتارىمۇ تىلىمىزدىكى مەنداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرگە ئوخشاش تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا زور رول ئوينايدۇ. ئۇلار بىر - بىرىگە زىت تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ھەرىكەت - ھالەتلىرىنى ۋاقتى ئورنىنى ۋە باشقىلارنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ روشەن سىلىشتۇرما خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇ شرولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

شۇ مۇھەببەت، قىبلىگاھ، شۇ ئىپتىخار سىز بىر مىنۇت،
ياشىسام «جەننەت» تىمۇ دەيمەن «دوزاق» قا بەندىمەن.
ئانا تۈپراق توپىسى گويا كۆزۈمگە تۈتىيا،
چۆلدە يۈرسەممۇ ئۆزۈمنى سېزىمەن گۈلشەندىمەن.
ئۆزگە يۇرتتا شاھى تون ئىچرە قورۇنغان تەنلىرىم،
ئۆز ئېلىمدە يايرىغاي كىيىسەم كۈلاھۇ جەندىمەن.
راھىتى تۈرماق مۇشەققەت پەيتىمۇ راھەت ماڭا،
داتلىسام راھەت ئاا تۈز كور بولۇپ ئۆلمەمدىمەن.
(«ۋەتەن ھەققىدە غەزەل» ت. ئېلىيوپ)

1) قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ شەكىللىرى ۋە تۈرلىرى - تىلىمىزدىكى قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئىككى سۆزنىڭ ئاددىي قوشۇلمىسىدىنمۇ ۋە بىر - بىرىگە زىت مەنىلىك ئىككى قاتار مەنداش سۆزلەردىنمۇ ۋە ياكى بىر سۆزنىڭ مەنىسىگە زىت بىر مەنداشلار قاتارىدىنمۇ تۈزۈلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئۇلارنى تۆۋەندىكىدەك تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

(1) ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن قارىمۇ قارشى سۆزلەر مۇناسىۋەتلىك ئىككى سۆزنىڭ ئاددىي بىرىكمىسىدىن بارلىققا كەلگەن قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ئاددىي قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەيمىز. مەسىلەن:

ئېغىر - يېنىك، ئوڭ - سول، ئىسسىق - سوغۇق،
ھۆل - قۇرۇق، غەرب - شەرق، كېچە - كۈندۈز،
ئۆلۈش - تىرىلىش، كۈچلۈك - كۈچسىز، كونا - يېڭى،
ئاستىن - ئۈستىن، ئوڭ - تەتۈر، ئىجابىي - سەلبىي،
ئاچچىق - تاتلىق، كىرىش - چىقىش، ئالدى - بەردى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(2) بىر سۆزگە قارىمۇ - قارشى بولغان بىر قاتار مەنىداش سۆزدىن تۈزۈلگەن قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر. مەسىلەن:

ئاز - كۆپ، نۇرغۇن، جىق، تولا، ئاۋۇن.
چوڭ - كىچىك، يوغان، زور، بۈيۈك، گىگانت.

(3) ئىككى قاتار مەنىداش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر مەسىلەن:

ياخشى، ئوبدان، يارىملىق - ئەسكى، ناچار، ئوسال، يارامسىز؛ ئاسان، ئوڭاي - تەس، قىيىن، مۇشكۈل؛ ئىلگىرى، بۇرۇن، ئاۋۋال، قەدەم، مۇقەددەم - كېيىن، ئاخىر، ھازىر؛ چىڭ، مۇستەھكەم، مەھكەم، پۇختا، مەزمۇت - بوش، ئاجىز ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

2) قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر قۇرۇلما جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر يالغۇز تۈپ سۆزلەردىنلا بارلىققا كەلمەستىن، بەلكى ياسالما سۆزلەردىنمۇ بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋىجدانلىق - ۋىجدانسىز، قانۇنىي - قانۇنسىز، ئەخلاقلىق - ئەخلاقسىز، مەنىلىك - مەنىسىز، يۈرەكلىك - يۈرەكسىز، بەختلىك - بەختسىز ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(2) قارىمۇ - قارشى مەنىدە كەلگەن جۈپ مەنىداش سۆزلەردىن ھاسىل بولغان قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن جۈملىدە بىر سۆز بىرىكمىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، مەسىلەن:

توي - تاماشا ۋە قايغۇ - ھەسرەت، خۇشال - خورام ۋە دەرد - ئەلەم ئىززەت - ھۆرمەت ۋە غەزەپ - نەپرەت دېگەنگە ئوخشاشلار.

3) قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى - يامان، ئېغىر - يېنىك، ياش - قېرى، كونا - يېڭى، ئاق - قارا، پاسكىنا - پاكىز، خۇش پۇراق - سېسىق ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(2) ئورۇن، ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يېراق - يېقىن، ئۇ يەر - بۇ يەر، كېچە - كۈندۈز، قىش - ياز، ئىچ - سىرت، شەرق - غەرب، بالدۇر - كېيىن، ئەتىگەن - كەچ ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(3) سان مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆپ - جىق، ئاز - تولا.

(4) تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىسسىق - سوغۇق، ئوچۇق - تۇتۇق، قۇرغاقچىلىق - ھۆلچىلىك، قار يامغۇر ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(5) ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈللۈك - كۆڭۈلسىزلىك، خۇشاللىق - خاپىلىق، مۇھەببەت ۋە باشقىلار.

(6) ئادەملەر ۋە نەرسىلەرنىڭ ھالىتى، قىياپىتى ۋە تۇرقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ساغلام - كۆسەل، ئاغرىق - ساق، يېڭى - كونا، ئىجابىي - سەلبىي، باي - كەمبەغەل، ئورۇق - سېمىز، ئېگىز - پاكار، ئۇزۇن - قىسقا، چىرايلىق - سەت، ئويمان - دۆڭ، تۇز - ئەگرى ۋ باشقىلار.

(7) قارىمۇ - قارسى قەنىدىكى ھەرىكەت - ھالەتنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىرىش - چىقىش، قۇرۇش - بۇزۇش، ئالماق - بەرمەك، چىقىش - چۈشۈش، تۇغۇلۇش - ئۆلۈش، ھايات - مامات، ئاستىن - ئۈستىن، ئالدى - كەينى، ئىلگىرىلىمەك - چېكىنمەك، ئاستا - تېز ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر يۇقىرىقىدەك روشەن خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە تىلىمىزدا كۆپىنچە ھاللاردا كۆچمە مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەك، ئېگىز - پەس سۆزلىمەك، باش - ئايىقى يوق ئىش دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۇيغۇر تىلى قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەرگە ئىنتايىن باي بولۇپ، بۇ سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئەمما تىلىمىزدىكى ھەممە سۆزلەرنىڭ قارىمۇ - قارشى مەنىسى بولۇۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، كىتاب، قەلەم، مەكتەپ، تاغ، تىل، يول، ئەدەبىيات، تارىخ، ئىكى قاتارلىق سۆزلەرگە قارىمۇ - قارشى مەنىدە كېلىدىغان سۆزلەر بولمايدۇ.

قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەردىن پايدىلىنىشتا ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى چوڭقۇر ئىگىلەپ، جانلىق قوللىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. مەسىلەن، «قاتتىق» سۆزى بىرەر نەرسىگە «قاتتىق - يۇمشاق» دەپ ئىشلىتىلسە، ئاۋاز ۋە تاۋۇشقا نىسبەتەن «قاتتىق - ئاستا» شەكىلدە ئىشلىتىلىدۇ (مەسىلەن، قاتتىق نان ۋە يۇمشاق نان، قاتتىق ئاۋاز ۋە ئاستا ئاۋاز، قاتتىق گەپ ۋە يۇمشاق گەپ دېگەندەك). «ئېگىز» سۆزىنى ئالساق، ئۇنىڭ

قارىمۇ ـ قارشى مەنىسى «پەس، پاكار» بولىدۇ. بۇ ئادەملەرنى سۈپەتلىگەندە، بۇنىڭ ئىچىدىكى «ياكار» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ، ئىمارەت ۋە تاغ قاتارلىق نەرسىلەنى سۈپەتلىگەندە ئادەتتە «ئېگىز ـ پەس» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. «ئۇزۇن قىسقا، كالتە»؛ «چوڭ ـ يوغان، زور ـ كىچىك» دېگەن سۆزلەرمۇ خۇددى شۇنىڭدەك بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوللىنىشىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تىلىمىزدىكى رولى ناھايىتى چوڭ، ئۇلاردىن خەلقىمىز قەدىمدىن تارتىپلا ئۇنۇملۇك ۋە ياخشى پايدىلىنىپ كەلگەن. بولۇپمۇ ئىخچام ۋە سېلىشتۇرما خاراكتېرىغا ئىگە بولغان نۇرغۇن خەلق ماقاللىرى، تەمسىللىرى، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە سىياسىي ـ نەزەرىيەۋى خاراكتېرلىك ئەسەرلەر تىلدا شېئىر ھەم ئەدەبىياتنىڭ باشقا ژانىرلىرىدا، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭغا تۆۋەندىكىلەر مىسال بولالايدۇ.

ماقالىلاردىن: دوستقا مۇھەببەت، دۈشمەنبە نەپرەت.
دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ.
دانا كىشى ئاز سۆزلەر، كۆپ ئاڭلار.
جاھىل نادان ـ ئۆلۈك، جانسىز ئالىم ـ تىرىك.
قانىتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەر.
ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۈۋالدۇرۇز.
بىۋاپا قېرىنداشتىن ۋاپادار ئاشنا ياخشى.
ياخشى سۆز جان ئوزۇقى،
يامان سۆز ئۆلۈم قوزۇقى.
كۆز قورقاق، قول باتۇر.
تېپىشماقلاردىن: ئاخشىمى قارىسام جىق ئوق، ئەتىسى قارىسام بىرىمۇ يوق، ئۇ نېمە؟
تېشى ئوزۇق، ئىچى قوزۇق، ئۇ نېمە؟
ئۆزى ئۆي ئىچىدە، چېچى تالادا، نېمە؟
ۋە باشقىلاردىن:
مەرىپەت ئىزلە ئېرىنمە،
سەرپ ئەتكىن كۈچىڭنى.
بويىاق بىلەن بويىنىچە تېشىڭنى،
ئىلىم بىلەن زىننەتلىگىن ئىچىڭنى.
(ل. مۇتەللىپ)
مەرت سەن، ئەل بىزلە ئۆل، بىللە تىرىل ھەم بىللە كۈل،
بىللە يىغلا، ئەلنى تاشلاپ چەتتە ياتماقلىق خاتا.
سەن يىگىت جايىڭدا تۇر، مەزلۇم بولۇپ مەرد تارتمىغىن،

ئەر تۇرۇپ «مەزلۇم» دېگەن بەتنامنى ئالماقلىق خاتا،
(نىم شىھىت)
«تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. بىر خىلى ئادالەتلىك ئۇرۇش، بىر خىلى ئادالەتسىز ئۇرۇش . . .»
تەكرارلاش سوئاللىرى
1. قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېگەن نېمە؟
2. قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مەنىلىرىگە قاراپ قانچە تۇرگە بۆلۈش مۇمكىن؟
3. قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سۆزلەر تىلدا قانداق رول ئويناىدۇ؟

5 - §. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

تىلىمىزدىكى سۆزلەر مەنىۋى مۇناسىۋىتىگە قاراپ ھەر خىل تۇرلەرگە بۆلۈنۈپلا قالماي، بەلكى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە (قانچە مورفېمدىن تۇزۇلگەنلىكىگە) قاراپ ھەر خىل تۇرگە بۆلۈنۈشى مۇمكىن، مەسىلەن، بىر مورفېمدىن تۇزۇلگەن سۆزلەر (ئات، سانائەت، ياخشى، بەش، شۇ، چاپسان، ماڭ، كۆز، ئوقۇ. . .)، ئىككى مورفېمدىن تۇزۇلگەن سۆزلەر (تۆمۈر يول، ئاشقازان، ئۇچتۇرپان، قارىماي، ئاشپەز، تىلشۇناس، ئىشلە، باشلا، ۋارقىراڭ. . .)، ئۈچ مورفېمدىن تۇزۇلگەن سۆزلەر (قوغۇنچىلىق، ئىشسىزلىق، كۇزەتچىلىك، يولباشچى، باشئەگمە. . .)، تۆت مورفېمدىن تۇزۇلگەن سۆزلەر (ئۇزۇمچىلىك، چىكىم - چىكىم، ئاقنانچىلىق، موللا توختى يۇزى. . .)، بەش مورفېملىق سۆزلەر (تالاش - تارتىش)، ئالەت مورفېملىق سۆزلەر (ئىشلەپچىقىرىش) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ (لېكسىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ) قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىنى قۇرۇلما تىلشۇناسلىق نۇقتىئىنەزىرى بىلەن چوڭقۇر تەتقىق قىلىش كۆز ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى.

تىلدىكى سۆزلەر جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، پەن - تېخنىكا ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۆزلۇكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، بەزى سۆزلەر يېڭى مەنىلەرگە ئىگە بولىدۇ ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى كېڭىيىدۇ. نەتىجىدە بىر سۆزنىڭ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىلىرى بارلىققا كېلىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسى تارىيىپ بىرلا مەنە ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. بەزى سۆزلەردە يېڭى مەنىلەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن كونا مەنىلىرى يوقىلىپ كېتىدۇ. يېڭى نەرسە، شەيئى، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كەلگەن بۇنداق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىدە تىلنىڭ لېكسىكا سىستېمىسى رەتكە سېلىنىپ ۋە يېڭىلىنىپ بارىدۇ، تاكامۇللىشىدۇ ۋە بېيىيدۇ. يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تاشقى پوستى (فونېتىكىلىق شەكلى) دە قىسمەن ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ. سۆزلەردە بولىدىغان بۇنداق ھادىسىنى سۆزنىڭ ئۆزگىرىشى دەپ ئاتايمىز. بۇنداق

ئۆزگىرىش تىلنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ.

1) سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى تىلدىكى ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ، سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن سۆزنىڭ كونكرېت مەنىلىرى ئابستراكتلىشىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە سۆزنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارى ناھايىتى زور دەرىجىدە كۈچىيىدۇ. مەسىلەن، «ھارپا» سۆزى ئەسلىدە ھېيت بايرامنىڭ ئالدىنقى كۈنىنىلا بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. ھازىر بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىش دائىرىسى كېڭىيىپ، بىرەر ئىش، بىرەر ھادىسە ۋە بىرەر ۋەقەنىڭ ئالدىنقى كۈنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالدى. مەسىلەن، ئازادلىق ھارپىسى، ئىنقىلاب ھارپىسى، ئۇرۇش ھارپىسى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش. «كۆك» سۆزى ئەسلىدە ئاسمان مەنىسىدىلا ئىشلىتىلەتتى، كېيىن ئۇ سۆز «كۆك» (رەڭ) «كۆك» (مايسا) مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى. «سىيا» سۆزى ئەسلىدە «قارا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەر خىل رەڭلەردىكى سىيالارنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى. «پىشانە» سۆزى ئەسلىدە ئادەم بېشىنىڭ چاچ بىلەن قاش ئوتتۇرىسىدىكى قىسمىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە «ئىقبال، تەلەي» مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالدى. تىلىمىزنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ مەنىلىك بولۇپ، بۇ مەنىلەر مانا مۇشۇنداق سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن.

2) سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى

سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىش ھادىسىگە زىت ئەھۋال بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىخچاملاش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان سۆزلەرنىڭ، يەنى كۆچمە مەنىلەرگە ئىگە، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا تارىيىپ، كونكرېتلىشىپ، بىرلا كونكرېت، شەيئى، نەرسە، ۋەقەلەرنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ھادىسىنى سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى دەيمىز. مەسىلەن، «ئەش» سۆزى ئەسلىدە «دوست، يار، بۇرادەر، ھەمراھ، ئاغىنە» مەنىلىرىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىدە تارىيىش بارلىققا كېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ تارىيىپ، ھازىر «بالىياتقۇ ئىچىدىكى بوۋاقنىڭ قېپى» دېگەن مەنىدىلا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا «تۆمۈر» سۆزى ئەسلىدە تۆمۈر، پولات، چۆيۈن قاتارلىق قارا مېتاللارنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى، ھازىر مۇشۇ خىل مېتاللارنىڭ بىر خىلى بولغان «تۆمۈر» نىلا بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭدەك «ئاش» سۆزى ئەسلىدە، بۇغداي، قوناق، شال، ئارپا، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. ھازىرقى كۈندە «تاماق» مەنىسىنىلا بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالدى. بۇ خىلدىكى سۆزلەرمۇ تىلىمىزدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

3) سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەر ئەسلىدىكى كونا مەنىلىرىنى يوقىتىپ باشقىچە يېڭى مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرگە ئۆزگەرگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى دېيىلىدۇ.

دۇ. مەسىلەن، «جۇڭان» سۆزى ئەسلىدە ياش، قىران، ياش يىگىت دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى. ھازىر بىرەر - ئىككى پەرزەنت كۆرگەن 20 - 30 ياشلار چامىسىدىكى ئايال مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان بولۇپ قالدى. «كەمپىر» سۆزىمۇ ئەسلىدە «كوناپىر» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، ئۇ ياشانغان، قېرى ئەرلەرنىڭ بىلدۇرەتتى. ھازىر «ياشانغان ئايال» مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. «ئاچا» سۆزى ئەسلىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئاكا» مەنىسىنى بىلدۇرەتتى، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە «ھەمشىرە، ئىگىچە، ھەدە» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان سۆز بولۇپ قالغان. «ئاپا» سۆزى ئەسلىدە «تاغا» دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى. ھازىر «ئانا» مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. شۇنىڭدەك «ھاكىم» سۆزى ئەسلىدە «زورلۇق» دېگەن مەنىنى، «ئەمگەك» سۆزى ئەسلىدە «قىيىن، تەس» دېگەن مەنىنى، «كوي» (koy) سۆزى ئەسلىدە «كوچا» دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھازىرقى مەنىلىرىنى بىلدۇرىدىغان بولۇپ ئۆزگەرگەن.

4) سۆزنىڭ تاشقى پوستىنىڭ ئۆزگىرىشى

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۆزنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ئامىللىرىنىڭ بىرى بولغان فونېما ۋە مورفېمىلاردا بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. مۇنداق ئۆزگىرىش سۆزنىڭ تاشقى پوستىنىڭ ئۆزگىرىشى ھېسابلىنىدۇ.

سۆزنىڭ تاشقى پوستىدا يۈز بېرىدىغان مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنە ئېپادىلەيدىغان مورفېمىلىرىدىلا، يەنى تۈپ سۆزلەردىلا يۈز بېرىپ قالماي، بەلكى گرامماتىكىلىق مەنە ئېپادىلەيدىغان مورفېمىلىرى (تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار) دىمۇ يۈز بېرىدۇ. سۆزلەردە بولىدىغان بۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە نەتىجىسىدە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ شەكلى ئىخچاملانسا، يەنە بىر قىسىم بىرىككەن سۆزلەر بىر سۆزدەك، مۇستەھكەم، ئاجرالماس شەكىلگە ئايلىنىدۇ - دە، نەتىجىدە بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزدىن بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئاسانلىقچە بىلگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدەك بىر قىسىم ئەسلىدە مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئېپادىلەيدىغان سۆزدىن كېلىپ چىققان تۇرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭمۇ قانداق كېلىپ چىققانلىقى تونۇغۇسىز ھالدا كېلىپ قالىدۇ. تىلىمىزدىكى خېلى نۇرغۇن بىر قىسىم سۆز ۋە مورفېمىلارنىڭ تاشقى پوستىدا مانا مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، بۈگۈنكى بىزگە تونۇش شەكىلگە كەلگەن ۋە مورفېمىلارنىڭ بولۇپمۇ تۇرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ خېلى نۇرغۇن قىسمى مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى شەكىلىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۈگۈنكى شەكىلگە كېلىپ قالغان. مەسىلەن، «قارا» سۆزى ئەسلىدە «قارالا» شەكلىدە ئىدى، كېيىنكى دەۋرلەردە «لا» مورفېمىسى چۈشۈپ قېلىپ، «قارا» شەكلىگە كېلىپ قالغان. «بۆرۈك» سۆزى «بۆك» شەكلىگە كېلىپ قالغان، «چازان» سۆزى «چايان» شەكلىگە، «ئادغىر» سۆزى «ئايغىر» شەكلىگە، «ئاداق» سۆزى «ئاياق» شەكلىگە، «ئاددىل» سۆزى «ئايرىل» شەكلىگە، «قودماق» سۆزى «قويماق» شەكلىگە، «چەبەر» سۆزى «چىۋەر» شەكلىگە، «چىراغ» سۆزى «چىراق» شەكلىگە،

«قاغار» سۆزى «قار» شەكلىگە، «قاداش» سۆزى «قاياش» شەكلىگە كېلىپ قالغان[1] مۇندىن باشقا «چەك+ئارا» سۆزلىرىنىڭ شەكلى «چېگرا» شەكلىگە، «ئاغا+ئىنى» سۆزلىرىنىڭ شەكلى «ئاغىنە» شەكلىگە كېلىپ قالغان. شۇنىڭدەك، «ئاب+كەش» ياسالما سۆزى «ئەپكەش» شەكلىگە، «كۆر+ۋې+يات+ا+تۇر+مەن» دىن ئىبارەت «كۆر» پېئىللىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى «كۆرۈۋاتىمەن» شەكلىگە كېلىپ قالغان. «بارادۇرمەن»، «كۆرەدۇرمەن» ياكى «باراتۇرۇمەن، كۆرەتۇرۇرمەن» دىن ئىبارەت «كۆر، بار» پېئىللىرىنىڭ كېلىدىغان زامان شەكىللىرى ھازىرقى ۋاقىتتا «بارىمەن، كۆرىمەن» شەكلىرىگە كېلىپ قالغان. «ئوقۇپ+ئالا+مەن» «يازا+مەن» پېئىللىرىنىڭ شەكلى «ئوقۇۋالىمەن، يېزىۋېر» شەكلىگە كېلىپ قالغان. «ئەردى» سۆزى «ئىدى» شەكلىگە، «ئەركەن» سۆزى «ئىكەن» شەكلىگە، «تۇرۇر» سۆزى «دۇر» ياكى «تۇر» كېيىن «دۇ، تۇ» شەكلىگە كېلىپ قالغان. دېمەك ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات يولىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، مۇنداق ھادىسىلەرنى ناھايىتى كۆپ ئۇچرىتىشىمىز مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا يۇز بېرىدىغان مۇشۇنداق ھادىسە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز تۇرلىگۈچى مورفېمىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇستەقىل سۆزلەردىن كېلىپ چىققان دېگەن خۇلاسىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا تىلىدىكى سۆزلەردە قانداق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ؟
2. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى دېگەن نېمە؟
3. سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى دېگەن نېمە؟
4. سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىپ كۆچۈپ كېتىشى دېگەن نېمە؟
5. سۆزنىڭ تاشقى پوستىنىڭ ئۆزگىرىشى دېگەن نېمە؟

6 - §. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى

1. لۇغەت تەركىبى ھەققىدە چۈشەنچە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىدىغان بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەلۇمكى ھەرقانداق بىر مىللەت تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى ھەرگىز بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلاتى ئەمەس، ھەرقانداق بىر تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ئۇزاق دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلىدۇر. جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىمۇ نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش

[1] ئۇرخۇن ۋە تۇرپان تېكىستلىرىدىن قېلىندى.

شارائىتى، تارىخىي تەرەققىياتى، مەدەنىيىتى بىلەن مۇستەھكەم باغلانغان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىي سۆزگە ناھايىتى باي بولۇپ، بىر قەدەر يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان تىللار قاتارىغا كىرىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى داۋاملىق ئۆسۈپ، داۋاملىق بېيىپ بارىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ھېسابىغا يېڭى سۆزلەرنى ياساش، بىر تىل سىستېمىسىدىكى قېرىنداش مىللەتلەر تىلىدىن، خەنزۇ تىلىدىن ۋە خەلقئارا تىللاردىن نۇرغۇنلىغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا ئۆز لۇغەت تەركىبىنى كۇنسايىن بېيىتماقتا.

2. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئومۇمىي خەلقىمىز تارىختىن بېرى دائىم قوللىنىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مۇنداق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېيىلىدۇ. تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى پۈتۈن لۇغەت تەركىبىنىڭ يادروسى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەممىسگە چۈشىنىشلىك بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئەسرلەر داۋامىدا دائىم قوللىنىپ كېلىۋاتقان سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەر ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ئۆزگەرمەي كېلىۋاتماقتا. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە قوللىنىۋاتقان مۇنداق سۆزلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى ياكى قىسمەنلىرىدە ناھايىتى ئاز ئۆزگىرىشلەرنىكىن بولغانلىقىنى كۆرىمىز.

بىزنىڭ دەۋرىمىزدە قوللىنىلىۋاتقان لۇغەت تەركىبىدىكى ناھايىتى نۇرغۇن يېڭى سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرگە باشقا سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تىلىمىزدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ۋە بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولۇپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئاساس بولالايدۇ.

دېمەك، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر مۇنداق ئۇچ خىل ئالاھىدىلىككە، يەنى بىرىنچىدىن، ئومۇمىي خەلقىمىزگە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇشى، ئىككىنچىدىن، تۇراقلىق ۋە ئۆزگەرمەسلىكى، ئۈچىنچىدىن، يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدىغانلىقى قاتارلىق ئۇچ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە.

1. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىغە چۈشىنىشلىك بولۇپ، ئۇ سۆزلەر پۈتۈن لۇغەت تەركىبىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ يادروسى ۋە مېغىزىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەسىلەن، ئاتا، ئانا، ئاكا، ئاچا، ئۇكا، سىڭىل، باش، ئېغىز، چىش، قول، پۇت، نان، سۇ، دەرەخ، يەر، ئاسمان، تاغ، دەريا، قوي، كالا، ئات، ئاق، قارا، ئاي، كۈن، سۆز، تىل، يېڭى، كونا، ئەسكى، مەن، سەن، ئۇ، بىز، سىز، ئوغۇل، قىز، ياز، قىش، بۇگۈن، ئەتە، كۈندۈز، كېچە، تېز، كىشى، ئۆي، ئوت، ئاش ۋە باشقىلار.

2. ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەر تىلدا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن بېرى، ئۆزگەرمەي تىل تەرەققىيات تارىخىنىڭ سىنقىدىن ئۆتۈپ كېلىۋاتقان سۆزلەردۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ VII، VIII ئەسىرلەردىكى مانى دىنىنىڭ «تۆۋار دۇئاسى» دا: بىز، بار، كۆن، ئىككى، قورقۇت (ماق) كىشى، ئاي، ئالتە، ئاداق، بەش، بىر، مول (ماق)، مۇنچە، بۇ يىل (مەك)، ئون، پۇت، نەچچە، سۆز، سۇۋ، ئۆز، تۇرلۇك، تەڭرى، تۆت، ئۇچىسچى قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ، يەنە X ئەسىرنىڭ قول يازمىسىدىن «ئالتۇن يارۇغ» دا: ئات، ئاش، ئەتە، بار بەگ، بىر، بول (ماق)، دە (مەك)، كە ▮ سن، قاچ (ماق)، قىز، قوي، ئون، نەچچە، ئۆردەك، ئۆل (مەك)، ئۆت (مەك)، تۆڭگۈز، تۇر (ماق)، توخۇ، سۆز، ئۇلۇغ، ئوي (ئۇد) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ. X ، XI ئەسىرلەردە يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مۇنچە ھۆججەتلىرىدە: ئال (ماق)، ئاي، ئەمدى، ئەل، بەگ، بول (ماق)، بەر (مەك) يىگىرمە، يىل، يېرىم، يەر، ئىككى، كىشى، كېرەك، يوق، قىل (ماق) ماڭا، نەچچە، ئۆزگە، مەن، سەن، سىز، سەككىز توخۇ، ئۇچۇن، يامان، قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدەك «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا: ئالىم، ئاي، ئادەم، باش، بىلىك (بىلىم)، بىلەن، يول (ماق) جاۋاب، كەل (مەك)، كۆن، كېرەك، قىز، ئوغلان، دوست، ئوغۇل، ئۆز، سوئال، پادىشاھ، تامام، تەڭرى، تۆت (ماق)، تۆگەل، توش، خان، يولتۇز، ئۇرگەت (مەك) كە ئوخشاش سۆزلەر ئۇچرايدۇ.①

ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەر تۇراقلىق، ئاساسەن ئۆزگەرمەيدىغان بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاستا قىسمەن ۋە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسي لۇغەت تەركىبىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ھەمدە چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرساق، بەزى سۆزلەر مەنە جەھەتتىن ۋە بەزى سۆزلەر تاشقى پوست جەھەتتىن بەزى ئۆزگىرىشلەرگە كىرگەنلىكىنى، بەزى سۆزلەر ھازىرقى تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كېتىپ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ كەتكەنلىگىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. XIII ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردىن بۇرۇن (خەلق)، بالىق (شەھەر)، ئاجۇن (دۇنيا، ئالەم)، نەڭگۈن (دۇنيا، مال)، ئەلكىن (مېھمان)، سۇنگى (نەيزە) سۆزلىرىگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەب پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىگىلىگەن، 30 ـ ۋە 50 ـ يىللاردىن كېيىن ئاساسي لۇغەت تەركىبىدىن ۋاڭ، بەگ، دوتەي، ئامبال، يايى، دوغا، پاششاپ، مەدرىس، تالىپ، خانىقا، مەستۇرە، يامبۇ باخشى، پېرىخون، دەرۋىش، ئەلەم، قازى، مۇپتى . . . قاتارلىق سۆزلەر چىقىپ كېتىپ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دائىرىسى ئىچىگە ئۆتۈپ قالغان. شۇنىڭدەك، گېپرىت

---

① س. ي. مالوف «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى» 1951 ـ يىل.

ـ ژۇرنال، نەشرىيات، گۇڭشي، ئىنستىتۇت، كوممۇنىست، كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم، ئىدىيە، دىكتاتۇرا، دېموكراتىيە. . . قاتارلىقلارغا ئوخشاش سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەرگە ئايلىنىپ بارماقتا.

(3) ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تىلىمىزدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. تېلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر ئاساسي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ياكى باشقا سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان، ئاساسي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

ئىش ـ ئىشچى، ئىشسىز، ئىشچان، ئىشخانا، ئىشچىلىق، ئىشلىمەك، ئىشسىزلىق؛ باش ـ باشچى، باشلىق، باشچىلىق، باشلا، باشلامچى، باشسىز، باش قوشماق، باشپانا، باش ـ كۆز، باشاق، باش ئالماق، باش بولماق، باشلامچىلىق، باش يول؛ سۇ ـ سۇچى، سۇچىلىق، سۇلۇق، سۇسىز، سۇسىز ـ لىق، سۇسىراش، سۇرايى، سۇيۇق، سولىماق، سۇ مۇنارىسى، سۇ ئامبىرى، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

دېمەك، ئاساسي لۇغەت تەركىبى يۇكسەك دەرىجىدە سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تىلدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا نەمۇنىلىك رول ئويناش بىلەن بىللە سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئىچىدىكى ھەممە سۆزنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆزلەر ياسىلىشى مۇمكىن، بەزىلىرىدىن بىر ياكى ئىككىلا سۆز ياسىلىشى مۇمكىن، بەزىلىرىدىن بىرمۇ سۆز ياسالماسلىقى مۇمكىن، مەسىلەن، ئالماش، سان، ئۇندەش سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى يوق دېيەرلىك.

3. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەردىن باشقا يەنە بىر قىسىم سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسي لۇغەت تەركىبىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. جۇملىدىن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسي لۇغەت تەركىبىنىڭكىگە زىت بولىدۇ. ئۇ تىلىمىزدا سۆزلىگۈچى ئومۇمي خەلقنە بىردەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ. ئۇ جەمئىيەتنىڭ بارلىق ساھەلىرىدىكى ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى ناھايىتى كەسكىن ئىپادىلەش بىلەن جەمئىيەتنىڭ سىياسي، ئىقتىسادي، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا ۋە تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. يەنى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئۆزگىرىشىگە نىسبەتەن تېز ھەم زور بولىدۇ. ئاساسي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى فورمۇلىدىن ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

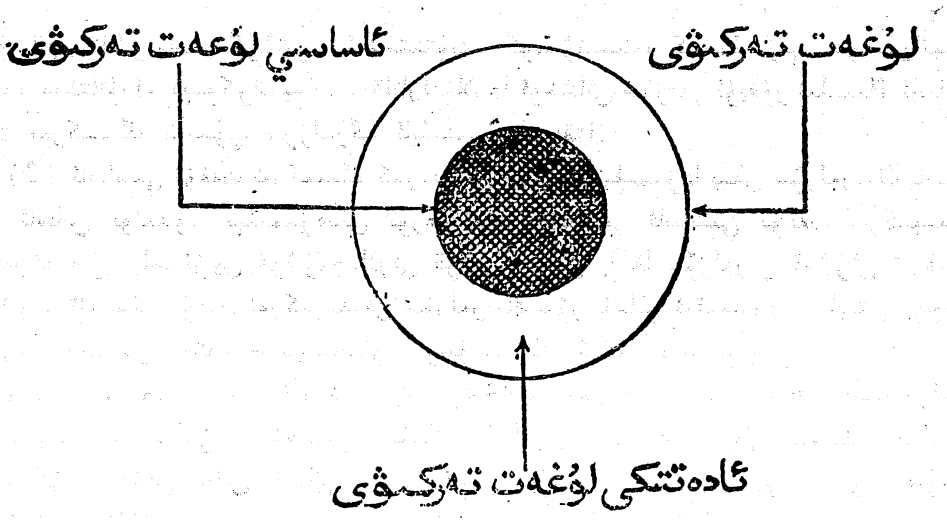

ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ سانى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەردىن ئىنتايىن كۆپ بولۇش بىلەن ئاكلاۋاتقان مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسى جەھەتتىنمۇ خىلمۇ - خىل. ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە ئالتە خىل سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى:

(1) باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ۋە يېڭىدىن تىلىمىزغا داۋاملىق كىرىپ ئۆزلىشىۋاتقان سۆز - ئاتالغۇلارنى:

(2) دىنىيلىكت ۋە يەرلىك شىۋىلەردىكى سۆز - ئاتالغۇلارنى؛

(3) ھەر خىل كەسىپلەر ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىغا ئائىت سۆز - ئاتالغۇلارنى؛

(4) ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ۋە بارلىققا كېلىدىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى؛

(5) ئۇيغۇر تىلىدا بۇرۇن ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈندە ئىستېمالدىن چىقىپ قېلىپ ئىشلىتىلىشتىن قالغان كونىرىغان سۆزلەرنى؛

(6) بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزدا ئىشلىتىلىدىغان ئالاھىدە ئىستېلىستىكىلىق تۈسكە ئىگە، ھەشەمەتلىك سۆزلەر بىلەن قوپال مەنىلىك (ژولگارىزم) سۆزلەرنى ئىچىگە ئالىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟
2. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
3. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
4. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ پەرقى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

5. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئاساسەن قانچە تۈرلۈك بولىدۇ.

3. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى تىلىمىز لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى بىر - بىرىگە مۇستەھكەم باغلانغان ئاجرالماس بىرلىكتۇر. ئۇلار ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ماھىيەت جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، يەنە نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئۆزئارا مۇستەھكەم باغلانغان. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى تىل تەرەققىياتىنىڭ ھەممە تارىخىي دەۋرلىرىدە قانۇنىي يول بىلەن سۆز ياساش ئاساسىدا تىلنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى بىلەن ھەر خىل يول ۋە ھەر خىل ئۇسۇلدا باغلانغان بولىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ بېيىش ئۇسۇلى ۋە شەكلىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتى ۋە راۋاجلىنىشى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئاساسى لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى ئوتتۇرىسىدىكى مۇستەھكەم مۇناسىۋەت يەنى شۇنىڭدىن كۆرۈنىدۇكى، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەر تىلنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ قالىدۇ ياكى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەر كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىغا تارقىلىپ، تۇراقلىشىپ، سىڭىپ كېتىشى، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان يېڭى سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى ياساش بىلەن بازا بولۇشى نەتىجىسىدە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ قالىدۇ. شۇنىڭدەك ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى بەزىبىر سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تاريىپ، بارا - بارا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىپادىلەيدىغان مەنىسىدىن باشقا بىر خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. نەتىجىدە بۇ مەنىدىن باشقا خىلدىكى يېڭى مەنىدىكى سۆزلەر ياسالمايدىغان بولۇپ قېلىپ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىن يىراقلىشىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ بەزى سۆزلەر بىرىپ - بىرىپ كەڭ ئىستېمالدىن چىقىپ، يەرلىك دىئالېكت ياكى كەسپىي سۆزلەر دائىرىسىدىلا ئىشلىتىلىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مۇشۇ يول بىلەن بەزى سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى ئوتتۇرىسىدا يۇز بېرىدىغان ئالمىشىش تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق ئۇزاق يىللار ۋە ئەسىرلەر داۋامىدا تارىخىي يوسۇندا بارلىققا كېلىدۇ.

4. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە قەدىمدىن بار سۆزلەر ۋە تۈركى تىللارغا ئومۇمىي ۋە ئورتاق سۆزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە، بولۇپمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر توپى ئىچىدە ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، سالار، سېرىق ئۇيغۇر، تاتار، نوغاي، تۈركمەن، باشقىرت، قارا قالپاق، توۋا، قۇمۇق، خاكاس، چۇۋاش، ئەزەربەيجان، قارا چاي، قارايىم، ياقۇت. تۈرك . . . قاتارلىق تۈركى

خەلقلەر تىللىرى ئوچۇن ئومۇمىي بولغان ھاياتىي سۆز ۋە ئاتالغۇلار بار. بۇ سۆزلەرنى ئۇيغۇر خەلقى قەدىمكى زاماندىن تارتىپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە، ئەسىرلەر داۋامىدا بىر خىل مەنىدە قوللىنىپ كەلمەكتە. بۇ سۆزلەر يىراق تارىختىن بېرى تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش ئوچۇن يېڭى سۆزلەرنىڭ ياساشتا بازا سۆپىتىدە خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە. ھازىرقى كوندە بۇ سۆزلەر بارلىق تۇركى خەلقلەر تىللىرىدىمۇ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىپ، ئۇلارنىڭمۇ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش ئوچۇن خىزمەت قىلماقتا. بوندىق سۆزلەرنىڭ بەزى تۇركى تىللاردا فونېتىكىلىق شەكلى ياكى تەلەپپۇز قىلىنىشىنىڭ قىسمەن باشقىچەرەك بولۇپ قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تۇپ ـ ئاساسىي بىردۇر. مەسىلەن:

(1) قېرىنداشلىق ۋە تۇغقانچىلىقنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئاتا، ئانا، ئاپا، بالا. قىز، ئوغۇل، ئاغا، ئىنى، سىڭىل ۋە باشقىلار.

(2) بەدەن تۇزۇلۇشى ۋە ئەزالارنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: باش، كۆز (گۆز)، قۇلاق، چىش (تىش)، تىل، ئاغىز (ئاۋۇز، ئاۋىز)، بۇرۇن (مۇزۇن، مورىن)، قول (قۇل) ئاياق (ئاداق)، يۈرەك (جۈرىك)، تومۇر (تامىر) ۋە باشقىلار.

(3) ھايۋانات ۋە ئۇچار ـ قاناتلارنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئات، تۆگە (tüye)، قوي (kuy)، ئۆچكە (eqki exki)، سىيىر (sigir)، مۇزاي (buzak buzay)، قوش (kus)، تۇخۇ (kawuktayik)، ۋە باشقىلار.

(4) قۇرۇت ـ قۇڭغۇزلارنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:

قۇرۇت (kurt)، يىلان (zilan)، چايان (xayan)، تاشپاقا (tasbaka، daxaqa)، بېلىق (balik) ۋە باشقىلار.

(5) دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىككە ئائىت سۆزلەر: بۇغداي (biyday)، ئارپا، تېرىق (tariq، tari)، قوناق (kunak)، قوغۇن (kawun-kayin)، تاۋۇز، (darbiz-tarbuz) ئۇزۇم، (züzüm)، ئۆرۈك (θrük)، ئالما (aimə)، بادام (badam)، ياڭاق (yaqak، korqasim) ۋە باشقىلار.

(6) يەر ئاستى بايلىقلىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: تۆمۇر (derim)، پولات (polat)، ئالتۇن (altin)، كۈمۈش (küsmüs)، ئالماس، چۆيۈن (xoyin، qoyen)، قەلەي، قورغۇشۇن (korqaxin، korqasim) ۋە باشقىلار.

(7) ئۆيۇاق ۋە ئۆي جابدۇقلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئەسۋابلىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئورغاق (arak، nrak)، بولقا (balqa)، پالتا (balta)، قازان (kazam)، تاۋاق (tabak، tawak)، قوشۇق (kaxik، kaslk)، چۆمۈچ، (xemix qemiq)، كىگىز (kigiz) ۋە باشقىلار.

(8) سۈپەت ۋە ھەۋىشنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئاق، قارا، قىزىل (kirməzi)، سېرىق (sariq، sari)، كۆك، يېشىل (yaxil، zasil) ۋە باشقىلار.

(9) سانىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: بىر، ئىككى (eki)، ئۈچ (üx)، تۆت، بەش (bex، bes)، ئالتە (alti)، يەتتە (yetti، zeti)، سەككىز، (segiz، səkkar)، توققۇز

(toqiz)، ئون، يىگىرمە (zigirmə)، ئوتتۇز (otiz) ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(10) ئالماشنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: مەن (ben، men)، سەن (sen)، بىز، سىز، ئۇ (ol)، كىم، نېمە (ne)، قايسى، قانچە (kanxa)، قانداق (kanday)، ئۇ، بۇ (bol)، شۇ (xol) ۋە باشقىلار.

(11) ھەرىكەت ۋە ھالەتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: بار، كەل (kel)، ئال، بەر (ber)، يۈر، (zür)، تۇر، ئولتۇر (otir) ۋە باشقىلار.

(12) يارەمچى سۆزلەر: بىلەن (wenen)، تېخى (taqin، taqi) ۋە باشقىلار.

(13) ئۈندەش سۆزلەر: ئاھ (ھايت، ئايت)، چوھ (xuh)، تۇ - تۇ - تۇ، پىش - پىش - پىش، تىر - تىر - تىر ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان سۆزلەرنى تۆۋەندىكى ئۈچ خىل مەنبەدىن تەركىب تاپقان دېيىش مۇمكىن.

(1) تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردا ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ، ئاساسەن بىر خىل شەكىلدە قوللىنىلغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۆزۈپ، تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى *ۋاقىتتىمۇ بارلىق تۈركى تىللاردا شەكىل* ۋە مەنە بىرلىكىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ھەم بەزىبىر فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن باشقىچەرەك شەكىلدە ئىشلىتىۋاتقان سۆزلەر تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ بىرىنچى خىل مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىلا خاس بولغان، لېكىن قېرىنداش تۈركى خەلقلەر تىللىرىغا نامەلۇم سۆز ۋە ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئىككىنچى خىل مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

(3) تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى بىر قىسىم قېرىنداش تىللار بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىلا خاس بەزىبىر قېرىنداش تىللارغا نامەلۇم بولغان سۆز ۋە ئاتالغۇلارمۇ ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۈچىنچى خىل مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى تىللار بىلەن گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە، يەنى سۆز تۈركۈملىرى، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملە قۇرۇلۇشى، سۆز ياسىغۇچ ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار جەھەتتىن ھەمدە سۆز ياساش، سۆز تۈرلەش جەھەتتىكى ئومۇمىلىق ۋە بىرلىك قاتارلىق جەھەتلەردىن ئوخشاشلىققا ئىگە. سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئاساسەن بىر خىل بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، تۈرلۈك ۋارىيانتلاردا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ سان ۋە ساپاسىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ ۋە بىر - بىرىدىن مۇشۇ جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ.

تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە سىمانتىكىلىق بەلگىلىرى بار. مۇشۇ بەلگە-

لەرگە قاراپ ئۇلار باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

فونېتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن تۈركى تىللارغا جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس تۆپ سۆزلەر ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلىنىپ ئوتتۇرىسىدا سوزۇق، ئاخىرىدا ئۇزۇك تاۋۇش كېلىدۇ. مەسىلەن، باش، كۆز، قول، تىل، بىل، قىز، تاغ، تاش، كۆك ۋە باشقىلار. ئوۋ، ئوي، ئۆز، ئاز، ئانقا ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان سلازلەر كەم ئۇچرايدۇ، شۇنىڭدەك تۆرت، تارت، ئارت، ئالت، ئاست، ئۈست قاتارلىق سۆزلەرگە ئوخشاش سۆز (بوغۇم) ئاخىرىدا ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش قاتار كېلىش ئەھۋالىمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ.

تۈركى تىللارغا جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر مورفولوگىيىلىك جەھەتتىن ئاساسەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن، باغ، تاغ، بار، بىل، بىز، سىز، باس، قال، تىل، بول، بوش، داغ، دان، كىر، تۇر، مالڭ، يۇر، كەل، يات، مەن، سەن، يەم، ياز، يىل، ئاي، كۈن، كەچ، قول، پۇت، تاش، تېز، توز، سۇ، چەك ۋە باشقىلار.

سۆز تۈرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى مورفېمىلار ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن، لىق، لىك، چان، چىل، لا، لە، غا، دىن، نىڭ، دا، نى، داش، ما، سە، خىن، گەن، كى ۋە باشقىلار.

تۈكى تىللارغا ئومۇمىي بولغان ۋە لۇغەت تەركىبىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلدۇرغان سۆزلەرنىڭ كۆز قىسمى كۆپ مەنىلىك بولىدۇ. مەسىلەن، باش، كۆز، بۇرۇن، ئال، سال، باس، كەچ، ئاچ، چەك، يۇز، باق ۋە باشقىلار.

5. چەت ئەل تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسى ئۆزىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيى ئاساسىدا ئۆسۈپ، تەرەققىي قىلىپ، تاكامۇللىشىپ، بۈگۈنكى دەرىجىسىگە كېلىپ يەتتى. تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسى تەركىبىدە ئۇيغۇر تىلىغا جۈملىدىن تۈركى تىللارغا ئومۇمىي ياكى خاس سۆزلەردىن باشقا تارىختىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر، دىنىي ۋە مەدەنىيەت، سودا ـ ئالاقە جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلەر تۈپەيلىدىن باشقا خەلقلەر تىلىدىن بولۇپمۇ ئەرەب، پارس تىللىرىدىن جۈملىدىن، خەنزۇ، رۇس خەلقلىرى تىللىرىدىن ھەمدە خەلقئارا سۆز ـ ئاتالغۇلاردىن قوبۇل قىلىنىپ يېتىلىش تارىخىي جەريانىدا بىر تەرەپتىن ئۆزىدە قەدىمدىن بار بولۇپ كېلىۋاتقان سۆز بايلىقى ئاساسىدا، ئىككىنچى تەرەپتىن باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن سۆزلەر ھېسابىغا بېيىدى، راۋاجلاندى، بۇنداق سۆزلەر تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش بىلەن ئۆزىمىزنىڭ تىل بايلىقىمىزغا ئايلاندى ۋە لۇغەت تەركىبىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئىگىلىدى.

ئۇيغۇر تىلىغا چەت ئەل ۋە باشقا مىللەت تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر تارىختىن بېرى تۆۋەندىكىچە ئۇچ خىل يول بىلەن ئۆزلەشمەكتە.

(1) تەدرىجى ھالدا بىر ـ بىرلەپ كىرىپ ئۆزلەشكەن. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىـ

شىپ يېڭى شەيئى، يېڭى ۋەقە، يېڭى ھادىسىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئالڭ ـ تەسەۋۋۇرنىڭ ئىنچىكە، زىل ۋە مۇرەككەپلىشىشى بىلەن پەيدا بولغان سۆز ـ ئاتالغۇلار لۇغەت تەركىبىگە تەدرىجى ھالدا بىر ـ بىرلەپ قوشۇلدى، تىلىمىزدىكى بىر قىسىم ئەرەب، پارس، خەنزۇ ۋە رۇس تىللىرىدىن كىرگەن بىر مۇنچە سۆزلەر شۇنداق يول بىلەن كىرىپ، ئۆزلىشىپ ئومۇملىشىپ كەتكەن.

(2) تۈركۈملەپ كىرىپ ئۆزلەشكەن. مۇنداق ئۆزلىشىش خەلقىمىزنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىكى مۇستەھكەم دوستلۇق، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى، دىنىي ئېتىقاد قاتارلىق مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، بۇنداق ئۇسۇل بىلەن كىرگەن سۆزلەرمۇ ئۆزاق دەۋرلەر مابەينىدە تەدرىجى ھالدا ئۆزلىشىپ، ئومۇملىشىپ كەتكەن.

(3) كۆپ مىقداردا ۋە ساھەلەر بويىچە كىرىپ ئۆزلەشكەن. مىللەتلەرنىڭ يېقىن دوستلۇقى، يېقىن مۇناسىۋىتى، پەن ـ تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئورتاق گۈللىنىشكە قەدەم قويۇش نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئومۇملىشىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پەن ـ تېخنىكىغا ئائىت بىر قىسىم سۆز ۋە تېرمىنلار ئەنە شۇنداق ئۇسۇل بىلەن كىرىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتقان. مەلۇمكى بىر تىلدىن ئىككىنچى بىر تىلغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئەسلى تىلدا قانداق بولسا، شۇنداق ئۆزلىشىۋەرمەيدۇ. تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنى ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلىرى ۋە تەلەپپۇز ئۆلچەملىرى باشقا تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆزىگە بوي سۇنۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۇنىڭ ئىچكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلگەن سۆز ۋە ئاتالغۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. تىل قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان سۆزلەر شۇ تىلنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق قىسمەن ئۆزگىرىشكە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئەسلىدە ئەرەب تىلىدا چاھارشەنبە، پەنجىشەنبە شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا چارشەنبە، پەيشەنبە دەپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان، شۇنىڭدەك خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «مېنلىيەنزى بەندىڭ، لازى» سۆزلىرىمۇ «مىلەڭزە، بەلدىڭ، لازا» تەرىقىسىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ قالغان. جۇملىدىن ئەرەب، پارس ۋە رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ـ ئاتالغۇلار ھەمدە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ـ ئاتالغۇلار ھەمدە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە تەلەپپۇز ئۆلچەملىرىگە بوي ـ سۇنۇرۇلغان ھالدا قوللىنىلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، ئەرەب، پارس، خەنزۇ، رۇس ۋە باشقا مىللەت تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۆزلىشىش دەرىجىسىگە ۋە قوللىنىش دائىرىسىگە قاراپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز سۆزى سۈپىتىدە قوللىنىلماقتا. بەزىدە سۆزلەر ئۆزۈندىن بېرى قوللىنىلىش جەريانىدا پەرق ئەتكۈسىز ھالەتكە كېلىپ قالغان.

(1) پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان سۆزلەرمۇ خېلى بار، ھازىر ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز سۆزلىرى قاتارىدا تۇرمۇش ئۇچۇن ئېھتىياجلىق ۋە زۆرۇر بولغان چۈشەنچىلەرنى جۇملىدىن كوتكىرىت ۋە ئابستراكت مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئەڭ نازۇك مەنىۋى تۇسلەرنى بايان قىلىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. سىياسىي، ئىلمىي ۋە پەننىي ئاتالغۇ سۇپىتىدە ئەمەلىيەتتە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، داستىخان، گەدەن، نەي، دۇتار، ساتتار، سۇناي، دەرەخزار، گۇلشەن، گۇلزار، چوپان، ساتىراچ، نۇقسان، ۋەتەنپەرۋەر، نامزات، رەھبەر، پېشقەدەم، پىشايۇان، پەستاق، ساز، ۋەتەنپەرۋەر، نامزات، رەھبەر، پېشقەدەم، پىشايۇان، پەشتاق، ساز، سازەندە، موزدۇز، ھۇنەرۋەن، بەلەن، دۇشمەن، دائىرە، سودىگەر، مىسكەر، زەگەر ۋە باشقىلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بىلەن بىر قاتارىدا شۇ سۆزلەر بىلەن ئوخشاش مەنە ئىپادىلەيدىغان ئەسلى ئۇيغۇر سۆزلىرى بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، كۆك ـ ئاسمان، كۇن ـ قۇياش، بۇلاق ـ چەشمە، پۇتاق ـ شاخ، ماڭلاي ـ پىشانە، قول ـ دەستە، كالپۇك ـ لەۋ، ئالتۇن ـ تىللا ـ زەر، ياياق ـ پىيادە، چىچەك ـ گۇل، تاتلىق ـ شېرىن، ئوي ـ خىيال، كوچا ـ كوي، خانە ـ ئۆي، دەرەخ ـ ياغاچ، دوست ـ ئاغىنە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پارس تىلىدىن كىرگەن ئىسىملار: ئابروي، ئاھاڭ، ئەسكەر، ئاۋاز، باھار، باھادىر، بەندە، بىدە، چىمەنزار، چارە، جاي، جان، جانجان، جاڭجال، جەڭ، دان، دارامەت، دەرد، دەريا، دەرۋازا، دەشت، دىۋار، دىل، دوست، دۇم، پەرزەنت، گۇرۇھ، ھەپتە، ھامىام، ھەممە، ھەمراھ، يەكۇن، كارخانا، مەيدان، مېۋە، نابۇت، نەمۇنە، نەشپۇت، پاناھ، پايتەخت، پەرۋىش، پىشانە، پىسەنت، پۇل، نام، قەھرىمان، روشەن، سەۋدا، سەھەر، شەرمەندە، تەخت، ئۇستاز، خۇددى، خۇرسەن، زامان، زار، زور ۋە باشقىلار.

پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا، پەقەت ئىسىملارلا كىرىپ قالماي، بەلكى رەۋىش، سۇپەتكە ئوخشاش سۆزلەر شۇنىڭدەك بى، نا، داش، كەش، كارانە، پەرۋەر، پەز، ۋەن (بان). نەما، سىمان، خانە، گوي، ھەم، كەم، پەرەست، خور قاتارلىق قوشۇمچىلارمۇ كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن. شۇنىڭدەك بۇنداق سۆزلەر بىلەن مورفولوگىيىلىك قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ يېڭى سۆز ۋە ئاتالغۇلار ياسالغان. مەسىلەن، شەخس نامىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان «چى» قوشۇمچىسى بىلەن «جەڭچى»؛ نەرسىنىڭ بەلگىسىنى ۋە نامىنى، ياسىغۇچى «لىق، لىك» قوشۇمچىسى بىلەن «مەردانىلىق، قەھرىمانلىق، شاتلىق، خوجىلىق» ۋە كەسپ ئىسىملىرىنى ياسىغۇچى «چىلىق» قوشۇمچىسى بىلەن «چارۋىچىلىق، خۇرسەنچىلىك»؛ كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى «چە» بىلەن «كىتابچە، بەلچە»؛ رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىق، لىك» مورفېمىسى بىلەن «ناملىق، خۇرسەنلىك» ۋە باشقىلارغا ئوخشاش سۆزلەر ياسىلىپ، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى تېخىمۇ بېيىغان.

(2) ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە ئەرەبچە سۆزلەرمۇ خېلى سالماقنى

ئىگىلەيدۇ. بۇنداق سۆزلەر مەنە جەھەتتىن كۆپرەك ئابستراكت مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆزلەر كۆپرەك ئىسىم ۋە سۈپەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق سۆزلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەر قوشۇلۇپ ستاتىستىكىلىق يول بىلەن پېئىللار ياسىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئىلھام بەرمەك، تەسىلىم بولماق، مەغلۇپ قىلماق، ئىمزا قويماق، تەستىق سالماق، ۋەقە بولماق، زايە كەتمەك، ۋاپات بولماق، ھايات بولماق، ئىززەت قىلماق ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن ئىسىم تۈركۈمىگە مەنسۇپ سۆزلەر: ئەدەبىيات، ئادەم، ئاھالە، ھارۋا (ئارابە)، ئەرباب، ئاساس، ئەسۋاب، ئەتراپ، ئوقەت، ئاخبارات ئاخىر، جەمئىيەت، جازا، جۇملە، دائىم، دائىر، دەرىجە، داۋام، دۆلەت، داھى، دىققەت، ئەھلى، پائالىيەت، پەن، پەقەت، غەيرەت، غەلىبە، ھۇجۇم، زەربە، ھادىسە، ھايات، ھاكىمىيەت، مىللەت، مەسئۇلىيەت، مۇددەت، مۇسابىقە، مۇھەررىر، قەلەم، مەكتەپ، مۇئەللىم، مەشق، مېھنەت، قانۇن، قارار، رەئىس ۋە باشقىلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «يې، ۋى» دىن ئىبارەت سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار-نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەر ۋە «ئەن» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان رەۋىشلەرمۇ خېلى بار، مەسىلەن، ئاساسىي، ئىنقىلابىي، ئىقتىسادىي، مەنىۋى، خىمىيىۋى، تەبىيىۋى، ئىلمىي، نەزىرىيىۋى، ئاممىۋى، پەخرىي؛ ئاساسەن، بەزەن، نىسبەتەن، قىسمەن، شەخسەن، ئومۇمەن ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا تىلىمىزغا ئەرەب تىلىدىن «بەلكى، ئامما، لېكىن، ۋە، ۋەھالەنكى» قاتارلىق باغلىغۇچى سۆزلەر كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن.

ئەرەپ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن سۆزلەر خۇددى پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىغا خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ، يېڭىدىن - يېڭى سۆزلەر ياسىلىپ، لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشتا زور رول ئوينىغان. پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر كۆپىنچە دىنىي مۇناسىۋەت ۋە ئەدەبىيات ئارقىلىق كىرگەن بولۇپ، تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش بىلەن، تىلىمىزنىڭ زىل ۋە ئىنچىكە، مۇرەككەپ، مەنىۋى تۈسلەرنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئاشۇرغان.

(3) خەنزۇ تىلىدىن بىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان خەنزۇ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى، بۇ مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك كۆزگە كۆرۈندۇ. خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان بىۋاستە ئارىلىشىش، بىللە ياشاش نەتىجىسىدە خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە تەدرىجى ھالدا خېلى نۇرغۇنلىغان سۆز - ئاتالغۇلار كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىن ئىككى مىللەت ئالاقىسىنىڭ تېخىمۇ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كۆپلىگەن سۆز - ئاتالغۇلار كىرىش بىلەن بىللە تەرجىمە ۋە باشقا ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا بىر مۇنچە تۈراقلىق ئىبادىلەر ھەتتا ماقال - تەمسىللەر كىرىپ ئۆزلىشىپ قالدى. بۇ بىر ئىجابىي ئامىل بولۇپ ئۇيغۇر

تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپقتا. ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن مۇنداق سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، مۇنداق سۆزلەر جەمئىيەت ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە يېزا ئىگىلىك، مەمۇرىيەت، ئائىلە ھاياتى، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، سودا ـ سېتىق، ھەربىي تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق ھەر خىل ساھەلەرگە ئائىت شەيئى، نەرسە، ھادىسە چۈشەنچىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ۋاڭ، غاڭزا، دادۇ، جادۇ، داڭ ـ داڭلا، داڭ ئۇرماق، داڭزا، داچەن، جىك، جىكلا، جىكلوما، يۇتازا، جوزا، لەڭمەن، لەڭغۇڭ، جۇڭگو، يايى، دوتەي، يامۇل، ياڭزا، كاڭ، پەن، بەندىك، ساڭزا، سەي، تاڭگا، تاڭسىر، خوخەنزە، خوشاڭ، خاسىك، چاي، چەڭزە، چۇسى (چۆچۇن)، شاڭيۇ، شىك، سولا، مانتا، ساڭ، شەڭگەن، لوزۇڭ، پىنتوزا، لوبۇ، بەدەي، چىكسەي، جوسەي، جاڭجۇڭ، ياڭيۇ، گازىر، گەڭزە، دەڭ ۋە باشقىلار.

خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر جانلىق تىلمىزدىلا كەڭ قوللىنىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ خېلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا خەنزۇچە سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئاھ، خېنىم داگەنزىدە،
داسىلەڭ جۇلار قېنى؟
شول ھاراق، شۇل جوزىدا،
بەن جىك يىدارۇلار قېنى؟
يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
ئېگىز قارىغاي چەڭزە.
يامۇلنى تېشىپ قاچقان،
سادىر ئۆزى خوخەنزە.

بۇ مىساللار ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇچە سۆزلەرنىڭ كەڭ تارقىلىپ، چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خەنزۇ خەلقى بىلەن بولغان سوتسىيالىستىك مىللىي مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن ـ مەدەنىيەت، كۈندىلىك تۇرمۇش ساھەلىرىدە خەنزۇ تىلىدىن تىلمىزغا يېڭىدىن ـ يېڭى سۆزلەر قوبۇل قىلىنىپ، بىر مۇنچىلىرى، ئومۇمىي خەلقىمىزگە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇپ، ئۆزلىشىپ كەتتى، بىر مۇنچىلىرى بولسا، داۋاملىق ئۆزلىشىپ كېتىۋاتماقتا. مەسىلەن، داشۇ، جىكلى، چاڭجاڭ، لۇشيەن، گۇڭشي، دادۇي، شاۋدۇي، سىنبىك، تەنپەن، پىنپەن، تۇڭ ۋە باشقىلارغا ئوخشاشلار.

(4) رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

تارىختىن بېرى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى قېرىنداش تۇركى خەلقلەر بىلەن بولغان، مەدەنىيەت سودا ـ ئالاقە ۋە باشقا تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تىللىرىغا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر مۇنچە سۆزلەر ئۇلارنىڭ تىللىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغىمۇ كىرىپ ئۆزلەشتى، بۇ سۆزلەرنى دەۋر ئېتىبارى بىلەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن.

بىر قىسمى ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن جانلىق تىل ئارقىلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر. مەسىلەن، پەتنۇس، ساماۋەر، پۇت، بوتۇلكا، مەش (پېچ) چىت، ئىستاكان، تېرىكە، پەلتۇ، يەرمەنكە، قېرىنداش، بومازى، شاتلانكا ۋە باشقىلارغا ئوخشاش. يەنە بىر قىسمى ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىن، پەن ـ تېخنىكىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە تۈركۈملەپ، ساھەلەر بويىچە ئومۇميۈزلۈك كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر. بۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئەينەن قوبۇل قىلىنغان، بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئاساسەن ئاز ـ ماز ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ قوبۇل قىلىنغان. بۇنداق سۆزلەرنى تۆۋەندىكىدەك توققۇز ساھەگە بۆلۈش مۇمكىن:

1. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ساھەگە ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: كوممۇنىست، پارتىيە، سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم، دېموكراتىيە، پرولېتارىيات، ئېكسپىلاتاتسىيە، دىكتاتۇرا، ئېنىرتسىئونال، كومىتېت، ماركسىزم، لېنىنىزم، سوۋېت، پومېشچىك، ئوبېكتىپ، سۇبېيكتىپ، ئابستراكت، كاتېگورىيىگە، ماتېرىيالىزم، ئىدېئالىزم، مېتافىزىكا، رېئال، كاپىتالىزم، بۇرژۇئازىيە، كاپىتال، كاپىتالىست ۋە باشقىلار.

2. سانائەت تەرەققىياتىغا ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: پۇروكات، نېفىت، ئېلكېتر، ئىستانسا، سىمونت، ئالىيۇمىن، مېتال، رودا، تۇرۇبا، ئىستولبا، ستانوك، كالتسىي، كاۋچۇك، پويىز، ژوگزال، رېلىس، شىپال، ژاگون، سوستاپ، ئىنژېنېر، تېخنىكا، مېخانىك، تېخنىك، راكېتا، تانكا، ئاۋتۇماتكا، نېكىل، ماتور، ئاپتوۋۇز، ئاپتوموبىل، ماشىنا، ماتروس، پاراخوت، زاۋۇت، فابرىكا، ئايروپىلان، تراموۋاي، تراللىبۇس، ئېلېكترو-روۋۇز، مېتاللورگىيە، كومبىنات ۋە باشقىلار.

3. يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: كۇمبايىن، تراكتور، سيالكا، پومپا (سۇ پومپىسى) ۋە باشقىلار.

4. مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: كونسېرت، تىئاتر، دراما، لېكسىيە، كونسپېكت، ژۇرنال، گېزىت، خور، ئورکىستېر، موزىي، ساناتورىيە، كىنو، پوئېما، رومان، پوۋېست، ئوپېرا، ئوبراز، مۇزىكا، پېرسۇناژ، كومپا-زىتور، كافېدرا، سىنفونىيە، فىلىم، رايال، دوختۇر، فاكۇلتېت، پروفېسسور، دوت-سېنت، لېكتور، سوفلېر، لابراتورىيە، ئېنستىتۇت، پارتا، دوسكا، پوئېزىيە، پوروزا، ئارتىست ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

5. پەن ـ تېخنىكىغا دائىر سۆز ـ ئاتالغۇلار: ئاكادېمىيە، ئالفاۋىت، ئاخىئولوگىيە، گراماتىكا، گرادۇس، تېمپېراتۇرا، دىئالېكتىكا، دىئاكېكت، ئېنېرگىيە، ئېنېرتسىيە، زوئولوگىيە، بىئولوگىيە، ماتېماتىكا، خىمىيە، فىزىكا، ئاكادېمىك، ماتېرىيالىزم، ئىدە-يە، مېخانىزم، ناسوس، رادىئو، تېلېۋىزور، تېلېۋىزىيە، ترانسفورماتور، ترانسپورت، ئېلېكترون، پلۇس، مىنۇس، فونېتىكا، لېكسىكولوگىيە، مورفېما، فونېما، سنتاكسىس ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

6. ھەربىي ۋە تەنتەربىيە ئىشلىرىغا ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: كوماندىر، شتاب،

نوفتسېر، گېنېرال، ئاكوپ، فرونت، گىرانات، ئوپېراتسىيە، رازۋېتكا، لېنىيە، پارول، ۋاسكىتبول، ۋالىبول، پۇتبول، گىمناستىكا، ئىشتانكا، تورنىك، پىلىموت، ماۋزۇر، كاتۇشا، رادار ۋە باشقىلار.

7. سودا ۋە-مالىيە ئىشلىرىغا ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: ماگىزىن، بوفىت، يەرمەنكە، بانكا، ئوبوروت، كرېدىت، ۋېدىموس، بوغالتېر، كاسىر، كاسسا، يانكىر، كىرىزىس ۋە باشقىلار.

8. بىناكارلىق ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا دائىر سۆز ـ ئاتالغۇلار: كىران، ئاسفالىت، قانال، ئارخىتېكتور، زال، قۇلۇپ، بالكون، بېتون، سېمۇنت، لېپىت، رېشاتكا ۋە باشقىلار.

9. ئوزۇق ـ تۇلۇك، كىيىم ـ كېچەك ۋە تۇرمۇشقا دائىر سۆز ـ ئاتالغۇلار: كىران، ئاسفالىت، قانال، ئارخىتېكتور، زال، قۇلۇپ، بالكون، بېتون، سېمۇنت، لېپىت، رېشاتكا ۋە باشقىلار.

9. ئوزۇق ـ تۇلۇك، كىيىم ـ كېچەك ۋە تۇرمۇشقا دائىر سۆز ـ ئاتالغۇلار: پەلتو، شارپا، كاستۇم، بۇرۇلكا، گالاستۇك، پوپايكا، يوپكا، كوپتا، رۇباشكا، مايكا، باسنۇشكا، شىبلىت، بەتىنكە، بولكا، كەمپىت، پېچىنە، پىرەندىك، مەنپەسى، ۋازا، تورت، پېۋا، ماروژنى، كونسېرۋا، ۋېنو، ئۇستەل، دۇئان، ساپا، ئىشكاپ، گارنىز، گىرپلكا ۋە باشقىلار. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىر قاتاردا پەن ـ تېخنىكا ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققي قىلدى. ئىلىم ـ پەننىڭ ھەر بىر ساھەسى ۋە ئۇنىڭ ھەر بىر تارمىقى ئۆزلىرىگە خاس ئاتالغۇلارغا ئىگە بولدى. پەن ـ تېخنىكا ۋە ئىلىمنىڭ ھەر بىر تارمىقىغا ئائىت، ئاتالغۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تىللىرى ئارقىلىق خەلقئارا تىللاردىن، يەنى يۇنان، لاتىن، ئىنگلىز، نېمىس، ئىتالىيان، پولەك، گوللاندىيە ۋە ئىسپان تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، ئىدىيە، كافېدىرا، لېكسىكا (يۇنان) تىلىدىن)؛ دېكتاتۇرا، ئوپېراتسىيە، فورمۇلا، پرولېتارىيات، سوتسىيالىزم (لاتىن تىلىدىن)؛ ۋوگزال، ۋاگون، رېلىس، ئاپتوۋوز، ۋالىبول (ئىنگلىز تىلىدىن)، ئوردېن، گالىستۇك، فورمات، كىران (نېمىس تىلىدىن)؛ ماندالىن، ئوپېرا، ئوفىتسېر، باتكا، (ئىتالىيان تىلىدىن)؛ كاتلىت، كەمپىت (كونفىت)، ناپتالىن، تىرىكە، كاستوم (فرانسۇز تىلىدىن)؛ ماتروس، رول، بۇرۇلكا (گوللاندىيە تىلىدىن)؛ گىتار، لىمون، بانان، كاراپ (ئىسپان تىلىدىن)؛ كوپتا، بولكا، پىلاتى، يوپكا، خەرىتە (پولەك تىلىدىن) قوبۇل قىلىنغان.

6. ئىنتېرناتسىئونال سۆزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا ئومۇميۈزلۈك، بىر خىل مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس، ھەرقايسى ئەللەر تىللىرىدا ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا بىر خىل مەنىدە قوللىنىلىدىغان ۋە يېڭى تېخنىكىنىڭ بارلىق تارماقلىرىغا ئائىت بولغان سۆز ـ ئاتالغۇلار ئىنتېرناتـ

سىئونال سۆزلەر دەيىلىدۇ. مەسىلەن، تونىنا، تونناژ، ئوتوپىيە، تانكا، كومبايىن، تېلې-فون، تېلېگراف، تۇرۇبا، يۇمۇر، بولشۆۋىك، سوۋېت، سافا، مېتر، ژېتامىن، پېنسىل-لىن، ماتور، ئاپتوموبىل، ئايروپىلان، رېنتگېن، دوكتۇر، ئاكادېمىك، ماگىستىر، باكلاۋىر ۋە باشقىلار.

بەزىلەر ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرىنى رۇس تىلى دەپ قارايدۇ. مۇنداق قاراش توغرا ئەمەس. مۇنداق قاراش ئوقۇشماسلىقتىن كېلىپ چىققان. ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرى دۇنيا-دىكى ھەر خىل تىللاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ تىل تەرەققىياتىنىڭ بۇگۈنكى باسقۇچ-ىدا، پۈتۈن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ ئورتاق تىل بايلىقى بولۇپ قالدى. ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرى ھىند - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇگۈنكى دەۋردە پۈتۈن تىلىدىمۇ، ھەرقايسى پەن ۋە ئۇنىڭ تارماقلا-رىدا كەڭ قوللىنىلماقتا. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتماقتا.

ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرىنىڭ تىلىمىزدىكى مىقدارى خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئاساسەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن - تېخنىكا، مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىت سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرى ئاساسەن يۇنان (گىرىك) ۋە لاتىن تىللىرىدىن ۋە بەزىلىرى رۇس ۋە ئىنگلىز تىللىرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ تىللار ئىچىدىكى بەزى سۆز - ئاتالغۇلار ھەتتا قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرلىكتە قوبۇل قىلىنغان.

بىر قىسىم ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرى يۇنان ۋە لاتىن تىللىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆزلىشىپ، ئىشلىتىلىش جەريانىدا، بۇنداق سۆزلەردىن تىلىمىزنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا يېڭى - يېڭى ياسالما سۆزلەرمۇ ياسالماقتا. مەسىلەن، سىت - كوممۇنىست - كوممۇنىستلىق، سوتسىيالىست - سوتسىيالىستلار، ئىزىم - كوممۇنىزم - كوممۇنىزمچى، كوممۇنىزمچىلار، ىك - سوتسىيالىستىك، كوممۇنىستىك ۋە باشقىلار. خەلقئارالىق سۆزلەر سىياسىي، ئىقتىسادىيەم پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىش، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىشىشىگە ئەگىشىپ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، ئۇنىڭ رولى بارغانسېرى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئېشىپ بارماقتا. بىز يەنىلا ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى ئۆز تىلىمىز ھېسابىغا بېيىتىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۆز تىلىمىزدا مەنىسى-نى تولۇق ئىپادىلىيەلمەيدىغان ئاتالغۇلارنى، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىغا ئائىت ئاتالغۇلارنى ۋە باشقا زۆرۈر ئاتالغۇلارنى خەلقئارالىق سۆز - ئاتالغۇلاردىن قوبۇل قىلىشقا بېتەرلىك ئېتىبار بېرىشىمىز لازىم. بۇنداق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر باشقا قېرىنداش تۈركى تىللار بىلەن قايسى جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە ۋە قايسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ؟

3. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە قانداق مىللەت ۋە ئەللەر تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار؟ ئۇلار قايسىلار؟

4. تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قانداق يول ۋە قانداق ئۇسۇل بىلەن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن؟

7 - §. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى - مەلۇم دەرىجىدە قېلىپقا چۈشۈپ، رەسمىيلەشكەن ۋە سىلىقلاشقان تىل. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر خەلقى دۆلەت ئورگانلىرىدا، ئىلىم - پەن، مەدەنىي - مائارىپ، مەتبۇئات، ئەدەبىيات - سەنئەت، تەشۋىقات ۋە باشقا ساھەلەردە كەڭ تۈردە قوللىنىدىغان، خېلى دەرىجىدە راۋاج تاپقان بىر ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا دىئالېكت ۋە جانلىق تىل بىلەن ھەر خىل دەرىجىدە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ھەر دەۋرنىڭ سەۋىيىسىگە يارىشا مەزمۇن ۋە ساپا جەھەتتىن پەيدىنپەي ئۆسۈپ يېتىلدى.

مەلۇمكى «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئومۇمىي مىللىي تىلى» دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەنىسى ئوخشاش ئەمەس، ئەگەر ئەدەبىي تىل ئومۇمىي مىللىي تىلنىڭ ئىشلەنگەن، قېلىپلاشقان، ئىلمىيلاشقان تۈرى ھېسابلىنىدىغان بولسا، ئەمدى ئومۇمىي مىللىي تىل ئەدەبىي تىل بىلەن بىللە پۈتۈن دېئالېكتلارنى، جانلىق، تىلنى، تىلدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى ۋە دائىرىسى كەڭ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئومۇمىي مىللىي تىلىمىزنىڭ ئەڭ يۇقىرى شەكلى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەممىسىگە خىزمەت قىلىدۇ. دېمەك ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئومۇمىي مىللىي تىلىمىزنىڭ ھەممە سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك سۆزلىرى بىلەن ئىبارىلىرىدىن. ھەممىگە مەلۇم ۋە كۆپ قوللىنىدىغان مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بىلەن سىنتاكسىلىق تۈزۈلۈشلىرىدىن شەكىللىنىدۇ. ئۆزىنىڭ ئەۋرىشىملىشى، پىكىرنى ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىشقا قادىر ئىكەنلىكى ۋە بىر پۈتۈن تىل ئىگىلىرىنىڭ ھەممىسىگە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇشى جەھەتلىرىدىن قارىغاندا، ئەدەبىي تىل كىشىلەر ئارىسىدىكى ئالاقىلىشىشنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ ئۆزاق ۋاقىتلار داۋامىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ھەم ئومۇمىي خەلقىمىزنى قانائەتلەندۈرەلەيدىغان ئۆلچىمى ۋە قائىدىلىرى بولىدۇ. بۇ ئۆلچەم ۋە قائىدىلەر ئەدەبىي

تىلنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ، تېگىشلىك سۆزلەرنى تاللاش، گرامماتىكىلىق شەكىللەرنى مۇستەھكەملەش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. تەلەپپۇز ئۆلچەملىرىنى، توغرا يېزىش قائىدىلىرىنى بەلگىلەيدۇ.

ئادەتتە جانلىق ئەدەبىي تىل شەكلى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق نەرکىبى جەھەتتىن يازما ئەدەبىي تىل شەكلىگە نىسبەتەن مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. يازما ئەدەبىي تىل شەكلىدە ھەر خىل ئىلىم ساھەسىگە ئائىت ئاتالغۇلار ئاساسەن مۇھۇم مەنىدىكى خەلقئارا سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. جۇملىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئادەتتە مۇرەككەپ بولۇپ كېلىدۇ. جانلىق ئەدەبىي تىل شەكلىدە بولسا، ئادەتتىكى سۆزلەر، كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئائىت سۆز ۋە ئىبارىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. جانلىق ئەدەبىي تىل ئۇچۇن قەتئىي رەسمىلەشكەن سىنتاكسىلىق شەكىللەر بولۇشى شەرت ئەمەس. ھەتتا تولۇق بولمىغان جۇملىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ مۇمكىن، لېكىن شۆزلەشكۈچى شەخسلەر جانلىق تىلغا خاس باشقىچە قوشۇمچە ۋاستىلەر ياردىمى بىلەن، مەسىلەن، ئىشارەت، ئىنتۇناتسىيە، پائۇزا ۋە باشقا ۋاستىلەر ياردىمى بىلەن، مەسىلەن، ئىشارەت، ئىنتۇناتسىيە، پائۇزا ۋە باشقا ۋاستىلەر ياردىمى بىلەن ئۆز ئارا تولۇق چۈشىنىشەلەيدۇ. جانلىق تىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ئادەتتە، ئۆزئارا سۆھبەت، بىرەر نەرسە توغرىسىدىكى مۇھاكىمە؛ ئائىلە ئەزالىرى، تونۇش - بىلىش، يولداشلار ۋە خىزمەتداشلار ئوتتۇرىسىدىكى پاراڭ قاتارلىقلار ئەتراپىدا چەكلىنىدۇ. دوكلات، لېكسىيە ۋە مۇزاكىرىلەر تىلى جانلىق ئەدەبىي تىلنىڭ مۇرەككەپ شەكلى ھېسابلىنىدۇ. جانلىق ئەدەبىي تىلنىڭ مۇنداق تۇرى ئەدەبىي تىلنىڭ يازما شەكلى بىلەن يېقىنلىشىدۇ.

ھازىرقى زامان يازما ئۇيغۇر تىلى بىر نەچچە ئىستىلىستىكىلىق تۇركۈملەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار بەدىئىي ئەسەرلەرگە، ئىلمىي ئەمگەكچىلەرە، ئىش قەغەزلىرى ۋە ھەر خىل ھۆججەتلەرگە خاس ئىستىللاردىن ئىبارەت. بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ ئىستىلى ئۆز نۆۋىتىدە ھېكايىنىڭ ئىستىلى، ئوچېركنىڭ ئىستىلى، شېئىر ۋە داستانلار ئىستىلى قاتارلىق بىر نەچچە تۇرگە بۆلۈنىدۇ. ئەمما ئومۇمەن بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئاساسەن ئىككى تۇرلۇك ئىستىلىغا - نەسرى ئەسەرلەر ئىستىلى بىلەن شېئىرىيەت ئىستىلىغا بۆلۈنىدۇ. شۇنىڭدەك بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ ئىستىلى كۆپ ھاللاردا تامامەن باشقا ئىستىللارنىڭ مەسىلەن، ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. ئەمما باشقا ئىستىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرى مۇناسىۋەتلىك ساھەلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى يېتەرلىك خاراكتېرلاش، بەدىئىي يوسۇندا گەۋدىلەندۈرۈش مەقسىتى بىلەبلا قوللىنىلىدۇ.

بەدىئىي ئەسەرلەر ئىستىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئالدى بىلەن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇنىڭدا ھەشمەت، تەنتەنە، ھاياجان، جۇشقۇنلۇق خۇسۇسىيەتلەر ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر بەدىئىي ئوبرازنى روشەن گەۋدىلەندۈرىدىغان ئەڭ تەسىرلىك ۋە گۈزەل تىل ۋاستىلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك يېزىق تىلىمىز جەمئىيەت ھاياتىنىڭ قايسى ساھەلىرىگە خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ، بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان ئايرىم - ئايرىم ئىستىللارغا ئىگە. مۇشۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن تىل

مەسىلەر ئارىسىدىكى مۇھىم ئالاقە قورالى بولۇپ، ئەسىرلەر داۋامىدا خىزمەت قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى، مەلۇم ئىستىلىستىكىلىق قاتلاملارغا بۆلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەمەلىيەتتە قوللىنىش دائىرىسى جەھەتتىن بىردەك بولمايدۇ. بىر قىسىم سۆزلەر جەمئىيەت پائالىيىتىنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرىگە ئورتاق ھېچبىر چەكلەنمەستىن قوللىنىۋېرىدىغان بولسا، يەنە بىر تۈركۈم سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى مەلۇم ئىش ياكى پەن ساھەسىنىڭ ئەتراپىدا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن، گۈزەل ئەدەبىياتتا مەلۇم ۋەقەنى، نەرسىنى بەدىئىي يوسۇندا تەسۋىرلەش ئۈچۈن يازغۇچى ئوبرازلىق سۆز ۋە ئىبارىلەرنى ھەر خىل كىنايىلەر تۈرلىرىنى قوللىنىدىغان بولسا، بۇنىڭ ئەكسىچە ئىلمىي ئەسەرلەردە شۇ ئىلىم ساھەسىگە ئائىت ئاتالغۇلار، ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرى نۇرغۇن قوللىنىلىدۇ؛ ئىلمىي ئەسەرلەردە سۆزلەر يالغۇز بىرلا مەنىدە قوللىنىلىدىغان بولۇپ، بەدىئىي تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى (سىمىلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش، تەكرارلاش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، تەنە ۋە باشقىلار) كەم ئۇچرايدۇ.

دېمەك ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس قوللىنىش چېكى بار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ھەرقانداق شارائىتتا بىردەك ئىشلىتىلمەيدۇ. بەلكى شۇ سۆزنىڭ ئەتراپىتىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى بىلەن ماسلىشىپ، جىپسلىشىپ كېلىش شەرتىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدىكى سۆزلەر خۇددى مۇشۇ ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، يەنى كىشىلىك پائالىيىتىنىڭ قايسى ساھەسىدە كۆپرەك قوللىنىلىدىغانلىقىغا ۋە قايسى ساھەدە كەم ئىشلىتىلىدىغانلىقىغا قاراپ بىر نەچچە توپلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىستىلىستىكىلىق توپلام ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: 1) ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى؛ 2) جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر؛ 3) دىئالېكت سۆزلىرى؛ 4) كەسپىي سۆزلەر؛ 5) كونىرىغان سۆزلەر؛ 6) يېڭى سۆزلەر؛ 7) يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر؛ 8) ھەشىمەتلىك سۆزلەر.

1. ھازىرقى زامان سۆزلىرى، يېڭى ۋە كونىرىغان سۆزلەر

1. ھازىرقى زامان سۆزلىرى

تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر مەڭگۈ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات لۇغەت تەركىبىدە ئىككى جەھەتتە يۈز بېرىدۇ. بىرى، يېڭى سۆزلەر لۇغەت تەركىبىگە ئۈزلۈكسىز كىرىپ، ئۇنى يېڭى سۆزلەر بىلەن بېيىتىپ تۇرىدۇ. يەنە بىرى، لۇغەت تەركىبىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر كونىراپ، ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىپ تۇرىدۇ. تىلدا يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇپ تۇرۇشى، لۇغەت تەركىبىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئاساسىي ئېقىمى. كونىرىغان سۆزلەرنىڭ ئىستېمالدىن چىقىپ كېتىشى، سۆز تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھادىسىسى، لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردە يۈز بېرىدىغان بۇنداق كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارلىققا كېلىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنلىرى

بويىچە ئۆزگىرىش ياساپ، لۇغەت تەركىبىنى تەدرىجى ھالدا بېيىتىپ تاكامۇلاشتۇرىدۇ.

تىلدىكى كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى ئۇزۇن دەۋرلەر جەريانىدا بارلىققا كېلىدۇ. يەنى بىر خىل يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سۆز لۇغەت تەركىبى ئىچىدە تۇراقلىشىپ، ئومۇملاشقاندىن كېيىن كونىرىغان سۆزلەر ئۆز ئورنىنى يېڭى سۆزلەرگە بېرىپ، ئىستېمالدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇنداق ھادىسە ھەرگىز قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بارلىققا كەلمەيدۇ.

دېمەك، لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر ھەر قانداق بىر دەۋردە مۇددەت بويىچە تۇراقلىشىدۇ ھەمدە تۇراقلىشىشنىڭ دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىرى بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئاساسەن لۇغەت تەركىبىدىكى بۇنداق سۆزلەرنى (1) ھازىرقى زامان سۆزلىرى. (2) يېڭى سۆزلەر. (3) كونىرىغان سۆزلەر دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمۇ بۇنداق ھادىسىدىن خالى ئەمەس، ھازىرقى زامان سۆزلىرى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە تۇرغۇن ھالەتكە كەلگەن ۋە پۈتۈن خەلقىمىزگە ئومۇملاشقان سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەر ھەممە كىشىگە چۈشىنىشلىك، تونۇشلۇق بولىدۇ. لۇغەت تەركىبىدىكى يېڭى ۋە كونىرىغان سۆزلەردىن باشقا بارلىق سۆزلەر ھازىرقى زامان سۆزلىرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان سۆزلىرى لۇغەت تەركىبىدە ناھايىتى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىش بىلەن ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ لۇغەت تەركىبىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان بارلىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان بارلىق سۆزلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم، ھاۋا، سۇ، تاغ، دەريا، نان، گۆش، ئاش، گۈل، باغ، چايدان، يولۇاس، پىل، شاتۇتى، زىرائەت، قوي، كالا، ئولتۇر. ماڭ، تۇر، يات، يۈر، كۆر، قىزىل، گۈزەل، تېز، كونا، ئەسكى، ئون، يۈز، مىڭ، مەن، سەن، بىز، ئۇلار، ھارۋا، مەكتەپ، مۇئەللىم، كىتاب، تىل، دەرس، ئەسۋاب، كوممۇنىست، پۇقرا، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن ـ تېخنىكا، سەنئەت، ئەرتىس، جۇغراپىيە، خىمىيە، فىزىكا، ماتېماتىكا، گرامماتىكا، ئېنېرگىيە، توك، ئېلېكتر، سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم ۋە باشقىلار.

2. يېڭى سۆزلەر

يېڭى سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدە پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئاممىغا ئانچە تونۇش بولماسلىقتەك يېڭى تۇسكە ۋە يېڭىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. يەنى تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە تېخى تولۇق تۇراقلىشىپ بولمىغان، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئومۇملىشىپ بولمىغان، لۇغەت تەركىبىگە يېڭىدىن كىرگەن ياكى پەن ـ تېخنىكىنىڭ ھەر بىر ساھەلىرىگە يېڭىدىن كىرىپ ئۆزلىشىۋاتقان سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەر جەمئىيەتە پەيدا بولۇۋاتقان يېڭى شەيئى، يېڭى ھادىسە، يېڭى ۋەقە ۋە يېڭى نەرسىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالەم كېمىسى، ئون ئالغۇ، سىن ئالغۇ، سۇ رايى، ماگىستىر، باكلاۋىر، ماشىنا ئادەم، سۈنئى ھەمرا، ھاۋا ئوقۇرى، توك دوخوپكا، سۈلياۋ، نىلون، جىڭلون، قوزغىتىلغان نۇر، ئۆتكۈر پەن، توڭلاتقۇ (توڭلىتىش ساندۇقى)، كىر ئالغۇ (كىر يۇيۇش ماشىنى

سى) ، ئاۋاز ساندۇقى ۋە باشقىلار.

يېڭى سۆزلەر لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ، خەلق ئارىسىدا ئۆزلەشكەندىن كېيىن ئۇنىڭ يېڭىلىق ۋە ئومۇمىي خەلققە تونۇش بولماسلىقتەك خۇسۇسىيەتلىرى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلىشىپ بېرىپ ئاخىردا ھازىرقى زامان سۆزلىرىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىچىدە يازغۇچىلارنىڭ مەلۇم ستىلىستىكىلىق مەقسەت بىلەن ئىجاد قىلغان سۆزلىرىمۇ بولۇپ، مۇنداق سۆزلەرمۇ تەدرىجى ھالدا خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىپ، ئۆزلىشىپ، لۇغەت تەركىبىدە تۇراقلىشىپ، ھازىرقى زامان سۆزلىرىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ھاياتلىق ئۆتەر سەر ـ سەردەك①.

گويا كى ئۇچقان كەپتەردەك.

ئەلگە كەشپىيات قالدۇرساڭ،

چاقنار تارىخىڭ ئەخته‌ردەك. (ئابدۇكېرىم خېلىل)

بەزى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا خېلى ئۇزۇن زامان بولغان بولسىمۇ، ئىشلىتىلگەن ئەسەر بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق تىلىدا ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشلىتىلمەسلىكى مۇمكىن، بۇنداق سۆزلەرنى خەلق ئاممىسى يېڭى سۆز دەپ ھېس قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەنىلا يېڭى سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. مەسىلەن:

ئەتراپتىكى چېدىر ئىچىدىن،

ئاڭلىنىدۇ سەت قىيا ـ چىيا.

ئەسلىتىدۇ ئىت قاۋىشىنى،

«سامۇرايلار» كۇلكىسى گويا. (ئا. نازىرى)

3. كونىرىغان سۆزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ھازىر ئىشلىتىلمەس بولۇپ، قالغان كونىرىغان سۆزلەرمۇ خېلى بار. ئۇلارنى ئۆز خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تارىخىي سۆزلەر ۋە قەدىمكى سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1) تارىخىي سۆزلەر ـ بۇنداق سۆزلەر تارىختا مەۋجۇت بولغان شەيئى، ھادىسە، ۋەقە ۋە نەرسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بولۇپ، مەزكۇر سۆزلەر ئەينى زامانىدا ئىپادىلىگەن نەرسىلەر بۈگۈنكى دەۋردىكى ئەسلى تۈرمۇشىمىزدا مەۋجۇ بولمىغان، شۇنداقلا ھازىرقى تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىمۇ مەنداش سۆزلىرى يوق سۆزلەردۇر. مەسىلەن، شاتۇر، ئامبال، دوتەي، بەگ، شاخىيۇ، باخشى، كىنەز، ۋاڭ، پاششاپ، ئەئلەم، بارگاھ، لەشكەر، ئاتەشدان، مىرزا، مىراقول، مۇپەتتىش، قازى، سەردار، سەرراپ، مۇفتى، دوغا، مەپە، يامبۇ، تالىپ، مەدرىس، ياساۋۇل، باقاۋۇل، مەشقاۋۇل، مۇشاۋۇر، دىۋانبېگى، قۇر بېشى، ئۇمىد، گۇرزە، ئوقيا، سالغا، ساۋۇت، نەۋكەر، ئەڭگۈشتەر، جەندە، كۇلاھ، تۇتۇق، ھىراۋۇل، چورۇق ۋە باشقىلار.

① سەر ـ سەر ـ شامال مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

تارىخىي سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى - جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى، ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەر جەھەتتىن تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە ئىلگىرى مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن شەيئى ۋە نەرسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر يېڭى جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولمىغانلىقى ئۈچۈن تارىخىي سۆزلەر بولۇپ قالىدۇ.

تارىخىي سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىشتا ياكى تەرجىمە قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. ئۇنداق سۆزلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،

شاھ تۇرۇپتۇ شۇ سەھەر،
ئاڭلىماققا خۇشخەۋەر.
ئەۋەتىپ بىر ئامبالنى،
چاقىرىپتۇ رەمبالنى. (نۇر مۇھەممەت زامان)
سايلاردا تولا يۈرۈپ،
مەپكە سۇندىمۇ شەڭگەن.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
كۆڭلۈڭ تىندىمۇ شەڭگەن. (سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىن)

دېگەن مىسرالاردىكى «ئامبال، رەمبال، مەپە» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

2) قەدىمكى سۆزلەر - بۇنداق سۆزلەر كونىرىغان سۆزلەرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ تارىخىي سۆزلەردىن بەزى ئۆزىگە خاس بولغان خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. بۇنداق سۆزلەر ئىپادىلەيدىغان شەيئى، نەرسە، ۋەقەلەر بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە ئەمەلىي تۇرمۇشىمىزدا ھېلىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولىدۇ. شۇنىڭدەك بۇنداق شەيئىي ۋە نەرسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان يەنە بەزى مەنداش سۆزلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، چوپان - پادىچى؛ خوتۇن - ئايال؛ ئاغا - ئاكا؛ مەۋلەۋى، مەۋلانا - پەنلەر دوكتۇرى؛ دامولا - ماگىستىر، مۇتەخەسسىس؛ تىۋىپ - دوختۇر؛ مەدرىس - ئالىي مەكتەپ؛ پۇتۇكچى - مىرزا - كاتىپ؛ ئەملەش - داۋالاش؛ يېغا - دۇشمەن؛ يېغىلىق - ئۇرۇش؛ كۆدە - جۇسەي، ئەختەر - يۇلتۇز؛ ماھ - ئاي؛ سۇنگۇ - نەيزە؛ چېرىك - ئەسكەر؛ بۇدۇن - خەلق؛ بالىق - شەھەر ۋە باشقىلار.

مۇنداق سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىن چۈشۈپ قالغان سۆزلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئورنىدا دائىم ھازىرقى زامان سۆزلىرى ئىشلىتىلىدۇ. پەقەت تىلدا مۇئەييەن ئىستىلىستىكىلىق تۈسنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىنلا بەزى ئەسەرلەردە قەدىمكى سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. قەدىمكى سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى ئۇچ تۈرلۈك بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. دەۋر خۇسۇسىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن بەزى ئەسەرلەردە قەدىمىي سۆزلەر ئارقىلىق تارىخىي ئالاھىدىلىكلەر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن،

نۇر چاچار گويا قۇياش، ئالتۇن دوبۇلغا بېشىدا،

مۇز قىراۋىمۇ تەڭ كېلەلمەس يالتىراپ قۇياقتا.
مىنگىنى ھەر كۈنىگە مىڭ يول باسار ئەجدەر قۇلۇن،
نەچچە گەز قىزىل پۈپۈكلۈك سۈنگۈ تۇتقان قولىدا.
بۇ مىسالدىكى «دوبۇلغا، قۇياق، ئەجدەر، سۈنگۈ» سۆزلىرى قەدىمىي سۆزلەردۇر.

2. ئەسەر تىلىدىكى ئۇقۇمنى تەتەنىلىك، تەسىرلىك ۋە چوڭقۇر، ھېسسىياتلىق ئىپادىلەش يۈزىسىدىن قەدىمىي سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن،
جامالىڭ بەرگەندىمۇ رەڭ گۈل، شەپەقىنىڭ ھۆسنىگە،
بەرمىگىن مەيلىڭنى زىنھار - لاپ، كىبىرلەر ئىلكىگە.
نامۇ - شۆھرەت يەلكىنىدە ئاقما يەللەر ئۇرسىمۇ،
ئىنايەت قولىنى بەرگەن ئەلنى سېلىپ رەنجىگە.
«تۇرپان ئەدەبىياتى ژۇرنىلى» (ئابلا يۈسۈپ)

بۇ مىسالالاردىكى «ئىنايەت - (مېھرىۋانلىق)، زىنھار - (ھەرگىز)» دېگەن سۆزلەر قەدىمىي سۆزلەردۇر.

3. مەسخىرە قىلىش، كەمسىتىش، ھاقارەت ۋە دوق قىلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق تۈس مۇنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ بەزىدە قەدىمىي سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، مەردۇت، خېنىم، غوجام، شاھزادەم، مۇرىت، بىگىم، دەللال جادى، دەللە، كاززاپ، جىن - شايتاتۇن، ئالۋاستى ... دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن؟
2. ھازىرقى زامان سۆزلىرى قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
3. يېڭى سۆزلەر ۋە كونىرىغان سۆزلەر قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
4. كونىرىغان سۆزلەر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، مەسىلەن قانداق؟
2. ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى، دېئالېكت سۆزلىرى ۋە كەسپىي سۆزلەر
1. ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى ۋە گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئاساسلىرى قەدىمكى دەۋردىكى ۋە مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدىن بۇيان قوللىنىپ كەلگەن. ئەسەرلەردىن بۇيان تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدە كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر بولدى، تىلىمىزنىڭ گراماتىكىسىدىمۇ كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر بولدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىي ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى، دېئالېكت سۆزلىرى ۋە كەسپىي سۆزلەردىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك سۆزلەر توپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى خەلقىمىزنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق، تونۇش بولغان ۋە ئومۇمىي

خەلق ئارىسىدا مەنىلىرى بىرلىككە كەلگەن، پۈتۈن خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك ھاياتىدا بىردەك قوللىنىدىغان سۆزلەردۇر.

ئومۇمىي خەلق سۆزلىرىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى شۇكى، ئۇ تۇراقلىق بولىدۇ، ئومۇمىي بولىدۇ ۋە بىرلىككە كەلگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ سۆزلەرنىڭ ئۇنداق خۇسۇسىيەتلىرى نىسبىي بولىدۇ. مەسىلەن، ئومۇمىي خەلق سۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى قىسمەن كىشىلەر تولۇق چۈشەنمەسلىكى مۇمكىن، قىسمەن سۆزلەر تۇراقلىق بولماسلىقى مۇمكىن ياكى مەلۇم رايوندىكى كىشىلەرگە نامەلۇم بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا بۇنداق سۆزلەر رايون ۋە جەمئىيەت قاتلاملىرىنىڭ ھەممە ئىجتىمائىي ساھەلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇ سۆزلەر مەيلى دېھقانغا، مەيلى ئىشچىغا، مەيلى زىيالىلارغا، مەيلى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىغا بولسۇن، ھەممىگە بىردەك چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

2. دىئالېكت سۆزلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتۈن تارىخىي جەريانىدا، قانچە ـ قانچىلىغان ئەۋلادلار تەرىپىدىن يارىتىلغان، ئىشلىتىلگەن ۋە راۋاجلاندۇرۇلغان. ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان مەيلى قانداق ئىجتىمائىي تەبىقىلەرگە، سىنىپلارغا بۆلۈنگەن بولسۇن، ھەر خىل زامانلاردا ياشىغان بولسۇن، ئومۇمىي خەلق ئۈچۈن ئوخشاشلا خىزمەت قىلىپ كەلدى. شۇنىڭدەك ئۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلىغان ھالدا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە ئومۇمىي خەلق ئۈچۈن ئورتاق بولغان بىر مۇكەممەل، باي تىلغا ئايلاندى. لېكىن ئۇيغۇر تىلىمۇ باشقا تىللارغا ئوخشاش بىرمۇنچە شۆھە ھەم دىئالېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

مەلۇم رايون دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدىغان، مەلۇم جايدىكى كىشىلەر چۈشىنىپ ئومۇمىي خەلق ئانچە چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان، مەلۇم يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان سۆزلەر دىئالېكت سۆزلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. دىئالېكت سۆزلىرى دىئالېكت رايونلىرىنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم كىچىك رايونلارنىڭ يەرلىك شۇنىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەن لۇغەت تەركىبىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن:

چامچا (كۆينەك)، سېكىلەك (چوكان)، تىرخا (بېلىجان)، ساقاق (ئىشەك)، گۆلمە (بېلىقچى توري)، كۈلۈگەش (شولا)، جۈلاق (ھىلىگەر، نەيرەڭ)، ئۇنۇ (ئويلىماق)، قۇرتقا (مومۇ)، ئولپاق (قۇلاقچا)، تەلپەك (تۇماق)، زىرىپ (زىل ئادەم)، پالتۇك (كەشە قويىدىغان جاي)، ۋادىك (بالا ياغاچ)، كاساڭ (تەڭنە)، مەيزاپ (مۇسەللەس)، ئېغىزمان (جاۋغاي)، زال (گەپ ئۆتمەس ئادەم)، خىڭ (ئۆزىنى ئۇپراتمايدىغان ئادەم)، پۈلۈق (كىچىك سۇەت)، قوغاچ (ئۇستى ئوچۇق نو)، پوپاي (سىمىز، پاكار ئادەم)، سىرتىق (خەۋەر)، ئۆڭگىلەك (يوچۇن). ئورۇنجا (پايتىما)، سۇنۇ (غەلىتە)، شونۇر، قىماق (ئەجەپلەنمەك)، كۆجۈم (ئاۋات، توپلاشقان)، سارىغۇچ (رۇمال)، شىراغۇل (گەپ ئۆتمەس)، سۇتۇق (ئاھاڭ، كۈي)، شۇمچى (كوز ـ كوزچى، رامچى)، سارسىماق (دۇچكەلمەك)، لوپپۇس (تونۇر) سىن (چىراي، شەكىل)، قودامساق (كونا، قەدىمى)

، ئوتىچى (تىۋىپ)، چىلاڭغىراش (چىپ ـ چىپ تەرلەپ كەتمەك)، كۆلۈك (يۈك ئارتىدىغان ئۇلاق)، بۇرالقا (ئۆيمۇ ئۆي يۇگۇرگۈچى)، ئوماي (ھايۋاننىڭ بالا ھەمرىيى)، بېغىرساق (ۋاپادار، سادىق)، لويلا (جاڭدۇ)، يېسىپىلەك (بەسەي)، شوخۇلا (پەمدۇر)، پىدىگەن (چەيزە)، كۇجە (شاڭ)، كۇدە (جۇسەي) ۋە باشقىلار.

دىئالېكت سۆزلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورنى ۋە رولى بارغانسېرى ئاجىزلاپ، ئەدەبىي تىل تىلدىكى سۆزلەر ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئىلگىلىمەكتە. بۇ ھازىرقى دەۋردە ئومۇمىي خەلقىمىزگە ئورتاق بولغان مىللىي، مەدەنى تىلىمىزنىڭ ھەممە دىئالېكتلار-دىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ پۈتۈن خەلقىمىزگە بىردەك چۈشىنىشلىك ۋە ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دىئالېكت سۆزلىرىنىڭ مەنىلىرى مەلۇم رايوندا ياشىغۇچى كىشىلەر بىلەنلا چەكلەنگەن بولىدۇ. ئومۇمىي خەلققە بىردەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ. ئۇ ئەدەبىي تىل تەركىبىدە قوللىنىلىپ مەلۇم مەزگىل ئىشلىتىلىپ، تەدرىجى ھالدا تۇراقلاشقاندىن كېيىنلا ئومۇمىي خەلققە بىردەك چۈشىنىشلىك بولغان، تىلدىكى يېڭى سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاستا ـ ئاستا ئومۇمىي خەلق سۆزلىرىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

دىئالېكت سۆزلىرىنى ئەدەبىي تىلغا ھەر كىم ئۆز خاھىشى بويىچە ئېلىپ كىرىشكە ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ. ئەگەر بىرەر شەيئى، بىرەر نەرسە، بىرەر ۋەقە ياكى بىرەر ھادىسىنىڭ ئاتىلىشى ئەدەبىي تىلدا بولماي، مەلۇم دىئالېكت سۆزلىرى ئىچىدە بولسا، زۆرۈرىيەت تېپىلغاندا، ئۇنى ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ قوللىنىشقا يول قويۇلىدۇ.

3. كەسپىي سۆزلەر

مەلۇم بىر خىل كەسىپ دائىرىسىدە مەخسۇس قوللىنىلىدىغان سۆزلەر كەسپىي سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. كەسپىي سۆزلەر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇلار مەلۇم كەسىپ، مەلۇم ئىش ۋە مەلۇم مۇتەخەسسىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر دائىرىسىدە قوللىنىلىدىغان شۇ كەسىپكە خاس مەخسۇس سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ئېنىق پەرقلەندۇرۇپ، توغرا ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر. كەسپىي سۆزلەر ئىككى تۈرلۈك ساھەنىڭ سۆزلىرىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئاتالغۇلار، يەنە بىرى ھۈنەر ـ كەسىپ سۆزلىرىدىن ئىبارەت.

(1) ئاتالغۇلار سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، ساقلىقنى، ساقلاش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مائارىپ ۋە ئۇلارنىڭ ھەر بىر تارماقلىرىغا ئائىت ساھەلەردە مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇ يەككە ۋە خاس ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن ئۇ باشقا سۆزلەرگە ئوخشاش ئالاھىدە ھېسسىي تۇسنى ئىپادە قىلالمايدۇ. مەسىلەن:

تېخنىكىلىق ئاتالغۇلار: ماشىنا، موتور، ئىستانوك، مېخانىزم؛

سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرگە ئائىت ئاتالغۇلار: باراۋەرلىك، ئازادلىق، پارتىيە، كوممۇنىزم، سايلام، ھاكىمىيەت، تىنچلىق؛

يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت ئاتالغۇلار: مو، گېكتار، ئىھاتە ئورمىنى، سالا ئېتىز، كاندالاش، تېرىم، بوز يەر، شۇدىگەر، سۆرەم، تىرنا:

جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلار: كۆل، قولتۇق، بوغۇز، تاغ، دەريا، مېرىدىئان، شەھەر، ئېگىزلىك، تۆزلەڭلىك؛

ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە دائىر ئاتالغۇلار: پېرسۇناژ، رومان، پوۋېست، قاپىيە، تۇراق مۇبالىغە، مىسرا، كۇپلېت، ئارتىست، رېژىسسور، سوپلىر، درامـا، ئوپېرا، ئېكران.

خىمىيە، بىئولوگىيىگە ئائىت ئاتالغۇلار: سۇلفات كىسلاتاسى، ئىشقارىلار، ئامىياك، ئاشقازان، تال، بېغىر، مېڭە، بۆرەك، ئامموئى ۋە باشقىلار.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئاتالغۇلار مەلۇم ئىلىم ـ پەن ساھەسىگە خاس بولۇپ، ئۇلارنى ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك ئىلىم ـ پەن مۇتەخەسسىسلىرى قوللانىمۇ، بۇ ئاتالغۇلار ئومۇمىي كۆپچىلىك ئۈچۈن بىردەك خىزمەت قىلىدۇ. يەنى ئۇلاردا تار دائىرىدىكى كەسىپكە باغلىق سۆزلەردىكىگە ئوخشاش يەرلىك ئۆزگىچىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ. بۇنداق ئاتالغۇلار ئادەتتە مۇناسىۋەتلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ رەسمىي تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن خەلق بىردەك، ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئاتالغۇ مەسىلىسى تىلشۇناسلىقتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاتالغۇلارنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ مەخسۇس بىرەر شەيئىنى ئېنىق، روشەن ئىپادىلىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتنى ھەرقايسى پەنلەرنىڭ تەلىپى بەلگىلەنگەن. ئاتالغۇلار بىرەر مەنىنى ئېنىق ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن كونتېكست ئىچىدە بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ مەنىسىنى ئېنىق چۈشەنگىلى بولىۋېرىدۇ.

ئاتالغۇلارنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن بىللە ھېسسىي تۇس مەنىلىرىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. پەن ئۆزى ئوبېيېكتىپ ۋە ئىدىراكى تونۇشنى تەلەپ قىلغانلىقتىن، ئۇ ئوبراز مەنىسىنى تەلەپ قىلمايدۇ. بولۇپمۇ شەخسلەرنىڭ سۇبېيېكتىپ ھېسسىياتىنى تەلەپ قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لۇغەت تەركىبىدە مۇنداق سۆزلەرنىڭ مەنىداش سۆزلىرى بولمايدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئوخشاش ئىشلىتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ ئاساسەن بولمايدۇ.

ئىلىم ـ پەن ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. ئىلىم ـ پەننىڭ نەتىجىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ ئۆزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. ئاتالغۇلارنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى، مەنىلىرىنىڭ توغرا، ئېنىقلىقى پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. ئاتالغۇلار پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرىنى خاتىرىلىگۈچى ۋە بۇ نەتىجىلەرنى ئىنسانىيەت ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرغۇچى قورال بولۇشتەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(2) ھۈنەر ـ كەسىپ ئاتالغۇلىرى

بۇنداق ئاتالغۇلار ھەر خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر مەزكۇر كەسىپ دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇ باشقا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلاردەك ھەممە كىشىلەرگە بىردەك تونۇش ۋە چۈشىنىشلىك بولمۇرمەيدۇ، ئۇ ئاممىباب سۆز ـ ئاتالغۇلاردىن پەقەت مەلۇم كەسىپ ساھەسىدىلا قوللىنىلىدىغانلىقى بىلەن

پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ياغاچچىلىق كەسپىگە ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: رەندە، ئىسكىنە، زەيرەندە، توغراچى، پوزەك، ياپسا، تۈرۈم، ھەرە، جادۇ ھەرە، بۇرغا، شىن ۋە باشقىلار.

موزدۇزلۇق كەسپىگە ئائىت سۆز ـ ئاتالغۇلار: كوۋا، دۇفى، زىپچىك، دەرەچ، باشكىنە، بىخ سالماق، بىرەندە، بەلچە، شاڭ سالماق ۋە باشقىلار.

تىككۈچىلىك كەسپىگە ئائىت ئاتالغۇلار: سارۇچكا، پادۇشكا، ئىۋەن، ئويماق، چىۋىق، ئالدى بوي، ئارقا بوي، تاناپ، مانجا ۋە باشقىلار.

3. ھەشىمەتلىك سۆزلە ۋە نەپرەت سۆزلىرى

تىلىمىزدا كۆتۈرەڭگۈ روھ، تەنتەنە ۋە ھەشىمەت بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەرمۇ، كىشىلەرنىڭ ئىچكى سېزىمى، كەيپىياتى ۋە پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ بار. بۇلار ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ھەشىمەتلىك سۆزلەر ۋە نەپرەت سۆزلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) ھەشىمەتلىك سۆزلەر

بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزدا ۋە ئەدەبىي نۇتقىمىزدا كۆتۈرەڭگۈ روھ، كۈچلۈك ھاياجان ۋە تەنتەنە بىلەن ئېيتىلىدىغان ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىسىگە ئىگە بولغان سۆزلەر بار، بۇنداق سۆزلەر ھەشىمەتلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق سۆزلەر بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھەرخىل ژانىرلىرىدا بولۇپمۇ شېئىرىيەتتە كۆپ قوللىنىلىدۇ. چۈنكى مۇنداق سۆزلەر كىشىلەرنىڭ بىرەر نەرسە، بىرەر ۋەقە ياكى بىرەر ھادىسىگە بولغان كۆز قاراش ۋە ھېسسىياتلىرىنى ئېنىق، قىزغىن ئىپادىلەش ۋە جۈملە مەزمۇنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەرگە تۆۋەندىكىگە ئوخشاش سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

قەھرىمان، باتۇر، جەسۇر، چىۋەر، ئۇلۇغ، دانا، پارلاق، ئىستىقبال، مۇقەددەس، ئەلا، چېھرە، گىگانت، رەنا، ئۇلۇغۋار، ھاياتىي، مۇنەۋۋەر، مەنىۋى، پىداكارانە، قەھرىمانانە، قەدىردان، ئالىجاناب، سۆيۈملۈك، داھىيانە، ئىنسانىي، رۇخسار، رىشتى، ۋەتەن، ئانا، قۇربان بولماق، ۋاپات بولماق، يۈكسەك، كاراپ، غورۇر، شىرىن، مۆجىزە، دىلدار، مەستانە، مەرت، مەردانە، مەھبۇبە، قەلب، ئىززەتلىك، ئەزىز، ئىچىرە، زىنھار، ھۆسىن، جامال، لەززەت، كارامەت، سەلتەنەتلىك، مىسلىسىز، ئاجايىپ، مۇھەببەت، مېھرى، مېھرىبان، ئاھۇ كۆز، سۇمبۇل چاچ، لالە، قۇياش، ئاپىرىن، ۋاپادار، خۇما كۆز ۋە باشقىلار.

(2) نەپرەت سۆزلىرى

كىشىلەرنىڭ ئىچكى سېزىمى بىلەن كەيپىياتىنى، پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سۆزلەر نەپرەت سۆزلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەر بىرىنچىدىن، شەخسنىڭ ئۆز ئىچكى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ، ئىككىنچىدىن، شەخسنىڭ بىرەر نەرسە ياكى ھادىسىگە بولغان كۆز قاراش ۋە پوزتىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

غەم ـ قايغۇ، دەھشەتلىك، قورقۇنچ، غەزەپ بىلەن، نەپرەت ئوقۇش، لەنەت، شۇم،

شورپىشانە، دۆت، ئەبلەخ، ئەركە - تايتاق، ناياق، مىشچانكا، بەچچىغەر، خۇنپەر، ئىپلاس، قانخور، زالىم، گالۋاق، نىجىس، كۆڭلى قارا، قارانىيەت، قىزىل كۆز، ئالدامچى، قۇۋ، ھىلىگەر، بۇزۇق، ھاڭۋاقتى، سۈيۇق، ئۆپكىسى يوق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
2. دىئالېكت سۆزلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭغا قانداق مۇئامىلە قىلىش لازىم؟
3. كەسپىي سۆزلەر دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار قايسىلار؟
4. ھەشىمەتلىك سۆزلەر بىلەن نەپرەت سۆزلىرى دېگەن قانداق سۆزلەر؟ ئۇلارنىڭ تىلدا قانداق رولى بار؟

8 - §. لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش يوللىرى

1. لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ پرىنسىپى

جەمئىيەت ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى نەرسىلەر، يېڭى ئۇقۇملار داۋاملىق تۇرىدە مەيدانغا كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ھادىسە ھېسابلانغان تىل ھامان جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ راۋاجلىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى بويىچە، سۆز ياساش، قېرىنداش تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش يولى بىلەن يېڭى نەرسە، يېڭى شەيئىلەرنىڭ نامىنى ۋە يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلايدۇ ۋە بېيىتىدۇ. دۇنيادىكى تىللارنىڭ ھەممىسى شۇ بويىچە بېيىغان، يېڭىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان نەرسە ۋە ئۇقۇملار بىرلا مەملىكەتكە خاس بولمىغىنىدەك، ئۇنىڭ نامىنىڭمۇ خاس بىر مىللەت تىلىدا ئاتىلىشى ياكى ھەممە مىللەتنىڭ ئۆزى بىلگەنچە ئاتىۋېلىشى مۇمكىن ئەمەس. ھەر قايسى مىللەت بۇ نەرسىلەرگە ياكى بۇ ئۇقۇملارغا يولۇققاندا، ئۇنىڭ شەكلى، خۇسۇسىيىتى، رولى ۋە ماھىيىتىگە قاراپ، مۇۋاپىق ئات قويىدۇ. يېڭىدىن ياسىغان سۆزلەر ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمىگەندە، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھال ھەرقايسى مىللەت تىلىدا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنى مەلۇم ساندا پەيدا قىلىدۇ. لېكىن بۇنداق ئەھۋال ئۇ تىلنىڭ گادايلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى دۇنيادا چەتتىن سۆز قوبۇل قىلمىغان بىرمۇ تىل يوق. دۇنيادىكى ھەر قانداق بىر مىللەت تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇ تىللار ئۆز تارىخىدا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشىنى ئۆز لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىشنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى قىلىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. دېمەك ھەر قانداق بىر مىللەت تىلىدا يېڭىدىن پەيدا بولغان نەرسە، شەيئى ۋە ئۇقۇملارنى بىر تەرەپتىن شۇ تىل ئۆزىنىڭ تىل ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن سۆز ياساپ ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، باشقا مىللەت ۋە دۆلەتلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت پەن - تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز

ئارا مۇناسىۋەت قىلىش جەريانىدا بىر - بىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۆز لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاپ بارىدۇ ۋە بېيىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىل يېڭىدىن پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان يېڭى ئۇقۇم، يېڭى چۈشەنچە ۋە يېڭى شەيئىلەرنى ئىپادىلەش بىلەن ئۆزىنىڭ ئالاقە ۋاستىسى بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۇنۇملۇك ئارتقۇرىدۇ.

كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىشنىڭ يولى ۋە پرىنسىپلىرى مۇنداق بولىدۇ.

1) ئۇيغۇر تىلى ئۆز لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىشتا ئالدى بىلەن ئۆز تىلىنى ئاساس قىلىدۇ. ئۆز تىلىنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل يوللار بىلەن سۆز ياساشنى ئالدىنقى شەرت ۋە مۇھىم پرىنسىپ قىلىدۇ؛

2) ھاياتىي كۆچكە ئىگە بولغان قەدىمىي سۆزلەر ۋە دىئالېكت سۆزلىرىدىن مۇۋاپىق ھالدا پايدىلىنىپ، يېڭىدىن پەيدا بولغان يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلىدۇ؛

3) تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى ھازىرقى زامان سۆزلىرى توپى ئىچىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى كېڭەيتىپ، كۆچمە مەنىدە قوللىنىشىنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئومۇملاشتۇرۇش يولى ئارقىلىق يېڭى ئۇقۇم، يېڭى نەرسىلەرنى ئىپادە قىلالايدىغان يېڭى سۆزلەرنى ياساپ قوللىنىدۇ؛

4) قېرىنداش تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش يولى بىلەن تۇرمۇشىمىزدا يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؛

5) خەلقئارا تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ يەردە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر تىل سىستېما مەنسۇپ بولمىغان تىللار، بولۇپمۇ تەرەققىي تاپقان ياۋروپا ئەللىرى تىللىرى يەنە رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن خەلقئارا سۆز - ئاتالغۇلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ. بۇ خەلقئارا سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەسلىدە يۇنان ۋە لاتىن تىللىرىدىن ئېلىنغان بولۇپ، دۇنيا مىللەتلىرى بىرەك ئېتىراپ قىلغان ۋە بىرەك قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەر لۇغەت تەركىبىمىزدە خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بىز بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۆز تىلىمىز ئارقىلىق مەنىسىنى تولۇق ئىپادە قىلالمايدىغان پەن - تېخنىكا يېڭىلىقلىرى، شەيئىلەر ۋە چۈشەنچىلەرنى تولۇق، توغرا ئىپادىلەش ئۈچۈن يەنىلا خەلقئارا تىللاردىن بىر مۇنچە يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

6) مەملىكىتىمىز شارائىتىدا خەنزۇ تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىشتىكى مۇھىم ۋاسىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك بىر مەملىكەت بولۇش، ئۇنىڭ ئۇستىگە، مەملىكىتىمىزدە خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئاساسىي مىللەت بولۇشىدەك رېئال ئەمەلىيەت بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنزۇ مىللىتى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، ئىجتىمائىي پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتتىكى ئەسەرلىرىمۇ كۆپ، شۇڭا ئۇزۇن يىللىق تارىخىي مۇناسىۋەت جەريانىدا مەملىكىتىمىزدىكى

باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر مىللىتىمۇ خەنزۇ تىلىدىن بىر مۇنچە سۆزلەر-نى قوبۇل قىلغان. ئازادلىقتىن كېيىن ھەر مىللەت خەلقى سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشىدا يەنە بىر قىسىم سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش، بۇنىڭدىن كېيىن زۆرۈرىيەت ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ داۋاملىق قوبۇل قىلغوسى. بۇ ئارقىلىق تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىي تولۇقلىنىپ بارىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ.

دېمەك ئالدى بىلەن ئۆز تىلىمىزنى ئاساس قىلىپ، يېڭى سۆزلەرنى ياساش، ئاندىن قالسا قېرىنداش مىللەتلەر تىلىدىن، رۇس ۋە خەلقئارا تىللاردىن شۇنىڭدەك خەنزۇ تىلىدىن زۆرۈر تېپىلغان سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىي بېيىتىلىدۇ ۋە راۋاجلاندۇرۇلىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ يولى، بىرىنچىدىن، ئۆز تىل ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىپ يېڭى - يېڭى سۆزلەرنى ياساش، ئىككىنچىدىن، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى سۆز ياساشنىڭ پرىنسىپى: يېڭى سۆز - ئاتالغۇلار ئوبيېكتىپ تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇش؛ تىلىمىزنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇش؛ مەنىسى دەل، توغرا، ئىنىق بولۇش، قۇرۇلمىسى ئىخچام بولۇشتىن ئىبارەت. تىلىمىزدا يېڭى سۆز ياساشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك سۆزگە قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلىدۇر. تىلىمىزدا سەكسەن نەچچە يۇرۇش سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ، بۇ قوشۇمچىلار بىلەن ناھايىتى كۆپ سۆز ياسىلىدۇ (مەسىلەن، ئىشچى، ئاشپەز، قانخور، ۋارقىرا، شىپىدە، باشلا، كۆزلە، تىنىمسىز، يېزىق، ساناق، گۈلزار، مەرە، تۇنە . . . . دېگەنلەرگە ئوخشاش). ئۇندىن باشقا، تىلىمىز-دىكى يېڭى سۆزلەر سۆزگە سۆز قوشۇش (سۆزنى تەكرارلاشمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئۇسۇلى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ (مەسىلەن، بەلباغ، ئاقسۇ، قاراماي، سودا - سانائەت، بارا - بارا، قولمۇ - قول. . .)، شۇنىڭدەك يۇقىرىقى ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىللە قوللىنىش نەتىجىسى-دىمۇ نۇرغۇن يېڭى سۆز ياسىلىدۇ (مەسىلەن، ئۇنئالغۇ، ئىشلەپچىقىرىش، ئالدىن - ئالا، ھېلىدىن - ھېلىغا، چېكىم - چېكىم . . . . دېگەنلەرگە ئوخشاش).

باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ پرىنسىپى: ئۆز تىل ماتېرىيالى بىلەن ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى بولمىغاندا قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت. باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشتا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى (مەسىلەن، لوگېكا، ماتېماتىكا، فىزىكا، ژانىر، ۋاريانت، دىئالېكت، مورفولوگىيە، لۇشىەن، شۇجى، تۇەن، لىيەن. . .) ۋە يېرىم ئاھاڭ، يېرىم تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

تەكرارلاش سوئالى

1. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپى قايسىلار؟

9 - §. فرازېئولوگىيە

1. فرازىئولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزدىن بارلىققا كەلگەن تۇراقلىق بىرىكمە ھەققىدىكى تەلىمات فرازىئولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. فرازىئولوگىيە ھەر خىل تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان تىل ئىلمىنىڭ جۈملىدىن لېكسىكولوگىيىنىڭ مەخسۇس بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىدىن ھاسىل بولغان ئىبارىلەرنى تۈزۈلۈش ۋە سىمانتىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىن ئەركىن سۆز بىرىكمىلىرى ۋە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۇراقلىق ئىبارىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ياكى سۆز بىرىكمىسىگە ياكى جۈملىگە تەڭ بولۇشى مۇمكىن. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئەركىن سۆز بىرىكمىلىرىدىن ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى تىل تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تىلدا كۆپ قوللىنىدىغان، ئاممىغا چۈشىنىشلىك، چوڭقۇر مەنىلىك تەييار لېكسىكىلىق ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ.

2) ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىۋى مۇناسىۋىتى ۋە سىنتاكسىستلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە.

3) تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانىدىن قەتئىينەزەر بىرلا ئومۇمىي مەنىنى ياكى مەنىۋى بىرلىكنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ مەنىۋى بىرلىكنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ دەسلەپكى ئۆز مەنىلىرى تامامەن يىراقلاپ كەتكەن ياكى يوقالغان بولىدۇ.

4) تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى، بولۇپمۇ ئىدىئوملۇق مەن ئىپادىلەيدىغان تۇرنىنى بىر تىلدىن ئىككىنچى بىر تىلغا ھەرگىز سۆزمۇ - سۆز، ئۇدۇل تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ. پەقەت ئىككىنچى تىلدىكى مەنىلىرى ئوخشاش تۇراقلىق ئىبارە بىلەنلا تەرجىمە قىلىش مۇمكىن.

5) تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ياكى تەركىبىدىكى بىرەر سۆزنىڭ ئورنىغا باشقا بىر سۆزنى قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. مۇنداق قىلىنىدۇكەن ئۇنىڭ مەنىۋى بىرلىكى بۇزۇلۇپ، زور تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن، «دوپپىسىغا جىگدە سالماق» دېگەن ئىبارىنىڭ تەركىبىدىكى «دوپپا» سۆزىنىڭ ئورنىغا «يانچۇق» سۆزى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلسا، بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئەسلىدىكى «ئالدىماق» دېگەن مەنىسى تامامەن يوقىلىپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۇدۇل مەنىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭدە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «جىگدە» بىلەن «دوپپا» سۆزىنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ، «جىگدىنى دوپپىسىغا سالدى» دېيىلسىمۇ، بۇ تۇراقلىق ئىبارىدىن ھاسىل بولغان ئىدىئوملۇق مەنە ئىپادىلەنمەي، ئەركىن بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىگە ئوخشاش ھەر بىر سۆزنىڭ ئۇدۇل يەككە مەنىلىرى ئىپادىلىنىپ قالىدۇ.

فرازىئولوگىيىلىك سۆز بىرىكمىلىرىگە خاس بولغان بۇ خۇسۇسىيەتلەر فرازىئولوگىيە كاتېگورىيىلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق

خۇسۇسىيەت دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ.

2. فىرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى

تىلىمىزدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەر تىل تەرەققىياتىمىزدىكى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئېلىنغان بولسا، بەزىلىرى يازما ئەدەبىيات پاكىتلىرىدىن ئېلىنىپ ئومۇملاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندە-كىدەك يوللار بىلەن بارلىققا كەلگەن:

(1) تىلىمىزدىكى بىر قىسىم تۇراقلىق ئىبارىلەر بىرەر ۋەقە، بىرەر ھادىسىنى ئاددىي رەۋىشتە تەسۋىرلەش نەتىجىسىدە ھېسىي تۇس ئېلىپ، كۆچمە مەنىدە تۇراقلىشىش بىلەن ھاسىل بولغان. مەسىلەن، ئۇ بۇ ئىشنى قىلمەن دەپ مومىسىنى كۆرۈپتۇ، ئۇنىڭ ئىشى سۇغا چىلاشتى، ئۇنىڭ دۇمبىغى يېرىلدى، قولتۇقىدىن تاۋۇزى چۈشتى، دېگەنلەرگە ئوخ-شاش.

(2) بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەر ئىش - ھەرىكەتنى ئوبرازلىق قىلىپ، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن ھېسىي تەسۋىرلەشتىن ھاسىل بولغان. مەسىلەن، قۇيرۇقىنى قىسماق (يېڭىلگەن ياكى تالىشىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىتنىڭ قۇيرۇقىنى ئېچىگە تىقىۋال-غىنىغا ئوخشىتىشتىن كەلگەن)، قوينىڭ قوزىسىدەك ئادەم (ئوخشىتىشتىن كەلگەن)، توقۇمىنى قارىنىغا ئالماق (چېچاڭلىغان ئاتقا تەمسىل قىلىنغان)، تىرنىقىنى تاتلىماق (خە-جىل بولغاندىكى ھەرىكەت) ۋە باشقىلار.

(3) بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەر بىرىكمە تەركىبىدىكى بىرەر سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسىدىن پايدىلىنىپ، تۇزۇلۇپ، تۇراقلاشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئاغزى ئىتتىك، ئاغزى بوش، كۆڭلى يۇمشاق، قۇلىقى ئۇزۇن، يۈزى قارا، كۆڭلى قارا، يۈزى تۆۋەن، قارا نىيەت، ئوچۇق چىراي ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

(4) بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەر ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر، ھېكايە ۋە چۆچەكلەر، مەسەل ۋە لەتىپىلەردە بايان قىلىنغان ۋەقىلىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، موللام مۇشۇك بولۇۋالماق، كەشتىنى توغرىلىماق، شورپىسىنىڭ شورپىسى، قۇيرۇقى خۇر-جۇندا، ئاپئاق خوجامنىڭ ئۇمىچىمۇ، دۆلەت قۇشى قونماق، شەھەرنى ئالدى قوڭتاجى، چاپاننىڭ پېشىنى تارماق دېگەنگە ئوخشاش.

(5) بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەر دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا بارلىققا كېلىپ ئومۇملاشقان. مەسىلەن، يەتتە ئېقلىم، 18 مىڭ ئالەم، قىيامەت قايىم بولماق، گۆرىدىن توڭگۇز قوپماق، ئەزىرايىل خۇدا، ئۆز پىشانىسىدىن كۆرمەك، نان تۇتماق، جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا ۋە باشقىلار.

(6) بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەر كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئۆز بېشىدىن قورقماق، بىر قوشۇق قېنىنى تىلىمەك، پۇت - قولىنى يەرگە تەككۈزمەي، قىلدا باغلاقلىق، قىلنى قىرىق يارماق، قۇلىقىمنى كېسىپ بېرىمەن ۋە باشقە-لار.

(7) بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ بىر قىسمى قېرىنداش تۇركى مىللەتلەر تىللىرىدىن، بەزىلىرى خەنزۇ، رۇس ۋە باشقا مىللەتلەر تىللىرىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلىشىپ ئومۇملاشقان، مەسىلەن:

«قالپاق كىيگۈزمەك، چىقىش يولى، ئۆتكەلدىن ئۆتمەك، كوكۇلىسىدىن تۇتۇۋالماق، توخۇنى سويۇپ، تۇخۇمىنى ئالماق، گۇل ئۇستىگە گۇل باسماق، يېگۈچىنىڭ ئەجدىھانى ياخشى كۆرۈشى، گۈيجۇ ئېشىكىنىڭ ھۈنىرى، قاردا كۆمۈر يەتكۈزۈپ بەرمەك» كە ئوخشاش تۇراقلىق ئىبارىلەر خەنزۇ تىلى ئارقىلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن. تىرويان ئېتى، پادىشاھنىڭ كىيىمى، ئېيقىنىڭ دوستلۇقى، ماسۇن چېپىشى، دومنۇر ئويۇنى، نۆلگە تەك، نامەلۇم سان، 180 گرادۇس بۇرۇلما، يېشىل چىراق يېقىپ بەرمەك، سېرىق ناخشا قاتارلىقلار ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن، دۇراكقا سوت يوق، پارتىزانلىق قىلماق (رۇس تىلىدىن كىرگەن). گلۇقەقەلىرى ئېچىلماق (پارس تىلىدىن كىرگەن). تېكستە يەنى (موڭغۇلچىدىن كىرگەن ـ يوق، ئەمەلگە ئاشمايدۇ مەنىسىدە). بەزىبىر ئىبارىلەر خەنزۇ تىلىدىن ئۆز ئەينى بويىچە كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان. مەسىلەن، بۇدۇڭتەي (مۇستەھكەم تۇرماق)، تەيپىنەمنىڭ ۋاقتىدا (ئۇزۇن زامانلاردىن ئىلگىرى) ۋە باشقىلار.

3. تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ تۈرى

تۇراقلىق بىرىكمىلەر مەنە ۋە تۈزۈلۈشكە قاراپ، ماقال ـ تەمسىللەر ۋە ئىدىيوملار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ماقال ـ تەمسىللەر

خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ۋە بىلىملىرىنىڭ ئابستراكتسىيىلەشتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان جانلىق، ھىكمەتلىك، ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ يەكۈنى ماقال ـ تەمسىللەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ماقال ـ تەمسىللەر مەزمۇنىغا غايەت باي بولۇپ، ھەممە جەھەت، ھەممە ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ دۇنيا قاراش، ئەخلاق ـ پەزىلەت، ھايات ـ مامات، مۇھەببەت ـ نەپرەت، تۇرمۇش بىلىملىرى ۋە باشقىلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ماقال تەمسىللەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1. ماقال ـ تەمسىللەر ئومۇمەن جۈملە ياكى قوشما جۈملىگە تەڭ بولىدۇ. مەسىلەن:

ماقۇلغا جاۋاب يوق، بېگىڭچە يەتكىچە، بېلىڭ سۇنۇپتۇ؛ ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، دادام مازاغا شېيخ، مەن تەييارغا؛ سەۋەب قىلساڭ، سۆزەتتە سۇ توختار؛ ئەمگەك بىلەن ئەر كۆكىرەر، يامغۇر بىلەن يەر؛ بىلىملىك مىڭنى يېڭەر، بىلىمسىز بىرنى دېگەنگە ئوخشاش.

2. ماقال ـ تەمسىللەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇستەقىل مەنىلىرى ساقلانغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىدىن قانداقتۇ ئۆزگىچە بىر يېڭى مەنە چىقمايدۇ. مەسىلەن:

دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۇشمەن كەلدۇرۇپ؛ يېغا ياندىن قوپار، بالا كەلسە قېرىنداش-تىن؛ قاغا بالام ئاپئاق؛ كىرپە بالام يۇمشاق؛ ئىش ئۆملۈكتە؛ كۇچ بىرلىكتە؛ قازانغا

يولۇقساڭ قارىسى يۇقار، يامانغا يولۇقساڭ يالىسى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كۆچۈرمە جۈملە شەكلىدە تۇزۇلگەن. مەسىلەن:

4. ماقال ـ تەمسىللەر زىت مەنىلىك سۆزلەردىنمۇ تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

دەرد بار، دەرمان يوق؛ تىرىككە ئۆي تېپىلار، ئۆلۈككە گۆر؛ ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ يات يېگىچە، تۇققان ئۆلگىچە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5. ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ كۆپچىلىكى جۈپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆچكە جاڭگال چۈشەيدۇ، توخۇ داڭگال؛ ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە دېگەنگە ئوخشاش.

6. بەزى ماقال ـ تەمسىللەر دىئالوگلاردا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: تۆگە كۆرداڭمۇ؟ ـ يوق. توپا يەمسەن؟ ـ يېغى بارمۇ؟

7. بەزى ماقال ـ تەمسىللەر قاراتما سۆزلەردىن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قىزىم، ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم، سەن ئاڭلا؛ تام، ساڭا گەپ قىلدىم، تورۇس سەن ئاڭلا دېگەنگە ئوخشاش.

8. قوش جۈملىگە تەڭ ماقال ـ تەمسىللەردە ئالدىنقى جۈملىدە ئېيتىلغان خەۋەر، كېيىنكى جۈملىدە كۆپىنچە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ياتنىڭ يانىدىن ئۆتەر، دوستنىڭ جانىدىن (ئۆتەر)، دوستۇڭ ئاغرىتىپ ئېيتار، دۈشمەنىڭ كۈلدۈرۈپ (ئېيتار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

9. ئۈيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرى شېئىرىي خۈسۈسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ بولۇپمۇ ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ قاپىيە ۋە تۇراقىغا ئىگە بولۇپ كېلىشىدە گەۋدىلىك تۇردە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوينىپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە؛ تۆگمىنى كۆرۈپ، تۆگىنى كۆرمەپتۇ؛ پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايدىلدۇق؛ ئارپا ـ غۇداي ئاش ئىكەن، ئۇنچە ـ مارجان تاش ئىكەن. ئاغزىمغا كەلدى دەپ دېمە ئالدىمغا كەلدى دەپ يېمە دېگەنگە ئوخشاش.

10. ماقال ـ تەمسىللەر فىرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى بولۇپ، ئۇلار تىلدا كۆپرەك نەقىل تەرىقىسىدە قوللىنىلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. فىرازېئولوگىيە دەپ نېمىگە ئېيتىمىز؟ ئۇ نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟
2. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟ تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟
3. تۇراقلىق ئىبارىلەر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. ماقال ـ تەمسىل دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۈسۈسىيەتكە ئىگە؟
5. ماقال ـ تەمسىللەر قانداق كېلىپ چىققان؟

2) ئىدىيوملار

ئەسلى مەنىسىدە قوللىنىلىشىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، كۆچمە مەنىدىلا قوللىنىلىدىغان

فرازئولوگىيىلىك بىرىكمە ئىدىيوم دەپ ئاتىلىدۇ. ئىدىيوملار تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەت-لەرگە ئىگە:

(1) ئىدىيوملار قۇرۇلما جەھەتتە كۆپىنچە سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە بولىدۇ.

(2) ئىدىيوملار تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەسلى مەنىسىدىن باشقا يەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك، چىشىغا تەگمەك، قولى ئوچۇق . . . . .

(3) ئىدىيوملارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىكى مەنە تەرەققىياتى بىر سۆز دائىرىسىدە بولىدىغان مەنە تەرەققىياتى رامكىسىدىن چىقمايدۇ. مەسىلەن، «تۇزسىز ئاش» بىلەن «تۇز-سىز گەپ» بىرىكمىلىرىنى سېلىشتۇرساق، بىرىنچى بىرىكمە ئاشنىڭ تېتىقسىزلىقىنى بىلدۇرسە، ئىككىنچى بىرىكمە گەپنىڭ تېتىقسىز يەنى مەنىسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئىدىيوم دېگەن نېمە؟
2. ئىدىيوملار قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

10 - §. لۇغەتشۇناسلىق

«لۇغەت» سۆزى تىلىمىزدا ئىككى مەنىدە چۈشىنىلىدۇ. بىرىنچى مەنىدە «لېكسىكا - سۆز» ئۇقۇمىنى ئىپادىلىسە، ئىككىنچى مەنىدە مەلۇم تىلدىكى لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنى يىغىپ، رەتلەپ، مەلۇم مەقسەت ۋە مەلۇم ئۇسۇلدا تۈزۈپ چىقىلغان سۆزلۈكلەر توپلىمى دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىمىز ئىككىنچى تۈرلۈك مەنىدە «لۇغەت» تىن ئىبارەت.

لۇغەت تۈزۈش ئىشى ئاددىي ئىش ئەمەس، بىر لۇغەتنى ئۆز ئالدىغا قويغان ۋەزىپىسىگە مۇۋاپىق تۈزۈپ چىقىپ، پايدىلانغۇچىلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرغىدەك دەرىجىدە يەتكۈزۈش - يېڭىنە بىلەن قۇدۇق كولىغاندەك قىيىن بىر ئىش، مۇكەممەل لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈشى بىر دۆلەتنىڭ، بىر مىللەتنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆرسەتكۈچى ئەينەك رولىنى ئويناىدۇ، چۈنكى ئۇ پەن - مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلۇغ پرولېتارىيات داھىلىرىمىز بۇ خىزمەتكە ئەزەلدىن ئېتىبار بېرىپ كەلگەن.

لۇغەت ئىشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە ئۇنىڭ پەيدىنپەي راۋاجلىنىشىنى ئەلۋەتتە ھەر بىر تىلنىڭ ئەمەلىي تەلەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش لازىم. چۈنكى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئالاقىسى ئۈچۈن ھەر خىل تىلدا سۆزلىگۈچى خەلقلەر-نىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئۈچۈن تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى مۇكەممەل بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇمكىن قەدەر تولۇق ۋە توغرا پايدىلىنىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ ئېھتىياجنى پەقەت ھەر تۈرلۈك لۇغەتلەر تۈزۈش ئارقىلىقلا ھەل قىلىش مۇمكىن.

لۇغەتنىڭ قايسى تۈرى بولسۇن، ئۇ مەلۇم بىر مەقسەت ۋە ئەھلي تەلەپلەرگە بىنائەن ئىشلىنىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇ تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىدىن تولۇق مەلۇمات بېرىدىغان، ئومۇمي يۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان، خەلقنىڭ ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان قورال سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

لۇغەتكە بولغان مۇشۇ ئېھتىياج لۇغەت تۈزۈش ئىشىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ بېرىشىنى، شۇنداقلا لۇغەت تۈزگۈچى تىل مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ بۇ ئىشقا ناھايىتى جاۋابكارلىق بىلەن قارىشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن، ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنى (جۈملىدىن ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە، ياكى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە ۋە ياكى ئۇيغۇرچە - رۇسچە، رۇسچە - ئۇيغۇرچە) يارىتىش ئۈچۈن لۇغەت تۈزگۈچى مۇتەخەسسىلەرنىڭ ھەر ئىككى تىلنى ياخشى ۋە پۇختا بىلىشى شەرت. لۇغەت تۈزگۈچىلەر ھەر ئىككى تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى مۇكەممەل بىلگەندىلا، لۇغەتنى تەلەپكە ئۇيغۇن تۈزەلىشى ۋە شۇ ئارقىلىق مەزكۇر تىللار بىلەن سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك ياكى كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئانقۇرالىشى مۇمكىن.

لۇغەتشۇناسلىق ئىشى كونكرېت تىلنىڭ ياكى ئىككى، ئۈچ ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ تىلنىڭ بايلىقىنى تولۇق توپلاپ، ياكى ئۇ تىلنىڭ ھەرقايسى كەسىپلەرگە خاس ئايرىم - ئايرىم كەسپىي سۆزلىرىنى ۋە ياكى فىرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلىرىنى مەخسۇس توپلاپ، مەلۇم بىر سىستېمىغا سېلىپ، سۆزلەرنىڭ خىلمۇ - خىل مەنىلىرىنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى (كېلىپ چىقىشىنى) ئېنىقلاش، سۆزلەرگە ئىلمي ئىزاھ بېرىش ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ تەقلىتتىكى لۇغەتشۇناسلىق ئىشى مەلۇم بىر دەستۇر ۋە قائىدىگە، ئىزچىل ئىلمي پرىنسىپقا ئاساسلانغاندىلا، مۇۋاپىقىيەتلىك بولۇپ چىقىدۇ. چۈنكى لۇغەتشۇناسلىق ئىشى بارلىق تىللارغا ئورتاق بولۇپ، ھەممىسى مەلۇم بىر دەستۇر، قائىدە ۋە ئىلمي پرىنسىپقا ئاساسلىنىدۇ. ئەگەر لۇغەت تۈزگۈچى ئىككى تىلنى ياخشى بىلىپ، شۇ تىللار بويىچە باي لېكسىكىلىق ماتېرىيال ئىككى تىلنى ياخشى بىلىپ، شۇ تىللار بويىچە باي لېكسىكىلىق ماتېرىيال توپلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ماتېرىياللارنى مەلۇم بىر قائىدە - پرىنسىپ بويىچە سىستېمىغا سالمىغان بولسا، ياكى ئۇنى ئۆزى خالىغىنىچە، ئۆز ئۈسۈلى بويىچە جەملەپ لۇغەت تۈزگەن بولسا، ئۇنداق لۇغەتتىن كىتابخانىلارنىڭ پايدىلىنىشى قىيىن بولىدۇ.

شۇڭلاشقا بۇنداق ئەھۋال تىلشۇناس ۋە لۇغەتشۇناسلاردىن ھەرخىل تىللارنىڭ ئۆتمۈشتىكى تەجرىبىلىرىنى نەزەرگە ئالغان ھالدا لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئومۇمي نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى ئىشلەپ چىقىشنى، ھەر خىل لۇغەتلەرنىڭ ئۆزلىرىگىلا خاس بەلگىلىرى بىلەن تۈزۈلۈش پرىنسىپلىرىنى يورۇتۇپ، ئېنىقلاپ بېرىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئەمەلىيەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى مەسىلىلىرىمۇ خېلى تەرەققي قىلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ تىلشۇناسلىقىدا لۇغەتشۇناسلىقنىڭ بۇ ئىككى تەرىپى بىر

- بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ.

بىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە لۇغەتشۇناسلىق ئىشلىرىغا ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەت بېرىلىۋاتىدۇ. چۈنكى ھەر خىل لۇغەتلەر، بولۇپمۇ ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنى تۈزۈش جۇڭخۇا خەلقىنىڭ تۈرمۇش ھاياتىدىكى، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى قاتناش ۋە ئالاقىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

لۇغەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ئەھمىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن، بىز ئۇلارنىڭ قانداق مەقسەتلەر بىلەن ۋە تىل ئەمەلىيىتىدە قانداق مەقسەتنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تۈزۈلىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ھەر بىر لۇغەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشىمىز لازىم.

مەلۇمكى جەمئىيەت ئەزالىرى ئادەتتە ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدا سۆزلەپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزئارا پىكىرلىشىدۇ ۋە بىر - بىرى بىلەن ئالاقە باغلىشىدۇ. ئەمما بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شۇ تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى بىر خىل دەرىجىدە چۈشىنەلىشى ۋە بىلىپ كېتەلىشى ناتايىن. بۇ بىرىنچىدىن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ سەۋىيەسىگە، بىلىم دەرىجىسىگە مۇتەخەسسىسلىكىگە، تۈرمۇش تەجرىبىسى بىلەن بېشىغا ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىگە باغلىق بولسا، ئىككىنچىدىن تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئاكتىپ لېكسىكىلىق قىسىم بىلەن بىر قاتاردا ناھايىتى كەم ئىشلىتىلىدىغان پاسسىپ سۆزلەرنىڭمۇ، جۈملىدىن كونىرىغان، تارىخىي سۆزلەر ۋە ئارخائىزملار، مەلۇم رايون ۋە ئېتنىك گۇرۇپپا تىلىدىلا ئىشلىتىلىدىغان ئايرىم دىئالېكت ۋە شۇنداقلا، ھەرقايسى كەسىپي ساھەلەردىلا ئۇچرايدىغان تار دائىرىدىكى خاس سۆزلەرنىڭمۇ بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ.

تىلنى بايلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى بۇ لېكسىكىلىق قاتلاملارنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدە ئۆزىگە مۇناسىپ ئورنى ئورۇنلايدىغان ۋەزىپىسى بار، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جەمئىيەت ئەزالىرى يادىدا ساقلىشى شەرت ئەمەس ۋە مۇمكىنمۇ ئەمەس، ھەتتا بۇلارنى ئۆز ئانا تىلىنى شۇنچىلىك مۇكەممەل ئىگىلىۋالغان، سۆزگە باي، گەپكە ئۇستا ناتىقلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ تولۇق بىلىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس.

دېمەك لۇغەت تۈزۈشتىكى بىرىنچى مەقسەت ئومۇمەن خەلق تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى ھېسابقا ئېلىشتىن ھەمدە ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بىلەن ھەر بىر ساھەسىگە خاس مەخسۇس لېكسىكىلىق قاتلاملىرىنى ئېنىقلاشتىن ئىبارەت.

بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن ئىشلىتىلمەيدىغانلىقى، تەدرىجىي ھالدا ئىستېمالدىن قېلىپ، چۈشۈپ قېلىشى لېكسىكىنىڭ سۈرئەت جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرىنى كۆرسەتسە، ھەر تۈرلۈك يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە چەت تىللاردىن يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى لېكسىكىنىڭ سان جەھەتتىن ئۆزگىرىشىنى ۋە بېيىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكسىكا تەركىبىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر ئەڭ ئالدى بىلەن ھەر تۈرلۈك لۇغەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ، يەنى لۇغەتلەردە ھەر بىر سۆزنىڭ بېرىدىغان مەنىسى ۋە مەنە تۈرلىرى مۇمكىن

قەدەر تولۇق ۋە ئايرىم - ئايرىم ئىپادىلىنىدۇ؛ چەت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ھەر بىر سۆز تولۇق ھېسابقا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تىلدا قانداق مەنە بېرىدىغانلىقى سىمانتىكىلىق ئىزاھلار بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. ئايرىم لۇغەتلەردە ئاكتىپ قاتلامدىن پاسسىپ قاتلامغا ئۆتكەن سۆزلەر ئالاھىدە ئىزاھلىنىپ كۆرسىتىلسە، بەزىبىر لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى (ئېتىمولوگىيىسى) ھەققىدە قىسقىچە مەلۇماتلار بېرىلىدۇ.

لۇغەتلەرگە قويۇلىدىغان بۇ تەلەپلەر ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سان ۋە ساپا جەھەتتىن قانچىلىك تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىشكە بېغىشلىنىدۇ. دېمەك، لۇغەت تۈزۈشتىكى ئىككىنچى بىر مەقسەت - شۇ تىلنىڭ لېكسىكىسى جەھەتتە دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ئېنىقلاپ چىقىشتىن ئىبارەت.

يەر يۈزىدىكى خەلقلەر دائىم ئۆز ئارا تارىخىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتە بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت ئاساسەن شۇ خەلقلەرنىڭ تىلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. دېمەك، شۇ تىللارنىڭ لېكسىكىلىق مەنسىنى ئەكس ئېتىدىغان ئىككى تىللىق، ئۈچ تىللىق ۋە كۆپ تىللىق تەرجىمە لۇغەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ، بۇ لۇغەتلەرنى تۈزۈشتىكى ئاساسىي مەقسەت - بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا تەرجىمە قىلىش، باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە شۇ ئارقىلىق مەزكۇر خەلقنىڭ ھاياتى بىلەن ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ لۇغەتشۇناسلىق تارىخىي ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

خەلقىمىزنىڭ لۇغەتشۇناسلىق تارىخىغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، ئالدى بىلەن دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ پىرى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، لۇغەتشۇناس، ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دېگەن قىممەتلىك ئەسىرىنى پەخىرلىنىش بىلەن تىلغا ئېلىشقا ھەقلىقمىز، مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسىرىدە XI ئەسىردىكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركى تىللار ھەققىدە كەڭ توختالغان ۋە ئۇنى ئىلمىي ئاساستا ئىزاھلاپ بەرگەن. بۇ ئەسەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى ھەم بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قاراپ، ئۇنى يالغۇز بىر ئىزاھلىق لۇغەت دەپ ئاتاشقىلا بولۇپ قالماي، بەلكى تۈركى تىللارنىڭ قامۇسى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» ئەسىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش، ئۇنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش، ئۇيغۇر ۋە تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئېتنوگرافىيەسىنى ئۆگىنىشكە پۈختا ئاساسلار يارىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى بولغان لۇغەتشۇناسلىق خىزمىتىدىمۇ بىزگە مول تەجرىبىلەرنى يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى ۋە ئۇيغۇر تىلى ئېتنوگرافىيىلىك لۇغەتلىرىنى ئىشلەشكە ناھايىتى مول ئىلمىي ئاساسلار سېلىپ بەردى.

تۈركى تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى، لۇغەتچىلىكى شۇ تارىخىي دەۋردە پەقەت ئۆز تىلىنى ئاساس قىلغان لۇغەتلەرنى ئىشلەش بىلەنلا چەكلەنگىنى يوق، ئۇنىڭدىن باشقا تۈرلۈك سېلىشتۇرما لۇغەتلەرنى ۋە باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما لۇغەتلىرىنى ئىشلەشمۇ راۋاجلانغان

دەپ ئېيتىشى مۇمكىن. مۇنداق لۇغەتلەرگە جامال قارشى (ئوبۇل پەزلى مۇھەممەت ئىبنى ئۆمەر بىننى خالىد) ئىشلىگەن سۈرراھ» ناملىق لۇغەتنى ئاتاپ ئۆتۈش كۇپايە. جامال قارشىنىڭ دادىسى بالا ساغۇنلۇق بولۇپ، ئۆزى ئالمىلىقتا تۇغۇلغان. جامال قارشى بۇ لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە «مەن قەشقەر شەھىرىنىڭ مەشھۇر ئاتاقلىق مەدرىسلىرىدىن ساچار ھازىرقى چاسا بازىرىدىكى «ساچ» مەدىرىسى، بۇ مەدرىس شۇ زامانلاردا داڭقى چىققان ئۇنىۋېرسال مەدرىسلەردىن بولغان) نىڭ كىتابخانىسىدىن 4 جىلىدلىق بىر لۇغەتنى ئېلىپ كۆرۈپ، ئۇنى يۇغۇرۇپ تۈزۈپ «جىخاج» (ئىزاھلىق لۇغەت) دەپ نام بەردىم. بۇنى ھىجىرىيەن 681 ـ يىلى (1282 ـ يىلى) يېزىپ تاماملىدىم» دەيدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ھەجىمى 552 بەت كېلىدىغان «لەتائىپۇللۇغەت» ناملىق يەنە بىر لۇغەت تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ لۇغەتنىڭ ئاپتورى نامەلۇم، پارىس تىلىنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈلۈپ بېرىدىغان بۇ لۇغەت ھىجىرىيە 1107 ـ يىلى مىلادى 1695 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئەردەۋىل (ئاقسۇ) شەھرىدە تۈزۈلگەن.

ئۇيغۇر تىلى تارىختا «تۈركى تىل» ياكى «چاغاتاي تىلى» ئاتالغانلىقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا بەزى لۇغەتلەر ئەينى زاماندا «تۈركى تىلى لۇغىتى» ياكى «چاغاتاي تۈركى تىلى لۇغىتى» دېگەن ناملار بىلەن تۈزۈلگەن. مەسىلەن، 1506 ـ 1483 ـ يىللىرى تالى ھىيراتى تەرىپىدىن «بەدىئىي ئەللۇقەت» ناملىق بىر لۇغەت تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت ئەلشىر ناۋايىنىڭ ئوئېزىيىسىدىكى سۆزلەرەە ئىزاھ بېرىپ چىقىش مەقسىتىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، لۇغەت تۈزۈلۈش پرىنسىپى ۋە سىستېمىسى جەھەتتىن ناھايىتى پۇختا ئىشلەنگەن. لۇغەت شۇ دەۋىردىكى «چاغاتاي تىلى» دا تۈزۈلگەن بارلىق لۇغەتلەرگە خاس دەستۇر ۋە خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن.

XVI ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسيادا نامالۇم بىر كىشى تەرىپىدىن «ئابوشقا» ناملىق «چاغاتايچە ـ تۈركچە لۇغەت» تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت 1868 ـ يىلى ۋ. ۋ. ۋېلىيامىنوپ ـ زېرنوپ تەرىپىدىن نەشىر قىلدۇرۇلغان. شۇنداقلا پەيزۇللاخان تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاغاتايچە ـ پارىسچە لۇغەت» 1825 ـ يىلى كالكۇتتا شەھرىدە نەشىر قىلىنغان. XVIII ئەسىرلەردە نادىر شاھ مەھدىخان تەرىپىدىن «چاغاتايچە ـ پارىسچە لۇغەت تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ لۇغەت «خۇلاسەئى ئاببىاس» دەپ ئاتالغان. XIX ئەسىردە قەتھەلىخان دېگەن ئاپتور تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاغاتايچە ـ پارىسچە لۇغەت» مەيدانغا كەلگەن.

بۇلاردىن باشقا يەنە 1870 ـ يىلى پاۋىت كورنىيلى تەرىپىدىن «چاغاتايچە ـ پارىسچە لۇغەت» تۈزۈلگەن. 1881 ـ يىلى بۇخارالىق شەيخ سۇلايمان بۇخارى تەرىپىدىن «چاغاتايچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» تۈزۈلۈپ، نەشىر قىلدۇرۇلغان. بۇ لۇغەتلەر ئەينى زاماندىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت بايلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. رۇس لۇغەتشۇناسلىرىدىن بۇداگوپ 1871 ـ 1868 ـ يىللاردا «تۈركچە ـ تاتارچە لۇغەت» دېگەن ئىككى توملۇق لۇغەت ۋە ۋ. ۋ. رادلوپ تەرىپىدىن «تۈرك تىللىرى لۇغىتى تەجرىبىسى» ناملىق تۈركى تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ، لۇغەت بايلىقىنى نامايەن قىلىدىغان

چوڭ لۇغىتى مەيدانغا كەلدى.

يېقىنقى زاماندىكى سېلىشتۇرما لۇغەتلەردىن مىللەتلەر ئەدەبىياتى 1957 ـ يىلى رەتلەپ ئەشر قىلغان «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (بۇ لۇغەت ئەسلى 18 ـ ئەسىردە تۈزۈلگەن بولۇپ ئۇ مانجۇچە ـ زاڭزۇچە ـ موڭغۇلچە ـ ئۇيغۇرچ خەنزۇچە بەش تىللىق لۇغەت) نى كۆرستىپ ئۆتۈش مۇمكىن. بۇ لۇغەت ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆز دائىرىسى ۋە باشقا جەھەتلەر-دىن خېلى مۇكەممەل ئىشلەنگەن. ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە لۇغەتلەردىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ لۇغەتتىكى سۆزلەر XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى خېلى زور دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ لۇغەتشۇناسلىرى تەرىپىدىن يىراق تارىختا تۈزۈلگەن لۇغەتلەردىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرىنىڭ سانى ناھايىتى ئاز دېيەرلىك، بۇ لۇغەتشۇناس-لىقنىڭ شۇ دەۋرلەردە تەرەققىي قىلمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بەلكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە نۇرغۇن تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ بارلىقى، ئاتاقلىق ئالىم ۋە تەرجىمان سىنقۇ-سەلى تۇتۇقنىڭ «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقى، شۇ دەۋردە تىلشۇناسلىقنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ھىندى ۋە باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان نۇرغۇن بۇددا كىتابلىرىدا ئىشلىتىلگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئىزچىللىقى شۇ تارىخىي دۇرلەرنىمۇ لۇشەتشۇناسلىققا ئائىت نۇرغۇن قوللانمىلارنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ قوللانمىلار بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلمىدى. يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى ئىزلەپ تاپمىدۇق. ھازىر مەدەنىي مىراسلىرىمىزنى قېزىپ چىقىشى ئىشلىرى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلماقتا. بۇ ساھەدە ئادەمنى خوش قىلارلىق نەتىجىلەرنىمۇ قولغا كەلتۈرمەكچىمىز. بىز تېخىچە يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ يېتىۋاتقان مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى داۋاملىق قېزىپ تېپىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز، بار قوللانمىلارنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئىشىنى كۈچەيتىپ، لۇغەتشۇناسلىق خىزمىتىنى يېڭى ئىزغا سېلىشىمىز لازىم. تارىخ بۇ ۋەزىپىنى ھەقلىق رەۋىشتە بىزنىڭ شۇنداقلا ياش تىلشۇناسلىرىمىزنىڭ زىممىسىگە ئارتماقتا.

ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا مەتبە ۋە ئەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىشكە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ بۇ سۈرئە-تى، تىلشۇناسلىقنىڭ لۇغەتشۇناسلىق ساھەسىدىمۇ مەلۇم خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە بولغان تەلىپىنى كۈچەيتتى، بىر قىسىم لۇغەتلەرنى تۈزۈپ بۇ ئېھتىياجنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش لازىم بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ئازادلىقتىن كېيىن بىر مۇنچە لۇغەتلەر مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1951 ـ يىلى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئەشر قىلغان، بۇرھان شەھىدى تۈزگەن «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە» سېلىشتۇرما لۇغەت. بۇ لۇغەت 12 مىڭدىن ئارتۇقراق سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1963 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى لۇغەت گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان 12 مىڭ سۆزلۈك «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت».

1966 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن 1800 سۆزلۈك «ئىملا سۆزلۈكى» لۇغىتى بىلەن 1976 ـ يىلى تۈزگەن 8000 سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى» لۇغىتى، بۇ لۇغەت ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە سېلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ، ئىملاسىدا ئىختىلاپ بار سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن.

1979 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شىنجاڭ داشۆ قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ تۈزگەن 47 مىڭدىن ئوشۇق سۆزلۈك «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» نەشر قىلىندى.

1976 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلغان 6 مىڭغا يېقىن دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلۈكلەر لۇغىتى، بۇ لۇغەتمۇ «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت» بولۇپ، سېلىشتۇرما لۇغەت تىپىگە مەنسۇپ.

1982 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 30 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» نەشر قىلدى. بۇ لۇغەت ئىزاھلىق لۇغەت خاراكتېرىدىكى تەرجىمە لۇغىتى بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىنكى دەۋردە ئىشلەنگەن لۇغەتلەرنىڭ ئىچىدە خېلى مۇكەممەل تۈزۈلگەن لۇغەتلەردىن بىرى.

بۇنىڭدىن باشقا مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى ۋە باشقا ئورۇنلار تەرجىمە ئىشىدا پايدىلىنىش ئۈچۈن تۈزۈپ چىققان خېلى ساندىكى قىسقىچە لۇغەتلەرمۇ بار.

بۇ لۇغەتلەرنىڭ نەشر قىلىنىشى نەشرىياتچىلىق ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش تىل ئۆگىنىش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا تېگىشلىك روللارنى ئوينىدى ۋە ئوينىماقتا.

چەت ئەللەردە ئۇيغۇر تىلىدا تۈزۈلگەن لۇغەتلەرمۇ خېلى بار. مەسىلەن:

1939 ـ يىلى رۇس تىلشۇناسلىرىدىن ن. ئا. باسقاقوپ بىلەن ۋ. م. ناسلوپ تەرىپىدىن 12 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» تۈزۈلۈپ نەشر قىلدۇرۇلغان.

1955 ـ يىلى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن 21 مىڭ سۆزلۈك رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» تۈزۈلۈپ نەشر قىلدۇرۇلغان.

1961 ـ يىلى ش. كېبروي ۋە يۇسۇنۇزا تەھرىرلىكى ئاستىدا قازاقستاندا «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە» 16 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» تۈزۈلۈپ نەشر قىلدۇرۇلغان.

1955 ـ يىلى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن 21 مىڭ سۆزلۈك رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» تۈزۈلۈپ نەشر قىلدۇرۇلغان.

1961 ـ يىلى ش. كېبروي ۋە يۇسۇنۇزا تەھرىرلىكى ئاستىدا قازاقستاندا «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە» 16 مىڭ سۆزلۈك بىر لۇغەت نەشر قىلىنغان.

1960 ـ يىللاردا ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن 33 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە رۇسچە لۇغەت» تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ لۇغەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا بايلىقى خېلى دەرىجىدە كۆرسىتىل-

گەن.

بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېقىنقى زامان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىللىرىغا ئائىت ھەر خىل لۇغەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردە تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان. پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1918 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلەر تىللىرىدا نەشر قىلىنغان لۇغەتلەر 232 خىلغا يېتىدۇ. بىز يۇقىرىدا ئۇلاردىن بىر قىسمىنىلا تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق.

لۇغەت تۈزۈلۈشىنىڭ پرىنسىپلىرى ھەققىدە

لۇغەتشۇناسلىق لۇغەت تەتقىقاتى توغرىسىدىكى بىر پەن بولۇپ، ئۇ لۇغەت تۈزۈشنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق لۇغەت تۈزۈش ئىشىنى تېزلىتىشنى ۋە لۇغەتنىڭ ئىستېمال ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. لۇغەتشۇناسلىق كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيىنىڭ بىر تەركىبى قىسمى بولۇپ، تىلشۇناسلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىۋاستە باغلانغان بۆلۈكىدۇر.

لۇغەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرى لۇغەت تۈزۈش پرىنسىپلىرى ۋە ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىش. لۇغەت تۈزۈشنىڭ پرىنسىپلىرى ۋە ئۇسۇلى بىر پۈتۈن لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ. بىر لۇغەت قۇرۇلمىسى سۆز تاللاش، ئىزاھلاش ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان پۈتۈن جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قۇرۇلما بىر لۇغەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تۈزۈلۈش ئەندىزىسى دېگەن سۆز. بۇ ئەندىزىنىڭ بولۇشى يالغۇز تېخنىكىلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولماستىن، بەلكى لۇغەتنىڭ سۈپىتىگە، يەنى ئۇنىڭ رولىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەڭ مۇھىم ئۆلچەملەردۇر. لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ تۇرىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. لۇغەت ئىشلەشنىڭ پرىنسىپلىرى ئوچۇق بەلگىلەنمىسە، لۇغەت ئىشلەشتە بىرمۇنچە قىيىنچىلىقلار كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا لۇغەت تۈزۈشنىڭ پرىنسىپى، ئۇسۇلى ۋە ئومۇمىي قائىدىلىرىدىن باشقا نۇرغۇن كونكرېت مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لۇغەت تۈزۈش خىزمىتىنىڭ جەريانى ئىنچىكە تەتقىقات ئىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لۇغەت ئىشلەشتە ئۇچرايدىغان مەسىلىلەر ئىنتايىن جىق. مەلۇم بىر خىل لۇغەتنى ئىشلەشتە ئالدى بىلەن ئىشلەشتىكى مەقسەتكە مۇۋاپىق كۆلىمىنى بېكىتىش لازىم. لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن مادداىلارنىڭ سانى لۇغەت ھەجمىنى بېكىتىشنىڭ ئاساسىي بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغىتىنى ئىشلەش ۋە ئۇنىڭ سۆزلۈك جەدۋىلىنى تۈرغۇزۇشتا مۇنداق بىر قانچە مەسىلىلەرنى ئالدىن ھەل قىلىش لازىم.

1) لۇغەتكە قانداق سۆزلەرنى كىرگۈزۈش كېرەك. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ياسالما سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغان ھەرقانداق سۆز لۇغەتنىڭ ئوبيېكتىمۇ ياكى ئەكس ھالدا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن ھەرقانداق سۆزلەرنى لۇغەتكە كىرگۈزمەسلىك كېرەكمۇ؟

2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەن ئۇقۇمنى لۇغەتتە قانداق ئەمەلىيلەشتۈرۈش كېرەك؟ سۆز تاللاشنى قايسى تارىخىي دەۋردىن باشلاش كېرەك؟

3) دىئالېكت سۆزلىرىنى كىرگۈزۈش لازىمۇ - يوق، دىئالېكت سۆزلىرىنى تاللاشنىڭ پرىنسىپى نېمە؟

4) ئارخائىزم سۆزەر ۋە تارىخىي سۆزلەرنى قايسى دائىرىدە چەكلەپ ئىشلىشى لازىم؟ 1958 - يىللاردىن كېيىن ئاتالغۇلاردا تۇراقسىزلىق كۈچلۈك بولدى، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى لۇغەتتە ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەكمۇ؟

5) لۇغەت باش سۆز ۋە بېقىندى سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بېقىندى سۆزگە بارلىق تۇراقلىق بىرىكمىلەر كىرگۈزۈلىدۇ، ئۇنداق بولمىغان بولسا، تۇراقلىق بىرىكمىلەر بىلەن ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ۋە ئۇلار بىلەن ماقال - تەمسىللەرنىڭ چېگرىسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش لازىم؟

6) قانداق سۆزلەرنى قوشۇپ، قانداق سۆزلەرنى ئايرىش يېزىش كېرەك؟ ۋە باشقىلار.

لۇغەتتە بۇ مەسىلىلەر نەزەردىن ساقىت قىلىنماسلىقى لازىم. بۇنىڭدىن باشقا سۆز مەنىلىرىنى ئىزاھلاشتىمۇ لۇغەت تۈزۈش ئىشىدا ناھايىتى كۆپ كۈچ تەلەپ قىلىدىغان. مۇرەككەپ، نازۇك، زىل بىر ئىش. سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىشتە ئىزاھنىڭ بىرەكلىكىنى ساقلاشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. چۈنكى تىلدىكى ئوخشاش مەسىلىلەر ئوخشاش ئىزاھلانمايدىكەن، چۈڭالچاقلىق كېلىپ چىقىدۇ. ئاخىرى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، بىرەك بولماي قېلىپ، قايتا ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ئىزاھلىنىدىغان مەسىلىلەرنى توپلاپ، ئىزاھاتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، مەنداش سۆزلەرنى توپلاپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش-لىقلارنى ئوخشاش ئىزاھلاش، ئوتتۇرىدىكى پەرقلەرنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ، ئايرىپ كۆرسىتىش لازىم.

سۆز مەنىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ لۇغەت تۈزۈش ئىشىدا باش قاتۇرىدىغان مەسىلىلەر-نىڭ بىرى. بەزىلەر سۆز مەنىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، تارىخىي ئىز بويىچە ئورۇنلاشتۇ-رۇشنى مۇڭاپىق ئۇسۇل دەپ ھېسابلايدۇ. بەزىلەر سۆز مەنىسىنىڭ رەت - تەرتىپىنى ھازىرقى ئىستېمال قىممىتىگە قاراپ تېزىش كېرەك دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر سۆزلەرنىڭ گرامماتە-كىلىق رولىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. يەنى سۇپەتنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرىنى ئورۇن-لاشتۇرۇشتا ئاۋۋال ئونىڭ سۇپەتلىك مەنىلىك بۆلەكلىرىنى ئىزاھلاپ بولۇپ، ئاندىن ئونىڭ ئىسىم ۋە رەۋىش رولىدا كېلىدىغان ۋەزىپىلىرىنى كۆرسىتىش لازىم دەپ ھېسابلايدۇ. ئەگەر بۇنداق كۆز قاراشلار لۇغەت ئىشلەشتە بىرلىككە كەلتۈرۈلسە، ئىزاھلاشنىڭ رەت - تەرتىپى، يەنى سۆز مەنىسىنىڭ رەت - تەرتىپى توغرا بىر تەرەپ قىلىنمىسا، لۇغەتنىڭ ئىستېمال قىممىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى، مىساللىرى ۋە تۈرلۈك تېخنىكىلىق بەلگىلەر-نىڭمۇ ئۇلگىلىرى تەييارلىنىشى لازىم. ھەتتا بىر پەشنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىغىچە ئېنىق بەلگىلىمە بېرىلمىسە، ئىشتا نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

دېمەك، لۇغەت ئىشلەشتە تەتقىق قىلىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدىغان نۇرغۇن مەسىلە-لەر ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتىكى تەتقىقات خىزمىتىنى كۈچەيتىش لۇغەت خىزمىتىنى ئالغا

سۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر ۋە لازىم.

لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى

لۇغەتشۇناسلىق ئىلمى ئۆزىنىڭ ئۇزاق دەۋرلەر داۋامىدىكى تەرەققىياتى نەتىجىسىدە مەزمۇن ۋە ساپا جەھەتتىن بېيىپ تۈرۈشى بىلەن بىر قاتاردا، شەكىل يېقىدىنمۇ ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىپ، تۈرلىرى كۆپەيىپ تۇردى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ھازىرقى دەۋرىمىزدىكى ھەر خىل لۇغەتلەر بارلىققا كەلدى.

تىل ئەمەلىيىتىدە، ۋۇجۇتقا كەلگەن بارلىق لۇغەتلەرنى مەزمۇنى ۋە تۈزۈلۈش پرىنسىپ-لىرىغا قاراپ قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتلەر ۋە تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرى دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتلەرمۇ، تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرىمۇ ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. ئەمما ئۇلار بۇ سۆزلەرنى چۈشەندۈرۈشتە ۋە ئۇلارغا ئىزاھ بېرىشتە ئىككى تۈرلۈك نۇقتىئىنەزەر ۋە ئىككى تۈرلۈك پرىنسىپ بويىچە بىر - بىرسىدىن پەرقلىنىدۇ، مەسىلەن، قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتلەردە كونكرېت نەرسە ۋە ھادىسىنىڭ، يەر، سۇ نامىلىرىنىڭ ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى مەخسۇس ئاتالغۇلارنىڭ مەزمۇ-نى، ئەھمىيىتى، كېلىپ چىقىش تارىخى قاتارلىقلار ھەر تەرەپلىمە بايان قىلىنىدۇ. ئۇلار ھەققىدە تولۇق ئىلمىي مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. تىلشۇناسلىق خاراكتېرىدىكى لۇغەتلەردە بولسا، پەقەت سۆز ۋە ئىبارىنىڭ تىلدىكى ئىپادىلەيدىغان ھەر تۈرلۈك مەنىلىرى ۋە مەنىۋى تۈرلىرى، بەزىلىرىدە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى، دىئالېكتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئورفوگرافىيە-لىك نورمىلىرى ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلە-دۇ. دېمەك قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتلەر ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تېمىسى جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ ۋە خىلمۇ خىل بولۇشى بىلەن تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

قانۇسلار ماتېرىيالىنىڭ ھەجمىگە، بېرىلىدىغان ئىلمىي ئىزاھنىڭ تولۇق ياكى قىسقا بولۇشىغا، مەلۇم بىر ئىلىم - پەن ساھەسى بىلەنلا چەكلىنىپ كېلىشىگە بىنائەن ھەر تۈرلۈك خۇسۇسىيەتكە ۋە خاراكتېرىغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، چوڭ تېپتىكى بىر قانچە تومۇلۇق قامۇس، تىلشۇناسلىق خاراكتېرىدىكى قامۇس، فىزىكا ئىلمىنىڭ قامۇسى، خىمىيە ئىلمىنىڭ قامۇسى، جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ قامۇسى، پېداگوگىكىلىق قامۇس، ئەدەبىيات ئىلمىگە دائىر سۆزلۈكلەر قامۇسى، مېدىتسىنا پەنلىرىگە دائىر سۆزلۈكلەر قامۇسى، بىئولو-گىيە پەنلىرىنىڭ قامۇسى ۋە باشقىلار. ئۆزىنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان، مەشھۇر ئالىم، شائىر، يازغۇچى ۋە سىياسىي - مائارىپ ئەربابلىرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان مەخسۇس بىئوگىراپىيىلىك لۇغەتلەرنىمۇ قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتلەر قاتارىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، ئاساسەن قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتلەر لۇغەتشۇناسلىقنىڭ بۈاستە تەكشۈرۈش ئوبيېكتى بولالمايدۇ.

لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى تىلشۇناسلىق خاراكتېرىدىكى لۇغەتلەردۇر. ئۇلار

قايسى ۋە قانچە تىلنىڭ لېكسىكىلىق ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تۈزۈلۈشىگە قاراپ، بىر تىللىق، ئىككى تىللىق ۋە كۆپ تىللىق لۇغەتلەرگە، شۇنداقلا تۈزۈلۈش پرىنسىپىدىكى ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرىگە، مەزمۇن ۋە مەقسەتلىرىگە بىنائەن، ئەدەبىي تىل لۇغىتى، دېئالېكت سۆزلىرى لۇغىتى، تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى، ماقال ـ تەمسىللەر لۇغىتى، تارىخىي ۋە ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر، مەنداش سۆزلەر لۇغىتى، ئىملار لۇغىتى، ئىزاھلىق ۋە چەتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى، ئايرىم شائىر ـ يازغۇچى ۋە كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەر لۇغىتى قاتارلىق بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ.

A. بىر تىللىق لۇغەتلەر

بىر تىللىق لۇغەتلەرگە بىرلا تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئىزاھلىق ۋە ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر، چەت تىل سۆزلىرىنىڭ لۇغىتى، ئىملا لۇغىتى، مەنداش سۆزلەر لۇغىتى، تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى، ماقال ـ تەمسىللەر لۇغىتى، دېئالېكت سۆزلىرى لۇغىتى ۋە باشقا خىل لۇغەتلەر كىرىدۇ.

1. ئىزاھلىق لۇغەت: ئىزاھلىق لۇغەتلەرنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئانا تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارمۇ بىر نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، تولۇق ئىزاھلىق لۇغەتلەر تىلنىڭ پۈتۈنلەي لېكسىكىلىق بايلىقىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرىدىغان لۇغەت بولۇپ، بۇنداق لۇغەتلەر «سۆز خەزىنىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتلەرنىڭ يەنە بىر تۈرى پەقەت ئەدەبىي تىلنىڭلا سۆز بايلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇنىڭغا 1961 ـ 1959 ـ يىللىرى قازاقىستاندا نەشىر قىلىنغان ئىككى تومлۇق «قازاق تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» مىسال بولالايدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتلەرنىڭ ئايرىم بىر تۈرى مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان مەشھۇر شائىر، يازغۇچى، ئەدىبلەر ئەسەرلىرىنىڭ تىل بايلىقى ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، «ناۋائىي ئەسەرلىرى تىلىنىڭ لۇغىتى»، «پوشكىن ئەسەرلىرى تىلىنىڭ لۇغىتى»، «ئاباي ئەسەرلىرى تىلىنىڭ لۇغىتى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىزاھلىق لۇغەتلەردە باش سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان بارلىق مەنىسىگە ئىككىنچى بىر سۆز ياكى مەنىداش سۆزلىرى ۋە ياكى زىت مەنىلىك سۆزلىرى بىلەن ئىزاھ بېرىلىدۇ.

2. ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر: سۆزلەرنىڭ دەسلەپكى مەنىلىرىنى، گرامماتىكىلىق فورمۇلىرى بىلەن كېلىپ چىقىش تارىخىنى ئېنىقلاش، ئۇلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئېتىمولوگىيە پەنىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرىدىن ھېسابلانسا، ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەردە ئېتىمولوگىيىسى ئۆزۈل ـ كېسىل ياكى تەخمىنىي رەۋىشتە ئېنىقلانغان بەزى سۆزلەر توپلىنىدۇ. دېمەك ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەردە تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسمىلا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇنداق لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر سۆزنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى ئىلمىي ھالدا ئېنىق ئىزاھلىنىشى، ئۇنىڭغا

تىلشۇناسلىق جەھەتتىن توغرا خاراكتېر بېرىلىشى شەرت. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئاپتور لېكسىكىلىق (سىمانتىكىلىق)، فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ئۇسۇللارغا ھەمدە تارىخىي ئېتىنوگىرافىيىلىك پاكىتلارغا مۇراجىئەت قىلىشى ۋە ئۇلاردىن ئوڭۇشلۇق پايدىلىنىشى لازىم. شەكىل ۋە مەنىلىرى سۇسلىشىپ ھازىرقى ۋاقىتتا لۇغەت تەركىبىنىڭ پاسسىپ زاپىسىغا ئۆتۈپ قالغان ۋە باشقا شۇ تەقلىدتىكى «جانسىز» سۆزلەرنى ئېتىمولوگىيىلىك جەھەتتىن تەھلىل قىلىش ئۇچۇن ئۆز ئانا تىلى پاكىتلىرى بىلەن بىر قاتاردا بىر سىستېمىدىكى قېرىنداش تىللارنىڭ ھەتتا يېڭى سۆز ـ ئاتالغۇلار بىلەن تەمىن ئەتكەن چەت تىللارنىڭمۇ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىش ئىنتايىن مۇھىم.

دېمەك، ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر كۆپىنچە تىلنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا تايىنىش ياكى بىر نەچچە تىل ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئارا قىياس قىلىش ئاساسىدا تۇزۇلىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتلەرگە قاراپ، ئۇلار «سېلىشتۇرما ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت» ياكى «تارىخىي ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت» دېگەن تۇرلەرگە ئايرىلىشى مۇمكىن.

3. چەت تىل سۆزلىرى لۇغىتى: كۆپ تارالغان ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بىر تىللىق لۇغەتلەرنىڭ قاتارىغا چەت تىل سۆزلىرىنىڭ لۇغىتىمۇ كىرىدۇ. چەت تىل لۇغىتىنى تۇزۇشتە تىلنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجى بىلەن نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر جىپسلىشىپ كېلىدۇ. چۇنكى ئۇ بىرىنچىدىن، تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلىشىپ، ئۆز سۆزىمىزدەك بولۇپ كەتكەن چەت ئەل سۆزلىرى بىلەن تار، ئىلمىي دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغان تېرمىنلارنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈشنى ئۆز ئالدىغا قويسا، ئىككىنچىدىن، شۇ سۆزلەرنىڭ قايسى تىلدىن كىرگەنلىكىنى ۋە قانداق سۆز ياكى مورفېمىلاردىن تۇزۇلگەنلىكىنى ئېنىقلاش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىدۇ.

چەت تىل سۆزلىرىنىڭ لۇغىتىگە كىرگەن سۆزلەر ئادەتتە تەرتىپى بىلەن بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ قايسى تىلدىن كىرگەنلىكى، شۇ تىلدىكى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى ۋە دەسلەپكى شەكلى (تەركىبى ـ سۆز تومۇرى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى) كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، رۇس ئالىملىرى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن لۇغەتلەردە مانا مۇنداق ئىزاھلانغان:

كونسېرۋاتورىيە [ئىت:]Gonservtio ئالىي مۇزىكا مەكتىپى؛

كالام [ئەر، قام] قومۇشتىن ياكى كىچىك ياغاچ نوتىسىدىن ياسالغان سىيا قاچىلاپ خەت يازىدىغان ۋە ياكى مېتالدىن ياسالغان نەرسە.

ئارگاماك [ئۇي، ئارغىماق] جەڭلەردە سىنىلىدىغان، چىدامليق، نەسىللىك شەرق ئېتى.

ئۇچاك [ئۇي، ئوچاق] ئوت قالاپ، تاماق ئېتىش ئۇچۇن يىسالغان نەرسە.

4. ئىملا لۇغىتى: كونكرېت تىلنىڭ تەركىبىدىكى **سۆزلەرنىڭ ئىملا** قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن ھالدا بىر خىل، توغرا يېزىلىش فورمۇلىرىنى **بەلگىلەپ** بېرىش ئۇچۇن تۇزۇلگەن لۇغەت ئىملا لۇغىتى دېيىلىدۇ.

ئىملا لۇغەتلىرى ھەر بىر تىلنىڭ ئىملا قائىدىلىرىگە **ۋە يېزىقىغا** ئاساسلىنىپ، ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئۇچۇن خەلق ئاممىسىنىڭ يېزىق ساۋاتىنى، شۇنداقلا يېزىق مەدەنىيە-

تىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك چارە - تەدبىرلەردىن سانىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي يېزىقتا ئىگە بولغان ھەر بىر تىل ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىدىكى دەسلەپكى قەدىمىنى ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشنى كۈن تەرتىپكە قويىدۇ.

ئىملا لۇغەتلىرىدە ھەر بىر سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىش ھالەتلىرىدىكى ھەر قانداق شەكىللىرى ئىزچىل ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، يالىڭاچ (يالاڭغاچ ئەمەس)؛ چۆمۈچ (چۆموش ئەمەس)؛ قۇمۇش (قۇمۇچ ئەمەس)؛ گۈرۈچ (كۆرۈش ئەمەس)؛ تۇياق (تۇۋاق ئەمەس)؛ ئۆتۈك (ئۆتەك ئەمەس)؛ ئىسخىما (سخىما ئەمەس)؛ ئىستىل (ستىل ياكى ستىل ئەمەس)؛ ئىسپىراپكا (سپىراپكا ئەمەس)؛ ئۇيغۇر (ئۇرغۇي ئەمەس)؛ ئىشكاپ (ئىشكاف ئەمەس) ۋە باشقىلار.

ئىملا لۇغەتلىرى لېكسىكىلىق ماتېرىيالنىڭ ھەجمىگە قاراپ، تولۇق ياكى ئاددى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بەزىلىرى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە تۈزۈلىدۇ.

5. تۈراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى: بۇ خىل لۇغەتلەر تىلدىكى تۈراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوملۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈراقلىق ئىبارىلەر ۋە باشقا ھەر تۈرلۈك ئىبارىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ.

تىلدىكى فىرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنىڭ بايلىقى، خىلمۇ خىللىقى، مەنىلىرىنىڭ ئىدىئوملۇق، يوشۇرۇن، ئوبرازلىق بولۇشى نەتىجىسىدە ھەممە كىشىلەرنىڭ بىردەك مۇڭەپپەقىيەتلىك پايدىلىنىشىغا يار بەرمەسلىكى، پايدىلانغان ھالەتتىمۇ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلۇق ۋە توغرا ئىشلىتىلمەسلىكى مۇمكىن. بۇ ئەھۋال تىلشۇناسلاردىن فىرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەرنى تۈزۈشنىڭ يەنە بىر مەقسىتى بىر تىلدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا تەرجىمە قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى بىر تىلدىكى ماقال - تەمسىللەرنى ۋە ھەر تۈرلۈك ئىدىئوملۇق ئىبارىلەرنى ئىككىنچى بىر تىلغا سۆزمۇ - سۆز تەرجىمە قىلىۋەرگىلى بولمايدۇ. ئۇلارنى بىز پەقەت مەنىۋى تۈرلىرى ئارقىلىق، يەنى مۇۋاپىق ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىئوملۇق تۇراقلىق ئىبارىلەر ئارقىلىق تەرجىمە قىلالايمىز.

مانا مۇشۇ خۇسۇسىيەتلەرگە بىنائەن بىر تىللىق، بەزىدە ئىككى تىللىق فىرازېئولوگىيىلىك ۋە ئىدىئوملۇق تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغەتلىرى تۈزۈلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەردىمۇ سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ، مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ. ئىككى تىللىق بولسا، مەزكۇر ئىبارىگە تەڭ مەنىلىك ئىبارەت بىلەن تەرجىمە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قاپقىدىن قار ياغماق - بىر نەرسىگە ئاچچىقلاپ قاپقىنى تۇرمەك، قاتتىق خاپا ھالەتتە تۇرۇپ، قىلچە چىراي ئاچماي تۇرماق.

دوپپىسىغا جىگدە سالماق - ئالدىماق، بىراۋنى ئالداپ نەپ ئېلىۋالماق.

يېپىدىن - يېڭىسىگىچە قارىماق - بىر نەرسىگە سىنچىلاپ قارىماق، زىر - زەۋزىرىگىچە قاراپ چىقماق، ئىنچىكىلەپ قارىماق.

مومىسىنى كۆرمەك - ناھايىتى بەك جاپا تارتماق.

جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا - كۆرۈنۈشتە بىرەر كىچىك نەرسىگە ئېرىشىشنى كۆزلىگەن-دەك قىلسىمۇ، ئاستىرتتىن باشقا بىر چوڭراق نەرسىگە ئېرىشىشنى كۆزلىمەك.

بەزى تولۇقراق تۇزۇلگەن فىرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەر لۇغىتتىدە ئىبارىنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىيات نۇسخىلىرىدىن ئېلىنغان كونكرېت مىساللار ئارقىلىق تەستىقلىنىدۇ. مىلسالارنىڭ ئېلىنغان مەنبەلىرى كۆرسىتىلىدۇ. ئىزلەگەن ئىبارىنى ئاسان تېپىش ئۈچۈن بەزىدە لۇغەتنىڭ ئاخىرىغا ھەر بىر ئىبارىنىڭ بىرىنچى سۆزى تىزىلغان كۆرسەتكۈچ - ئىندېكس بېرىلىدۇ.

6. ئاتالغۇلار لۇغىتى: بۇنداق لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈشى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر خىلىدا پەن - تېخنىكىنىڭ ھەر بىر تارماقلىرىغا ئائىت مەخسۇس ئاتالغۇلار توپلىنىدۇ ۋە ئۇ تىلىمىزنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ، ھەر بىر ئاتالغۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، خۇسۇسىيىتى، ئالاھىدىلىكى، كېلىپ چىقىشى، رولى ۋە باشقا خىل مەنىلىرى تولۇق، سىستېمىلىق ئىزاھلىنىدۇ. مەسىلەن:

خىمىيە ساھەسىدىكى لۇغەتلەر تۈۋەندىكىدەك تۈزۈلىدۇ:

«ئاتوم» - ئاددى ۋە مۇرەككەپ ماددىلاردىكى ئېلېمېنتلارنىڭ ئەڭ كىچىك زەررىچىلىرى، بۇ زەررىچە شۇ ئېلېمېنتلارنىڭ ھەممە ھەسسىلىرىگە ئىگە. ئاتومىلار ئۆز ئارا بىرىكىپ، مۇلېكۇلىلارنى ھاسىل قىلىدۇ. ئاتوم بۆلۈنمەيدىغان زەررىچىدۇر، دېگەن پىكىر X I X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. X I X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كاتۇت نۇرلىرى ۋە رادىئوئاكتىپلىق ھادىسىسى كەشىپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئاتوم تۈزۈلۈشىنىڭ مۇرەككەپلىكى ئېنىقلاندى. ئەمما خىمىيىۋى ۋالېنتلىق ۋە ماددا تۈزۈلۈشىنىڭ ئۇستىدە ئىشلىگەن ئالىملار ئاتوملارنىڭ ئۇششاق زەررىچىلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئاتوملارنىڭ بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ تېپىلىشى مۇمكىنلىكىنى بۇنىڭدىن خېلى كۆپ يىللار ئىلگىرى ئېيتىشقانىدى. ئاتومنىڭ مەركىزىدە مۇسبەت زەرەتلىك يادرو بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا مەنفى زەرەتلىك ئېلېكترونلار ئايلىنىپ تۇرىدۇ.

«ۋودورود» - دەۋرى سىستېمىسىنىڭ I گۇرۇپپا ئېلېمېنتى، ئاتوم نومۇرى بىر، بەزى خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن VII گۇرۇپپا ئېلېمېنتلىرىغىمۇ ئوخشايدۇ. A—00813 يېنىك، رەڭسىز، پۇراقسىز ۋە تەمسىز گاز. ھاۋادىن 1405 ھەسسە يېنىك، X VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېپىلغان ئەركىن ۋودورود ئاتوموسفېرانىڭ يۇقىرى قىسىملىرىدىلا ئۇچرايدۇ. ئۇ t—229°، t—253° سۇدا تىز ئېرىيدۇ. 0° تا بىر ھەجىملىك سۇدا 0.0215 ھەجىملىك ۋودورود ئېرىيدۇ. لاتىنچە نامى گىدروگېنوممىدرا، سىنتېتىك ئاممىياك ئېلىشتا، ئائىروسىتاكلارنى تولدۇرۇشتا، گىدروگېنىراتسىيىدە ئافتوگىن ئۇلاشتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارلا ئىشلىتىلىدۇ.

دېمەك، ئىزاھلىق تېرمىنولوگىيىلىك لۇغەتلەر يۇقىرىدىكىدەك ئىزاھلىنىشى لازىم.

ئاتالغۇلار لۇغىتىنىڭ يەنە بىر تۈرى ئىككى تىللىق بولۇپ، سۆزنىڭ ئاساسىي لېكسىكىلىق مەنىسى ئىككىنچى بىر تىلغا توغرىدىن - توغرا ئەينەن تەرجىمە قىلىنىپ تۇزۇلىدۇ.

مۇنداق لۇغەتلەر ئادەتتىكى ئاددى تەرجىمە لۇغەتلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەرنىڭ سۆزلىرىمۇ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلغاندىن تاشقىرى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى فونېمىلار-نىڭ ئورۇن تەرتىپىمۇ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ تەرجىمىسى بېرىلىدۇ.

B. ئىككى تىللىق لۇغەتلەر

ئىككى تىللىق لۇغەتلەر تېخىمۇ زور قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى لۇغەتشۇ-ناسلىقنىڭ يۇقىرى پەللىگە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر بىر تىلنى ئىككىنچى بىر تىل بىلەن ئېپادىلەشنى ئاساسىي پرىنسىپ قىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر ئۆز ئارا تىل ئۆگىنىش، ھەر خىل سىياسىي، ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا تەرجىمە قىلىش، ئۇنى ئىلىم - پەن ئۆەنىش ۋە باشقا ئالاقە ئىشلىرىدا قورال قىلىش مەقسىتىدە بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنىڭ تۈزۈلۈشى زور قىممەتكە ۋە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ھېسابلىنىدۇ.

ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنى تۈزۈشتىكى ئاساسىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى تەرجىمە قىلىشقا تېگىشلىك باش سۆزلەرنىڭ ھەجمىنى، تەركىبىنى ئېنىقلىۋېلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنىڭ ھەر قانداقى تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئېلىشى شەرت ئەمەس. ئەمەلىي تەلەپلەرگە بىنائەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەقەت ئەدەبىي تىلنىڭلا لېكسىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، بەزىلىرى لېكسىكىنىڭ ئايرىم ساھەسى بىلەنلا چەكلىنىشى مۇمكىن.

تەرجىمە لۇغەتلىرىگە قويۇلىدىغان ئىككىنچى بىر تەلەپ تەرجىمە قىلىشقا تېگىشلىك بارلىق سۆز ئىبارىلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسىنى ئىككىنچى تىلغا تولۇق، توغرا ۋە دەل تەرجىمە قىلىشنى شەرت قىلىشتىن ئىبارەت. ئەگەر ئىككى لۇغەتلەردە تىل بايلىقىنى تولۇق كۆرسىتىش ئۆز ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويۇلسا، ئۇ پەقەت ئەدەبىي تىل نورمىسى بىلەنلا چەكلەپ قويۇلماي، بەلكى ئۇنىڭغا ئومۇمىي خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىكى سۆز خەزىنىسىدىنمۇ كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. ئۇلاردا لېكسىكىنىڭ ھەر تۈرلۈك قاتلاملىرى بىلەن بىر قاتاردا ئومۇمىي خەلق تىلىدىكى كەسپىي سۆزلەر، ئىلمىي ئاتالغۇلار، كونىرىغان ۋە تارىخىي سۆزلەر بىلەن مەخسۇس ھۇنەر كەسىپ سۆزلىرى ۋە باشقىلارمۇ ئۆز ئېپادىسىنى تېپىشى لازىم.

سۆزلەرنىڭ ئىدىئوملۇم مەنىلىرى مىسال بىلەن كۆرسىتىلگەن جۇملىلەرنىڭ بېشىغا «□» بەلگىسى قويۇلىدۇ ۋە مىسالدا ئېلىنغان باش سۆز ئورنىغا «～» بەلگىسى قويۇلۇپ، باش سۆز ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك باش سۆزنىڭ ئاخىرىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە-لار ئۇلىنىپ ياسالغان بېقىندى سۆزلەر بىلەن مەزكۇر سۆزدىن ياسالغان سۆز بىرىكمىلىرى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ ئىزاھلىنىدۇ.

بۇنداق لۇغەتلەردىكى باش سۆزنىڭ ئەسلى مەنىلىرى ئاساسىدا كېلىپ چىققان كۆچمە مەنىلىرى مىساللار بىلەن كۆرسىتىلگەندە، مىسال ئالدىدىن قانچە خىل كۆچمە مەنە ئىپادىلە-سە، «① - ② - ③» گە ئوخشاش نومۇرى بېرىلىدۇ. (يۇقىرىدىكى مىسالغا قاراڭلار)

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. لۇغەت دېگەن نېمە؟

2. نېمە ئۈچۈن لۇغەت تۈزۈلىدۇ؟

3. ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىدا لۇغەتشۇناسلىق قاچاندىن باشلانغان؟ تارىخىمىزدا قانداق - قانداق لۇغەتلەرنىڭ تۈزۈلگەنلىكىنى بىلىسىلەر، بىر - بىردىن ئېيتىپ بېقىڭلار؟

4. لۇغەت تۈزۈشنىڭ پرىنسىپلىرى ۋە ئۇنىڭدا دىققەت قىلىدىغان ئىشلار نىمىلەردىن ئىبارەت؟

5. لۇغەت قانچە خىل بولىدۇ؟ ئۇلار قانداق تۈزۈلىدۇ؟ ئايرىم - ئايرىم سۆزلەپ بېرىڭلار؟

گرامماتیکا قسمی

VI باب. گراماتىكا

§ 1 — گراماتىكا، ئۇنىڭ رولى ۋە ئوبيېكتى

«گراماتىكا» دېگەن سۆز، بىرىنچىدىن، تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى دېگەن مەنـ نى، ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەلىمات، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزىلا ئالاقە ئېھتىياجىدىن تولۇق چىقالمايدۇ. كىشىلەر تىلىدىكى ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلەر ئارقىلىق مەلۇم شەيئى، نەرسە، ۋەقە، ھادىسىلەر ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت ـ ھالەتلىرى، بەلگىلىرى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن تولۇق ئاياغلاشقان بىر ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت سۆزلەر مەلۇم قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا ئۆز ئارا باغلانغاندىلا، يەنى مەلۇم جۈملە شەكلىگە كىرگەندىلا، ئاندىن تولۇق مەقسەتنى ئۇقتۇرالايدۇ. مانا شۇ قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر تىلنىڭ گراماتىكىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «بىر، ئۇزاق، ناھايىتى، جەمئىيەت، سوتسىيالىستىك، باسقۇچ، تارىخىي» دېگەن يەتتە سۆزنى تەرتىپسىز ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويغاندا، بۇنىڭدىن مۇشۇ يەتتە سۆزنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ئۇقۇملىرى ئىپادىلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ سۆزلەر ئارقىلىق ئېيتماقچى بولغان ئوي ـ پىكرى ئىپادىلەنمەيدۇ. بۇ سۆزلەر پەقەت گراماتىكىلىق قائىدىگە ئاساسەن، «سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچ» دېگەن شەكىلدە ئۆز ئارا باغلىنىپ كەلگەندىلا، ئاندىن سۆزلىگۈچىنىڭ تولۇق ئوي ـ پىكرى ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا يولداش ستالىن ئۆزىنىڭ «ماركسىزم تىلشۇناسلىق مەسىلىلىـ رى» دېگەن ئەسىرىدە تىلنىڭ گراماتىكىسى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «. . . لۇغەت تەركىبىسىز ھېچقانداق تىلنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىي تىل بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. ئەمما تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىي تىل گراماتىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. گراماتىكىدا سۆزنىڭ ئۆزگىرىش قائىدىلىرى، سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىـ لەنگەن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك خاراكتېر بېرىدۇ.» بۇنىڭدىن گراماتىكىنىڭ تىلدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. گراماتىكا تىلنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسىملىرىدىن بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەرەققىياتىدا بەكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تىل تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىدۇ. جۈملىدىن تىل تەرەققىياتىدا بىر قەدەر تۇراقلىق دەپ قارىلىدىغان ئاساسىي لۇغەت تەركىبىي بىلەن گراماتىكىدىمۇ (گراماتىكىلىق قائىدە

ـ قانۇنىيەتلەردىمۇ) ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى نەتىجىسىدە مەلۇم ئۆزگىرىش بولۇپ تۇردۇ. لېكىن مۇنداق ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاستا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تىلنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ، ئۇنىڭ گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشىمۇ تۇرلۇك بولىدۇ. مەلۇم تىلنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان گرامماتىكا ـ تارىخىي گرامماتىكا دېيىلىدۇ. پەقەت مەلۇم بىر دەۋردىكى تىل قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان گرامماتىكا ـ تەسۋىرىي گرامماتىكا دېيىلىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەسۋىرىي گرامماتىكىغا كىرىدۇ.

گرامماتىكا ـ سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ۋە تۇرلىنىش (ئۆزگىرىش) قائىدىلىرىنى، سۆز-لەردىن سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم. مانا مۇشۇ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىگە قاراپ، گرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى گرامماتىكا ـ بىر پەن. تۈركى تىللارنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. خېلى ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان نۇرغۇن مەشھۇر ئالىملار، يازغۇچىلار، پەيلاسوپلار گرامماتىكا نەزەرىيىسى-گە دىققەت قىلىپ كەلگەن ۋە بۇ ھەقتە ئۆچمەس ئەسەرلەر يېزىپ قالدۇرغان. تۈركى تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ساھەسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاتاقلىق تۈركولوگ، سىلىشتۇرما تىلشۇ-ناسلىق ئىلمىنىڭ پىرى، دۇنياغا مەشھۇر ئالىم مەھمۇت قەشقىرى مۇشۇنداق ئالىملارنىڭ بوۋىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا «تۈركى تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلە-رى» دېگەن ئەسەرنى يازغانلىقى مەلۇم. لېكىن ئەسەر بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمە-گەن. ئۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» دېگەن ئەسىرى دۇنياغا مەشھۇر. بۇ ئەسەر لۇغەت خاراكتېرىدا بولسىمۇ، لېكىن ئۆز دەۋرىدىكى تۈركى تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى گرامما-تىكىسى ھەققىدە خېلى كەڭ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلىنى ۋە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش ستالىن: «گرامماتىكا ـ ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان ئابستراكتسىيىلەش ئىشىنىڭ نەتىجىسى، تەپەككۇرنىڭ غايەت زور مۇۋەپپە-قىيىتكە ئېرىشكەنلىكىنىڭ بەلگىسى»[①] دەپ كۆرسىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىدىكى خىلمۇ ـ خىل گرامماتىكىلىق ھادىسە-لەر ۋە گرامماتىكىلىق ئۇسۇللار ناھايىتى ئۇزاق زامانلار جەريانىدا شەكىللىنىپ مۇقىملاشقان بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلىق تەپەككۇرى ۋە ئىخچاملاپ، ئابستراكتسىيىلەشتۇرۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. سىلىقلاشقان ۋە تاكامۇللىشىپ بۈگۈنكى دەرىجىگە يەتكەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىقتىن پايدىلانغان دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئەھۋالى بىزگە مەلۇم ئەمەس. لېكىن يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىمۇ باشقا تىللارنىڭكىگە ئوخشاش، ئۇزاق زامانلىق سىلىقلىنىش،

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 32 ـ بەت.

تاكامۇللىشىش، ئىلمىيلىشىشقا ئوخشاش جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. مەسىلەن، قەدىمكى ئورخون - يېنىسەي يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا چۈشۈم كېلىش ئۇچۇن «ئىخ، ئىگ، ئىن، نى» قوشۇمچىلىرى ئارىلاش قوللىنىلغان؛ بۇدۇنىخ (خەلقىنى) ، ئەۋىگ (ئۆينى) ، ئاتىن (ئاتىنى) ، سائىن (خەۋىرىنى) ؛ يۆنىلىش كېلىش ئۇچۇن «ئا، ئە، ئا، ئە» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەن، سەن» سۆزلىرىنىڭ يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۇرلەنگەندە ماڭا، ساڭا، بولۇپ كېلىشى تىلىمىزدىكى ئاشۇ تارىخىي ئەنئەنىنىڭ ھازىرمۇ قىسمەن - ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلىمىزدا چوڭقۇر ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان مۇرەككەپ جۈملە شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. يېقىنقى بىر قانچە ئون يىل ئىچىدە، بولۇپمۇ 50 - يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە شەكىللىرىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى.

تۇركى تىللارنىڭ گرامماتىكىلىرى ىچىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا مەشھۇر تۇركولوگلار تۇركى تىللارنى تۇرگە ئايرىشتا تىلنىڭ ئاساسى بولغان لۇغەت تەركىبى بىلەن گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ئاساس قىلماستىن، فونېتىكىلىق پرىنسىپنى ئاساس قىلغان. لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇركى تىللار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم گرامماتىكىلىق پەرقلەرنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تۇركى تىللار ئارىسىدىمۇ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن مەلۇم پەرقلەر مەۋجۇت. ئۇيغۇر تىلى باشقا تۇركى تىللاردىن ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كېلىش، سان، شەخس قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشىدا، پېئىللارنىڭ دەرىجە، زامان، مەيىل، تۈس، كاتېگورىيىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە بۇ پەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى باشقا سىستېمىدىكى تىللاردىن ئۆزىنىڭ سىنتېتىك (قوشۇمچىلار يارىمى بىلەن ياسىلىدىغان ۋە تۇرلىنىدىغان) تىل بولۇشتەك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر تىلى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا سىستېمىدىكى تىللاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى خېلى دەرىجە قېپىللاشقان ۋە بارغانسېرى سىلىقلىشىپ مۇكەممەللىشىۋاتقان ئىلمىي گرامماتىكا بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ۋە باي گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ ۋەزىپىسى - ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا ئەتراپلىق، ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىتىشتىن ئىبارەت.

§ 2— مورفولوگىيە

مورفولوگىيىگە كىرىش

سۆزلەرنى ۋە سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، تۇرلىنىشى ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ۋە ئۆگىتىدىغان پەن مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەر جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرگەندە، ھەر خىل مورفېمىلار بىلەن تۇرلىنىپ، تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەردە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇ» ۋە «مەكتەپ» دېگەن ئىككى سۆزنى ئالساق، بۇ سۆزلەر ئالاقە ئېھتىياجىغا ۋە «مەكتەپ» دېگەن ئىككى سۆزنى ئالساق، بۇ سۆزلەر ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدە «ئوقۇيمەن، ئوقۇيمىز، ئوقۇيسەن، ئوقۇيسىلەر، ئوقۇيدۇ، ئوقۇلدى، ئوقۇسۇن، ئوقۇسا، ئوقۇۋېر» ۋە «مەكتەپ-لەر، مەكتىپىم، مەكتىپىڭ، مەكتىپى» دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل مورفولوگىيىلىك تۇرلىنىشكە كىرىپ، تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەردە ھەر خىل گراممماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق تۇرلىنىشىنى ۋە ئۆزگىرىشىنى، بۇ ئۆزگىرىش-لەرنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ. شۇنىڭدەك سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇشى، سۆزلەرگە تۇرلۇك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ. مەسىلەن، ئىش ـ ئىش + چى، ئىش + خانا، ئىش + چان، ئىشلەپ X چىقىرىش؛ باش ـ باش + لىق، باش + چى، باش + لا + م + چى، باش + لا +م + چى + لىق، باش + چە + لىق ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

مورفولوگىيە يۇقىرىدىكىدەك ئۆزگىرىشلەرنى تەتقىق قىلىشتا، ئايرىم ھادىسىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، بىر تىل ئۇچۇن ئومۇمى بولغان قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى نەزەردە تۇتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئادەمنىڭ، ئادەمنى، ئادەمگە، ئادەمدىن، ئادەمدە» دېگەندەك ئالتە خىل شەكىلدە كەلسىمۇ، مورفولوگىيىلىك نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت سۆزلەرنىڭ جۈملىدىن ئۆز ئارا كېلىشىشى ئۇچۇن بولغان ئۆزگىرىشى ھېسابلىنىپ، ئۇ ئىسىملارنىڭ كېلىش بىلەن تۇرلىنىشى ياكى كېلىش كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۇرۇشى دېيىلىدۇ، خالاس. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئومۇمىي خاراكـتېرلىك ئۆزگىرىش ۋە ياسىلىش خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ئىنچىكىلاش ئاساسىدا تۇركۇملەرگە ئايرىش ۋەزىپىسىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا سىستېمىدىكى ئانالىتىك تىللار (تۇرلەرنىمەيدىغان، سۆزنى سۆزگە قوشۇپ يېڭى سۆز ياسايدىغان تىللار) دىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيىتلىرىنىڭ بىرى مورفولوگىيە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى سىنتېتىك تىللار قاتارىغا كىرىدۇ. ياكى مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيىلەرگە ئاساسەن مورفېمىلار ئارقىلىق شەكىللىنىدىغان تىللار قاتارىغا كىرىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. گراممماتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق تەركىبىي قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ؟
2. مورفولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ؟

§ 3— سۆز ۋە ئۇنۇك مەنىلىك بۆلەكلىرى

سۆز تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى. لېكىن مەنە ئېتىبارى بىلەن، سۆز تىلدا مەنە ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك بىرلىك ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى سۆزنى قۇرۇلۇش تەركىبىي جەھەتتىن تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلساق، مەنە ئىپادىلەيدىغان تېخىمۇ كىچىك بىرلىكلەرگە بۆلۈشكە بولىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلابچى سۆزلىرىنى ئالساق، ئۇلار تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان، ھەر بىرى ئايرىم - ئايرىم مەنە ئىپادىلەيدىغان تىل بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇ سۆزلەرنى پارچىلىساق، ئەسلىدىكى مەنىلىرى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ سۆزلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلدۇرغان بولساق، ئۇلارنىڭ تەركىبىدە سۆزدىنمۇ كىچىك مەنىلىك قىسىملار بارلىقىنى، مەزكۇر قىسىملار بىرلىشىپ، مۇشۇ سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى ئۆز ئۈستىگە مۇجۇاپىق تەقسىم قىلىپ ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «ئىنقىلابچى» سۆزىنىڭ «ئىنقىلاب» قىسمى مەلۇم سىياسىي ھەرىكەتنىڭ نامىنى، «چى» قوشۇلغاندا بولسا، شۇ سىياسى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى ئىپادىلەيدۇ ۋە باشقىلار.

دېمەك، سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى مۇجۇاپىق تەقسىم قىلىپ تۇرغان ئەڭ كىچىك قىسىملار - مەنىلىك بۆلەك (مورفېما) دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆزنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى تىل تاجۇشلىرىدىن بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭغا قاراپ، مەنىلىك بۆلەك بىلەن فونېمىنى بىرلا نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى فونېما سۆزنى ماددى جەھەتتىن (شەكىل جەھەتتىن) تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئېلېمېنت ھېسابلىنىدۇ. مەنىلىك بۆلەكلەر سۆزنى مەنىۋى جەھەتتىن تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئېلېمېنت ھېسابلىنىدۇ. يەنى فونېما - فونېتىكىلىق ئامىل بولسا، مەنىلىك بۆلەكلەر - مورفېما سىمانتىكىلىق ئامىل ھېسابلىنىدۇ. سۆز تەركىبىدىكى فونېمىلار سۆزلەر تەركىبىدىكى مەنىلىك بۆلەكلەرنى (مورفېمنى) ياسىسا، مورفېمىلار مەنىلىك بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدىغان سۆزلەرنى ياسايدۇ. بەزىدە سۆزنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى بىر فونېمىسىدىن تۇزۇلۇشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن، «ئوقۇتقۇچى» دېگەن سۆزدە «ئوقۇ + ت + قۇچى» دېگەنگە ئوخشاش ئۇچ مەنىلىك بۆلەك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى «ت» مورفېمىسى بىر فونېمىدىن تۇزۇلگەن بولسىمۇ، ئۇ «ئوقۇ» سۆزىگە ئوقۇش ھەرىكىتىنىڭ باشقا بىر شەخسكە مەجبۇر قىلىش ئاساسىدا ئىشقا ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىلىك بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. بۇنى «ئات» سۆزىدىكى «ت» گە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. چۈنكى «ئات» سۆزىدىكى «ت»، ئوقۇتقۇچى سۆزىدىكى «ت» گە ئوخشاش مەلۇم مەنە قوشۇۋاتقان مەنىلىك بۆلەك ئەمەس، شۇڭا «ئات» سۆزىنى مەنىلىك بۆلەككە بۆلگىلى بولمايدۇ. سۆزلەردىكى مەنىلىك بۆلەكلەرنىڭ سانى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى سۆزلەر بىرلا مەنىلىك بۆلەكتىن تۇزۇلگەن بولسا، بەزى سۆزلەر بىر قانچە مەنىلىك بۆلەكتىن تۇزۇلگەن بولىدۇ. مەسىلەن، «تېز، قېزىل، ياش، قەلەم» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تۇرقىدا بىرلا مەنىلىك بۆلەكتىن تۇزۇلگەن بولسا، «ماشىنلاشتۇرۇش» دېگەن سۆز «ماشىنا + لاش +

تۇر + ۋش»تىن ئىبارەت تۆت مەنىلىك بۆلەكتىن، «ئىنسانپەرۋەرلىك» سۆزى «ئىنسان + پەرۋەر + لىك» تىن ئىبارەت ئۈچ مەنىلىك بۆلەكتىن تۈزۈلگەن.

مەنىلىك بۆلەكلەر سۆزنى تەشكىل قىلىپ تۇرۇشتىكى رولىغا قاراپ، باش مەنىلىك بۆلەك، ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەك دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى بولۇپ، باشقا مەنىلىك بۆلەكلەرنىڭ ئۆز مەنىلىرىنى ئىپادىلىشى ئۈچۈن مەنىۋى ئاساس بولىدىغان مەنىلىك بۆلەك باش مەنىلىك بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئاشپەز، ياخشىلىق، ياغاچچى، يازغۇزۇلدى، قەھرىمانە» سۆزلىرىدىكى «ئاش، ياخشى، ياغاچ، ياز، قەھرىمان» دېگەن بۆلەكلىرى باش مەنىلىك بۆلەكلەردۇر.

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادە قىلالمايدىغان، باش مەنىلىك بۆلەكلەرگە قوشۇلۇپ، تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان مەنىلىك بۆلەكلەر ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى مىسالىلاردىكى «چى، پەز، لىق، ئانە، غۇز، ۇل، دى» قوشۇمچىلىرى ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەكلەردۇر.

كۆپ مەنىلىك بۆلەكتىن تۈزۈلگەن سۆزلەردىكى باش مەنىلىك بۆلەك يىلتىز دېيىلىدۇ. ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەك بولسا قوشۇمچە دېيىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەك بولۇپ كېلىدىغان قوشۇمچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ رولىغا ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار سۆز يىلتىزىغا قوشۇلۇپ، يېڭى لېكسىكىلىق مەنا ئىپادىلەيدىغان يېڭى سۆزلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، ئورۇن + دۇق = ئورۇندۇق. نەمۇنە + چى = نەمۇنىچى سۆزلىرىدىكى «چى، دۇق» قوشۇمچىلىرى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردۇر.

سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار سۆز يىلتىزىغا لېكسىكىلىق مەنا قوشماي، پەقەت سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋەتتىدىن هاسىل بولغان گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «بىز ئىشلىرىمىزنى تۈگەتتۇق» دېگەن جۈملىدىكى «مىز، نى، تۇق» دېگەن قوشۇمچىلار سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلاردۇر.

ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەكلەر تۇرلۇك قوشۇمچىلار سۇپىتىدىلا كۆرۈلىدىغان هادىسە دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ قالماسلىق كېرەك. چۈنكى تىلىمىزدىكى ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىدىغان بولساق، نۇرغۇنلىغان ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەكلەر تىل تەرەققىياتى جەريانىدا باش مەنىلىك بۆلەكلەرنىڭ ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئۆزگىرىپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇملۇغ» سۆزىنىڭ يىلتىزى «تۇم» سۆزى «قارا، قاراڭغۇ، زۇلمەت» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە «تۇم قارا» دۆزىدىكىدەك «تۇم» سۇپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەككە ئايلىنىپ قالغان. «تازا، پاك» سۆزلىرىمۇ «تازا

ياخشى، بەك ئوبدان» دېگەن سۆزلەردە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، سۈپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سۆزنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟

2. سۆزنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

3. باش مەنىلىك بۆلەك دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار.

4. ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەك دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار.

§ 4 — گرامماتىكىلىق مەنە، گرامماتىك لىق شەكىل، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ۋە گرامماتىكىلىق ئۇسۇللار

1. گرامماتىكىلىق مەنە

سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ئارقىلىق لېكسىكىلىق مەنىسى ئۇستىگە قوشۇلىدىغان ھەر خىل ئابستراكتسىيەلەشكەن قوشۇمچە مەنىلەر گرامماتىكىلىق مەنە دەپ ئاتىلىدۇ. گرامماتىكىلىق مەنە تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

A. گرامماتىكىلىق مەنە لېكسىكىلىق مەنىگە قارىغاندا يۇكسەك دەرىجىدە ئابستراكتسىيىلەشكەن بولىدۇ، مەسىلەن، «دۇنيانى ئەمگەك ياراتقان» دېگەن جۈملىدە «دۇنيا، يارات، ئەمگەك» تىن ئىبارەت ئۈچ سۆز بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەش بىلەن بىللە «دۇنيا» سۆزى ئۆزىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان «نى» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى (تولدۇرغۇچى) نى، «ئەمگەك» سۆزى ھەرىكەتنى قىلغۇچى ـ جۈملىنىڭ سۇبيېكتى (ئىگىسى) ئىكەنلىكىنى، «يارات» سۆزى ئاخىرىغا قوشۇلغان «قان» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ھەرىكەتنىڭ ئۆتكەن زاماندا ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تۇرىدۇ. مانا بۇلار مۇشۇ ئۈچ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئۇستىگە قوشۇلغان گرامماتىكىلىق مەنە بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە نىسبەتەن ئابستراكت مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

B. گرامماتىكىلىق مەنە مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا گرامماتىكىلىق مەنە گرامماتىكىلىق شەكىل بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، گرامماتىكىلىق شەكىلسىز گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ. تىلىمىزدا شەيئىلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، شەيئىلەرنىڭ كۆپلۈكى شۇ شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزنىڭ ئالدىغا كونكرېت سانلارنى قويۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «بەش كىتاب، ئون ئوقۇغۇچى» دېسەك، بۇ سۆزلەر ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كۆپلۈكى «بەش، ئون» دېگەن كونكرېت سانلار بىلەن، يەنى مۇشۇ سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن

ئېنىق ئىپادە قىلىنغان. يەنە بىر خىلى، سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «لار، لەر» مورفېمىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ كۆپلۈكى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «مەكتەپلەر، كىتابلار» دېگەنگە ئوخشاش.

C. گرامماتىكىلىق مەنە يالغۇز جۈملىدە سۆزلەر ئۆز ئوستىگە ئالغان قوشۇمچە مەنىنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جۈملىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىخچام ۋە ئومۇمىي ئوي - پىكىرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «تۇرمۇش دېگەن نېمە؟ تۇرمۇش كۆرەش دېمەكتۇر. پەنگە يۇرۇش قىلايلى!» دېگەن جۈملىلەرنى ئالساق، بۇ ئۈچ جۈملىنىڭ ھەر بىرى بىردىن كونكرېت ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى 1 - جۈملىدە ئىش - ھەرىكەت سوراق تەرىقىسىدە، 2 - جۈملىدە بايان تەرىقىسىدە، 3 - جۈملىدە بولسا، چاقىرىق تەرىقىسىدە ئىپادىلەنگەن. بۇ مەنىلەر گېپىمىزنىڭ ئەھلىيەت بىلەن ئۈچ تۈرلۈك مۇناسىۋەتتىدىن ئىبارەت بولۇپ ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا بىردىن گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلىگەن.

2. گرامماتىكىلىق شەكىل

سېنتاكسىلىق قۇرۇلمىدا تۇرلۇك مۇناسىۋەتتە كېلىپ ھەر خىل گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆز شەكلى گرامماتىكىلىق شەكىل دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكلىنى ھاسىل قىلىشتا تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۇرلۇگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسى گرامماتىكىلىق شەكىللەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگە بولغان بېقىندىلىقى قالايمىقان ئەمەس، بەلكى قانۇنىيەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا كېلىش شەكىللىرى پەقەت ئىسىملارغا خاس، شۇنىڭدەك زامان، شەخس، سان، دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق شەكىللىرى بولسا پېئىللارغىلا خاس بولۇپ، ئۇلار باشقا سۆز تۈركۈملىرىدە قوللىنىلمايدۇ.

باشقا تىللارغا ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنە بىر قانچە خىل گرامماتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «يازدىم - يازدۇق، يازاتتىم - يازاتتۇق؛ قىپ - قىزىل، توق قىزىل» سۆزلىرىنى سېلىشتۇرساق، پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس شەكلى تۆت خىل شەكىلدە، سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئىككى خىل شەكىلدە كەلگەن.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغىنىغا ئوخشاش گرامماتىكىلىق شەكىللەردىمۇ ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

3. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىندىسى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ شەخس، سان جەھەتتىكى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك شەخسنى ۋە ئۇ شەخسنىڭ بىر ياكى كۆپ ئىكەنلىكىدىن

ئىبارەت بىر خىل خاراكتېردىكى گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ مەنىلەر توپىنى يېغىنچاقلىغان ھالدا پېئىللارنىڭ شەخس ـ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتايمىز. ئىسىملارنىڭ بىرلىك سانى بولسا قوشۇمچىسىز تۇرغان شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. كۆپلۈك سانى بولسا ئىسىملارغا «لار ـ لەر» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ شۇنداق سان جەھەتتىكى بىر خىللىقىغا ئاساسەن بۇ ئىككى خىل مەنە توپىنى ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتايمىز.

گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، تار مەنىدە ئېيتقاندا، تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىخچاملاشتۇرۇلۇشىغا قارىتىلغان بولسا، كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تۇركۇملىرىگە ئاجرىتىلىشىغمۇ قارىتىلغان. دېمەك سۆز تۇركۇمى ماھىيەتتە كەڭ دائىرىدىكى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ.

4. گرامماتىكىلىق ئۇسۇل

گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ كونكرېت ياسىلىش يوللىرى گرامماتىكىلىق ئۇسۇل دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئەسلىدە سۆزلەرگە سۆزلەرنى قوشۇشتەك سىنتاكسىلىق ئۇسۇل ئارقىلىق كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم. لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بارلىق گرامماتىكىلىق ئۇسۇللارنىڭ ئاساسىي بولغان بۇ ئۇسۇلنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن شەكىللەنگەن تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللارمۇ بار:

A. قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا تۇرلۇك قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادە قىلىش ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇسۇلدۇر. مەسىلەن، ئىسىملارنىڭ سان، شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى، پېئىللارنىڭ شەخس، سان، زامان، دەرىجە قاتارلىق قوشۇمچىلىرى شۇنىڭدەك باشقا سۆز تۇركۇملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلىرى مۇشۇ ئۇسۇل دائىرىسىگە كىرىدۇ.

B. سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىنى ئېلىپ ئاندى مەزكۇر سۆزنى تولۇق ئېلىش ئۇسۇلى.

ئۇيغۇر تىلىدا رەڭ ـ تۈس سۈپەتلىرىنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قاپ ـ قارا، ياپ ـ يېشىل، كۆپ ـ كۆك، ساپ ـ سېرىق، ئاپئاق، سۈپ ـ سۈزۈك، قىپ ـ قىزىل ۋە باشقىلار.

C. سۆزلەرنى سۆزلەرگە قوشۇش ئۇسۇلى.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ بەزىبىر دەرىجىلىرى بىلەن پېئىللارنىڭ تۈسى قاتارلىقلار مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يېزىپ تۇر، قاراپ باق، ئويناپ تۇر، كۆرۈپ قال، ناھايىتى كۆپ، بەك ئاز، تازا

ياخشى، خويمۇ ئوبدان، ئىنتايىن چىرايلىق، ئەك گۈزەل

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ئۇسۇل بىلەن گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى (باق، تۇر، يۈر، قوي، قال، ئاجايىپ، بەك، تازا. . .) ئەسلىدە مۇستەقىل سۆزلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار باشقا سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگىنى ئۈچۈن ئۇلارنى يارىمچى سۆزلەر دەپ ئاتايمىز.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپىمۇ گراماتىكىلىق شەكىل ھاسىل قىلىدىغان بىر خىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. تىلىمىزدا بىۋاستە (يانداش) ئېنىقلىغۇچىلار بىلەن ئېنىقلانغۇچىلارنىڭ تەرتىپىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئۆزگەرتىلسە، گراممىاتىكىلىق مەنىگە تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ ئەلاچى ئوقۇغۇچى» دېگەن جۈملىدىكى «ئەلا» سۆزى بۇ جۈملىدە خەۋەرنىڭ (ئوقۇغۇچىنىڭ) ئېنىقلىغۇچىسى بولۇپ كەلگەن. «ئۇ ئوقۇغۇچى - ئەلا» دەپ بۇ سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرغاندا، «ئەلا» سۆزى ئېنىقلىغۇچى ئەمەس، خەۋەر، «ئوقۇغۇچى» سۆزى ئىگە، «ئۇ» سۆزى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ قالىدۇ - دە، ئەسلىدىكى گراممىاتىكىلىق مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىش بىلەن بىللە شەكلىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. گراممىاتىكىلىق مەنە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. گراممىاتىكىلىق شەكىل دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ گراممىاتىكىلىق مەنە بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

3. گراممىاتىكىلىق كاتېگورىيە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ گراممىاتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

4. گراممىاتىكىلىق ئۇسۇل دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

§5 — سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى

لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىر قىسمىتى تۈپ سۆزلەر تەشكىل قىلسا، يەنە بىر قىسمىنى ياسالما سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ.

بىرلا مەنىلىك بۆلەكتىن تۇزۇلگەن سۆزلەر تۈپ سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن، مەن، كەت، ماڭ، تۇر، ياز، سۇ، مۇز، قار، تاش، بەش، ئون، تېز، جىق، كۆپ، چىڭ، بار، يوق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىلىك بۆلەكلەرنىڭ مەلۇم گراممىاتىكىلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق بىر - بىرىگە قوشۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن سۆزلەر ياسالما سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن، سۇ ئامبىرى، ھاۋا رايى، ماشىنىلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش، ئىزباسار، راسىتچىللىق، ئىلىم - پەن، ماركسىزملىق، ئون ئالغۇ، ئۈزۈل - كېسىل، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

هەر قانداق يېڭى سۆز تىلنىڭ بىر قېلىپقا چۈشكەن گرامماتىكىلىق قانۇنلىرى بويىچە ھاسىل بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياساشنىڭ ئاساسەن ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇلى بار. ئۇلار: مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ۋە سىنتاكسىلىق ئۇسۇلدىن ئىبارەت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياساشنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۇسۇلى سىنتاكسىلىق ئۇسۇلىغا نىسبەتەن ئۆزىنىڭ ئۈنۈملۈكلۈكى جەھەتتىن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. جەمئىيەت ھاياتىنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق پەيدا بولغان يېڭى سۆزلەر ئاساسەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ. شۇڭلاشقا تىلىمىزدا قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەر سىنتاكسىلىق ئۇسۇل بىلەن ياسالغان سۆزلەردىن بىر نەچچە ھەسسە كۆپ. لېكىن مەزكۇر سۆز ياساش ئۇسۇلىنى ھەر بىر سۆز تۈركۈمىنىڭ دائىرىسىدە قارايدىغان بولساق، باشقىچىرەك ئەھۋالنى كۆرىشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن، ئىسىم، سۈپەت، پېئىل كاتىگورىيىلىرىدە سىنتاكسىلىق ئۇسۇلغا نىسبەتەن مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئۈنۈملۈك، بۇنىڭ ئەكسىچە، سان، ئالماش، رەۋىش تۈركۈملىرىدە سىنتاكسىلىق ئۇسۇل يېتەكچى رول ئوينايدۇ. ئەمدى ياردەمچى سۆزلەردە بولسا، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار تامامەن يوق.

تارىخىي جەھەتتىن تىلدا قايسى سۆز ياساش ئۇسۇلى ئىلگىرى پەيدا بولغان؟ دېگەن سوئالغا ئېنىق جاۋاب بېرىش تەس. لېكىن قوشۇمچىلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمى سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەيدا بولغان دەپ قارىساق، سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل مورفولوگىيىلىك ئۇسۇلدىنمۇ ئىلگىرى پەيدا بولغان دېگەن لوگىكىلىق خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما سۆزلەر مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇسۇللار بىلەن ياسىلىدۇ.

مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ياسالغان سۆزلەر

تۇپ سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ياسالغان سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن، داۋاملىق زامانىۋىلاشتۇرۇش، بىخەۋەر، پارتىيىۋىلىك، مەنسەپپەرەسلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، باغۋەن، ئوقۇغۇچى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تىلىمىزدىكى مورفولوگىيىلىك يول بىلەن سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرى دېيىلىدۇ. بۇنداق قوشۇمچىلار چەت تىللاردىن، بولۇپمۇ ئەرەبم پارىس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن قوشۇمچىلاردۇر. مەسىلەن، بى + ىگۇناھ، بەت + ىقىلىق، نا + ئىنساپ، بە + قۇۋۋەت، بە + دۆلەت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

سۆزلەرنىڭ ئاخرىغا قوشۇلۇپ، ياسالما سۆزلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى دېيىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار ئارقىلىق ـ ياسالما سۆزلەرنى ياساش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيىتى. مەسىلەنم، قوغۇنلۇق، ئويۇنچۇق، سۇزۇك، يېرىق، يېزىق، باشلىق، تۇتقۇچ، ئاچقۇچ، بىرلەشمە، كۆرگەزمە، ئوتلاق، بىلىم،

گۇلچى دېگەن سۆزلەردىكى «لۇق، چۇق، ۋك، بق، لىق، قۇچ، مە، لاق، نم، چى» قاتارلىقلار سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىدىن باشقا يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىسە، بەزىلىرى يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەي، پەقەت سۆزنىڭ خاراكتېرىنىلا ئۆزگەرتىدۇ. يەنى ئەسلىدىكى سۆز تۇركۈمىگە خاس خاراكتېرى ئۆزگىرىپ، باشقا سۆز تۇركۈمىنىڭ خاراكتېرىنى ئالىدۇ. مانا مۇشۇ جەھەتكە قاراپ، تىلىمىزدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

A. يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى ياسىغۇچىلار

تۈپ سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ياسىغۇچىلار لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار دېيىلىدۇ. تىلىمىزدىكى «چى، ۋەن، پەز، ۋاز، گەر، كەر، خانا، نامە، ئىق، لىق، مە، ما» قاتارلىق قوشۇمچىلار مۇشۇ خىلدىكى قوشۇمچىلاردۇر. مەسىلەن، بېلىقچى، سارايۋەن، ئاشپەز، دارۋاز، سودىگەر، مىسكەر، ئاشخانا، ۋەدىنامە، قىبلىنامە، سۆزمە، پېتىق، يېرى، شاقىراتما، باشلا، سىزىق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

B. سۆز خفراكتېرىنى ئۆزگەرتكۈچى ياسىغۇچىلار

يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان، ئەمما سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىدىغان قوشۇمچىلار سۆز خاراكتېرىنى ئۆزگەرتكۈچى ياسىغۇچىلار دېيىلىدۇ. بۇنداق قوشۇمچىلارغا «چە، غان // قان، دىكى // تىكى» قاتارلىق قوشۇمچىلار كىرىدۇ. مەسىلەن، «يازغان، تاپقان، قىلچە» دېگەنلەرگە ئوخشاشلار.

2. سىنتاكسىستلىق ئۇسۇل بىلەن ياسالغان سۆزلەر

تىلىمىزدىكى يەنە بىر قىسىم ياسالما سۆزلەر تۈپ سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق يول بىلەن قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. مۇنداق ئۇسۇل بىلەن سۆز ياساش ھەم قەدىمكى، ھەم ھازىرقى بىر قەدەر ئۇنۇملۇك ئۇسۇللارنىڭ بىرى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۈپ سۆز دەپ قارىلىۋاتقان بەزى سۆزلەر، تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى تۈپ سۆزنىڭ قوشۇلىمىسىدىن ھاسىل بولغان. مەسىلەن:

هازىرقى شەكلى:	ئەسلىدىكى شەكلى
سەكسەن	سەككىز ئون
توقسەن	توققۇز ئون
خۇشال	خۇش هال
بۇگۈن	بۇ كۈن'
ئۆگۈن	ئۇ كۈن
چېگرا	چەك ئارا
ئاغىنە	ئاغا ئىنە
تەلپەك	تېرە بۆرەك (پۆرەك)

سىنتاكسىلىق يول بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى، بىلدۈرەەن مەنىلىرى ۋە مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئەقىل - پاراسەت، ئاددىي - ساددا، پەن - تېخنىكا، تىل - ئەدەبىيات، ئەدەبىيات - سەنئەت، قاتمۇ - قات، ئاق - قارا، تىل - يېزىق، بەس - بەس، ئېگىز - پەس ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

جۈپ سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) جۈپ سۆزلەرنى تەشكىل قىلىدىغان تەركىبلەر مەنە جەھەتتىن ئۆز ئارا ئالاقىدار، يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ. پەقەت تەڭ دەرىجىدە بىرىكىش بىلەن ھەر ئىككىسىگە ئورتاق بولغان بىر ئومۇمىي مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئات - ئۇلاق، ياش - قېرى، ئەر - ئايال، ئۆي - ۋاق، توي - تۆكۈن، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

جۈپ سۆزلەر ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنىڭ مەنىسى شۇ جۈپ سۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئايرىم تۇرغاندىكى ئۇقۇمىنىڭ مەنىسىدىن كەڭ ۋە ئومۇمراق بولىدۇ.

جۈپ سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن ياسىلىشى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ.

A. ئىككى مەنداش سۆزدىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر: قاقتى - سوقتى، پۈتمەس - تۈگمەس، ئىلىم - پەن، خۇشال - خۇرام، كۈچ - قۇۋۋەت، ئەقىل - پاراسەت، يىغى - زارە، ئەگرى - بۈگرى.

B. مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن شەيئىي ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئىككى سۆزدىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر: بۇگۈن - ئەتە، چاي - تۇز، باش - كۆز، گۈل - غۇنچە، ماركسىزم - لېنىنىزم، ئاچ - يالىڭاچ، ئالما - ئۆرۈك، ئەدەبىيات - سەنئەت.

C. زىت مەنىلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەر: چوڭ - كىچىك، قىش - ياز، كىرىش - چىقىش، ئالدى - بەردى، ياخشى - يامان، ئېگىز - پەس، ئاستىن - ئۈستۈن، ئىلگىرى - ئاخىرى، ئاق - قارا، ئوڭ - تەتۈر.

D. بىرسى يەككە - سۆز ھالىتىدىمۇ ئېنىق مەنىدە ياكى مەۋھۇمراق مەنىدە قوللىنىلىدىغان؛ يەنە بىرسى يەككە سۆز ھالىتىدە تۇرغاندا مەنىسىز بولغان ياكى مەنىسى ئېنىق بولمىغان ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەر: تەڭ - تۈش، بالا - چاقا، ئەسكى - تۈسكى، ئۇششاق - چۈششەك، ئاندا - سانداق، توي - تۆكۈن، يامغۇر - يېشىن، چاكىنا - چۈكىنا.

E. قاپىيداش سۆزلەر ياكى ئىملىق سۆزلەردىن ياسالغان جۈپ سۆزلەر: ئوپۇل - توپۇل، بىت - چىت، ئالمان - تالمان، جاراڭ - جۇرۇڭ، پاڑ - پۈڑ، گاڑ - گۈڑ، تاراق - تۇرۇق، نان - پان، چاي - پاي، گۆش - پۆش، سۈت - پۈت، ئۆي - پۆي، سەي - پەي.

(2) جۈپ سۆزلەرنى جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرىنىڭ قېلىپلىشىش، تۇرغۇن ھالەتكە كېلىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان دېيىش مۇمكىن، چۈنكى تىلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان جۈپ سۆزلەر بەزىدە تەڭداش بۆلەك ۋەزىپىسىدە، بەزىدە جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

پەن - تېخنىكا، ئەدەبىيات - سەنئەت، ئىلىم - پەن، پەن - مەدەنىيەت قاتارلىق سۆزلەر بەزىدە يەككە ھالدا قوللىنىلىدۇ.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ھەر قانداق تەڭداش بۆلەك جۈپ سۆزگە ئايلىنىپ كېتىدۇ دېگىلى بولمايدۇ. بۇنى ئالدى بىلەن تىلدا شۇنداق ئېھتىياجنىڭ بولۇش - بولماسلىقى، سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن مۇناسىۋىتىنىڭ بار ياكى يوقلۇقى بەلگىلەيدۇ.

(3) جۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى ھەر ئىككىلا سۆز ئۆزىنىڭ فونېتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن ئۆز مۇستەقىللىقىنى نىسبەتەن ساقلاپ قالغان بولىدۇ. ھەر ئىككى سۆزنىڭ ئۇرغۇسى بىر تۇتاش ئىنتۇناتسىيە بولغان بىر پائۇزا بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يېزىقتا سۆز ئاستىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ.

2. تەكرارىي سۆزلەر

تەكرارىي سۆزلەر ئايرىم سۆز ۋە ئىبارىلەرنى تەكىتلەش، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى ئايرىپ كۆرسىتىش، شەيئى، نەرسە ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ھەم ھەرىكەت - ھالەتلىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ لېكسىكىلىق مەنىسىنى كۈچەيتىش، چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە كېڭەيتىش رولىنى ئويناپدۇ.

تەكرارىي سۆزلەر تۆۋەندىكىچە يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ:

1. بىر سۆزنى قوشۇمچىلارسىز ئەينەن تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنداق تەكرارىي سۆزلەر جۈپ سۆزلەرگە ئوخشاش سىزىقچە بىلەن يېرىم قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئىنتۇناتسىيە

جەھەتتىن جۈپ سۆزلەرگە ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

جىق - جىق، چوڭ - چوك، قات - قات، ياش - ياش، بىر - بىر، ئاستا - ئاستا، ئايرىم - ئايرىم، كۆلە - كۆلە، بارا - بارا، بېرىپ - بېرىپ، چاپا - چاپا، يازا - يازا، كەڭ - كەڭ، ئېگىز - ئېگىز، تۇرۇپ - تۇرۇپ، قىزىل - قىزىل.

2. تەكرارىي سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى ھەر خىل قوشۇمچىلار ۋاستىسى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك تەكرارىي سۆزلەرنى قوشۇمچىلىك تەكرارىي سۆزلەر دەپ ئاتايمىز. ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ:

A. «مۇ» ئۇلانمىسى ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «دىن، تىن» ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆيمۇ - ئۆي، يانمۇ - يان، قولمۇ - قول، باشمۇ - باش، ئىزمۇ - ئىز، قەدەممۇ - قەدەم، قارىمۇ - قارشى، بىرمۇ - بىر، دەممۇ - دەم، يېڭىدىن - يېڭى، بىردىن - بىر، توغرىدىن - توغرا، ھېلىدىن - ھېلى، باشتىن - ئاياق، كۆپتىن - كۆپ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

B. تەركىبىدىكى 1 - سۆزىنىڭ ئاخىرىغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى، 2 - سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «سىز» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

C. تەركىبىدىكى 1 - سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «لىق، لىك، لۇق، لۈك» قاتارلىق قوشۇمچىلار، 2 - سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «سىز» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆچلۈك - كۆچسىز، ۋاقىتلىق - ۋاقىتسىز، سۈلۈق - سۈسىز، بىلىملىك - بىلىمسىز، گۈناھلىق - گۈناھسىز دېگەنلەرگە ئوخشاش. بەزىبىر تەكرارىي سۆزلەر «سان - ساناقسىز»غا ئوخشاش شەكىلدىمۇ ياسىلىدۇ.

D. تەركىبىدىكى 1 - سۆزگە «ئار، تەر» 2 - سۆزگە «ماس، مەس» لەرنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرەر - كۆرمەس، بارار - بارماس، تۇرار - تۇرماس، بىلىنەر - بىلىنمەس، كېلەر - كەلمەس، سېزىلەر - سېزىلمەس، تۇتار - تۇتماس، ئالار - ئالماس، ياتار - ياتماس دېگەنلەرگە ئوخشاش.

E. بولۇشسىز سۈپەت قوشۇمچىسى «نا» يارىمى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ھەق - ناھەق . . . ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەكرارىي سۆزلەر ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىش بىلەن ئۇ نازۇك، ئىنچىكە، زىل ھېس - تۇيغۇلارنى ئىپادىلەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تەكرارىي سۆزلەرنىڭ ھەرخىل تۈرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇلگىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەكبەرجاننىڭ كۆزى دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان سان - ساناقسىز ئېلىكتر چىراقلىرىغا چۈشتى. گۈلبوستان مەندىن ھال - ئەھۋال سورىغىلى كەپتۇ. ياش ئانا بالىنى بۆشۈككە بۆلىدى - دە، بۆشۈكنى قاتتىق - قاتتىق تەۋرىتىشكە باشلىدى. يىراقتا ئارقا - ئارقىدىن ئېتىلغان زەمبىرەك ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىز

نى - نى ئادەملەرنى كۆرگەن، چوڭ - چوڭ ئىشلارنى قىلغان، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) بىرىككەن سۆزلەر

ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ بېقىندىلىق باغلىنىشتا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، ئېنىق بىرلا ئومۇمىي ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بىرىككەن سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى بىر نەچچە مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ۋاقىت قوللىنىش نەتىجىسىدە بىر سۆزگە ئوخشاش تۇراقلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ئۇلار مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجرىتىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن. مەسىلەن، چېگرا، بويتاق، ئاغىنە، يانپاش، ئەتىياز، غۇلاچ، قارىمۇچ، بۇگۈن، ئۈگۈن، تەلپەك، ئالۋاستى، كۆيمەپاچ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىر قىسىم بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تۈراقلاشقىنىغا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت بولمىغانلىقى، تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى شەكلى ساقلانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قانچە سۆزدىن ياكى قانداق سۆزدىن ياسالغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا مۇنداق بىرىككەن سۆزلەرنى مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش تەس ئەمەس. مەسىلەن، تاشكۆمۈر، ئاشتاختا، ئاشكۆكى، تاشپاقا، گۈلدۈرماما، قاراماي، مايتاغ، ئايپالتا، قولياغلىق، بەلباغ، گۈلدەستە، گۈلاپ، قولقاپ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىرىككەن سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) بىرىككەن سۆزلەر مەيلى كونكرېت، مەيلى ئابستراكت مەنە بىلدۈرسۇن، ئۇلار جۈپ سۆزلەرنىڭكىگە ئوخشاش تۈتۈق، گۈڭگا ئەمەس، بەلكى ئېنىق بىرلا ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن، ھاۋا رايىنى كۆزىتىش پونكتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى دېگەنگە ئوخشاش.

(2) بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر مەنىلىرىنىڭ ئادەتتىكى قوشۇلمىسى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ھازىر ياسىلىۋاتقان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى قارىماققا، تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن بەزىدە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى مەنىسىنى يوقىتىپ يېڭى مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ماراللېبىشى، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، توقسۇ قاتارلىق يەر جايىنى بىلدۈرىدىغان بەزى مۇرەككەپ سۆزلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل مەنىلىرى قالمىغان. بىر مۇنچە بىرىككەن سۆزلەر تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەسلى مەنىسىنى يوقىتىپ، بەزى سۆزلەر يېڭى مەنىنى ئىپادىلەشتە ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، «تاختاي باھاسى، تاشچاي» قاتارلىق بىرىككەن سۆزلەردە «باھا، چاي» سۆزلىرى بۇ بىرىككەن سۆزلەردىكى يېڭى مەنىنى ئىپادىلەشتە ئاساسلىق رول ئوينىغان. «تاختاي» سۆزىنىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ «بەلگىلەنگەن، مۇقىملاشقان» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن. «تاش» سۆزىمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن چەتنەپ، تاشنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى بولغان «قاتتىق» مەنىسى ئارقىلىق چاينىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

(3) بىرىككەن سۆزلەر لۇغەت تەركىبىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى

بىرىككەن سۆزلەر يەككە سۆزلەرگە ئوخشاش قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ، جۈملىدە بىر سۆزگە ئوخشاش خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي كىتابخان! قىل قوبۇل بۇ دىل رىشتىنى،
بولسىمۇ ئاددى بۇ گۈلدەستىنى.
كى بۇ گۈلدەستە مۇھەببەتنىڭ تىلى،
قەلبى شاد ئون ئۇچ پەرىزاتنىڭ دىلى.
(ئابدۇسالام توختى)

دېمەك، يۇقىرىدىكى مىسالدىكى «گۈلدەستە» دېگەن بىرىككەن سۆز شېئىرنىڭ 2 ـ مىسراسىدا تولدۇرغۇچى، 3 ـ مىسراسىدا ئىگە بولۇپ بېرلا سۆزنىڭ ئورنىدا قوللىنىلغان.

(4) بىرىككەن سۆزلەر ئىگىلىگۈچى + ئىگىلەنگۈچى. ئېنىقلىغۇچى + ئېنىقلانغۇچى، ئىگە+خەۋەر، ھالەت + خەۋەر، تولدۇرغۇچى + تولۇقلانغۇچى مۇناسىۋەت بىلەن مۇشۇنداق شەكىلدە ياسىلىدۇ. لېكىن بىرىككەن سۆزلەر ئۆزىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپىنچە فونېتىكىلىق شەكىل ۋە مەنە جەھەتتە بىر گەۋدە تەشكىل قىلىشى، يەنى بىر ئۇرغۇغا بوي سۇنۇشى، بىر سۆزدەك تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. گرامماتىكىلىق جەھەتـ تىن قارىغاندا، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ تۇرىدىغان گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت ئاجىز بولۇپ، ئارىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قوشقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «قارا چېچەك»نى قارا رەڭدىكى چېچەك دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى بۇ سۆز بىر خىل كېسەللىكنى بىلدۈرىدۇ. «كۆكتاش»نى كۆك رەڭدىكى تاش دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ بىرخىل جىسمنىڭ ئىسمى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرىككەن سۆزلەر تۇرلۇك سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. بۇنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

I . تەركىبىدىكى سۆزنىڭ بىرىنچىسى ئىسىم بولغان بىرىككەن سۆزلەر تۆۋەندىكى ئۈسۈللار بىلەن ياسىلىدۇ:

A. باش كېلىشتىكى ئىككى ئىسىم قوشۇلۇپ بىرىككەن سۆزلەر:

تۆمۈر + يول = تۆمۈر يول، باش + پانا = باش پانا، تاش+قورغان=تاشقورغان، تىل + تۇمار=تىلتۇمار، دۆڭ+مازار=دۆڭمازار، تاش + كۆمۈر=تاشكۆمۈر، تاش + پاقا=تاشپاقا، بەل + باغ=بەلباغ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

B. ئىسىمغا شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىم قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاش+كۆكى=ئاشكۆكى، تۇپراق+بېشى=تۇپراقبېشى، كۈن + بويى=كۈن بويى، ئىش + كۈنى=ئىش كۈنى، يول + خېتى=يول خېتى، ئاتوم + قازىنى= ئاتوم قازىنى، يىگىت+ بېشى=يىگىتبېشى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

C. ئىسىمغا سۈپەتداشلار قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سۆزلەر. مەسىلەن: سەۋزە+نا ـ زۇك=سەۋزىنازۇك، يول+يورۇق=يولىيورۇق، بۇغداي+ئۆڭلۈك=بۇغداي ئۆڭلۈك ۋە باشقىلار ـ

يا ئوخشاش.

D. ئىسىمغا سۈپەتداشلار قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سۆزلەر: ئات+باقار=ئاتباقار، كاللا+كېسەر=كاللاكېسەر، ئات+چاپار=ئاتچاپار، ئورۇن+باسار=ئورۇنباسار، جان+باقار=جانباقار دېگەنگە ئوخشاش.

E. ئىسىمغا ھەرىكەت نامى قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سۆزلەر: كۆزقاراش، دۇنيا قاراش، ئىلھامبەخش، باش بولماق، دەز كېتىش، پارا بەرمەك، يۈزقاراش ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

F. ئىسىمغا رەۋىشداشلار قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سۆزلەر: كۈنسانا‌پ، ئىشقىلىپ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Ⅱ. ئالدىنقى سۆزى سۈپەتتىن ياسالغان بىرىككەن سۆزلەر:

A. سۈپەتلەرگە ئىسىملار قوشۇلۇپ، بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: كۈكتاش، كۆكتاشلىق كىتاب، ئاق تاشلىق كىتاب، ئاقتۇ، ئاقسۆڭەك، ئەكسىلئىنقىلاب، ھارامتاماق، ئوچۇق خەت، قارا چېچەك، ئوچۇق چىراي، قىزىلگۈل، قارا چاي، سېرىق چېچەك، سېرىن گۈل، سېرىق قۇشقاچ، قارا قۇشقاچ ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

B. سۈپەتكە سۈپەت ياكى سۈپەتداش قوشۇلۇپ ياسالغان سۆزلەر: ئاقبۇز، قارغۇ ياپىلاق، تىك ئۇچار، قارا قىزىل (يەر ئىسمى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

C. سۈپەتداشلارغا ئىسىملار قوشۇلۇپ بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: كۆرەر كۇن، ئاقار يۇلتۇز، يانار تاغ، تۇرار جاي، ئۇچار قۇش، ئۇچار قانات ۋە باشقىلار.

Ⅲ. ئالدىنقى سۆزى ساندىن تۇزۇلگەن بىرىككەن سۆزلەر

A. ئالدىنقى سۆزى سان، كېيىنكى سۆزى ئىسىم بولغان بىرىككەن سۆزلەر: بەشكېرەم، يەتتە قۇدۇق، توققۇز بۇلاق، ئالتە ئۆي، مىڭ ئۆي، توققۇز تارا (يەر ئىسمى) سەكسەن خالتا، قىزىق ئاياق، ئۈچ قۇلاق، بەشقۇلاق ۋە باشقىلار.

B. ئالدىنقى سۆزى سان، كېيىنكى سۆزى سۈپەت ياكى سۈپەتداشتىن تۇزۇلگەن بىرىككەن سۆزلەر:

بىر ئوبدان، بىر پەس، بىر تالاي، بەش ئاتار ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

Ⅳ. ئالدىنقى سۆزى رەۋىشداشلاردىن تۇزۇلگەن بىرىككەن سۆزلەر:

A. رەۋىشداشلارغا ھەرىكەت نامىلىرى قوشۇلۇش بىلەن بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقىرىش، تۆلەپ بېرىش، سېتىۋېلىش، قېچىپ كېتىش ۋە باشقىلار.

B. رەۋىشداشلارغا شەخسلىك پېئىللار ياكى ئىسىملارغا شەخسلىك پېئىللار قوشۇلۇپمۇ بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تىلىۋالدى، سېتىۋالدى، خۇدا بەردى، ئاللا بەردى ۋە باشقىلار.

Ⅴ. ئىملىقلارغا ئىسىملار قوشۇلۇپمۇ بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: گۈلدۇرماما، ھوقۇش، بوڭ ـ بوڭ قوڭغۇز، غۇڭقاپاق، چۇچۇك، كېسەل ۋە باشقىلارغا

ئوخشاش.

Ⅵ «ھېچ، ھەر، ئاللا» سۆزلىرىگە سوراق ئالماشلىرى قوشۇلۇپمۇ بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقاچان، ھېچقانداق، ھەركىم، ھەر نېمە، ھەر قاچان، ھەر قانداق، ھەر نەرسە، ئاللىكىم، ئاللانېمە، ئاللىقانداق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Ⅶ. «بىر» سانىغا سوراق ئالماشلىرى ۋە باشقا سۆزلەر قوشۇلۇپمۇ بىرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر نېمە، بىر قانچە، بىر قانداق، بىر كىم، بىر قايسى، بىر نەچچە، بىر قىسما، بىر ھازا، بىر دەم، بىر مەھەل، بىر توقاي، بىر مۇنچە، بىر تۇغقان، بىرلىك سەپ، بىر تۇتاش، بىر تەرەپ قىلماق، بىر تەرەپ بولماق ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

يۇقىرىدا بىرىككەن سۆزلەرنىڭ بارلىق تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بارلىق خۇسۇسىيەتلىرى كۆرسىتىلدى دېگىلى بولمايدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە ئاز ئۇچرايدىغان بىر قىسىم بىرىككەن سۆزلەرمۇ بار، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۈرۈڭاتىدۇ. بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر مۇندىن كېيىنكى تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن تىل تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھەل بولۇپ كېتىش مۇمكىن.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تىلىمىزدىكى سۆزلەر قانچە خىل ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ؟

2. سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ياسىلىشى قانداق بولىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار.

3. سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىلىق ئۇسۇل بىلەن ياسىلىشى قانداق بولىدۇ؟

4. سىنتاكسىلىق ئۇسۇل بىلەن ياسالغان سۆزلەر ياسىلىش ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ مەسىلەن قانداق؟

5. بىرىككەن سۆزلەر قانچە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

V باب. سۆز تۈركۈملىرى

1 - §. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈش پرىنسىپى

سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى سۆز تۈركۈملىرى كەڭ مەنىدىكى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بولۇپ، ئۇ بىر تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى تەشكىل قىلغۇچى مۇھىم بىر تەكىبىي قىسىم. تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىر تىلنى باشقا تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي ئامىل. جۈملىدىن ھەر بىر تۈركۈمگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىمۇ پۈتۈن لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى.

تىلشۇناسلىقتىكى بارلىق سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈش گرامماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تىلشۇناسلىقتىكى ھەممە سۆزلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرىگە ھەم ئۆزلىرىگە خاس بولغان گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە قاراپ، سۆز تۈركۈملىرى دەپ ئاتىلىدىغان بىر نەچچە گرامماتىكىلىق توپلارغا بۆلىدۇ. مۇشۇنداق توپ سۆز تۈركۈمى دېيىلىدۇ.

مەلۇم بىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشتا شۇ سۆزنىڭ ئۆزىگە خاس سىمانتىكىلىق بەلگىسى، مورفولوگىيىلىك شەكلى ۋە سىنتاكسىلىق خىزمىتى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. تىلدىكى ھەرقانداق سۆزنى مانا شۇ ئۈچ ئۆلچەم بىلەن ھاسىل قىلغاندىلا ئاندىن تىلشۇناسلىقتىكى سۆزلەرنى ئەمەلىيەتتە قانچە سۆز تۈركۈمىگە بۆلۈشكە بولىدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك مەلۇم بىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغىلى بولىدۇ.

سۆزنىڭ سىمانتىكىلىق بەلگىسى دېگىنىمىز ئۇنىڭ شەيئى، نەرسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكەت ۋە ھەرىكەت - ھالەت بەلگىسى قاتارلىقلارغا ئوخشاش مەنىلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەنلىكىدۇر. مەسىلەن، مەلۇم بىر سۆز شەيئى ۋە نەرسىنى ئىپادىلىسە - ئىسىم؛ ئۇ شەيئىنىڭ بەلگىسى، خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرسە - سۈپەت؛ ئىش - ھەرىكەت نامىنى بىلدۈرسە پېئىل، ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى ۋە ھالىتىنى بىلدۈرسە - رەۋىش بولىدۇ. لېكىن سۆزلەرنى سۆز تۈركۈملىرىگە بۆلۈشتە پەقەت سۆزنىڭ سىمانتىكىسىنىلا ئېتىبارغا ئېلىش كۆپايە قىلمايدۇ. ئۇ چاغدا «يېزىش، ئوقۇش، ئېلىش، ئوقۇشماسلىق، ئالدىغانلىق» لارغا ئوخشاش سۆزلەرنى پېئىللار، «ياشلىق، ئېگىزلىك، قىزىللىق» ئوخشاش سۆزلەرنى سۈپەتكە تەئەللۇق دەپ قاراشقا توغرا كەلگەن بولار ئىدى. چۈنكى مەزكۇر سۆزلەر ئاساسەن ھەرىكەت، بەلگە ۋە خۇسۇسىيەتنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسىملار.

سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق بەلگىسى ئۇنىڭ جۈملىدە ئۆتەيدىغان خىزمىتىدۇر. مەسىلەن. ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ئىگە، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، سۈپەتلەر ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. پېئىللار بولسا، خەۋەر، رەۋىشلەر ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. لېكىن سۆزلەرنى يالغۇز سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە قاراپلا، سۆز تۈركۈملىرىگە بۆلۈش مۇمكىن ئەمەس.

سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈشتە، نوقۇل ھالدا ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئۆلچەم قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر سۆزنىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسى بىر چەتكە قايرىپ قويۇلۇپ، ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىلا نەزەرگە ئېلىنىدىكەن، ئۇ ھالدا، خاتالىق ۋە قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقىدۇ.

مەلۇم سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنمەسلىكى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئۆمۈرلۈك، تارىخىي، بىگۇناھ» لارغا ئوخشاش نىسپىي سۈپەتلەر سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «چان» قوشۇمچىسى ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ «دەرەخ، ئىدىيە، ئادەم، ھايۋان، يامغۇر، تاغ» لارغا ئوخشاش ئىسىملاردىن سۈپەت ياسالمايدۇ. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈشتە نوقۇل ھالدا سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىلا ئۆلچەم قىلىنىدىغان بولسا، «ئۆمۈرلۈك، تارىخىي، بىگۇناھ» غا ئوخشاش نىسپىي سۈپەتلەرنى سۈپەت تۈركۈمىدىن «چان» قوشۇمچىسىنى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە قاتارىدىن چىقىرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك بىر خىل گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت بىر نەچچە تۈركۈمەە مەنسۇپ سۆزلەردە تەڭ كېلىدۇ. مەسىلەن، جۈملىدە رەۋىشلەر پېئىللىنىلا ئېنىقلاپ قالماي، بەلكى بىر قىسىم سۈپەتلەرمۇ پېئىلنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. ئەگەر سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلگەندە، نوقۇل ھالدا سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ئۆلچەم قىلىنىدىغان بولسا، سۈپەت، رەۋىش ۋە ئىملىق سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

بىز ھەر قانداق بىر شەيئىنى تونۇشتا ياكى ئۇنى باشقا شەيئىلەردىن پەرقلەندۈرۈشتە، ئۇ شەيئىنىڭ شەكلىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ماھىيىتىنى كۆزدە تۇتىمىز. ئەگەر بىز شەيئىنىڭ ماھىيىتى بىلەن ھېسابلاشماي، پەقەت ئۇنىڭ شەكلىگىلا ئېتىبار بېرىدىغان بولساق، ئادەم ھەيكىلى ۋە قونچاقلارنىمۇ ئادەم ھېسابلىغان بولاتتۇق. چۈنكى ئۇلار شەكىل جەھەتتە ئادەمدىن پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن ماھىيەت جەھەتتە تۈپتىن پەرقلىنىدۇ.

دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزەرى بويىچە ئېيتقاندا، ھەر قانداق شەيئى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. مەزمۇن شەكىلنى بەلگىلەيدۇ، تىلمۇ خۇددى شۇنداق. سۆز تۈركۈملىرى مەسىلىسى گراماتىكا مەسىلىسى مەنە بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى مەسىلىسىدۇر. لېكسىكىلىق مەنە بىلەن گرامماتىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق شەكىل سۆزنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسىدۇر. جۈملىدىن گرامماتىكىلىق مەنە گرامماتىكىلىق شەكىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسىدۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك

قىلىپ ئېيتقاندا، گرامماتىكىلىق شەكىل پەقەت گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ تاشقى ئىپادە شەكلىدىلا ئىبارەت. سۆزنىڭ سىمانتىكىسى بىر سۆزنى يا ئۇ كاتېگورىيىگە، يا بۇ كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈشىمىزنىڭ ئالدىنقى ئۆلچىمىدۇر، بۇ ھەقتە ئاكادېمىك شېربابك: «ئەگەر بىز شاتۇتنىڭ بىرخىل قۇشنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى بىلسەك، ئۇنىڭ ئىسىم ياكى ئىسىم ئەمەسلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىپادە شەكلىنى ئىزدەپ يۈرۈشىمىز ھاجەتسىز»[1] دەيدۇ.

دېمەك، سۆزلەرنى ئۇنىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىلىق) خۇسۇسىيەتلىرىنى ئورگانىك ھالدا زىچ بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن تۈركۈملەرگە بۆلۈش كېرەك. ئۇلار بىر - بىرىنى تولۇقلاش رولىنى ئويناپدۇ. بۇ ئۇچ پرىنسىپقا تەڭ ئېتىبار بېرىلمەيدىكەن، ئۇ ھالدا بەزى سۆز تۈركۈملىرىنى بۆلۈشكە ئامالسىز قالىمىز.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەزمۇن بىلەن شەكىل قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ھەر ئىككىسى بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. مەزمۇنسىز شەكىل بولمايدۇ، شۇنداقلا مەزمۇن شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. پېئىللارنىڭ زامان، دەرىجە، مەيىل، تۇس قاتارلىق كاتېگورىيە ۋە شەكىللەرگە ئىگە بولۇشى، ئىسىملارنىڭ سان، شەخس، كېلىش قاتارلىق كاتېگورىيە ۋە شەكىللەرگە ئىگە بولۇشى، سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ۋە شەكىللەرگە ئىگە بولۇشى، جۈملىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى، يەنى ھەر بىر سۆز تۈركۈمىنىڭ ئۆزىگە خاس تۈرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە بولۇشى، جۈملىدىكى ۋەزىپىلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىقى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنىڭمۇ سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممە مەنىسى، ھەم شەكلى، ھەم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى بىردەك ھېسابقا ئالغاندىلا، ئۇنى تۈركۈملەرگە توغرا ئاجرىتىلى بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىش پرىنسىپلىرى ئىچىدە مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. سىمانتىكىلىق سىنتاكسىسلىق پرىنسىپلار ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇش بىلەن مورفولوگىيىلىك پرىنسىپنى تولۇقلايدۇ.

2 - §. سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە ئاجرىتىلىشى

تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئەڭ ئالدى بىلەن مۇستەقىل سۆزلەر ۋە يارىدەمچى سۆزلەر دېگەن چوڭ ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ. مۇستەقىل سۆزلەر دېگىنىمىز ھەم لېكسىكىلىق ھەم گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان. ھەر دائىم جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكى بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەردۇر. يارىدەمچى سۆزلەر ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كەلمەيدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا جۈملە بىلەن جۈملىنى باغلاش ۋە بەزىدە مۇستەقىل سۆزلەرگە بىرەر قوشۇمچە مەنە بېرىش

① «جۇڭگو تىل يېزىقى» ژۇرنىلى 1978 - يىل «سۆز تۈركۈملىرى توغرىسىدا» 5 - سان 42 - بەت.

ۆەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن يارەمچى سۆزلەر دائىم زىچ مۇناسىۋەتتە تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. يەنى ئۇلار ئۆزگەرمەيدىغان، بىر قېلىپتا قېتىپ قالغان كاتېگورىيىلەر ئەمەس. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزىبىر مۇستەقىل سۆزلەر مەلۇم بىر شارائىتتا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل سۆزلۈك ئورنىنى يوقىتىپ، جۈملىدە يارەمچى سۆز بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «بۇرۇن چىققان قۇلاقتىن كېيىن چىققان مۇڭگۈز ئوزار» دېگەن ماقالىدىكى «بۇرۇن، كېيىن» سۆزلىرى مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ساقلىغان ھالدا جۈملىدە ھالەت ۆەزىپىسىدە كەلگەن رەۋىشلەردۇر. لېكىن بۇ سۆزلەر «دەرستىن بۇرۇن، ئىشتىن كېيىن» دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل مەنىسىنى مەلۇم دەرىجىدە يوقىتىپ، يارەمچى سۆزلۈك ۆەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن. مۇشۇنداق ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۇرغان سۆزلەر تىل ئەمەلىيىتىدە دائىم دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدۇ.

مۇستەقىل سۆزلەر تۈركۈمىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرمۇ مەنىسى ۆە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن بىردەك ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئوخشاشلىق تەرەپلىرى بولۇش بىلەن بىر قاتاردا (مۇستەقىل مەنە بىلدۈرىدىغانلىقى جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولالايدىغانلىقى ۆە باشقىلار) ئۆز ئارا روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بەلگىلىرىمۇ بار. يەنى ئۇلار ئۆزىگە خاس مەخسۇس مورگولوگىيىلىك شەكىللىرى ۆە جۈملىدىكى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ۆەزىپىلىرى بىلەن ئۆزئارا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مانا شۇ لېكسىكىلىق ھەم گرامماتىكىلىق بەلگىلەر مۇستەقىل سۆزلەرنى ئىسىم ۆە پېئىل دېگەن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئىسىملار ئۆز نۆۋىتىدە ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماشلاردىن ئىبارەت سۆز تۈركۈملىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ.

يارەمچى سۆزلەرمۇ تىركەلمىلەر (سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى)، باغلىغۇچىلار ۆە ئۇلاندۇرمىلاردىن ئۆچ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ.

بۇلاردىن باشقا تىلىمىزدا، تەقلىد سۆزلەر ۆە ئىملىق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدىغان سۆز تۈركۈملىرىمۇ بار.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى تۆۆەندىكىلەردىن ئىبارەت: 1. ئىسىم، 2. سۈپەت، 3. سان، 4. ئالماش، 5. پېئىل، 6. رەۋىش، 7. تىركەلمىلەر (سۆز ئارقا يارەمچىلىرى)، 8. باغلىغۇچىلار، 9. ئۇلانمىلار، 10. ئىملىقلار، 11. تەقلىد سۆزلەر.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر قانداق پرىنسىپلارغا ئاساسەن تۈركۈملەرگە بۆلۈنىدۇ؟
2. سىمانتىكىلىق پرىنسىپ دېگەن نېمە؟
3. مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ دېگەن نېمە؟

4. سىنتاكسىسلىق پرىنسىپ دېگەن نېمە؟
5. ئۇيغۇر تىلىدا قايسى پرىنسىپ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ؟ قالغانلىرى قانداق ئورۇندا تۇرىدۇ؟
6. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر قانچە خىل سۆز تۈركۈمىگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

VI باب ئىسىم

1 - §. ئىسىم ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆز ئىسىملار بولۇپ، ئۇ سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئىچىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى ئىسىم مۇستەقىل مەنىگە ئىگە بولغان ۋە جۇملىنىڭ ئاساسىي باش بۆلىكى بولالايدىغان سۆز تۈركۈمىدۇر. مەسىلەن، سۇپەت ئىسمىنىڭ بەلگىسىنى، سان ئىسمىنىڭ سانىنى، پېئىل ئىسىملارنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. يەنى ئىسىملار مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ تىلدىكى ھەم سىمانتىكىلىق ھەم گراماتىكىلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆزلىرىگە بېقىندۇرىدۇ ۋە بەلگىلەيدۇ.

تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىسىم كاتېگورىيىسى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق ھەم گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى سۇپەت، سان، ئالماشقا ئوخشاش سۆز تۈركۈملىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئىسىم كاتېگورىيىسى ئىسمىنىڭ گراماتىكىلىق ئاساسىدۇر»[1].

ئىسىم كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان سۆزلەر لېكسىكىلىق - سىمانتىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىن تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەم جەمئىيەت ھاياتىدىكى ھەممە جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ شۇنىڭدەك شەيئىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بارلىق چۈشەنچىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. يەنى جانلىق نەرسىلەردىن ئادەمزات، ھايۋانات، ئۇچار قانات، ھاشارات ۋە باشقىلارنى، نەرسە، شەيئى، ئۆسۈملۈكلەردىن تاغ - دېڭىز، يەر - سۇ، ياغاچ - تاش، قاچا - قۇمۇچ ئۆي - ئىمارەت، گۈل - گىيا ۋە باشقىلارنى، ۋەقە ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن شامال، چاقماق، يامغۇر - يېشىن، گۈلدۈرماما، ئاسمان - زېمىن، ئىنقىلاب، ئىسلاھات، تارىخ، مەدەنىيەت، ئىدىيە، ئاڭ - سەۋىيە ۋە باشقىلارنى، تۈرلۈك ھەرىكەت - ھالەت، مۇناسىۋەت ياكى بەلگىلەرنىڭ نامىلىرىنى ئوقۇش، ياشلىق، قىزىللىق، توقچىلىق، چاققانلىق، سېمىز-لىك، ئەقىل، مۇھەببەت، ئۇيقۇ، تۇيغۇ، ئىشەنچ، ياخشىلىق، نەپرەت ۋە باشقىلارنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ، شەيئى، ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىم كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق سۆزلەر پەقەت كونكرېت نەرسە ۋە شەيئىلەرنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى ئابستراكت ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغانلىقى ئۈچۈن،

---

① ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوپ: «رۇس تىلى» 1947 - يىل 48 - بەت.

كونكرېت ۋە ئابستراكت ئىسىملار دېگەن ئىككى توپقا بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

كونكرېت ئىسىملار:	ئابستراكت ئىسىملار:
تاغ، دەرەخ، ئورمان، كۆل، تاش، دەريا، قۇم، توپا، سۇ، چاپان، كىتاب، قەلەم، ئادەم، ھايۋان، قۇش،	پىكىر، تۇيغۇ، ئىدىيە، غەزەپ، نەپرەت، خۇشاللىق، قايغۇ، ھەسرەت، قېرىلىق، مېھرى ـ شەپقەت، تەرەققىيات، ھالەت، كۆڭۈل

ئىسىملارنىڭ مەنە تەرەققىياتىغا تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئابستراكت ئىسىملار كونكرېت ئىسىملاردىن كېيىن چىققان، بۇنى تىلىمىزدىكى نۇرغۇن ئابستراكت ئىسىملار، «دېھقان، ياغاچ، تۆمۈر» گە ئوخشاش كونكرېت ئىسىملاردىن تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئابستراكت مەنە ئالغانلىقىدىن كونكرېت ئىسىملارمۇ بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، تەشكىلات ـ تەشكىلاتچى، قوزغىلاڭ ـ قوزغىلاڭچى، پىكىر ـ پىكىرداش، سۆھبەت ـ سۆھبەتداش، تىل ـ تىلچى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

ئىسىملار گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىك جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. ئىسىملار ئۆزىگە خاس سان، شەخس، كېلىش كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سىمانتىكىسى مۇشۇ گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ۋە مۇشۇ كاتېگورىيىلەرنىڭ گراماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەردلەر چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولىدۇ، مال ـ دۇنياسىنى شۇنىڭغا سالىتى ۋە مەدھىيە ئالدى، مىسكىنلەرگە تىلەكداش بولۇپ ياشىدى، دۇنيادا ياخشى نام قالدۇردى.

(ئەخمەت يۈكنەكى)

ئەي ئوغلان! مېنىڭ نەسىھىتىمگە قۇلاق سال، پەزىلەتلەر تىلە، ئەل ئاخىرىسىدا بۇيۇك ئالىم بول، بىلىمىڭنى تارقات.

(مەھمۇت قەشقەرى)

2. ئىسىملار جۈملىدە سۈپەت ۋە سانلار بىلەن شۇنىڭدەك سۈپەتداشلار بىلەن ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەڭ قورساقلىق بىر بىنا بولسا، مۇلايىملىق ئۇنىڭ ھۇلىدۇر.

شەرقتىن ئىسىق شامال چىقىپ دۇنيانى بېزەش ئۈچۈن، جەننەت يولىنى ئاچتى، قۇرۇغان دەرەخلەر يېشىل تون كىيدى. ۋادىلار قىزىل، كۆك، ھال، سېرىق، يېشىل كىيىم بىلەن بېزەلدى.

(مەھمۇت قەشقەرى)

ئىشىك مۇجىنى چىرىماس، ئاقار سۇ سېسىماس. (ماقال)

3. ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە بەزىدە خەۋەر بولۇپمۇ كېلىدۇ.

1) ئىسىملارنىڭ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىشى:

ئالىملار بىلىم بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

بىلىمسىزلىك ئەرنى يەرگە چۆكۈردى.

(ئەخمەت يۇكنەكى)

ئىنسانىنىڭ قەدىر - قىممىتى بىلىم بىلەن ئاشۇر،

چۈنكى تائىنساپ سىرىنى ئەقىل - ئىدرەك ئاچۇر.

(يۇسۇپ خاس ھاجىپ)

2) ئىسىملارنىڭ جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشى:

بىلىمنى دائىم بىلىملىكلەر ئىزدەيدۇ. بىلىم تەمىنى، ئەي دوست، بىلىملىك بىلىدۇ.

(ئەخمەت يۇكنەكى)

3) ئىسىملارنىڭ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى:

كىيىملەرنىڭ ياخشىسى راستچىللىق تونىدۇر.

(ئەخمەت يۇكنەكى)

بىلىمنىڭ ئىگىسى بولسا كىمكى، بۇ دۇنيا بولىدۇ ئاخىر شۇنىڭكى.

(يۇسۇپ خاس ھاجىپ)

4) ئىسىملارنىڭ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشى:

مۇلۇكسىز بىلىم تۇگىمەس مۇلۇك،

نەسەپسىزگە بىلىم تۇگىمەس نەسەپ،

ئېلىمىزنىڭ پايتەختى - بېيجىڭ.

4. ئىسىملار ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

«دەرەخ+زار. ھارۋا+كەش، ئاش+پەز، دار+ۋاز، يول+داش، سودا+گەر، ئاچ+قۇچ، سۇ +چى، بىلە+چىلىك، ۋەتەن+پەرۋەر، ئۇرۇش+پەرەس ۋە باشقىلار.

دېمەك ئىسىملار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سىمانتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن باشقا ھەرقانداق سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

خاس ۋە تۈردەش ئىسىملار

1. مەلۇم شەخس ياكى ئايرىم شەيئى، نەرسە، ھادىسە ۋە چۈشەنچىلەرنى باشقا شەخس ياكى شەيئى، ھادىسە ۋە چۈشەنچىلەردىن ئاجرىتىپ، كۆرسىتىش ئۈچۈن قويۇلغان ناملارنى خاس ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن، ئۇرۇمچى، ئەخمەتجان، دىلبەر، نىم شىھىت، باغراش، سايرام، تارىم، بۇغدا، كۆئېنلون، ئامېرىكا، ھىندىستان، فىزىكا، بىئولوگىيە، ماتېماتىكا، گراممماتىكا ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

خاس ئىسىملارغا كونكرېت يەر - جاي ئىسىملىرى، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، كىشى ئىسىملىرى، ھايۋاناتلارنىڭ مەخسۇس ئىسىملىرى، ئىدار ۋە خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ نامىلىرى، تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ نامىلىرى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ خاس ئىسىملىرى قاتارلىقلار كىرىدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇت قەشقەرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، قەشقەر، شىنجاڭ گېزىتى، تارىم ژۇرنىلى، ئۆكتەبر ئىنقىلابى، 1 ـ ئاۋغۇست پولات زاۋۇتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، مارس، ساتورىن، يۇپېتىر يەر، كۇن، ئاي ۋە باشقىلار.

2. بىر تۇرلۇك، نۇرغۇن يەككە شەيئىلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان چۈشەنچىلىرىنى، ئومۇمىي نامىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار تۇردەش ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئادەم، شەھەر، تاغ، پىلانت، ئۆسۈملۈك، زىرائەت، ئىدارە، ھايۋانات، دەريا، دۆلەت، دېڭىز، كوچا، زاۋۇت ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

ئادەتتە خاس ئىسىملار بىلەن تۇردەش ئىسىملارنى پەرقلەندۈرۈش خېلى تەس، چۈنكى بىر سۆز مەلۇم شارائىتتا مەلۇم بىر خىلدىكى شەيئىگە ئورتاق بولغان ئومۇمىي چۈشەنچىنى ئىپادىلىسە، مەلۇم شارائىتتا يەنە بىر خىل شەيئىگە خاس بولغان ئۇقۇمنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئەر ۋە ئايال» دېگەن ئىسىملار «ئادەم» دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن بولسا ئومۇمىي خاراكتېرغا ئىگە «دىلبەر، ئېلىيار» دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن «ئوغۇل، قىز» دېگەن ئىسىملار تېخىمۇ ئومۇمىي خاراكتېرغا ئىگە. شۇڭا كونكرېت ئەھۋالىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش ئاساسىدا بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

2 ـ § . ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىشى

تىلىمىزدىكى ئىسىملار مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ياكى بىرلىك ساندا ياكى كۆپلۈك ساندا قوللىنىلىدۇ. بىرلىك سان نەرسە، ۋەقە، ھادىسەۋە چۈشنچىلەرنىڭ تاق ئىكەنلىكىنى، يالغۇزلىقىنى ياكى ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ھەم ئاجرالماس ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنداق گرامماتىكىلىق مەنە ئىسىملارنىڭ تۈپ، مۇستەقىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۆي، ئادەم، بالا، ئات، قوي، شەھەر، يېزا، تاغ، دېڭىز، ئورمان، دەپتەر، مەكتەپ، ئوقۇتقۇچى دېگەنلەرگە ئوخشاش؛

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك سان مەنىسى نەرسە، شەيئى ۋە ۋەقەلەرنىڭ بىردىن ئارتۇقلۇقىنى، كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق گرامماتىكىلىق مەنە بىرلىك ساندىكى ئىسىملار ئاخىرىغا «لار // لەر» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئورمانلار ناخشىنىڭ بۆشۈكى
چوققىلار مۇقامنىڭ ئەۋجىدۇر،
بۇلاغلار ئۇزۇلمەس كۆموش تار،
يالقۇنلار ھارارەت تەپتىدۇر.
ئۆسۈدۇ ناخشىنىڭ كۈچىدىن،
باغدا گۈل چۆللەرنىڭ يۈلغۇنى،
ناخشا دەپ چىققىلى ئالدىرا،

ـكلارنىڭ چىرايلىق چولپىنى.
(بۇغدا ئابدۇللا)

كۆپلۈك مەنىسى ئاساسەن ئۇچ تۈرلۈك گرامماتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. ئۇلار مورفولوگىيىلىك، سىنتاكسىسلىق ۋە لېكسىكىلىق ئۇسۇللاردىن ئىبارەت.

1. مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل. سۆزنىڭ ئاخىرىغا فونېتىكىلىق قائىدە بويىچە «لار// لەر» قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق كۆپلۈك مەنىنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇقاملار ئۇستازى مەلىكە،
چەككەندە تارلارنىڭ باغرىنى.
ئەۋجىدىن ـ ئەۋجىلەر تۇغۇلۇپ
مەھلىيا ئىتەركەن يارىنى. (بۇغدا ئابدۇللا)
دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى پەقەت كۆپلۈك مەنىسىنىلا بىلدۈرۈپ قالماي، يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

(1) جۈملىدە تەڭداش بۆلەك بولۇپ كەلگەن ئىسىملار تەكىتلەنمىسە، كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئاخىرقى تەڭداش بۆلەككە ئۇلىنىدۇ. ئەگەر ئالاھىدە تەكىتلەنسە ھەر بىر تەڭداش بۆلەككە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئاپتونوم رايونىمىزدىكى زاۋۇت، فابرىكا ۋە كارخانىلار يىللىق پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلىدى» دېگەن جۈملىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئاخىرقى تەڭداش بۆلەككە ئۇلانغان. «ئاپتونوم رايونىمىزدىكى زاۋۇتلار، فابرىكىلار ۋە كارخانىلار يىللىق پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلىدى» دېگەن جۈملىدە تەڭداش بۆلەكلەر ھەممىسىگە بىردەك ئۇلانغان. دېمەك كۆپلۈك قوشۇمچىسى تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

(2) جىسىملارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ۋە مىقدار بىرلىكى سان بىلەن ئەمەس، بەلكى تۈرلۈك ئۆلچەملەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، شۇ شەيئىلەر تۈرىنىڭ ياكى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ كەلگەن ئۆلچەملەرنىڭ كۆپچىلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «سۇلار» دېگەن، ئېرىق، ئۆستەڭ، دەريا كۆللەردىكى سۇنى بىلدۈرىدۇ. «ياغلار» دېسەك، سۇ يېنى، قوي يېنى، كالا يېغى ۋە باشقا ياغلارنى ياكى ھەر خىل قاچىلارغا قاچىلانغان ياغ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(3) ئابستراكت چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئادەتتە قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، سان جەھەتتىكى كۆپلۈكنى ئەمەس، بەلكى شۇ سۆز دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇشلار، ئۆگىنىشلەر، سېنىڭ كىتابلىرىڭنىڭ يامان ئەمەسكەنغۇ! سېنىڭ كۈلۈشلىرىڭ خۇددى داداڭنىڭكىگە ئوخشايدىكەن ۋە باشقىلار.

(4) ئادەتتە خاس ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇلانمايدۇ. ئەگەر ئۇلانسا، شۇ خاس ئىسىمنىڭ كۆپلۈكىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نەرسە ياكى شەخسلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(5) كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سانلار ھەم ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا يۆنىلىشى ۋە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلسە كۆپلۈكىنى بىلدۈرمەستىن، بەلكى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تەلئەتنىڭ دادىسى ئاتمىشلارغا كىردى، ئەسئەت سائەت تۆتلەردە كېلىپ قالار، ئۇ يەرگە چۈشلەردە يېتىپ بارىمىز ۋە باشقىلار.

2. لېكسىكىلىق ئۇسۇل. تىلىمىزدىكى بىر قىسىم ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇلانماي تۇرۇپمۇ كۆپلۈك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئەسلىدە كۆپلۈك ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ تۈركۈمگە بىرىنچىدىن، ساناشقا مۇمكىن بولمايدىغان تۈرلۈك ئۇششاق نەرسىلەرنىڭ ناملىرى كىرىدۇ. مەسىلەن، چاچ، يۇڭ، تېرىق، بۇغداي، قوناق، شال، ئوت - چۆپ، ئالما، ئۈرۈك، ئۈزۈم، ئۇجمە ۋە باشقىلارغا ئوخشاش. مۇنداق نەرسىلەرنى ئايرىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ئادەتتە ساناق سان بىلەن مىقدار سۆزلىرى بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن، بىر تال چاچ، ئىككى تال قوناق، تۆت دانە ئالما، بىر تال ئوت // بىر تۇپ ئوت دېگەنگە ئوخشاش. بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى ئۇلانسا، ئۇلارنىڭ كۆپلۈكىنى ئەمەس، تۈرلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، چاچلار، ئالمىلار، يۇڭلار، ئوتلار دېگەندە كۆپىنچە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى ۋە سورتلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز.

3. سىنتاكسىسلىق (ئانالىتىك) ئۇسۇل. بىر نەچچە سۆزنى سۆز تىزمىسى رېتىدە ياكى قوش سۆز رېتىدە قاتار قوللىنىش ئارقىلىقمۇ كۆپلۈك مەنىسىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل بىلەن بارلىققا كەلگەن مەنە تۆۋەندىكىدەك ھاسىل بولىدۇ:

A. ئېنىقلىغۇچى سۆز ساناق سان بولۇپ كەلسە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، بەش قول بىردەك ئەمەس (ماقا) دېلىشات 20 كۈن دەم ئالدى. ماھىنۇر 30 ياشقا كىردى. بىزنىڭ گۈڭشېنىڭ يېگىرمە بەش مىڭ قويى، ئىككى مىڭ كالىسى، بەش يۈز ئېتى، يۈز ئەللىك تۆگىسى، تۆت يۈز قوتىزى بار دېگەنگە ئوخشاش.

B. ئېنىقلىغۇچى سۆز تەكرارى قوش سۆز بولۇپ كەلسە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم كۆپلۈك مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، دۆۋە - دۆۋە ئوت (چۆپ)، قورا - قورا قوي، كورا - كورا ياغ، خالتا - خالتا ئۇن، ئۆي - ئۆيدە تېلېۋىزور، ئۆي - ئۆيدە رادىئو، دەستە - دەستە نان، توپ - توپ قوش دېگەنگە ئوخشاش.

C. ئىسىملارنىڭ ئالدىدا كۆپ، جىق، نۇرغۇن، تولا، بىر نەچچە، بىر قانچە، بىر تالاي، تالاي دېگەندەك مىقدار سۆزلىرى كەلەندە ئىسىملار كۆپىنچە بىرلىك ساندا كەسىمۇ كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆپ ئادەم، بىر نەچچە كىتاب، بىر تالاي ئادەم، بىر قانچە شەھەر، جىق كىتاب دېگەنگە

ئوخشاش.

D. بەزى جۈپ سۆزلەرمۇ كۆپلۈك سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، تازان - قومۇچ، چىنە - قاچا، ئۆي - ژاق، ئەر - ئايال، قېرى - ياش، چوڭ - كىچىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئىسىم دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
2. ئىسىملار بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟
4. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قانداق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
5. ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى

3-§ ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار ياكى ئىسىملاشقان سۆزلەر جۈملە تەركىبىدە شۇ جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكى بولۇپ خىزمەت قىلىشى ئۈچۈن مەلۇم بىر كېلىش شەكلىدە كېلىشى شەرت. ئىسىملارنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ھەم جۈملىدىكى باشقا بۆلەكلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر كېلىش شەكلىدە تۇرۇشىغا باغلىق.

كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارنى ئاساسەن جۈملىنىڭ پېئىلدىن بولغان بۆلەكلىرى بىلەن باغلاش رولىنى ئويناپ، ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى (ئىشىمنى تۇگەتتىم)، ھەرىكەتنىڭ چېقىش ئورنىنى (قەشقەردىن كەلدىم)، ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى (يېزىدا تۇرىدۇ)، ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى (مەكتەپكە كەتتى) قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىچىدە ئىسىمنى ئىگىلىك شەكلىدىكى ئىككىنچى ئىسىم بىلەن باغلاشتۇرىدىغان كېلىش ئىگىلىك كېلىش بولۇپ، ئۇ بەزىدە سۈپەت بىلەن سۈپەتنىمۇ ئۆزئارا باغلايدۇ. (مەرداننىڭ كىتابى، گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، ياخشىنىڭ ياخشىسى.)

كېلىش قوشۇمچىلىرى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە ھېچقانداق يېڭى مەنە قوشماي، پەقەت تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىلا ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، ئىسىم بىلەن پېئىلنىڭ، ئىسىم بىلە ئىسىمنىڭ، ياكى سۈپەت بىلەن سۈپەتنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا كېلىشتۇرۇپ باغلايدىغان تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە كېلىش كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارنىڭ نۆل شەكلىنىڭ ئاخىرىغا ياكى سان ۋە شەخس

قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەرنىڭ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپنى، مەكتەپكە، مەكتەپتىن، مەكتەپلەردىن، مەكتەپتىمىزنى، مەكتەپلەرگە، مەكتىپىمىزگە دېگەنگە ئوخشاش.

كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا جۈپ ئۇلانمايدۇ. ئىسىملارنىڭ تۇرلىنىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چېكى كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. بەزى سۆز تۇركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەر بەزى كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ياسىغۇچى قوشۇمچىلەر ئۇلىنىپ بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، يېزا+دا+كى=يېزىدىكى (سۈپەت)، كۆچار+غا+چە=كۆچارغىچە (رىئوش) ۋە باشقىلارغا ئوخشاش:

ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامىلىرى جۈملىرىدىكى رولىغا قاراپ قويۇلغان. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) باش كېلىش

ئىسىملارنىڭ كېيىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشكە كىرمەيدىغان تۇرغاندىكى نۆل شەكلى ئارقىلىق باشقا سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتتىنى كۆرسىتىدىغان كېلىش باش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە، بەزىدە خەۋەر ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پارتىيە بىزنىڭ نىجات يۇلتۇزىمىز. ھەقىقەتنى سىناشنىڭ ئۆلچىمى - ئەمەلىيەت. ماركسىزم - ئىنتىپاقلىق ھەقىقەت. ئىلمىي - كۈچ. سىلەر گۈلۈەتەننىڭ شانلىق قەھرىمانلىرى، دېگەن جۈملىلەردە «پارتىيە، ئۆلچىمى، ماركسىزم، ئىنتىپاقلىق، سىلەر» قاتارلىق ئىسىملار ئىگە، «ھەقىقەتنى» دېگەن ئىسىم تولدۇرغۇچى، «نىجات، سىناشنىڭ، گۈل، ۋەتەننىڭ» دېگەن ئىسىملار ئېنىقلىغۇچى، «يۇلتۇز، ھەقىقەت، كۈچ، قەھرىمانلىرى» قاتارلىق سۆزلەر ھۆكۈم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەش بىلەن بىللە، مۇشۇ جۈملىلەردىكى باشقا سۆزلەر بىلەن ھەر خىل گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتلەردە كەلگەن.

(2) ئىگىلىك كېلىش

ئىگىلىك كېلىشىنىڭ مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچى «نىڭ» قوشۇمچىسى بولۇپ، ئۇ ئىسىملارغا قوشۇلغاندىن كېيىن، ئىگىلىگۈچى شەيئى بىلەن ئىگىلەنگۈچى شەيئىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇناق كېلىش ئىگىلىك كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە كىمنىڭ؟ نېمىنىڭ؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ ۋە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

جانىجان ۋېلىمىنىڭ شانۇ - شۆھرىتى،
خالقىمنىڭ غەمخورى ئۇلۇغ پارتىيە!
بۇ ئازاد دەۋرىمنىڭ ئىجادكارى سەن،
ئالەمچە شەرەپكە تولۇق پارتىيە!

(ئابدۇسالام توختى)

بۇ مىساللاردىكى «ئەل، خەلقىم دەۋر» دېگەن ئىسىملارغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، «شانۇ ـ شۆھرەت، غەمخور، ئىجادكار» دېگەن ئىسىملارغا ئىگىدارچىلىق قـ ـلىنىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن.

ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتى جۈملىدە بەندە ئېنىق ـ ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپ ئۇقۇغۇچىلىرى يىغىلىپ بولدى، دېگەن جۈملىدىكى «مەكـ ـتەپ» دېگەن ئىسىم «ئوقۇغۇچىلىرى» دېگەن ئىسىمغا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى مەنىدە كەلگەن بولسىمۇ، ئاخىرىغا «نىڭ» قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان. شۇڭا بۇ خىل ئەھۋالنى ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ يوشۇرۇن ئىپادىلىنىشى دەيمىز. ئەگەر ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى يىغىلىپ بولدى، دېيىلسە، «مەكتەپ» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «نىڭ» ئۇلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇنى ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئاشكارا ئىپادىلىنىشى دەيمىز.

جۈملىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ چۈشۈپ كېلىشى ياكى چۈشۈپ قالماسلىقى ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ يەنە شۇنداق ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ئىپادىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭ كونكرېت قائىدىلىرى تۆۋەندىكىچە:

a) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى ئىسىم ئېنىقلىغۇچىسى بىلەن كەلگەندە، بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىدىكى «نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

پولات زاۋۇتىنىڭ ئىشچىلىرى، ئۇلۇغ ۋەتەننىڭ شان ـ شۆھرىتى، مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى، نەسىللىك ئاتىنىڭ تېپى، خەلق ئاممىسىنىڭ پىكرى دېگەلەرگە ئوخشاش.

b) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى ئىسىم شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن بولسا، مۇنداق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىدىكى «نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

شەھرىمىزنىڭ خەلقى، مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى، ۋەتىنىمىزنىڭ گۈل ـ غۇنچىلىرى، خەلقىمىزنىڭ بەخت ـ سائادىتى، يېزائىگىلارنىڭ ئالىمىسى دېگەنگە ئوخشاش.

c) ئىگىسىغۇچى سۆز كىشى ئىسىملىرى بولسا، ئىگىلىك كېلىش «نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. ئەگەر ئىگىلىگۈچى ئىسىم بىلەن ئىگىلەنگۈچى ئىسىم قوشۇلۇپ بىرىككەن سۆزگە ئايلانسا، «نىڭ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەنۋەرنىڭ ئىنىسى، سەردارنىڭ سۆزى، كۆرەش قەھرىمانى، ناخشا ئاۋازى دېگەنگە ئوخشاش.

d) ئىگىلىگۈچى ئىسىم بىلەن ئىگىلەنگۈچ ئىسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بىر سۆزگە كەلگەندە «نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىەن:

تۆتىنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ پوزىتسىيىسى، بىزنىڭ تىرىشچانلىقىمىز، سېنىڭ مەكتىپىڭ، ياخشىنىڭ شاراپىتى تېگەر، يامانىنىڭ كاساپىتى (تېگەر)، ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك، گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چوقۇق دېگەنگە ئوخشاش.

f) تەڭداش ئىگىلىگۈچىلەنگەن ھەر بىرى ئايرىم تەكتىلەنگەندە، «نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ، تەكتىلەنمىسە ئەڭ ئاخىرىدىكىگىلا قوشۇلىدۇ، قالغانلىرىدا چۈشۈپ

قالىدۇ. مەسىلەن:

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى.

ۋەتەننىڭ، خەلقنىڭ، پارتىيىنىڭ ئۇمىدىنى يەردە قويمايمەن دېگەنگە ئوخشاش.

g) ئەگەر ئىگىلىگۈچى ھەرىكەت نامى، ئىگىلەنگۈچى ئىسىم بولۇپ كەلسە «نىڭ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پىلانى، بېرىش - بارماسلىق مەسىلىسى، ئىقتىساد-نى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى دېگەنگە ئوخشاش.

h) ئەگەر ئىگىلىگۈچى بىلەن ئىگىلەنگۈچى سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلسا، «نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، سۆزلەش پۈرسىتى، تىنچلىق كۈچلىرى، مەملىكەت خەۋەرلىرى دېگەنگە ئوخشاش.

(3) يۆنىلىش كېلىش

يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ھەرىكەت ۋە سۈپەتكە قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كېلىشتە كەلگەن ئىسىم تولاراق پېئىل ۋە سۈپەتلەرگە باغلىنىپ كېلىدۇ، يەنى جۈملىدە ئۆزى باغلىنىپ كەلگەن سۆز بىلەن باشقا سۆزنىڭ (تولاراق پېئىل ۋە سۈپەتنىڭ) باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلارغا باھاردەك ئىللىق بول.

خىزمىتىگە تومۇزدەك قىزىق بول،

شەخسىيەتچىلىككە غازاڭ تۆككەن كۈز بورىنىدەك قەيسەر بول،

دۈشمىنىگە خۇددى زىمىستان سوغۇقتەك رەھىمسىز بول.

بۇ مىساللاردىكى «يولداشلارغا، خىزمىتىگە، شەخسىيەتچىلىككە، دۈشمىنىگە» دېگەن سۆزلەر يۆنىلىشى كېلىشتە كېلىپ، «ئىللىق بول، قىزىق بول، قەيسەر بول، رەھىمسىز بول» دېگەن پېئىللار بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىش ئارقىلىق ھەرىكەت ۋە پۇپە قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «غا، قا، گە، كە، قە» لەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك فونېمىلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، سۇغا، بازارغا، باققا، تاققا، كۆزگە، ئۆيگە، قەشقەرگە، ئىشىككە شەرقە، خەلققە ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

«مەن، سەن» ئالماشلىرىغىلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىدىن بولغان «ڭا» شەكلى ئۇلىنىدۇ ۋە بۇ قوشۇمچىنىڭ تەسىرى بىلەن «مەن، سەن» سۆزلىرىدە-كى «ن» فونېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ. «ئە» نېمىسى «ئا» غا ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ماڭا، ساڭا دېگەنگە ئوخشاش.

يۆنىلىش كېلىش ئىش - ھەرىكەت ۋە سۈپەتكە قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرۈشتىن سىرت يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

1) بىرەر نەرسىگە ياكى ھالەتكە ۋە باشقىلارغا ئېرىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ:

دادام بۇ يىل 75 كە كىردى، ئانام بۇ يىل پېنسىيىگە چىقتى، مەن دەم ئېلىشقا چىقتىم، خەلقىمىزنىڭ نوپۇسى بىر مىلياردقا يەتتى، بىز مۇراد - مەقسىتىمىزگە يەتتۇق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2 يېقىنلىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ:

ئوقۇغۇچىلار دوسكىغا چىقتى، بىز تاقتا چىقتۇق دېگەنگە ئوخشاش.

3) بىرەر نەرسىنىڭ شەخسكە ئاتالغانلىقىنى ياكى بىرەر ھەرىكەت قارىتىلغان شەخس ۋە نەرسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ شېلىتىنى سىزگە ئالدىم، ئەزالارغا يېڭى ئۆيلەر سېلىپ بېرىلدى، كىم بىلىملىك بولسا، شۇ ھۈرمەتكە ئېرىشىدۇ، چوڭلارغا ھۈرمەت، كىچىكلەرگە ئىززەت قىلىش لازىم ۋە باشقىلار.

4) ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ؛

مەن ئۆگىنىشكە كەلدىم، ئۇ ئىشلەشكە كەلدى، ئۇ بىزنىڭ سىرىمىزنى بىلىشكە كەلگەن ئىكەن، سادىقجان بىز بىلەن خوشلىشىشقا كەپتۇ دېگەنگە ئوخشاش.

5) ئىش ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ:

سىزنىڭ مېنى ئۇنتۇمىغانلىقىڭىزغا رەھمەت، سىزنىڭ كەلگىنىڭىزگە خۇشالمەن، ئۇ ئاغرىپ قالغاچقا كەلمىدى دېگەنگە ئوخشاش.

6) تەڭ قىممەت ۋە باھانى بىلدۈرىدۇ:

بۇ كىتابنى يەتتە يۈەنگە ئالدىم، بۇ قەلەمنى تۆت يۈەنگە ئالدىم، بۇ چاپاننى بىر پار ئۆتۈككە تېگىشتىم دېگەنگە ئوخشاش.

7) ۋاقىت، پەيت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش بىلەن ۋاقىت - پەيتنىڭ چېكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مۇئەللىمدىن بىر سائەتكە رۇخسەت سورىدىم، بىز ئۇلارغا بەش كۈنگە مۆھلەت بەردۇق، ئۇلار ئۆگۈنلۈككە قايتىپ كېلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش.

8) يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىم «قاراپ» سۆزى بىلەن كەلگەندە، ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى ئىپادىلەش بىلەن تامامىلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىلىيار مەكتەپكە قاراپ كەتتى، ئۇ تاقتا قاراپ يول ئالدى، ئۇ بىزگە قاراپ تۇردى دېگەنگە ئوخشاش.

(4) چۈشۈم كېلىش

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن، بولۇپمۇ پېئىللار بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئالغان ھەرىكەتنىڭ بىۋاستە ئوبيېكتى بولغان، ھەركەت، ئۆتكەن شەيئى ۋە شەخسنى ئى"ادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەرىپەت ئىزلە ئېرىنمە، سەرپ ئەتكەن كۈچۈڭنى.

بویاق بىلەن بویىغىچە تېشىڭنى، بىلىم بىلەن زىننەتلىكىن ئىچىڭنى،
(ل. مۇتەللىپ)

بۇ مىسالدىكى «كۆچۈڭنى، تېشىڭنى، ئىچىڭنى» قاتارلىق ئىسىملار «سەرپ ئەتمەك، بويماق، زىننەتلىمەك» دېگەن پېئىللار بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ھەربىرى ئۇستىگە چۈشكەن ۋە ئۇتكەن نەرسىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

شۇنىڭدەك بەزىدە ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار چۈشۈم كېلىشتە كەلسە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «ن» شەكلىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەق ـ ئادالەت ئوتى بىرلە ساختا تونىن ئۆتىرىگىن،
«تامغا مىنمەك» ئار ـ نومۇستۇر ئەسلى ۋىجدان ئەھلىگە.

چۈشۈم كېلىش بەزىدە ئېنىق، ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ. بۇنداق ھادىسە، چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆزلىگۈچىگە ۋە ئاولىغۇچىغا ئېنىق بولۇش ـ بولماسلىقى ھەم ئالاھىدە تەكىتلىنىش ـ تەكىتلەنمەسلىكىگە باغلىق. چۈشۈم كېلىشنىڭ ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن كېلىشىگە مۇناسىۋەتلىك كونكرېت قائىدىلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ھەر خىل سۆزلەر بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەن ئىسىملار چۈشۈم كېلىشتە كېلىپ، باشقۇرغۇچى سۆز بەلەن باغلانسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ، مەسىلەن، مەن بۇ كىتابنى ئوقۇدۇم، تۇنۇگۈنكى كىنونى كۆردۇڭمۇ: سىز ئەۋەتكەن خەتنى 10 ـ چىسلا تاپشۇرۇۋالدىم ۋە باشقىلار.

(2) چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز تەكىتلىنىپ، ئۇنىڭ بىلەن باشقۇرغىچى سۆزنىڭ ئارىسىغا باشقا بىر سۆز كىرىپ السا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن، «مەن كىتابنى ئالدىم، سۆزنى مەن سۆزلىدىم، گەپنى ئۇ قىلدى» دېگەن جۈملىلەردە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمىغان. ئەگەر بۇ جۈملىلەرنى «مەن سۆز قىلدىم، ئۇ كىتاب ئالدى، مەن تاپشۇرۇق ئىشلىدىم، ئۇ تەكرار قىلدى» دېگەن تەرىقىدە ئېيتساق، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى چۈشۈپ قالىدۇ.

(3) خاس ئىسىملار، كىشىلىك ئالماشلىقلىرى، كۆرسىتىش ئالماشلىرى، ئۆزلۈك ئالماشلار، سان، سۈپەت ۋە ئورۇن ـ ۋاقىت رەۋىشلىرى چۈشۈم كېلىشتە كەلسە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى چۈشۈپ قالمايدۇ.

مەسىلەن، پايتەختىمىز بېيجىڭنى كۆردۈم، سىزنى مەن چاقىرتقان، بۇ كىتابنى قەيەردىن ئالدىڭىز؟ بۇنى مەن بىلمەيمەن، سىز ئۇنى كۆردىڭىزمۇ؟ ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. ئۆزۈڭنى مەھكەم تۇت، قوشنىڭنى ئوغرى تۇتما (ماقال)، بىز بۈگۈننىلا ئويلىماي، ئەتنى ئويلىشىمىز لازىم. دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(4) كۆپلەك قوشۇمچىلىرى بىلەن ۋىرلەنگەن ئىسىملار چۈشۈم كېلىشتە كەلسە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن، ئۇقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلىشى

سېرەك، ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئىززەتلىشى كېرەك دېگەنگە ئوخشاش.

(5) چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار باشقۇرغۇچى سۆز بىلەن باغلىنىپ، بىرىككەن سۆز تەشكىل قىلسا، چۈشۈم قېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەگەر بىرىككەن سۆز تەشكىل قىلمىسا، چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن، قول قويۇش، باش قاتۇرۇش، قول سېلىش، ياردەم بېرىش؛ سەن بېشىڭنى قاتۇرما، سەن ياردەمنى ماڭا بەرگەن، قولۇڭنى سېلىپ تۇر، قولۇڭنى قوي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(5) ئورۇن كېلىش

ئورۇن كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئۆزى باغلىنىپ كېلىدىغان سۆز بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورۇنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى «دا، دە، تا، تە» بولۇپ، فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى بويىچە ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا (ماقال)

ئەقىل ھۆسنى تىلدا، تىل ھجسنى سۆزدە.

كىشى ھۆسنى يۈزدە، يۈزنىڭ ھۆسنى كۆزدە.

تىلدا ئىپادىلەيدۇ كىشى سۆزنى تىل ساقلايدۇ ئۆز يۈزىنى.

(يۈسۈپ ساش ھاجىپ)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئورۇن كېلىش ئاساسەن، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ئىپادىلەشتىن تاشقىرى تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ:

(1) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، چۈشتە ئېكىسكۇرسىيىگە بارىمىز، سائەت بەشتە دوكلات ئاڭلايمىز، ئەتىگەندە گىمناستىكا ئۇيناش ياخشى ئادەت دېگەن جۈملىلەردىكى «چۈشتە، بەشتە، ئەتىگەندە» دېگەن سۆزلەر ئورۇن كېلىشتە كېلىپ ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

(2) بەزىدە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ۋاستە ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بىلدۈردۇ. مەسىلەن:

خەتنى قەلەمدە يازدىم، قەشقەرگە ئايروپىلاندا باردىم، ياغاچنى پالتىدا كەستىم دېگەنگە ئوخشاش.

(3) سۈپەتداشلارغا ۋە بەزىدە رەۋىشلەرگە ئۇلىنىپ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز بارغاندا، ئۇ كېلىدۇ، مەن كەلگەندە، ئۇ يوق ئىكەن، ئۇ كەتكەندە، سىز ئۆيدە بارمىدىڭىز؟ مەن كۈندە ئۈچ قېتىم گىمناستىكا ئويناىمەن دېگەنگە ئوخشاش.

(4) بىرەر ئىشنىڭ قايسى جەھەتتىن بولغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىلھامجان ئۆگىنىشتە ئەلاچى، ئۇ ئۆز سۆزىدە قەتئىي تۇرىدىغان ئادەم، قاسىم ئاكا ئىشتا چېنىققان ئادەم، ئۇ يۈگرۈشتە بىرىنچى بولدى، ئايگۈل نەمۇنچى بولدى، ئالىمجان ئۆگىنىشتە، ئەمگەكتە، ئىنتىزامدا ياخشى ئوقۇغۇچى بولۇپ باھالاندى دېگەنگە ئوخشاش.

(5) بىرەر شەخسنىڭ ياكى بىر نەرسىنىڭ نېمە بىلەن مەشغۇل بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر مېنىڭ قولۇم ئىشتا، ئاكام ئوقۇشتا، قىز ئويقۇدا، چوڭ ئاكام خىزمەتتە دېگەنگە ئوخشاش.

(6) بىرەر نەرسىنىڭ نېمىدىن بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سۇ يېغىدا پىشۇرۇلغان بېلىق، ئاق ئۇندا پىشۇرۇلغان نان، يۇڭدا توقۇلغان رەخت، ياغاچتا سېلىنغان ئۆي دېگەنگە ئوخشاش.

(6) چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارمۇ، باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ئىش ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى ۋە چىقىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كېلىشنىڭ قوشۇمچىسى «دىن ـ تىن» بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى بويىچە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

چاڭئەندىن، ئىراقتىن، ئىراندىن؛

خارەزىم، سەمەرقەنت، ئەنجاندىن؛

ئىستامبول، كەشمىردىن، بەلىختىن؛

كېلىدۇ شاگىرتلار ھەر ياندىن.

(بۇغدا ئابدۇللا «مەلىكە ئامانىسا» داستانىدىن)

بۇ مىسالىرىدىكى «چاڭئەندىن، ئىراقتىن، ئىراندىن، كەشمىردىن، بەلىختىن، ھەر ياندىن» سۆزلىرى چىقىش كېلىشتە كېلىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى ۋە چىقىش نۇقتىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار يۇقىرىدىكى ئاساسىي مەنىسىدىن باشقا تۆۋەندىكى مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ:

(1) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ باشلانغان ۋە داۋاملاشقان ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، بۇ مېنىڭ بۇرۇندىن ئىشلەپ كېلىۋاتقان خىزمىتىم، مەن كىچىكىمدىن تارتىپ ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزگە قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان، ئۇ ئەتىگەندىن تا كەچكىچە ئىشلەپ ھارمايدىغان ئادەم دېگەنگە ئوخشاش.

(2) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئىدىيىدە ئىلغار بولغانلىقتىن، ھەممە ئۇنى رەھبەرلىك خىزمىتىگە سايلىدى؛ ئىشىم بولغانلىقتىن، ئۇ يەردىن قايتىپ كەلدىم، دېگەنگە ئوخشاش.

(3) شەيئىنىڭ نېمىدىن بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ (ماقال)، مېغىتتىن بېنزىن، كىرىسىن ۋە باشقا نەچچە يۈز تۈرلۈك نەرسە ئىلىنىدۇ. بىلىمنى كىتابتىن ئالىمىز، پاختىدىن توقۇلغان رەخت، شېكەرنى قىزىلچىدىن ياسايدۇ، تۆمۈردىن ياسالغان ساندۇق دېگەن ئوخشاش.

(4) ئىش ـ ھەرىكەتكە ۋاستە بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، كۆۋرۈكتىن

ئۆتۈپ كەلدىم، سىزنى دېرىزىدىن كۆردۈم دېگەنگە ئوخشاش.

(5) سېلىشتۇرۇش ۋە نىسبەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئانا ۋەتىنىمنى ئاتا ـ ئانامدىن ئەلا كۆرىمەن، ھەسەلدىن تاتلىق، ئانامدىن مېھرىبان، جاندىن ئەزىز، يۈلتۈزدىن كۆپ، دۇنيادا ئۇستازدىن ئۇلۇغ، ئۆز ۋەتىنىدىن مۇقەددەس نەرسە يوق دېگەنگە ئوخشاش.

(6) بىر پۈتۈن نەرسىنىڭ ياكى بىر توپ نەرسىنىڭ پارچىسىنى ۋە تارمىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، سۇدىن بىر تامچە، رەختتىن بىر گەز، بەشتىن ئىككى، ئوندىن بىر، ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى دېگەنگە ئوخشاش.

(7) قىممەت ياكى باھانى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، بۇ ئەدىياللارنى قىرىق يۈەندىن ئالدۇق، بۇ بەتىنكىلەرنى ئون بەش يۈەندىن ئالدۇق، بۇ ئۈن ئالغۇلار يۈز يۈەندىن سېتىلىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش.

(8) ھەر خىل سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، تۈرلۈك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ھەدىدىن ئاشماق، چېنىدىن سۆزلىمەك، ئۇ قۇلىقىدىن كېتىپتۇ، كىشىنىڭ ھەقىقى ئۇنىڭ گېلىدىن ئاپتۇم ئۇ كۆزدىن كېتىپتۇ، ئاغزىدىن كەتمەك دېگەنگە ئوخشاش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. كېلىش دېگەن نېمە؟ ئىسىمدا قانچە خىل كېلىش بار؟ ئۇلار قايسىلار؟
2. باش كېلىش دېگەن نېمە؟ باش كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە قانداق ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟
3. ئىگىلىك كېلىش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق شەكىللىنىدۇ؟ جۈملىدە قانداق ۋەزىپىدە كېلىدۇ؟
4. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قانداق ئەھۋالدا چۈشۈپ قالىدۇ؟
5. يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا قانداق ئۇلىنىدۇ؟ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟
6. چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىملار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قانداق ئەھۋالدا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە قانداق ئەھۋالدا چۈشۈپ قالمايدۇ؟
7. ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار قانداق شەكىللىنىدۇ؟ ئۇ قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟
8. چىقىش كېلىش دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا قانداق ئۇلىنىدۇ؟
9. چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟

ئىسىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىش جەدۋىلى

كېلىش	سۇئاللار		كېلىش قوشۇمچىلىرى				مىسالار	
	ئادەملەرگە قارىتا بېرىلىدۇ	نەرسىلەرگە قارىتا بېرىلىدۇ	تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش ۋەجا- راڭلىق ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن ئىياغ- لاشقان سۆز- لەرگە	تىل ئارقا سوزۇق تا- ۋۇش ۋەجا- راڭسىز ئۇ- زۇك تاۋۇش بىلەن ئىياغ- لاشقان سۆز- لەرگە	تىل ئالدى سوزۇق تا- ۋۇش ۋە جا- راڭلىق ئۇ- زۇك تاۋۇش بىلەن ئا- ياغلاشقان سۆزلەرگە	تىل ئالدى سوزۇق تا- ۋۇش ۋە جا- راڭسىز ئۇ- زۇك تاۋۇش بىلەن ئا- ياغلاشقان سۆزلەرگە	تىل ئالدى سوزۇق تا- ۋۇشلىرى بىلەن ئىياغلاشقان سۆزلەر	تىل ئارقاسوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ئىياغ- لاشقان سۆزلەر
I باش كېلىش	كىم؟ كىملەر؟	نېمە؟ نېمىلەر؟	-	-	-	-	چىنە، گەينەك، دىلبەر	بەختىيار، ئالما، ياتاق
II ئىگىلىك كېلىش	كىمنىڭ؟ كىملەرنىڭ؟	نېمىنىڭ؟ نېمىلەرنىڭ؟	نىڭ	نىڭ	نىڭ	نىڭ	چىننىڭ، گەينەكنىڭ، دىلبەرنىڭ	بەختىيارنىڭ، ئالمـ نىڭ، ياتاقنىڭ
III يۆنىلىش كېلىش	كىمگە؟ كىملەرگە؟	نېمىگە؟ نېمىلەرگە؟	غا	قا	گە	كە	چىنىگە، گەينەككە، دىلبەرگە	بەختىيارغا، ئالمىغا، ياتاققا
IV چۈشۈم كېلىش	كىمنى؟ كىملەرنى؟	نېمىنى؟ نېمىلەرنى؟	نى	نى	نى	نى	چىننى، گەينەكنى دىلبەرنى	بەختىيارنى، ئالمىنى، ياتاقنى
V ئورۇن كېلىش	كىمدە؟ كىملەردە؟	نېمىدە؟ نېمىلەردە؟	دا	تا	دە	تە	چىندە، گەينەكتە، دىلبەردە	بەختىياردا؟ ئالمىدا، ياتاقتا
VI چىقىش كېلىش	كىمدىن؟ كىملەردىن؟	نېمىدىن؟ نېمىلەردىن؟	دىن	تىن	دىن	تىن	چىنىدىن گەينەكتىن، دىلبەردىن	بەختىياردىن، ئالمـ دىن، ياتاقتىن

§ 4 — ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىشى

تىلىمىزدىكى ئىسىملار مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئۇچ شەخسنىڭ قايسى بىرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ھادىسە، ئىسىملارنىڭ يەنە بىر خىل گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بولۇپ، بۇ ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

ئىسىملاردا ئىپادىلەنگەن شەيئى ۋە نەرسىلەرنىڭ شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر (فورمىلار) شەخس قوشۇمچىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ۋەتىنىم، سېنىڭ ۋەتىنىڭ، ئۇنىڭ ۋەتىنى؛

بىزنىڭ ۋەتىنىمىز، سىلەرنىڭ ۋەتىنىڭلار، ئۇلارنىڭ ۋەتىنى دېگەنلەردىكى «ىم، ىڭ، ـ ىڭلار، ى» قوشۇمچىلىرى شەخس قوشۇمچىلىرىدۇر.

تىلىمىزدا ئۇچ شەخسته كەلگەن ئىگىلىگۈچى شەيئىلەر: I سۆزلىگۈچى، II تىڭشىغۇچى، III ئۆزگە شەخسلەردىن بولۇشىغا قاراپ، ئىگىلەنگۈچى (تەۋەلەنگۈچى) شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان شەخس قوشۇمچىلىرىمۇ ئۇچ يۈرۈش بولىدۇ.

I شەخس بىرلىك ئۇچۇن ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ىم ـ ۇم ـ ۋىم» قوشۇمچىلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «م» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. I شەخس كۆپلۈكى ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ىمىز»، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «مىز» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك:	كۆپلۈك:
كىتاب + ىم = كىتابىم	كىتاب + ىمىز = كىتابىمىز
قول + ۇم = قولۇم	قول + ىمىز = قولىمىز
سۆز + ۇم = سۆزۈم	سۆز + ىمىز = سۆزىمىز
ئىرادە + م = ئىرادەم	ئىرادە + مىز = ئىرادىمىز
بالا + م = بالام	بالا + مىز = بالىمىز
قۇلاق + ىم = قۇلىقىم	ياتاق + ىمىز = ياتقىمىز
چېلەك + ىم = چېلىكىم	چېلە + ىمىز = چېلىكىمىز

II شەخس بىرلىك ئۇچۇن ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ىڭ، ۇڭ، ۋڭ، ىڭىز» قوشۇمچىلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ڭ، ڭىز» قوشۇمچىسىلىرى ئۇلىنىدۇ. كۆپلۈك ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ىڭلار»، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ڭلار» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن:

بىرلىك:

خەلق + ىڭ = خەلقىڭ

خەلق + ىڭىز = خەلقىڭىز

يول + ۇڭ = يولۇڭ

يول + ىڭىز = يولىڭىز

كۆز + ۇڭ = كۆزۇڭ

كۆز + ىڭىز = كۆزىڭىز

ئىپادە + ڭ = ئىپادەڭ

ئىپادە + ڭىز = ئىپادىڭىز

خۇلاسە + ڭ = خۇلاسىڭىز

كۆپلۈك:

خەلق + ىڭلار = خەلقىڭلار

يول + ۇڭلار = يولۇڭلار

كۆز + ۇڭلار = كۆزۇڭلار

ئىپادە + ڭلار = ئىپادەڭلار

خۇلاسە + ڭلار = خۇلاسەڭلار

III شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن ئوخشاشلا، ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ى»، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «سى» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

دەپتەر + ى = دەپتىرى

قەلەم + ى = قەلىمى

چېلەك + ى = چېلىكى

دادا + سى = دادىسى

جازا + سى = جازاسى

ئىنقىلاب + ى = ئىنقىلابى

ئىقتىساد + ى = ئىقتىسادى

قۇلاق + ى = قۇلىقى

ئىرادە + سى = ئىرادىسى

قازا + سى = قازاسى

ئىسىملارنىڭ شەخسقوشۇمچىلىرى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن ئۇلىنىدۇ.

ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىسىملارغا ئۇلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

	ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ		سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ	
	بىرلىك	كۆپلۈك	بىرلىك	كۆپلۈك
1مىش 2ڭلاش 3سىش	ىم-ۇم-ۈم ىڭ-ۇڭ-ۈڭ ىڭىز ى	ىمىز ىڭلار	ا سى	

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟

2. شەخس قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا قانداق ئۇسۇللار بىلەن ئۇلىنىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

§ 5 — ئىسىملارنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1. ئىسىملارنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار ئاساسەن ئىككى يول بىلەن ياسىلىدۇ. ئۇلار سىنتاكسىسلىق ۋە مورفولوگىيىلىك يولدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا يوللار بىلەن يەنى لېكسىكىلىق، فونېتىسكىلىق ۋە ئىسىمغا ئايلىنىش يوللىرى بىلەن بىر قىسىم ئىسىملار بارلىققا كەلسىمۇ، تىلىمىزدا ئىسىم ياساشنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى سىنتاكسىسلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئۇسۇلدىن ئىبارەت.

تۆپ سۆزلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم ياساش سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل بىلەن ئىسىم ياساش ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق يول بىلەن ياسالغان ئىسىملار تۇرلۇك مەنىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاددىي بىرىكمىسىدىنلا ئىبارەت بولماي، ئۇلار ئۆز ئالدىغا يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

باشپانا، توققۇزتارا، ئارالتۆپە، تەنەرخ، بەلباغ، كۆكتاش، ئورۇنباسار، مۇزداۋان، مارالۇېشى، مىڭياق، مىڭئۆي، ئاغىنە، چېگرا، كۆزەينەك، گۈلدەستە، يولىورۇق، بىت-چىت، قولقاپ، تۆگە قۇش، ئاتباقار، ئاشقازان، قارايا‌غاچ ۋە باشقىلار.

تۆپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەر خىل قوشۇمچىلارنى قوشۇش يولى بىلەن يېڭى مەنىلىك ئىسىملارنى ياساش مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ئىسىم ياساش ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

تەر + ىم = تېرىم، ئىش + چى = ئىشچى، ئىش + چىلىق = ئىشچىلىق، ئىش + چان = ئىشچان، تىز + ىق = تىزىق، قات + ىق = قېتىق، ياش + لىق = ياشلىق، ئوت + لاق = ئوتلاق، كۆر + گەزمە = كۆرگەزمە، سودا + گەر = سودىگەر ۋە باشقىلار.

تىلىمىزدىكى تۆپ سۆزلەر باشقا تۈركى تىللارغا ئوخشاش ئاساسەن بىر بوغۇزلۇق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ فونېمىلىرى سىمانتىكا جەھەتتىن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولىدۇ. تۆپ سۆزدىكى بىرەر تاۋۇشنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ياكى ئالمىشىپ قېلىشى بىلەن سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ (قول - قۇل، تولۇق - لۇلۇق، قىزىل - قىرىل، قىز - قىر)، شۇ سەۋەبتىن مۇتلەق كۆپ سانىدىكى سۆزلەرنىڭ تاۋۇشلىرى ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت «ئا - ئە» فونېمىلىرىلا ئىسىملارغا بەزى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، «ئې» ياكى «ئى» فونېمىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، خالاس.

2. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

تارىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار كۆپ ۋە ھەر تۈرلۈك ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى ئۇنۇملۇق بولۇپ، تارىختىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم ياساش رولىنى يوقاتماي، داۋاملىق يېڭىدىن - يېڭى ئىسىملارنى ياساپ كەلمەكتە. بەزىلىرى ئۇنۇمسىزرەك بولۇپ، ئۇلاردىن تارىختا بىر قىسىم ئىسىملار ياسالىپ، ھازىر ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم ياساش رولىنى يوقاتقان ياكى قىسمەن يوقاتقان. مەسىلەن، «چى» قوشۇمچىسى ناھايىتى ئۇنۇملۇق قوشۇمچىلاردىن ھېسابلىنىدۇ. «ئاش ماچ، مەچ» قوشۇمچىلىرى بىر مۇنچە ئىسىملارنى ياساشتا رول ئوينىغان بولسىمۇ، ھازىر ئۆز رولىنى تامامەن يوقىتىپ، ئۇنۇمسىز قوشۇمچىگە ئايلىنىپ قالغان. مەسىلەن، ئۇ + ماش = ئوماش، قورۇ + ماش = قورۇماش، كۆم + مەچ = كۆمەچ، قاتۇر + ماچ = قوتۇرماچ، يۆگە + مەچ = يۆگىمەچ ۋە باشقىلار.

تىلىمىزدىكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ بىر قىسمى ئىسىمدىن يېڭى مەنىلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ (قوغۇنلۇق، باشلىق، باشچى، ئاشپەز، ئاشپەزلىك)، يەنە بىر قىسمى باشقا سۆز تۈركۈملىرى (سۈپەت، پېئىل، ئىملىق سۆز ۋە باشقىلاردىن) يېڭى مەنىلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ (تۇت - تۇتقۇ، سۇز - سۇزگۈچ، ئېگىز - ئېگىزلىك، قىزىل - قىزىللىق، ياز - يېزىق، ئۆيۈش - ئۆيۈشما، سۇر - سۇرمە).

1. كونكرېت مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار

ئىسىملارغا، بەزىدە سۈپەت ۋە سۈپەتداشلارغا ئۇلىنىپ، ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى ئىپادىلەيدىغان، ئىسىمدىن ئىسىم ياسايدىغان قوشۇمچىلار.

1) چى قوشۇمچىسى:

تىل + چى = تىلچى، ئىنقىلاب + چى = ئىنقىلابچى، ئىش + چى = ئىشچى، ئوك + چى = ئوكچى، سول + چى = سولچى، يالغان + چى = يالغانچى، قىزىق + چى = قىزىقچى؛

2) ۋەن قوشۇمچىسى:

چۆنەر + ۋەن = ھۈنەرۋەن، باغ + ۋەن = باغۋەن، ساراي + ۋەن = سارايۋەن، سايە + ۋەن = سايىۋەن؛

3) كەش قوشۇمچىسى:

مېھنەت + كەش = مېھنەتكەش، ھارۋا + كەش = ھارۋىكەش، مەپە + كەش = مەپىكەش، ھاراق + كەش = ھاراقكەش، ھايان + كەش = ھايانكەش؛

4) داش قوشۇمچىسى:

ئومۇملۇقنى ۋە بىللىلىكنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ: يول + داش = يولداش، ساۋاق + داش = ساۋاقداش، يۇرت + داش = يۇرتداش، زامان + داش = زامانداش؛

5) دار قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى بىلدۈرىدۇ: بايراق + دار =

بايراقدار، ئەمەل + دار = ئەمەلدار، هوقۇق + دار = هوقۇقدار، هۆكۈم + دار = هۆكۈمدار ۋە باشقىلار؛

6) كار قوشۇمچىسى:

ئىسىمدىن ئاڭلىشىلغان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى بىلدۈرىدۇ: سەنئەت + كار = سەنئەتكار، مەدەت + كار = مەدەتكار، پاختا + كار = پاختىكار، بىنا + كار = بىناكار؛

7) گەر، كەر قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدۇ: سودا + گەر = سودىگەر، مىس + كەر = مىسكەر، زەر + گەر = زەرگەر، ئىغۇا + گەر = ئىغۇاگەر؛

8) ۋاز قوشۇمچىسى:

ئىسىمدىن ئاڭلىشىلغان مەنە بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدۇ: كەپتەر + ۋاز = كەپتەرۋاز، نەيرەڭ + ۋاز = نەيرەڭۋاز؛

9) پەرەس قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ: ئۇرۇش + پەرەس = ئۇرۇشپەرەس، مەنسەپ + پەرەس = مەنسەپپەرەس؛

10) خور قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنىلەرنى ئادەت قىلمۇالغان شەخسنى ئىپادىلەيدۇ: ئىسراپ + خور = ئىسراپخور، قان + خور = قانخور، سۈت + خور = سۈتخور، غەم + خور = خەمخور، جېدەل + خول = جېدەلخور، غەيۋەت + خور = غەيۋەتخور، تاما + خور = تاماخور ۋە باشقىلار.

11) ست قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدۇ: ياسا + ۋۇل = ياساۋۇل، قارا + ۋۇل = قاراۋۇل، مەشق + ئاۋۇل = مەشقاۋۇل، باق + ئاۋۇل = باقاۋۇل:

13) پەز قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئاڭلانقان مەنە بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدۇ: ئاش + پەز = ئاشپەز، سامسا + پەز = سامسىپەز مانتا + پەز = مانتىپەز؛

14) ۋاي (باي) قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدۇ: نان + ۋاي = نۆاي؛

15) نامە قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئاڭلانقان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك يېڭى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ: شەرت + نامە = شەرتنامە، گۇۋاھ + نامە = گۇۋاھنامە، بايان + نامە = بايانىنامە، خىتاب + نامە

= خىتابنامە.

16) خانا قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك يېڭى مەنىلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ؛ چاي + خانا = چايخانا، ئىش + خانا = ئىشخانا، كىتاب + خانا = كىتابخانا، دەرس + خانا = دەرسخانا، ئاش + خانا = ئاشخانا، دوختۇر + خانا = دوختۇرخانا.

17) زار قوشۇمچىسى:

ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدىغان يەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ: گۈل + زار = گۈلزار، دەرەخ + زار = دەرەخزار، ئۈزۈم + زار = ئۈزۈمزار، پاختا + زار = پاختىزار، كۆچەت + زار = كۆچەتزار:

18) لىق، لۇق، لىك، لۇك قوشۇمچىلىرى:

ئىسىمدىن ئاتالغان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسىنى، شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمنى ياسايدۇ: تاش + لىق = تاشلىق، قۇم + لۇق = قۇملۇق، ئاش + لىق = ئاشلىق، باش + لىق = باشلىق، كۈن + لۇك = كۈنلۈك، خوتەن + لىك = خوتەنلىك.

19) لاق، لەك قوشۇمچىلىرى:

ئىسىملارغا ئۈلىنىپ شۇ ئىسىمدىن ئاتالغان يەرنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ: ئوت + لاق = ئوتلاق، كۈز + لەك = كۈزلەك.

20) ئاق، ئەك، ق قوشۇمچىسى:

پېئىللارغا شۇ پېئىلدىن ئاتالغان مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان يېڭى ئىسىملارنى ياسايدۇ: سورا + ق = سوراق، بۆل + ئەك = بۆلەك، يۆلە + ك = يۆلەك، يات + اق = ياتاق.

21) ما، مە قوشۇمچىسى:

پېئىل ئاتالغان مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى ئىسىملارنى ياسايدۇ: ئۈيۈش + ما = ئۈيۈشما، كۆرگەز + مە = كۆرگەزمە، باشقار + ما = باشقارما، بىرلەش + مە = بىرلەشمە.

22) غۇ، قۇ، گۇ، كۇ قوشۇمچىلىرى:

پېئىلدىن ئاتالغان مەنىگە ئىگە يېڭى ئىسىملارنى ياسايدۇ: چال + غۇ = چالغۇ، چاچ + قۇ = چاچقۇ، سەز + گۇ = سەزگۇ، سۆي + گۇ = سۆيگۇ، تۇي + غۇ = تۇيغۇ.

23) غۇچ، قۇچ، گۇچ، كۇچ قوشۇمچىلىرى:

پېئىلدىن ئاتالغان مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: سىز + غۇچ = سىزغۇچ، قىس + قۇچ = قىسقۇچ، ئاچ + قۇچ = ئاچقۇچ، يەلپۇ + گۇچ = يەلپۇگۇچ، سۈرت + كۇچ = سۈتكۈچ، كۆرسەت + كۇچ = كۆرسەتكۈچ.

24) غىن، قىن، گىن، كىن قوشۇمچىلىرى:

پېئىلدىن ئاتالغان مەنىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: تاش + قىن =

تاشقىن، يان + غىن = يانغىن، سات + قىن = سانقىن، تىز + گىن = تىزگىن.

25) غۇن، قۇن، گۇن، كۇن قوشۇمچىلىرى:

پېئىل مەنىسىگە مۇناسىۋەتلى ئىسىملارنى ياسايدۇ: تۇت + قۇن = تۇنقۇن، سۇر + گۇن = سۇرگەن، تۇي + غۇن = تۇيغۇن، ئۇچ + قۇن = ئۇچقۇن.

26) ماق، مەك قوشۇمچىلىرى:

ئىسىم ۋە پېئىللاردىن ئاڭلانغان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ. قىس + ماق = قىسماق. ئىل + مەك = ئىلمەك، چاق + ماق = چاقماق، قۇي + ماق = قۇيماق.

27) تاق قوشۇمچىسى:

ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: قىل + تاق = قىلتاق، بوي + تاق = بويتاق.

28) ئالغۇ قوشۇمچىسى:

پېئىل ۋە ئىسىمدىن ئاڭلىشىلغان مەنىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: قون + ئالغۇ = قۇنالغۇ، تۇر + ئالغۇ = تۇرالغۇ، ئۇن + ئالغۇ = ئۇنئالغۇ، سىن + ئالغۇ = سىنئالغۇ.

29) چۇق، چوك قوشۇمچىسى:

ئىسىم ۋە پېئىل ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: قاران + چۇق = قارانچۇق، قاپ + چۇق = قاپچۇق، يان + چۇق = يانچۇق، يۆلەن + چوك = يۆلەنچوك، ئويۇن + چۇق = ئويۇنچۇق.

30) دان قوشۇمچىسى:

ئىسىمدىن شۇ ئىسىمغا مۇناسىۋەتلىك يېڭى ئىسىملارنى ياسايدۇ: چاي + دان =چايدان، ئوق + دان = ئوقدان، كۆل + دان = كۆلدان، سۇ + دان = سۇدان، چوغ + دان = چوغدان، شام + دان = شامدان، قەن + دان = قەندان.

31) ۇق، ۇك قوشۇمچىسى:

پېئىل ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: تارت + ۇق = تارتۇق، (سوغا)، قۇس + ۇق = قۇسۇق، ئۇت + ۇق = ئۇتۇق، تاپشۇر + ۇق = تاپشۇرۇق، تۇكۇر + ۇك = تۇلۇرۇك.

32) غاق، قاق، گەك، كەك قوشۇمچىلىرى:

پېئىل ئاڭلاتقان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: توزۇ + غاق =توزغاق، قىچىش + قاق = قىچىشقاق، ئىل + گەك = ئىلگەك.

33) ق، ك قوشۇمچىلىرى:

پېئىل بىلدۇرگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ: سىنا + ق = سىناق، سورا + ق = سوراق، توسا + ق = توساق، بويرۇ + ق = بويرۇق، تىلە + ك = تىلەك، بىز + ك = بىزەك.

34) ۋندا، ۋندە، ندا، ندە قوشۇمچىلىرى:

پېئىل ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى بىلدۈرىدۇ: باق + ندا = بېقىندا، قىر + ندا = قېرىندا، ئۇز + ۋندە = ئۇزۇندە، يۇق + ۋندا = يۇقۇندا.

35) ستان، ۋستان قوشۇمچىلىرى:

ئىسىم ئىپادىلىگەن نەرسىنىڭ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ئىپادىلەيدۇ: گۈل + ۋستان = گۈلۈستان، گۆر + ۋستان = گۆرۈستان، قازاق + ستان = قازاقستان، ئاۋغان + ستان = ئاۋغانستان.

36) غۇچى، قۇچى، گۇچى، كۇچى قوشۇمچىلىرى:

مەنە جەھەتتىن پېئىل ۋە ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ: ئوقۇ + غۇچى = ئوقۇغۇچى، ياز + غۇچى = يازغۇچى، توز + گۇچى = توزگۇچى، كۆرسەت + كۇچى = كۆرسەتكۇچى، باق + قۇچى = باققۇچى، ئات + قۇچى = ئاتقۇچى.

37) پەرۋەر قوشۇمچىسى:

ئىسىم ئاڭلانقان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياسايدۇ: خەلق + پەرۋەر = خەلقپەرۋەر، تېچلىق + پەرۋەر = تېچلىقپەرۋەر، ئىنسان + پەرۋەر = ئىنسانپەرۋەر، ماۋارىپ + پەرۋەر = ماۋارىپپەرۋەر.

38) مۇچ قوشۇمچىسى:

سۈپەتنىڭ ئاڭلانقان مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى ياسايدۇ: قارا + مۇچ =قارىمۇچ، ئاق + مۇچ = ئاقمۇچ، قىزىل + مۇچ = قىزىلمۇچ.

39) پاي، ئۇت، ئۇچ، قاچ، تەك قاتارلىق قوشۇمچىلار:

ئىسىم ۋە پېئىللارغا ئۇلىنىپ ئاز ساندىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ: چىراق + پاي = چىراقپاي، توغ + وت = توغۇت، قىس + قۇچ = قىسقۇچ، قىس + قاچ = قىسقاچ، كېكىر + تەك = كېكىرتەك.

40) شۇناس قۇشۇمچىسى:

ئىسىم مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسىسلىكىكەن شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ: تىل + شۇناس = تىلشۇناس، تارىخ + شۇناس = تارىخشۇناس، تۇپراق + شۇناس = تۇپراقشۇناس.

2. ئابستراكت مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار

41) ئىزىم قوشۇمچىسى:

بىرەر مەسلەكنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ: سوتسىئال + ىزم = سوتسىئالىزم، كوممۇنا + ىزم = كوممۇنىزم، ئىدىئال + ىزم = ئىدىئالىزم، ماتېرىئال + ىزم = ماتېرىئالىزم، ماركس + ىزم = ماركسىزم، لېنىن + ىزم = لېنىنىزم.

42) لىق، لۇق، لىك، لۈك قوشۇمچىلىرى:

- سۈپەتلەردىن ئاڭلانغان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئابستراكت ئىسىملارنى ياسايدۇ:

قىزىل + لىق = قىزىللىق، ياخشى + لىق = ياخشىلىق، ياماق + لىق = يامانلىق، ئۇزۇن + لۇق = ئۇزۇنلۇق، چوڭقۇر + لۇق = چوڭقۇرلۇق، ئۇستۇن + لۇك = ئۇستۇنلۇك، ئېگىز + لىك = ئېگىزلىك.

43) م، ىم، ۇم، ۈم، ئام قوشۇمچىلىرى:

پېئىللارغا ئۇلىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارى ياسايدۇ: سۆزە + م = سۆزەم، بىل + ىم = بىلىم، كىر + ىم = كىرىم، چىق + ىم = چىقىم، ئۇق + ۇم = ئۇقۇم، سوق + ۇم = سوقۇم، تۇز + ۇم = تۇزۇم، تۇت + ام = تۇتام، قاينا + م = قاينام ۋە باشقىلار.

3. سۇبيېكتىپ باها ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار

ئىسىملارنىڭ بۇ گۇرۇپپىسىغا ئەركىلىتىش، كىچىكلىتىش، ھۆرمەتلەش، سەتلەش، ۋە كەمسىتىش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار كىرىدۇ. ئىسىمنىڭ سۇبيېكتىپ شەكىل-لىرىنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەنىلىرىگە قاراپ، يۇقىرىدىكى بايان قىلىنغان قوشۇمچىلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ئادەتتە باشقا ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاش سۆزنىڭ رېئال مەنىسىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتمەيدۇ. پەقەت قانداقتور قوشۇمچە تۈس مەنىلىرىنى بېرىدۇ. مەسىلەن، ساۋۇت - ساۋۇتۇم، ياسىن - ياسىنىم، توختى - توختەك، ماموت - ماموتەك، كىتاب - كىتابچە، كۆل - كۆلچەك، كەرىم - كەرىمجان، ساۋۇت - ساۋۇتا-خۇن، ئايىم - ئايىمخان ۋە باشقىلار.

4. قوشما ئىسىملار ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىشى

تىلىمىزدا قوشما ئىسىملار ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق تۈپ ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكى يوللار بىلەن بىرىكىپ قوشما ئىسىملارنى ھاسىل قىلىدۇ:

1) مۇستەقىل ئىككى مەنىداش ئىسىملاردىن بارلىققا كېلىدۇ:

كۆچ - قۇۋۋەت، بەخت - سائادەت، غەم - قايغۇ، چەك - چېگرا، جەبر - جاپا، پىتنە - ئېغۇا، ئازاب - ئوقۇبەت، جاپا - مۇشەققەت، پەن - تېخنىكا، ئەدەبىيات - سەنئەت. ئىلىم - پەن.

2) مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېراق، ئەمما مۇناسىۋەتلىك ئىسىملاردىن بارلىققا كېلىدۇ:

ئىشچى - دېھقان، قەن - ناۋات، قۇرت - قۇڭغۇز، سودا - سانائەت، ئارزۇ - ھەۋەس، يونتقان - كۆرپە.

3) زىت مەنىلىك سۆزلەردىن قوشما ئىسىملار بارلىققا كېلىدۇ:

ئەر - ئايال، ھايات - مامات، پايدا - زىيان، كىرىم - چىقىم، قىش - ياز، خۇتۇن - قىز.

4) ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋەت بىلەن باغلىنىپ، قوشما ئىسىملار بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاشقازان، كۆز ئەينەك، بەلباغ، ئايپالتا، ئالتۇنگۈل، قىزىل گۈل، قولياغلىق، تاشپاختا، كۆكتاش، ئاشتاختا، قاراياغاچ، تۆمۈرىول، بەلگۈرجەك، مەمەت ئېلى، قاسىم

نىياز، سادىق روزى، خەلپەت، مارالۇبشى، ئاراتۆرۈك، ئاقسۇ، يامانيار، ئەخمەتبەگ، گۈلنۇر، زۆھرەگۈل ۋە باشقىلار.

5. قىسقارتما ئىسىملار

ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەردىن ياسالغان خاس ئىسىملار تىلىمىزدا قىسقارتىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، قىسقارتىلغان ئىسىملار بىر پۈتۈن سۆز سۈپىتىدە، تۈپ سۆزلەرگە ئوخشاش ھەر خىل قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىۋېرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خاس ئىسىملار تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللار بىلەن قىسقارتىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك شەكىللىرى كۆپ ئۇچرايدۇ:

1) خاس ئىسىم تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ باش ھەرپلىرى (فونېمىلىرى) ئېلىنىپ قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى - ب د ت، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى - ش ئۇ ئا ر، ماشىنا، تراكتۇر ئىستانسىسى - م ت س.

2) خاس ئىسىملار تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمى ئېلىنىپ قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، رايونلۇق كومىتېت - رايكوم، ئوبلاستلىق كومىتېت - رايكوم، ئوبلاستلىق كومىتېت - ئوبكوم، شىنجاڭ داشۆ - شىندا، بېيجىڭ داشۆ - بېيدا، پارتىيە كومىتېتى - پارتكوم ۋە باشقىلار.

3) خاس ئىسىملار تەركىبىدىكى بىرىنچى سۆزنىڭ باش ھەرپى ئېلىنىپ، ئىككىنچى سۆز پۈتۈن ئېلىنىپ قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، لۇتپۇللا مۇتەللىپ - ل. مۇتەللىپ، تېيىپجان ئېلىيۇپ - ت ئېلىيۇپ، زۇنۇن قادىر - ز قادىر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) خاس ئىسىملار تەركىبىدىكى ئاخىرقى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى پۈتۈن ئېلىنىپ، قالغانلىرىنىڭ ئالدىنقى ھەرپلىرى ئېلىنىپ قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن:

جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى - ج خ ئىدارىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى - ش ئۇ ئا ر خەلق كومىتېتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ترانسپورت ئىدارىسى - ش ئۇ ئا ر ترانسپورت ئىدارىسى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئىسىملار قانچە تۈرلۈك ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

2. ئىسىملارنىڭ ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى بىلەن سۆزىپكتىپ باھا قوشۇمچىلىرىنىڭ پەرقى نېمە؟

3. تىلىمىزدىكى قىسقارتما ئىسىملار قانچە خىل ئۇسۇل بىلەن قىسقارتىلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

VII باب سۈپەت

1- § سۈپەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە نىسبەتەن كېيىنرەك بۆلۈنۈپ چىقىپ شەكىللەنگەن.① ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. سۆز تۈركۈمى سۈپەتتۇر.

لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتە ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ، نەرسە، ھادىسىلەرنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكىي ۋە خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

باغلار، مەھەللەر، ئېرىق - ئۆستەڭ، قىر - تېگەن بويلىرى بىلەن تولدى. ھەممە يەردە غۇچچىدە ئېچىلىپ كەتكەن ئاق، سېرىق، قىزغۇچ قىزىل، سۆسۈن، بىنەپشەرەڭ باھا چېچەكلىرىنىڭ مەززىلىك شىرىن پۇراقلىرى دىماققا كېلىپ ئۇرۇلاتتى.

(قىيىم تۇردى)

بۇ مىسالالاردىكى ۋەتلەر «چېچەك ۋە پۇراق قاتارلىق ئىسىملارغا بېقىنىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا سۈپەتلەر ئىسىملار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

سۈپەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت؟

1. ۋەتلەر باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن (ئىسىم، رەۋىش ۋە سۈپەتداشلاردىن) ئەڭ ئالدى بىلەن بىكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

a) ئادەم، شەيئى ۋە نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى، تۇسىنى ئىپادىلەيدۇ: قىزىل، كۆك، يېشىل، سېرىق، ئاق، قارا، مال، جەدە، تورۇق، قۇلا، بوز، سۆسۈن، ھاۋا رەڭ، بېغىرەڭ، مايسىرەڭ، زەيتۇن رەڭ، زەڭگەر رەڭ، خوماراڭ، پورەڭ، توپا رەڭ، كۈل رەڭ ۋە باشقىلار.

b) ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى، ساپاسىنى بىلدۈرىدۇ: ياشى، ياماڭ، ئوبدان، ئوسال، ئەسكى، تۇزۇك، چىرايلىق، گۈزەل، كۆركەم، ئۇز، رەنا، سەن، پىشىق، چۈرۈك، بوش ۋە باشقىلار.

c) شەيئى ۋە نەرسىلەرنىڭ شەكلىنى، ھەجمىنى ئۆلچىمىنى، ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلىرنى بىلدۈرىدۇ: ئۇزۇن، قىسقا، كالتە، چاقماق، چاسا، يۇمىلاق،

① ن، ئا. باشقا قوپ «قارا قالپاق تىلى»، 161 - بەت.

دۇگلەك، ئېگىز، پەس، ئويمان، ئەگرى، ئۇچلۇق، چوڭ، يوغان، زور ئۇلۇغ، گىگانت، بۇيۇك، كىچىك، ئۇششاق، ئېغىر، يېنىك، سوزۇق، دۇمباق، توم، زىل، ئىنچىكە ۋە باشقىلار.

d) نەرسىلەرنىڭ تەمىنى، پۇراق - خۇسۇسىيىتىنى بىلدۇرىدۇ: تاتلىق، شىرىن، تەملىك، مەزىلىك، ئاچچىق، چۈچۈك (چۈچۈمەل) قېرىق، قىرتاق، سېسىق، بەتبۇي، خۇشبۇي (خۇشپۇراق) ۋە باشقىلار.

e) ئادەم، ھايۋان ۋە نەرسىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىنى، خاراكتېرىنى، قىياپىتىنى بىلدۇرىدۇ: يۇۋاش، مۇلايىم، شوخ، تېتىك، ھورۇن، ئېشچان، قۇۋ، ھېلىگەر، شەپشەك، توسۇن، ياۋا، سىپايە، مۆمىن، غىلجىڭ، مىشچانكا، كاژ، تەرسا ۋە باشقىلار.

f) نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل ھالىتىنى بىلدۇرىدۇ: ئىسسىق، سوغاق، ئىلمان، قاتتىق، يۇمشاق، سالقىن، مۇزدەك، قاياق ۋە باشقىلار.

2. سۈپەتلەر لېكسىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىنلا باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ قالماستىن بەلكى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىنمۇ ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

1) سۈپەتلەر ئۆزىگە خاس دەرىجىدە كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ، ئادەم، شەيئىي ۋە ھادىسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، كۆك بوياق، كۆكۈش بۇياق، كۆپ - كۆك بوياق، يېڭى بىنا، يېڭىراق بىنا يېپ - يېڭى بىنا، چىرايلىق قىز، چىرايلىقراق قىز، ئەڭ چىرايلىق قىز، چىرايلىققىنە قىز دېگەن مىسالالاردىكى «كۆك، يېڭى، چىرايلىق» سۈپەتلىرى «بوياق، قىز، بىنا» دېگەن ئىسىملارنىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

2) سۆز ياساش رولى جەھەتتىن، سۈپەتلەرگە تاللاپ قوشۇلىدۇغان قوشۇمچە يوق. لېكىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنگە «سىز، دەك، تەك، غى، قى، گى، كى، بي، ۋى، چان، ق، ىق، ۇق، ۈك، نا، بى، بەت...» قاتارلىق سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ياسالغان سۆزلەر سۈپەت تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن، سۇسىز، ئاڭسىز، گۈدەك، تاشتەك، يازغى، كۈزگى، ئىچكى، قەدىمكى، ئىنقىلابىي، ئىقتىسادىي، ئىلمىي، ئىدىيە-ۋى، بىئەدەپ، بەتقىلىق، نائىنساپ، سۈزۈك، ئىسسىق، تۈزۈك، سوزۇق، قىزىق، پىششىق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا «لىق، لىك، لۇق، لۈك» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىسىملىق مەنىگە ئىگە سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، بالىلىق ئۆي گۈلۈستان، بالىسىز ئۆي گۆرۈشتان (ئاقال)، تەشكىللىك، ئىنتىزاملىق، يوللۇق، چىرايلىق، سۈيۈملۈك ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

3) سۈپەتلەر جۈملىدىن ئۆز مەنىسىدە قوللىنىلسا، شۇ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەڭ ئۇلۇغ، توغرا، شەرەپلىك ئەي قەدىرلىك پارتىيەم،

ھۆر ئېلىم بولغۇسى ياشناپ مەڭگۈ پاراۋان سەن بىلەن. (ئا. توختى)

ئۇلۇغ ۋەتىنىم، ئانا تۇپرىقىم سەن نېمىدېگەن گۈزەل، نېمە دېگەن باي، نېمە دېگەن كۆركەم، نېمە دېگەن كۆچلۈك ۋە قۇدرەتلىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) سۈپەتلەر جۈملىدە پېئىللار بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا كەلسە، ھالەت بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. لېكىن لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئۆزگىنىڭ سۈپەتلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقاتمايدۇ. مەسىلەن:

ئەنۋەر خەنزۇچىنى ياخشى سۆزلەيدۇ. باغدا بۇلبۇللار چىرايلىق سايراۋاتىدۇ دېگەنگە ئوخشاش.

§ 2 — سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ. بۇ ھال سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەسىلەن، قىزىل دېگەن سۈپەتنى ئالساق، بۇ باشقا رەڭ ـ تۈس سۈپەتلىرىگە ئوخشاش، سۈپەتلەرنىڭ رەڭگى جەھەتتىكى بىر خىل خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن بۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن قىزىللىق ھەر خىل دەرىجىدە بولىدۇ. يەنى قىزىل دېسەك، نورمال قىزىللىق دەرىجىسىنى، قىزىلراق دېسەك، نورمال قىزىللىقتىن ئارتۇقراق قىزىللىقنى، قېپ ـ قىزىل دېسەك، قىزىللىقنىڭ ناھايىتى قېنىق دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى، قىزغۇچ دېسەك، نورمال قىزىللىققا يەتمەيدىغان دەرىجىدىكى ئاچ قىزىللىقنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇنداق مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى نەتىجىسىدە سۈپەت دەرىجىسى دېگەن گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە مەۋجۇت بولغان. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بەش خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئاددىي دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىچە (نورمال) ئىپادىلەيدىغان سۈپەت شەكلىنى سۈپەتنىڭ ئاددىي دەرىجىسى دەيمىز. سۈپەتنىڭ ئاددىي دەرىجىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىل ئىشلىتىلمەيدۇ. ئاددىي دەرىجىدە ئىپادىلەيدىغان مەنە سۈپەتلەرنىڭ تۈرلىنىشىگە كىرمەي تۈرغاندىكى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاق، قارا، قىزىل، سېرىق، كۆچلۈك، كۆچسىز، تەبىئىي، سۈنئىي.

ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەر باشقا دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

2. سېلىشتۇرما دەرىجە

سېلىشتۇرما دەرىجە شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، بىرى ئىككىنچىسىدىن ئارتۇق ياكى كەملىكىنى ئىپادىلەيدۇ. سېلىشتۇرما دەرىجە ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا «راق، رەك» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، قىزىل ـ قىزىلراق، ئاق ـ ئاقراق، كەڭ ـ كەڭرەك، ئىنچىكە ـ ئىنچىكىرەك.

سېلىشتۇرما دەرىجىدە سېلىشتۇرۇلغۇچى ئىككى شەيئىي بىردەك كۆرسىتىلىشىمۇ ياكى

ئۇلارنىڭ بىرى كۆرسىتىلىشىمۇ مۇمكىن. سىلىشتۇرۇلغۇچىنىڭ ئىككىلىسى كۆرسىتىلىسە كونكرېت سىلىشتۇرۇش، بىرسى كۆرسىتىلسە ئابستراكىت سىلىشتۇرۇش دېيىلىدۇ.

كونكرېت سىلىشتۇرۇشتا سىلىشتۇرۇلغۇچىلارنىڭ ھەر ئىككىسى كۆرسىتىلىشى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ بىرى چىقىش كېلىشتە ياكى كۆزە، نىسبەتەن، قارىغاندا قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىللە كېلىدۇ. ئۇ ھالدا بايان قىلىنغان سۈپەت «راق، رەك» شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ بويى سېنىڭ بويىڭغا قارىغاندا ئېگىزرەك، بۇ يول ئۇ يولدىن يېقىنراق. ماڭا نىسبەتەن سەن چاققانراق. پىكىر بەرمىگەندىن پىكىر بەرگەن ياخشىراق.

ئابستراكىت سىلىشتۇرۇشتا سىلىشتۇرۇلغۇچى شەيئىلەردىن بىز ئىپادە قىلماقچى بولغان شەيئىنىڭلا سۈپىتى سىلىشتۇرما دەرىجە شەكىللىرى «راق، رەك» بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن، بىز چەترەك بىر ئۆيگە جايلاشتۇق؛ چوڭراق بىر ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لازىم. قۇمۇش نەمرەك جايدا ئۆسىدۇ، دېگەن مىسالىلاردا «ئۆي، ئۆستەڭ، يەر» دېگەن ئىسىملارنىڭ خۇسۇسىيىتى باشقا بىر كونكرېت شەيئىگە سىلىشتۇرۇلماي، چەت، چوڭ، نەم دېگەن سۈپەتلەرگە راق، رەك قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

3. ئاشۇرما دەرىجە

ئاشۇرما دەرىجە شەيئىلەر خۇسۇسىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق دەرىجە تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللار بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) بىرىنچى بوغۇمى يېپىق بوغۇم بولغان توپ سۈپەتنىڭ (رەڭ - تۇس سۈپەتلىرىنىڭ) بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئۈزۈك تاۋۇشىنى «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈش ياكى بىرىنچى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم بولغان تۈپ سۈپەتنىڭ شۇ بىرىنچى بوغۇمى ئاخىرىغا «پ» تاۋۇشىنى قوشۇش بىلەن يەنە شۇ تۈپ سۈپەتنى تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، قىپ - قىزىل، ئاپئاق، ياپ - يېشىل، كۆپ - كۆك، ساپ - سېرىق، يۇپ - يۇمىلاق، توپ - توغرا، باب - باراۋەر.

(2) ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتنىڭ ئالدىغا ئەڭ، تېخىمۇ، ناھايىتى، غايەت، زەپ، ئىنتايىن، خويما دېگەنگە ئوخشاش ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئەڭ ياخشى، تېخىمۇ كىچىك، زەپ چىرايلىق، ھەيۋەت زور، خويما ئوبدان، بەك تىرىشچان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزىدە ئالدىنقىسىنى چىقىش كېلىشتە تۇرلەپ، كېيىنكىسىنى ئۆز ئەينى بويىچە تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ ئاشۇرما دەرىجە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوچۇقتىن - ئوچۇق، يېڭىدىن - يېڭى، توغرىدىن - توغرا.

4. كېمەيتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىدىن (نورمال ھالدىن) بىر ئاز كېمەيتىپ ئىپادىلەيدىغان سۈپەت دەرىجىسى كېمەيتمە دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

كېمەيتمە دەرىجە مەلۇم بىر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى يەنە بىر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن سېلىشتۇرمايدۇ، بەلكى شۇ شەيئى خۇسۇسىيىتىنىڭ ئاددىي دەرىجىگە (نورمال دەرىجە-

گە) تولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى ئاز ساندىكى رەڭ ـ تۈس سۈپەتلىرىگىلا خاس بولۇپ، ئۇ ئاددىي دەرىجىدىكى رەڭ ـ تۈس سۈپەتلىرىنىڭ ئاخىرىغا «ئىش، ئۇش، ئۇچ، متول» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئېقىش، ئاچ سېرىق، سۇس كۆك، سۇس قىزىل، قارامتۇل، كۆكۈش. . . .

5. ئەركىلەتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى كىشىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ سۈيىبېكتىپ قارىشى بويىچە مۇناسىپ، يېقىملىق بولۇپ تۇيۇلۇشى مۇمكىن خۇسۇسىيەتنىڭ ئەنە شۇنداق مۇناسىپ ۋە يېقىملىق تۇيۇلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەت دەرىجىسى ئەركىلەتمە دەرىجە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئېگىز، سېمىز دېگەن سۈپەتلەر ئىپادىلىگەن خۇسۇسىيەتلەر ئادەتتىكى خۇسۇسىيەتلەردىن ئىبارەت. ئەگەر مۇشۇ سۈپەتلەر ئىپادىلىگەن نۇسۇسىيەتلەر بىزنىڭ كۆڭلىمىزگە ياقمىغان ۋاقىتلاردا بولسا، بىز ئۇنى يۇقىرىقىدەك قوللانماي، ئېگىزگىنە بىر كىشى، سېمىزغىنا بىر بالا، دەپ قوللانمىمىز. دېمەك، سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بولغان سۈبېيېكتىپ باھادىن ئىبارەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بولغان سۈبېيېكتىپ باھادىن ئىبارەت.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا «غىنا، قىنا، غىنە، قىنە، گىنە، كىنە» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق ـ ئاققىنە، ئاز ـ ئازغىنە، ئېگىز ـ ئېگىزگىنە، كىچىك ـ كىچىككىنە.

سۈپەتلەر پىكىرنىڭ تەسىرلىك ۋە تەسۋىرلىك ئىپادىلىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇڭا سۈپەتلەردىن توغرا، مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك.

3 ـ § سۈپەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىن بۆلۈنۈشى

سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ بەلگىسى ۋە خۇسۇسىيىتىنى بىۋاستە ھالدىمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا بۇ بەلگە ۋە خۇسۇسىيەتنى بىر شەيئىنىڭ باشقا بىر شەيئى بىلەن مۇناسىۋىتىگە قاراپمۇ بىلدۈرىدۇ. سۈپەتلەر ئۆھ مەنىسىنى مانا شۇنداق ئىپادىلىشىگە قاراپ، ئەسلى سۈپەتلەر ۋە نىسپىي سۈپەتلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئەسلى ۋېپەت

شەيئىلەنرىڭ خۇسۇسىيىتىنى، رەڭگىنى بىۋاستە ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر (تۈپ سۈپەتلەر) ئەسلى سۈپەتلەر دېيىلىدۇ. ئەسلى سۈپەتلەر ئىپادىلەيدىغان خۇسۇسىيەتلەر، كۆپىنچە، كىشىلەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بىلىشكە بولىدىغان خۇسۇسىيەتلەردىن ئىبارەت. بۇنداق سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى، تۈرلۈك بەلگىلىرىنى ۋە ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن، ئاق، قارا، كۆك، سېمىز، ئورۇق، چوڭ، كىچىك، ياخشى، يامان، ئىسسىق، سوغۇق، ئوڭاي، تەش.

(2) نىسپىي سۈپەت.

شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى باشقا شەيئى ۋە ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەلۇم شەكىلگە تايىنىپ (ۋاستىلىق) ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر نىسپىي سۈپەت دېيىلىدۇ. نىسپىي سۈپەتلەر كۆپىنچە ئىسىم، سان، پېئىل قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىگە تۈرلۈك سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، كۈچلۈك، كۈچسىز، ئەقىللىق، ئەقىلسىزى، يازلىق، كۈزگى، بىرلىك، ئىدىيىۋى، ئۈزۈك، تۈزۈك، قىزىق، ئىقتىسادىي، يېپىق.

سۈپەتلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىككى تۈرگە بۆلۈنۈشى سۈپەتلەرنىڭ گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشىدە تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈلىدۇ، يەنى ئەسلى سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن تولۇق تۈرلەنسە، نىسپىي سۈپەتلەرنىڭ بىر قىسمى تۈرلەنمەيدۇ. مەسىلەن، تاغدەك، تۈنۈگۈنكى، بۈگۈنكى، ئىقتىسادىي دېگەنگە ئوخشا نىسپىي سۈپەتلەرنى سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەل تۈرلىگىلى بولمايدۇ.

1. مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ياسالغان سۈپەتلەر

تىلىمىزدىكى سۈپەتلەر باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشاش تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى ياكى پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرىنىڭ تۈپ سۆزلەر ئالدىغا قوشۇلۇشى ۋە يېڭى سۆز ياسىغۇچى ئايرىم ئېلېمېنتلار يارىدىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۈپەتلەر ئاساسەن ئىسىم ۋە پېئىللاردىن ياسىلىدۇ. بەزى سۈپەتلەر ئىملىق سۆزلەر ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق سۆزلەردىنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئەقىللىق، يوللۇق، ۋېتىلداق، تۈزسىز، پۇراقسىز، لۆمشۇك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كۆپرەك ئۇچرايدىغان سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار تۆۋەندىكىچە:

1) A. لىق، لىك، لۇق، لۈك

بۇ قوشۇمچىلار تۈپ سۆزدىن ئاڭلىشىغان شەيئى ۋە نەرسىنىڭ بىرەر شەكىل، خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ياكى ئۇنىڭدىكى ئارتۇقچىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ: باللىق، جانلىق، ھەيۋەتلىك، ئەقىللىق، يوللۇق، غوللۇق، ئۇچلۇق، كۈچلۈك ۋە باشقىلار.

B. ئورۇن - جاي نامىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ شەخسىنىڭ شۇ ئورۇن - جايغا بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. بېيقىتلىق، قەشقەرلىق، ئاۋاتلىق، شەھەرلىك، يېزىلىق، غۇلجىلىق، كۈچارلىق، يەركەنلىك، لوپلۇق، خوتەنلىك دېگەنگە ئوخشاش.

C. شەيئى ۋە نەرسىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەت ئۇچۇن يارىملىق، مۇۋاپىق ۋە باب

كېلىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، يېيىشلىك، مىنىشلىك، يارىشىملىق، سىغىشلىق ۋە باشقىلار.

2) سىز

تۇپ سۆز ئىپادىلىگەن مەنىگە قارشى مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، جانسىز، كۈچسىز، پەمسىز، سۈسىز ۋە باشقىلار.

3) غى، قى، گى، كى

بۇ قوشۇمچىلار ياردەمى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەر نەرسىنىڭ ۋاقتى ياكى ئورنىغا بولغان مۇناسىۋەتنى، ئۇنىڭغا خاسلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، بۈگۈنكى، ئەتىگەنكى، ئاۋۋالقى، ئىلگىرىكى، قەدىمكى، كەچكى، يازغى، كۈزگى ۋە باشقىلار.

4) ي، ۋى

بۇ قوشۇمچىلار ئىسىملارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، ئىلىم+ي=ئىلمي، ئەدەب+ي=ئەدەبي، نەزەرىيە+ۋى=نەزەرىيەۋى، ئائىلە+ۋى=ئائىلىۋى ۋە باشقىلار.

5) چاق، چەك، چۇق

بۇ قوشۇمچىلار پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى ۋە ئۆزلۈك دەرىجىلىرىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، شەخس ياكى شەيئىنىڭ خاراكتېر ـ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، كۆڭۈلچەك، ماختانچاق، ئېرىنچەك، قىزغانچۇق ۋە باشقىلار.

6) غۇر، قۇر، گۇر، كۇر

بۇ قوشۇمچىلار پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلىنىپ بىرەر خۇسۇسىيەت ياكى ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، تاپقۇر، سەزگۇر، ئۆتكۈر، ئالغۇر دېگەنگە ئوخشاش.

7) ق، ك، ق، ۋق، ۋك

بۇ قوشۇمچىلار تۇپ پېئىللارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ، بىرەر ئىش ـ ھەرىكەت ياكى ھالەتكە باغلىنىق بولغان بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، يالتىراق، يېپىق، يىرتىق، كېسەك، ئۇزۇك، سەگەك، تۇزۇك، يۇمۇق ۋە باشقىلار.

8) غىن، قىن، گىن، كىن، غۇن، قۇن، گۇن، كۇن

بۇ قوشۇمچىلار پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلىنىپ، ھالەت خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، كەسكىن، ھارغىن، سانقىن، تۇرگۇن، تۇيغۇن.

9) چە

بۇ قوشۇمچە كۆپىنچە ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، بىرەر شەيئى ياكى نەرسىنىڭ ئۇنىڭغا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە، ئۆزبېكچە دېگەنگە ئوخشاش.

10) چىل

بۇ قوشۇمچە تۇپ سۆزدىن ئاڭلىشىلغان شەيئى ۋە نەرسىدە بولغان ئورتاقلىقنى ۋە ئۇنىڭ

خۇسۇسىيەتىنى بىلدۇرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، ئىزچىل، خەلقچىل، دېموكراتچىل ۋە باشقىلار.

11) غاق، قاق، گەك، كەك

بۇ قوشۇمچىلار پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلىنىپ، بىرەر خۇسۇسىيەتتە ئارتۇقلۇقنى بىلدۇرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، يېپىشقاق، ئۆسكەك، سىيگەك، ئۇرۇشقاق، ئۇيۇشقاق.

12) چان (جان)

بۇ قوشۇمچىلار تۇپ ئىسىمغا ئۇلىنىپ، بىرەر شەخسنىڭ شۇ تۇپ ئىسىم ئىپادە قىلغان ئىش ياكى ھەرىكەتتە باشقىلاردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، ئىشچان، تىرىشچان، سوزۇلۇشچان، ئۇياتچان، ئەمگەكچان، خىيالچان، بالىجان ۋە باشقىلار.

13) سىمان

بۇ قوشۇمچە ياردەمى بىلەن بىرەر شەيئى ۋە ئەرسىنىڭ ئىككىنچى بىر شەيئى ياكى ئەرسىگە ئوخشاشلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۆپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئادەمسىمان، مايمۇنسىمان، كۆمۈچسىمان ۋە باشقىلار.

14) ئىك

بۇ قوشۇمچە تىلىمىزغا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىۋاتقان، ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى بىلدۇرىدىغان ئىنتېرناتسىئونال سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، يېڭى سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، كوممۇنىستىك، سوتسىيالىستىك، ئىدىئالىستىك ۋە باشقىلار.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قوشۇمچىلاردىن تاشقىرى تىلىمىزغا ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن ۋە تۇپ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىپ سۆپەت ياسايدىغان بەزى قاتارلىق ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ بار. مەسىلەن:

1. بەدۆلەت، بەقۇۋۋەت، بەھوزۇر
2. بىخەۋەر، بىھىساپ، بىگۇناھ، بىئەدەپ
3. نامەلۇم، نامۇۋاپىق، نائىنساپ، نارازى دېگەنگە ئوخشاش.
2. سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان سۆپەتلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى بىر قىسىم سۆپەتلەر ئانالىتىك يول بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئىككى سۆپەتنىڭ بىر - بىرىگە ئۆز ئارا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

سۇس قىزىل، ئالا قاشقىلىق، ئالا چىپار، توق يېشىل، ئەگىر دوناي، قىڭغىر - قىيىسىق، ئاچ سېرىق ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

2) بىر سۆپەتنى تەكرارلاش يولى بىلەن سۆپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئېگىز - ئېگىز، پاكار - پاكار، ئۇزۇن - ئۇزۇن، قىزىل - قىزىل، ياش - ياش، يۇمىلاق - يۇمىلاق، چوڭ - چوڭ دېگەنگە ئوخشاش.

3) كەينىدىكى تەركىب «لىق، لىك، لۇق، لۇك» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەرگە بىر قىسىم سۈپەت ۋە باشقا سۆزلەر قوشۇلۇپ قوشما سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، كۆك كۆزلۈك، قارا چاچلىق، قىزىل يۈزلۈك، شېرىن سۆزلۈك، ئوتتۇرا بويلۇق، تۆت كۆزلۈك، تار مەنىلىك، چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، مۇستەھكەم ئىرادىلىمك، پەن - پاراسەتلىك، ئاھۇ كۆزلۈك، غۇنچە بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) بىر سۈپەت، بىر ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن يېڭى سۈپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، قىممەت، باھا، شېرىن سۆز، ئاق كۆڭۈل، قارا كۆڭۈل، قارا كۆز، ئېگىز بوي، قىزىل يۈز، زىلۋا بوي ۋە باشقىلار.

5) Ⅲ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار بىلەن ھەر خىل سۈپەتلەر بىرىكىپ، يېڭى سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، بويى ئېگىز، كۆزى قىسماق، قولى قىسقا، قۇلىقى ئۇزۇن، بۇرنى پۇچۇق، پۇتى توكۇر، دىمىغى ئۇستۇن، ئوقۇرى ئېگىز، مېھرى ئىسسىق، يېنى توم، بېلى چىڭ، ئىرادىسى مۇستەھكەم، مەيدانى ئېنىق، كۆڭلى ئوچۇق، دىلى يورۇق، قوسىقى كەڭ، داستىخىنى كەڭ، قولى ئوچۇق دېگەنگە ئوخشاش.

6) Ⅲ شەخسته كەلگەن ئىسىملار بىلەن سۈپەتداشلار بىرىكىپ، يېڭى سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، قەددى - قامىتى كېلىشكەن، كۆزى چەكچەيگەن، بېلى ئىگىلىگەن، قەددى پۈكۈلگەن، بېشى تېڭىلغان، بېشى يېرىلغان، قولى كېسىلگەن، كۆزى ئۇيۇلغان، قېنى تۆكۈلگەن، چېچى چۈگۈلغان ۋە باشقىلار.

7) ئىككى ئىسىمنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىشىدىن يېڭى سۈپەتلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، بادام قاپاق، دۇتار باش، خاپانباش، شىر يۈرەك، ھاۋا رەڭ، جىگەررەڭ، سۇت رەڭ، قوشۇما قاش ۋە باشقىلار.

8) مەنىلىرى بىر - بىرىگە زىت ۋە مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن سۈپەتلەر بىرىكىپ يېڭى مەنىلىك سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ كىچىك، ئېگىز - پەس، ئالا - چىپار، ئۇزۇن - قىسقا، ئاز - كۆپ، ياش - قېرى، ئەر -- ئايال، ياخشى - يامان، ئاز - تولا ۋە باشقىلار.

3. سۈپەتلەرنىڭ ئىسىملىشىش ھادىسىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم سۈپەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى سۈپەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىپ، شەيئى ۋە نەرسىلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئۇلار ئىسىم تۇركۈمىگە كۆچكەن ياكى ئىسىملاشقان سۈپەت ھېسابلىنىدۇ. ئىسىملاشقان سۈپەتلەردىكى بۇ ئومۇمىي گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسى - رولىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. يەنى ئۇلار شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاش (ياماندىن قاراۋۇل قويساڭ، دۇشمىنىڭ يەتتە بولار، ياخشى تېپىپ سۆزلەيدۇ. يامان كۆپۈپ سۆزلەيدۇ. يامانغا يولۇقساڭ يالىسى يۇقار، قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار) دېگەن جۈملىلەردىكىدەك تولۇقلىغۇچى، ئىگە

ۆەزىپىسىدە كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئاساسەن تۆۋەندىكى تىپلىرى ئىسىملىشىدۇ:

1) رەڭ تۈسىنى ئىپادىلەيدىغان ئايرىم ئەسلى سۈپەتلەر ئىسىملىشىدۇ: بالىغا قىزىل چىقىپ قالدى، ئاقلارنى قىزىللار يەڭدى. قارا تۇتماق، قارىسىنى كۆرسەتمەي كەتتى، مېنىڭ قىزىلسۇدا ئىشلەيدىغان بىرئ ئىنىم بار دېگەنگە ئوخشاش.

2) بىرەر بەلگە، خۇسۇسىيەت ۋە شەخسلەرنىڭ خىسلىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر ئىسىملىشىدۇ. مەسىلەن:

باي، كەمبەغەل، كېسەل، ئاتلىق، پىيادە، تونۇش، چوڭ، كىچىك، ياش، قېرى دېگەنگە ئوخشاش. مەسىلەن، پۇل بايغا ئاقار، سۇ سايغا ئاقار. كېچىكلەر چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىشى، چوڭلار كىچىكلەرنى ئىززەتلىشى لازىم. ياش كەلسە ئىشقا، قېرى كەلسە ئاشقا ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر ۋە سىمانتىكىلىق جەھەتتىن سۈپەتلەرگە ناھايىتى يېقىن بولغان سۈپەتداشلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا ئىسىملىشىپ كېتىدۇ.

1) جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى ئىسىملار چۈشۈپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا، يەنى چۈشۈرۈلگەن نەرسە سۈپەت ياكى سۈپەتداش بەلگىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئەھۋالدا ئىسىملىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى ئات بەيگىسىدە بىزنىڭ تورۇق (ئات) بىرىنچىلىكنى ئالدى. ياخشىنىڭ (ئادەمنىڭ) شاراپىتى يۇقار، يامانىنىڭ (ئادەمنىڭ) كاساپىتى يۇقار. ئىشلىگەن (ئادەم) چىشلەيدۇ. قورققان (ئادەم) غا قوش كۆرۈنەر. بىلمىگەن (نەرسە) نى سوراپ بىلگەن (ئادەم) ئالىم، ئارلىنىپ سورىمىغان (ئادەم) ئۆزىگە زالىم ۋە باشقىلار.

2) سۈپەت ياكى سۈپەتداشلار شەخس ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە ئىسىملىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ھايۋانىنىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئىچىدە، ئىلغارلار مۇكاپاتلاندى، ياشلاردىن ئۈمىدىمىز زور، ياخشىلار بارغانسېرى كۆپەيدى، يامانلار كۈندىن - كۈنگە ئازايدى، يېڭىلار كونىلاردىن ئۆگىنىڭلار ۋە باشقىلار.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سۈپەت دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. سۈپەتلەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ ۋە قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
3. سۈپەتلەردە قانچە خىل دەرىجە بار؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. سۈپەتلەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئىسىملىشىپ كېتىدۇ؟
5. سۈپەتلەر قانداق قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

VIII باب. سان

§ 1— سان ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ، شەيئى ۋە ھەرىكەتنىڭ سانىنى، ھېسابىنى، مىقدارىنى، سان، مىقدار جەھەتتىن تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس، مېلىڭ مىڭغا يەتكىچە، دوستۇڭ مىڭغا يەتسۇن. ھەر قانچە ئەقىللىق كىشىمۇ بىرەر سەۋەنلىك ئۆتكۈزىدۇ. مىڭ ئادەم ساڭا دوست بولسا، ئۇنى كۆپ دېمە، بىر ئادەم ساڭا دۈشمەن بولسا، ئۇنى ئاز دېمە، ئەگەر بىر كىشىدە ئىككى نەرسە بىرىكسە، ئۇ كىشىگە ئادەمگەرچىلىك يولى ئېتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر قۇرۇق گەپنى كۆپ قىلىش بولسا، ئىككىنچىسى يالغان سۆزلەشتۇر. بىر بىلىملىك مىڭ بىلىمسىزگە تەڭ كېلىدۇ.

سانلار ئىنسانلاردا بولىدىغان رېئاللىقنىڭ مىقدار تەرىپىگە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ تىلدىكى ئىپادىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ساناشقا بولىدىغان بارلىق ئوبيېكتلار بىلەن بىللە قوللىنىلىدۇ. سانلار ئۆزلىرىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1. سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئىسىملارنى ئېنىقلاپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئۆزى ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. مەسىلەن:

رىزادۇرمەن ئەگەر ياخشى سۆزۈمدىن كەلسە مىڭ كۈلپەت.
قىلۇرمەن جانۇ ـ دىل بىرلە مەلامەتلەرگە ھەم تاقەت.
(نىم شېھىت)

قىرىق ئۆرۈم ئۆرۈلگەن قىز چېچىدەك،
تال نوتىسى باراڭلارغا تىزىلغان.
قىزىل ئۈزۈم، كىشمىش، سايۋا، مۇناقى،
ھەر نوتىغا چاچ تەڭگىدەك ئېسىلغان.
(نۇرمەھەممەت توختى)

(2) سانلارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن سان ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى بولمايدۇ. سانلار مۇشۇ خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

§ 2— سانلارنىڭ بۆلۈنۈشى

سانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرىگە ۋە جۈملىدىكى رولىغا قارىپ، ساناق سان، تەرتىپ سان، مۆلچەر سان، ئۇنۇملۇك سان، كەسىر ساندىن ئىبارەت بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ. سانلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلسىمۇ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سانلارنىڭ بەزىلىرى جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى رولىدىمۇ كېلىدۇ.

1. ساناق سان

شەيئى، نەرسە ۋە ۋەقەلەرنىڭ سانى، ھېسابى ھەققىدىكى ئابستراكت مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سان ساناق سان دەپ ئاتىلىدۇ. ساناق سانلار جۈملىدە «قانچە؟ نەچچە» دېگەن سوراقلارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش، ئالتە، يەتتە، سەككىز، توققۇز، ئون، ئونبىر، ئونبەش، يىگىرمە، ئوتتۇز، قىرىق، مىڭ، ئون مىڭ، ئەللىك، ئاتمىش، سەكسەن، توقسەن، يۈز، يۈزمىڭ، مىليون، مىليارد.

ساناق سانلار ئاددىي، مۇرەككەپ بولىدۇ:

بىرلا تۈپ ساندىن تۈزۈلگەن سانىنى ئاددىي ساناق سان دەيمىز. مەسىلەن، بىر، ئىككى، بەش، يەتتە، ئون، يىگىرمە، يۈز، مىليون، مىليارد.

بىر نەچچە تۈپ سانىدىن تۈزۈلگەن ساناق سانىنى قوشما سان دەيمىز. مەسىلەن، بىر يۈز ئەللىك بەش، يىگىرمە توققۇز، بىر مىليارد، ئەللىك مىڭ

ساناق سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئايرىم تۇرغاندا ئابستراكتراق بولىدۇ. جۈملىدە ئۆزى سان جەھەتتىن ئېنىقلايدىغان سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەندە كونكرېتلىشىدۇ. بولۇپمۇ دانىلىق بىرلىكنى بىلدۈرىدىغان قېتىم، چىمدىم، سقىم، دانە، تال، نەپەر، جىڭ، كىلو، مېتر، گەز، تۇياق، باش، پارچە قاتارلىق سۆزلەر بىلەن كەلگەندە، شەيئىلەرنىڭ سانىنى تېخىمۇ ئېنىق ۋە كونكرېت ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىر تال ئالما، ئون دانە دەپتەر، بەش نەپەر ئادەم، ئەللىك جىڭ ئۇن، يۈز گەز رەخت، ئۈچ ئېغىز ئۆي، مىڭ تۇياق قوي، بىر سقىم توپا، بىر چىمدىم ئۇن، بەش دانە تاختاي.

ساناق سانلار ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندە، مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشتە بولمايدۇ، بەزى ساناق سانلار ماتېماتىكىلىق ئاتالغۇ ئورنىدا، قوللىنىلغاندا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، بىرلەر، ئونلەر، .يۈزلەر، مىڭلار، ئونمىڭلار ياكى بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى، مىڭلار خانىسى، ئونمىڭلار خانىسى.

ساناق سانلار جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا كەلسە، ئىسىملارنىڭ كېلىش ۋە تۈرلۈگۈچى قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، بىرنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش نۇقتىسىنەزىرى، تۆتنى ئىككىگە قوشساق ئالتە بولىدۇ، بالىلىرىنىڭ بىرى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتىدۇ.

بۇ مىسالالاردىكى بىرنىڭ، تۆتنى، ئىككىگە، بىرى دېگەن سانلار ئىسىملارنىڭ شەخس ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرىگە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن.

ساناق سانلار باشقا سانلارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساسەن بولىدۇ.

2. تەرتىپ سان

شەيئىلەرنىڭ سان جەھەتتىكى تەرتىپىنى ئىپادىلەيدىغان سان تەرتىپ سان دېيىلىدۇ.

تەرتىپ سان ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «نىچى، نەچى» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆتكەن يىل توققۇزىنچى ئايدا ئالىي مەكتەپكە كىرگەن. ماركس 1818 ـ يىلى تۇغۇلغان. بىز ئالتىنچى رەتتە ئولتۇردۇق. تۆتىنچى ئوغلۇمنىڭ ئىسمى ئەكبەر ۋە باشقىلار.

تەرتىپ سانلار سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن سۈپەتلەرگە ئوخشاش، ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. جۈملىدە بەزىدە ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە قوشۇلىدىغان ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار تەرتىپ سانلارغا قوشۇلۇپ كەلسەە، شۇلارنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

بالىلارنىڭ بىرىنچىسى داشۆدە ئوقۇيدۇ، ئىككىنچىسىنى زاۋۇنقا ئەۋەتتۇق. ئۇلار سۈپەت ئېيى پائالىيىتىدە بىرىنچىلىكنى ئالدى. ئالتىنچى ئوغلۇمدىن يېقىندا خەت كەلدى.

تەرتىپ سانلارنىڭ ئاخىرىغا چىقىش قوشۇمچىسى قوشۇلسا، ئوي ـ پىكىرنىڭ رەت تەرتىپىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىدىن سىز خەۋەر قىلماپسىز، ئىككىنچىدىن ئۆزۈمۇ ئويلىماپتىمەن.

تەرتىپ سانلار رەقەملەر بىلەن ئىپادىلەنگەندە تۆۋەندىكىدەك يېزىلىدۇ:

A. تەرتىپ سانلار رىم رەقىمى بىلەن يېزىلغاندا، «نچى ياكى نىچى» ۋە باشقا بەلگىلەر ئاخىرىغا ئۇلانماي ئۆزى يالغۇز يېزىلىپ، تەرتىپ سانىدەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

II باب، XX ئەسىر، V ماددا دېگەنگە ئوخشاش.

B. تەرتىپ سانلار رەقەم بىلەن ئىپادە قىلىنسا ئۇنىڭدىن كېيىن چېكىت، سىزىقچە قويۇلىدۇ ياكى ئالدىدىن ياكى ئىككى تەرىپىدىن تىرناق ئىچىگە ئېلىنىپ، «نچى، نىچى» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

1. باب، 2 ـ سىنىپ، 3) ماددا، (4) مەسىلە دېگەنگە ئوخشاش.

C. تەرتىپ سانلار رەقەم بىلەن ئىپادە قىلىنغاندا بەزىدە ئاخىرىغا يېزىق بىلەن «نچى، نچى» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ يېزىلىدۇ ۋە شۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

3. مۆلچەر سان

شەيئىلەرنىڭ سانىنى خەمسەن ـ مۆلچەر بىلەن ئىپادىلەيدىغان سان مۆلچەر سان دېيىلىدۇ. مۆلچەر سانلار تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

1) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «دەك، چە» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، بەشچە، ئونچە، يۈزچە، بەشتەك، ئوندەك، ئوتتۇزدەك.

سانلىق مىقدار بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن كەلگەن ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار بولسا «دەك، چە» قوشۇمچىلىرى سانلارغا ئەمەس، دانىلىق بىرلىكنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، ئون جىڭچە ئۇن، بىر مېترچە رەخت، ئون تالچە ئالما، بەش يۈز كىلوچە بۇغداي، ئون پارچىدەك كىتاب دېگەنگە ئوخشاش.

2) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، ئاندىن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن: سائەت بەشلەردە كەلدىم،

سىزنىڭ يېشىڭىز سەككىزلەردە بارمۇ؟

3) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «لىگەن، لىغان، لاپ، لەپ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەنمۇ مۆلچەر سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن، يۈزلەپ، مىڭلاپ، مىليونلاپ، يۈزلىگەن، مىڭلىغان، مىليونلىغان تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، لاپ، لەپ قوشۇمچىلىرى باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، لاپ، لەپ قوشۇمچىلىرى باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن (جۈملىدىن سانلارنىمۇ) پېئىل ياسايدىغان «لا، لە» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىغا رەۋىشداش ياسايدىغان «پ» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان.

4) جۈپ سانلار مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇنداق شارائىتتا كىچىك سان ئالدىدا، كۆپ سان كەينىدە، كېلىشى كېرەك. مەسىلەن، بەش - ئالتە، ئون - ئونبەش، يەتتە - سەككىز يۈز، ئالتە - يەتتە مىڭ

4. ئۆملۈك سان

تۈپ سانلارغا مەلۇم قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق بىرەر ئىش ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر توپىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ئۆملۈك سانلار دېيىلىدۇ. بۇ خىل سانلار ئىسىم خاراكتېرىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىملارنىڭ شەخس، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلە تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. شۇنىڭدەك يۇقىرقىدەك ئۈچ خىل سانغا ئوخشاش، ئىسىملاردىن بۇرۇن كەلمەيدۇ. بەلكى خاس ئىسىملار ۋە شەخس، كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، كىشىلەر توپىنى يەنى ئالدىدا كەلگەن ئىسىم ۋە ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، كىشىلەر توپىنى يەنى ئالدىدا كەلگەن ئىسىم ۋە ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، كىشىلەر توپىنى يەنى ئالدىدا كەلگەن ئىسىم ۋە ئالماشلاردىن كېيىن كېلىپ، كىشىلەر توپىنى يەنى ئالدىدا كەلگەن ئىسىم ۋە ئالماشلارنىڭ قانچە كىشىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلار تۈپ سانلارنىڭ ئاخىرىغا (ەيلەن)، (ەيلەن) (يلەن) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، سەككىزەيلەن قاتناشتۇق، ئىككىيلەن بىللە باردۇق، ئۈچەيلەن كەلدى.

ئۆملۈك سانلار ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەگەندە، ئۆمۇلۈك سان ياسالغان قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى ئۆملۈك سانلار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن سانىنىلا ئەمەس، بەلكى شەخس ۋە كىشىلەر توپىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى بەشەيلەن دېگەن سانىنىلا ئەمەس، بەلكى بەش كىشى ياكى بەش ئادەم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆملۈك سانلار پەقەت ئاز مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم تۈپ سانلاردىنلا ياسىلىدۇ.

5. كەسىر سان

پۈتۈن نەرسىنىڭ پارچىسىنى، بۆلەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سانلار كەسىر سان دېيىلىدۇ. كەسىر سان ئىپادىلىگەن بۇنداق مەنە گرامماتىكىلىق مەنە ئەمەس، بەلكى لېكسىكىلىق مەنە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق سانلار تۈپ سانلاردىن ياسىلىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ ئەسلى

مىقدارى مەخرەج ئارقىلىق، پۈتۈنلۈكنىڭ كۆرسىتىشىگە تېگىشلىك پارچىسى سۈرەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. جانلىق تىلدا مەخرەج چىقىش كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇچتىن ئىككى (2/3)، بەشتىن بىر (1/5)، تۆتتىن ئۈچ (3/4)، ئالتىدىن بەش (5/6)، دۇنيانىڭ 1/4 قىسمى قۇرۇقلۇق، 3/4 قىسمى سۇ دېگەنگە ئوخشاش.

§ 3 — بىر سانى توغرىسىدا

بىر سانى يالغۇز مىقدارنى بىلدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى تۈرلۈك لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بىر سانىنىڭ باشقا سانلاردىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. جۇملىدە ئۆزى قوشۇلغان ئىسىملارنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىنى، يەنى نامەلۇم ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: سىزنى ئىزدەپ بىر ئادەم كەپتۇ، بىر كىشى شۇنداق دېگەندى.

2. بەزىدە ئوخشاشلىق ۋە بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: پىكىرىمىز بىر (ئوخشاش). بىز كۆلۈبتا ئۇلار بىلەن بىرگە ئولتۇردۇق (بىللە مەنىسىدە).

3. ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئارقىمۇ ـ ئارقا داۋاملاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: بىر ئۇياققا، بىر بۇ ياققا يۈگۈرۈپ كەتتىڭىزغۇ! بىر ئۇنداق، بىر مۇنداق دەپ ئادەمنى زېرىكتۈرۈۋەتتى.

4. سۈپەت ۋە پېئىللار بىلەن بىللە، ئاشۇرما رەۋىشلىرىنىڭ رولىنى ئويناپ، سۈپەت ۋە ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: پاتەم بىر يۇڭاش قىز ئىدى. ئۇ بىر ياخشى ئوقۇغۇچى ئىكەن. داۋۇت بىر سۆزلىگىلى تۇرىۋىدى، ھەممىمىزنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ قالدى.

5. باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇلۇپ، ئالماش، سۈپەت، رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: بىر دەم، بىر ئاز، بىر تۈرلۈك، بىر تالاي، بىر قىسما، بىر نەچچە، بىر پەس، بىر قەدەر، بىر قانچە، بىر ئوبدان، بىر قايسى، بىر ھازا.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سان دېگەن نېمە؟ مەسىلەن قانداق؟
2. سانلار قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. سانلار جۇملىدە ئاساسەن قانداق ۋەزىپىدە كېلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟
4. سانلارنىڭ تۈرلىرى قانداق ياسىلىدۇ؟

IX باب. ئالماش

§—1 ئالماش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئۇيغۇر تىلىدا ئالماش ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئالماشلار تۆۋەندىكىدەك مەنە ۋە گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

1) ئالماشلارنىڭ لىكسىكىلىق مەنىسى ئابستراكت بولۇپ، ئايرىم تۇرغاندا قانداق مەنە ئىپادىلەۋاتقانلىقىنى بىلىش تەس، بولۇپمۇ ئۆتىسىم، سۆپەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ ھال تېخىمۇ روشەن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئاق، قارا، يەر، سۇ، قەغەز دېگەن ئىسىم، سۆپەتلەردىن كونكرېت ئۇقۇم ئىپادىلەنسە، ئۇ، بۇ، شۇ، شۇنداق، نېمە دېگەن ئالماشلاردىن شەيئى ياكى خۇسۇسىيەت ھەققىدە كونكرېت ئۇقۇم ئىپادىلەنمەيدۇ. مانا بۇ ـ ئالماشلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى.

2) ئالماشلار ئىسىم، سۆپەت، سان قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرى ۋە بىر قىسىم ۋاقىت، ئورۇن، ھالەت رەۋىشلىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. ئالماشلارنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىكى كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا، يەنى كونكرېت جۈملىدە روشەن بىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ (ماقال)، ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا (ماقال).

ھەممە تىل مەردلەرگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ،
مەردلىك بارلىق ئەيىبلەرنىڭ كىرىنى يۇيىدۇ،
(ئەخمەت يۈكنەكى)

بۇ يەرنى ئاغدۇرۇشقا قانچە ئەمگەك كۈنى كېتەر؟
سىلەر قانداق قىلغان بولساڭلار، بىزمۇ شۇنداق قىلايلى!

يۇقىرقى مىساللاردىكى كىم، سەن، شۇنىڭ، ئۆزۈڭنى، ئۆزگىنى، ھەممە بارلىق دېگەن ئالماشلار سۆپەت، سان، رەۋىش ياكى رەۋىشداشنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

ئالماشلار باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىش بىلەن بىللە، ئىخچاملاش ـ يىغىنچاقلاش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن، ئۇچىنچى شەخسنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەپ تۇرغۇچى ھەر بىر شەخسنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، ئەمەت، سەمەت ۋە گۈلبوستانلار كەلدى دېيىشنىڭ ئورنىغا ئۈلار كەلدى دېسەكمۇ بولىدۇ.

3) ئالماشلارنىڭ ئۆزىگە خاس گراممماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق، لېكىن ئۈلار ئۆزى

ئالمىشىپ كەلگەن سۆز تۈركۈملىرىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تۈرلىنىدۇ. بۇنداق تۈرلىنىش شۇ سۆز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا سىستېمىلىق بولمايدۇ. مەسىلەن، كىمدۇ، نېمىدۇ، ئاللىقانداق قاتارلىق بەلگىسىز ئالماشلار ھەمدە «مانا، ئەنە» قاتارلىق كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئىسىم ۋە سۈپەتلەرنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. ھەر قانچە، ھەر قانداق دېگەنگە ئوخشاش بەلگىلەش ئالماشلىرى سان، سۈپەتلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسىمۇ، لېكىن سان سۈپەتلەرگە ئوخشاش تۈرلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ-دىن باشقا، بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرى باش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئىگىلىك كېلىش-تىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنسە، ئاۋۋال ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، ئاندىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۈرلەشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ - ئۇنىڭغا، بۇ - بۇنىڭغا، شۇ - شۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن، بۇنىڭدا، ئۇنىڭدىن، بۇنىڭدا، شۇنىڭدىن، شۇنىڭدا.

ئىگىلىك كېلىش ياكى چۈشۈم كېلىشتە تۈرلىنىپ ئىسىم ئورنىدا كەلگەن ئالماشلاردا مەزكۇر كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا (يوشۇرۇن ئىپادىلەشكە) بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ - مېنىڭ كىتابىم. سېنى كۆرگىلى كەلدىم. ئۇنىڭ ئۆگىنىشى ياخشى.

4) ئالماشلارنىڭ سۆز ياساش رولى يوق دېيەرلىك. ئالماشلارغا پەقەت پېئىل ياسىغۇچى «لا، لە» ۋە ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى «دىك، لىك، دۇق، لۇق، چى» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سۆزلەرنى ياساش ۋە بەزى ئالماشلارنى ئۆز ئارا قوشۇپ جۈپ ئالماشلارنى ياساش مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن - سەنلەش، سىز - سىزلەش، مەن - مەنمەنلىك، ئۆز - ئۆزلۈك، ئۇنداق - مۇنداق، ئانچە - مۇنچە، ئانداقچى - مۇنداقچى.

5) ئالماشلارنىڭ سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە (بولۇپمۇ ئىسىملارغا) نىسبەتەن چەكلىك. بىر قىسىم ئالماشلار بەزى ھۆججەتلەردە كەلسىمۇ، بەزى ۋەزىپىلەردە كەلمەيدۇ. مەسىلەن، بەلگىسىز ئالماشلار جۈملىدە خەۋەر بولالمايدۇ.

§ 2 — ئالماشلارنىڭ تۈرلىرى

ئالماشلارنىڭ ئۆزىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئوخشىمايدۇ. شۇڭا ئالماشلار ئۆزلىرىنىڭ مەنە ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك توققۇز تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. كىشىلىك ئالماش

شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرى ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان ئالماش كىشىلىك ئالماش دېيىلىدۇ. كىشىلىك ئالماشلىرى لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى، ئۆزگىدىن ئىبارەت I شەخسنى ئىيادىلەيدۇ. شۇڭا II شەخسنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك

بولۇشىغا قاراپ، كىشىلىك ئالماشلىرىمۇ بىرلىك ۋە كۆپلۈك ساندا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى كىشىلىك ئالماشلىرىنىڭ سانى بىر نەچچىلا بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كۆپ قوللىنىلىدۇ ۋە مۇھىم رول ئوينايدۇ. كىشىلىك ئالماشلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرلىك ئۇچۇن

I شەخس مەن

II شەخس سەن، سىز، سىلى

III شەخس ئۇ

كۆپلۈك ئۇچۇن

بىز

سىلەر، سىزلەر

ئۇلار

ئىككىنچى شەخس كىشىلىك ئالماشنىڭ (كۆپلۈك) ھۆرمەتسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان شەكلى سەنلەر دەپ ئېيتىلىدۇ.

كېشىلىك ئالماشلىرى شەخس كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. پەقەت كىشىلەر بىلەنلا تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ، بىزنى، بىزگە، بىزدىن، بىزدە؛

مېنىڭ، مېنى، ماڭا، مەندىن، مەندە؛

ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭدا؛

ئۇلارنىڭ، ئۇلارنى، ئۇلارغا، ئۇلاردىن، ئۇلاردا.

2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

شەخس ۋە شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەم سانىنى كۆرسىتىش ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان ئالماش كۆرسىتىش ئالماش دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

a) شەخس ۋە شەيئىلەرنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئاشۇ، ئاۋۇ، ئەنە، مانا؛

b) شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئۇنداق، بۇنداق، (مۇنداق). شۇنداق، ئانداق، ئاشۇنداق، مۇشۇنداق؛

c) شەيئىلەرنىڭ سانى ـ مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، ئانچىدىن، مۇنچىدىن، ئانچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك، مۇشۇنچىلىك ۋە باشقىلار.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ ھەممىسلا ئوخشاش مەنىدە قوللىنىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، بۇ، شۇ، مۇشۇ، مانا ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىنىڭ كۆز ئالدىدىكى شەخس ۋە شەيئىلەرنى كۆرسىتىش ئۇچۇن قوللىنىلسا، ئاشۇ، ئاۋۇ، ئەنە، قاتارلىق ئالماشلار يىراقراق ياكى سۆزلىگۈچىگە شۇنداق تۇيۇلغان جەيلاردىكى شەخس ۋە شەيئىلەرنى كۆرسىتىش ئۇچۇن قوللىنىلىدۇ.

3. سوراق ئالماش

ئادەم، شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سانى ـ مىقدارى، ئورنى، ۋاقتى ھەققىدە-كى سوراقنى ئىپادىلەيدىغان ئالماش سوراق ئالماش دېيىلىدۇ. قارىماققا سوراق ئالماشلار زادى قايسى سۆزنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەستەك تۇرسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىشلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، شۇ ھەقتىكى سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ، سەمەتمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا كىم؟ جوزىمۇ، ئورۇندۇقمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا نېمە؟ كۆكمۇ، قىزىلمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا قانداق؟، شىنجاڭ داشۆمۇ، 17 ـ ئوتتۇرا مەكتەپمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا قەيەر؟ دېگەن ئالماشلار قوللىنىلىدۇ. بۇ جۈملىلەردىكى سوراق ئالماشلىرى ئەمەلىيەتتە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوراق ئالماشلار كىم؟ نېمە؟ قەيەر؟ (نە؟) قانچە؟)نەچچە؟) قانچىلىك؟ (نەچچىلىك؟) قانداق؟ قايسى؟ قاچان؟ قېنى؟ نېمىشقا؟ قاتارلىقلاردىن ئىبا-رەت.

سوراق ئالماشلىرىمۇ ئۆزلىرى ئالمىشىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ تاللاپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئادەملەرگە، كىم؟ شەيئىلەرگە نېمە؟ شۇنىڭدەك شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قانداق؟ شەيئىلەرنىڭ سانى ھەققىدىكى سوراقلارغا قانچە؟ (نەچچە) قانچە-لىك؟ (نەچچىلىك) دېگەن ئالماشلار قوللىنىلىدۇ. شەيئى ياكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورنى، ۋاقتى ھەققىدىكى سوراقلارغا بولسا قەيەر؟ قاچان؟ قاتارلىق ئالماشلار قوللىنىلىدۇ.

4. ئۆزلۈك ئالماش

شەخس ۋە شەيئىلەرنى ئېنىق ئايرىپ، ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنى-لىدىغان ئالماش ئۆزلۈك ئالماش دېيىلىدۇ. مەسىلەن، مەن ئالدىم دېگەن جۈملىدىكى مەن سۆزىنى تەكىتلەپ كۆرسەتمەكچى بولساق، ئۆزۈم ئالدىم، دەيمىز شۇنىڭدەك مانا بىز ئىزدەپ يۈرگەن ماتېرىيال دېگەن جۈملىدىكى ماتېرىيال سۆزىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئېنىق ئايرىپ كۆرسەتمەكچى بولساق، مانا بىز ئىزدىگەن ماتېرىيالنىڭ ئۆزى دەيمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزلۈك ئالماشقا كىرىدىغان بىرلا ئۆز سۆزى بار. بۇ ئالماش دائىم شەخس ۋە كېلىش كاتېگورىيىسىگە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆز ـ ئۆزىدىن قانائەتلىنىش، بىلىم ئېلىشنىڭ دۈشمىنى.

ئۆزىمىزگە نىسبەتەن ئۆگىنىپ ھارمايدىغان، باشقىلارغا نىسبەتەن ئۆگىنىپ زېرىكمەيدى-غان پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز كېرەك.

ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا (ماقال) دېگەن مىسالىلاردىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن، ئۆزىمىزگە، ئۆزۈڭنى دېگەن ئۆزلۈك ئالماش شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن.

ئۆزلۈك ئالماشنىڭ Ⅲ شەخس كۆپلۈك شەكلى (ئۆزلىرى) بەزىدە Ⅱ شەخس بىرلىكى-نىڭ سىيايى شەكلى ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزلىرى ئەجەپ ئوبدان ۋاقىتتا كەپقاپتىلا، ئۆزلىرىنى كۆرۈشكە بەكمۇ تەشنا بولۇپ تۇراتتۇق.

ئۆز دېگەن ئالماشقا بەزى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆزىگە، ئۆزگە، ئۆزگىچە-لىك، ئۆزۈمچىلىك، ئۆزۈمچىل، ئۆزلۈك، ئۆز ئارا، ئۆزلۈكىدىن.

5. ئۆملۈك ئالماش

مەلۇم ئىش - ھەرىكەتكە ئالاقىدار ئادەم ۋە نەرسىلەرنى جەملەپ كۆرسىتىدىغان ئالماش ئۆملۈك ئالماش دېيىلىدۇ. ئۆملۈك ئالماشلار ۋە نەرسىلەرنىڭ سان مىقدارى بىلەن ئالاقىدار بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆملۈك ئالماشلار: ھەممە، جىمى، جەمئىي، بارلىق، بارچە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇلار جۈملىدە ھەر خىل ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىپتۇ، ھەممە بەس - بەستە سايرىسۇن. بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆ-لەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم. بېخىل تاپسا بېسىپ يەر، سېخى تاپسا ھەممە يەر (ماقال)، ئۇنىڭ نامى جىمى ئالەمگە مەشھۇر.

بۇ مىسالىلاردىكى پارچە، بارلىق، جىمى دېگەن ئالماشلار ئېنىقلىغۇچى، ھەممە دېگەن ئالماش ئىگە بولۇپ كەلگەن. پۈتۈن دېگەن سۆپەت بەزىدە ئۆملۈك ئالماش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن، پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار! دېگەن مىسالدىكى پۈتۈن سۆزى ھەرگىز يېرىمغا زىت بولغان سۆپەت ئەمەس، بەلكى ھەممە دېگەن مەنىدىكى ئۆملۈك ئالماش رولىدا كەلگەن.

ئۆملۈك ئالماشلار شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن قىسمەن تۇرلىنىدۇ.

6. بەلگىلەش ئالماش

شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە سان - مىقدارىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، تەكىتلەپ، ئېنىقلاپ كۆرسىتىدىغان ئالماش بەلگىلەش ئالماش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەر قاچان بوران چىقىپ كەزسە جاھاننىڭ ئۈستىدىن،
چىقىدۇ جىنلار شۇئان پاسىق سۆزلەكلەر ئاستىدىن.
(ماۋزېدۇڭ)

ھەر بىرىمىزگە بەشتىن دەپتەر تارقىتىلدى.

ھەر كىم ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى تۈگىتىشى لازىم.

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى ھەر قاچان ۋاقتىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كەلگەن، ھەر بىرىمىزگە، ھەر كىم - ئايرىش، ئېنىقلاش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىلەش ئالماشلار ھەر دېگەن ئالماشقا سوراق ئالماشلىرى ياكى بىر دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ھەر قاچان، ھەر كىم، ھەر نېمە، ھەر بىر، ھەر قانچە، ھەر قانداق، ھەر قايسى.

بەلگىلەش ئالماشلارنىڭ بەزىلىرى شەخس، كېلىش ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن

تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھەر بىرىمىز، ھەر بىرىڭلار، ھەر بىرى، ھەر بىرىنىڭ، ھەر بىرىنى، ھەر بىرىگە، ھەر بىرىدىن ھەر بىرلىرىدىن.

7. بەلگىسىز ئالماش

ئادەم، شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سانىنىڭ ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئالماش بەلگىسىز ئالماش دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئاللىقاچان تۈگىگەن ئىش، بۇ يەردە ئاللىقانداق ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەنىدەك قىلىدۇ. ئاللىكىملەرنىڭ سۆزلىرىنى دەپ يۇرىسەن.

بۇ مىسالىلاردىكى ئاللىقاچان، ئاللىقانداق، ئاللىكىم دېگەن ئالماشلارنىڭ زادى قانداق سۆز ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىكى بەلگىسىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىسىز ئالماشلار ئاللىكىم، ئاللىنىمە، ئاللىنا[illegible]، ئاللىقانداق، ئاللىققانچە، قايسىبىر، ھەر قايسى، بىر مۇنچە، بىر قانچە، قانداقتۇر، قاچاندۇر، پالانى، پۇستانى دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئاللا، بىر سۆزلىرىگە سوراق ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ۋە سوراق ئالماشلىرىغا دۇ، تۇ، دېگەن قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلۇنىشى بىلەن ياسىلىدۇ.

8. بولۇشسىز ئالماش

شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سانى ھەققىدە ئېنىكار مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئالماش بولۇشسىز ئالماش دەيىلىدۇ.

بولۇشسىز ئالماش ئاساسەن ھېچ دېگەن سۆزدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ سۆزگە سوراق ئالماشلىرى ھەم ئاز ساندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشسىز ئالماشلىرى ياسىلىدۇ. ھېچقاچان، ھېچنېمە، ھېچكىم، ھېچبىر، ھېچنەرسە، ھېچقانچە، ھېچقانداق.

مۇھەببەت ئەيلىبان ئاخىردا ئەپكار بولمىسۇن ھېچكىم،
مېنىڭدەك زارۇ - سەرسان جاپاكار بولمىسۇن ھېچكىم،
بىرىوغا ئېتىقاد ئەيلەپ ئۆزى بى ئېتىبار بولمىسۇن ھېچكىم،
كۆزى ياشلىق، يۈرەك زەردە دىل ئازار بولمىسۇن ھېچكىم،
ئۇمىدىم، دوستلىرىم، مەندەك ياشانغاندا خار بولمىسۇن ھېچكىم.
(نىم شېھىت)

بولۇشسىز ئالماشلارنىڭ بىر قىسمى كىلىشىلەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. شۇنىڭدەك جۇملىدە كۆپىنچىسى ئىگە، تولدۇرغۇچى ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلار جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ يوقلۇق شەكلىدە كىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سوئالغا ھېچكىم جاۋاب بېرەلمىدى؛ بۇ سۆزدىن ھېچنېمىنى چۈشەنمىدىم؛ بىزگە ھېچنەرسىنىڭ كىرىكى يوق؛ بۇ ھېچقانچە مەسىلە ئەمەس.

بۇ جۇملىلەردە ھېچكىم دېگەن سۆز ئىگە، ھېچنېمىنى دېگەن سۆز تولدۇرغۇچى، ھېچقانچە، ھېچنېمىنىڭ دېگەن سۆزلەر ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئالماش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. ئالماشلار قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. ئالماشلار قانداق ياسىلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

XI باب. پېئىل

§1 — پېئىل ۋە ئۇنىڭ گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

1. پېئىل ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ياكى شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك ھەرىكىتى بىلەن ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان چۈشەنچىلەرنى ئۆزىگە خاس ھەر تۇرلۇك مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيىلەر ـ مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۇ مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل بىلە ياسىلىشى، سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشى، تۇرلىنىشى ۋە باشقا شەكىللەر تەرىپىدىن ھەم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى جەھەتتىن ئالاھىدە قېلىپلاشقان ۋە تۇراقلاشقان ئاساسىي سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ پېئىللىق خاراكتېرى بىلەن يەنى ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى، خۇ ـ پەيلى، ھالىتىنى ئىپادىلەش جەھەتتىن باشقا ھەر قانداق سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ لېكسىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق مەنىلىرى ھەر قانداق سۆز تۈركۈملىرىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق مەنىلىرىگە قارىغاندا باي، چوڭقۇر، كەڭ ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ. يەنى ئۇ ئىش ـ ھەرىكەت، جەريان ياكى ھالەت توغرىسىدىكى ئوي ـ پىكىرنىڭ ئادەم ئويىدا ئېنىقلانغان چۈشەنچىلەرنى ھەر دائىم ۋاقىت ۋە شەخسكە باغلاپ ئىپادىلەش بىلەن بىللە، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، سان ـ شەخس، دەرىجە، مەيىل ۋە تۈس مەنىلىرى بىلەن ھەر خىل خاھىش ۋە پوزىتسىيىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. پېئىللارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى بىلەن مورفولوگىيىلىك مەنىلىرىنىڭ دائىرىسى ھەر قانداق سۆز تۈركۈملىرىنىڭ دائىرىسىگە نىسبەتەن سىيان تەرەپتىن كۆپ، ھەر خىل بولۇش بىلەن بىللە سۈپەت ۋە ساپا تەرەپتىن پۈتۈنلەي پاشقىچە سۆز تۈركۈمى ھېسابلىنىدۇ.

پېئىللار جۈملىدە ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، جۈملە قۇرۇلۇشىدا ئاساسىي ۋە يېتەكچى رول ئويناش بىلەن بىللە، جۈملىدىكى مۇقىم سۆزلەرگە يەنى جۈملىنىڭ ھەممە بۆلەكلىرىگە تەسىر بېرەلەيدۇ. جۈملىنىڭ بۆلەكلىرىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئۇنىڭ قانداق شەكىلدە ۋە قانداق ۋەزىپىدە كېلىشىنى بەلگىلەيدۇ. دېمەك، پېئىل مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن جۈملىدە تەشكىلاتچىلىق رول ئويناىدۇ. پېئىل ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشقان. ئەڭ كۆپ مەنگە ئىگە، ناھايىتى زور تەرەققىي قىلغان سۆز تۈركۈمى ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ مەنىسى ناھايىتى تار ۋە چەكلىك بولىدۇ. يەنى باشقا سۆز تۈركۈملىرى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈملىنىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسىنىڭ دائىرىسى تارراق بولىدۇ. پېئىل خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ.

دېمەك، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭ ـ تار، چوڭقۇر ـ تېيىزلىقى، شۇ جۈملە تەركىبىدە پېئىلنىڭ بولۇش بولماسلىقىغا باغلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن پېئىل باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە نىسبەتەن مەزمۇنغا باي، مۇرەككەپ، تەرەققىي قىلغان، كاتىگورىيىلىرى كۆپ، مۇنتىزملاشقان سۆز تۈركۈمى ھېسابلىنىدۇ.

2. تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئەڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) پېئىللار ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇ قوشۇمچىلارنى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇش ئارقىلىق پېئىللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

1. لا، لە، دە، لاش، لەش ـ باشلا، تاشلا، ئىشلە، ئىزلە، ماشىنلاش، كۈيلەش، سۆزلەش

2. ئا، ئە، ئاي، ئەي ـ ئوتا، تۈنە، تاراي، كۆپەي.

3. سىرا ـ سۇسىرا، قانسىرا ۋە باشقىلار.

2) پېئىلنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئاساسىي بەلگىلىرىنىڭ يەنە بىرى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك كاتىگورىيىلەرگە ئىگە بولغانلىقىدىدۇر.

پېئىللار تۆۋەندىكىچە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: ① پېئىللار ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز بولۇشتەك مورفولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە (كۆر ـ ئۆتۈملۈك، ماڭ ـ ئۆتۈمسىز). ② بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىقتىن ئىبارەت مورفولوگىيىلىك كاتىگورىيىگە ئىگە (كۆر ـ بولۇشلۇق، بارما، كۆرمە ـ بولۇشسىز). ③ زامان، شەخس، سان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مورفولوگىيىلىك كاتىگورىيىگە ئىگە (كۆردۈم ـ ئۆتكەن زامان I شەخس بىرلىك سان؛ كۆردۇق ـ ئۆتكەن زامان I شەخس كۆپلۈك سان؛ كۆرۈۋاتىمەن ـ ھازىرقى زامان II شەخس بىرلىك سان؛ كۆرۈۋااتىسىلەر ـ ھازىرقى زامان II شەخس كۆپلۈك سان؛ كۆرىدۇ ـ كېلىدىغان زامان III شەخس بىرلىك ـ كۆپلۈك سان). ④ دەرىجە كاتىگورىيىسىگە ئىگە (كۆردى ـ باش دەرىجە؛ كۆرۈندى ئۆزلۈك ـ دەرىجە؛ كۆرۈلدى ـ مەجھۇل دەرىجە؛ كۆرۈشتى ـ ئۆملۈك دەرىجە؛ كۆرگۈزدى ـ مەجبۇرىي دەرىجە). ⑤ مەيىل (راي) كاتىگورىيىسىگە ئىگە (ئىشلە، يازغىن، بارسۇن ـ بۇيرۇق مەيىل؛ ئىشلىسە، بارسا، كۆرسە ـ شەرت مەيىل؛ كۆرىدۇ، باردى يېزىۋاتىدۇ ـ خگۋەر مەيىل)؛ تۈس كاتىگورىيىسىگە ئىگە (يېزىپ تۇردى، سەكرەپ كەتتى، ئوقۇپ قىلدى، كۆرۈۋەردى، بېرىپ قويدى، ئۈزۈپ قويدى...) بۇلاردىن باشقا «ش، ئىش، ۋىش، ۇش» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىدۇرغان ئىسىملاشقان شەكىللەرگە، «غان، قان، گەن، كەن» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەشكەن پېئىل شەكىللىرىگە «پ، ىپ، ۇپ، ۈپ» باشقا قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغان رەۋىشلەشكەن پېئىل شەكىللىرىگە ئىگە. دېمەك، پېئىللار ھەرىكەت ـ ھالەتنى بىلدۈرۈپ كېلىش بىلەن ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك كاتىگورىيىسى، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق كاتىگورىيىسى، زامان، شەخس، سان كاتىگورىيىسى، دەرىجە كاتىگورىيىسى، مەيىل كاتىگورىيىسى، تۈس كاتىگورىيىسى قاتارلىق سەككىز مورفولوگىيىلىك كاتىگورىيىگە ۋە ئىسىملا-

شقان، سۈپەتلەشكەن، رەۋىشلەشكەن، شەخس كاتېگورىيىسى شەكلىگە ئىگە بولمايدىغان ئالاھىدە پېئىل شەكىللىرىگە ئىگە.

3) پېئىللار جۈملىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنى ئۆز ئەتراپىغا ئۈيۈشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا بولۇپ ئاساسەن خەۋەرلىك ۋەزىپىنى ئۆتەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىنسان قەدىرى - قىممىتى بىلىم بىلەن ئاشار،
چۈنكى، ئىنسان سىرىنى ئەقىل - ئىدرەك ئاچار،
ئەقىل - ئىدرەك قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق شۇ يەردىدۇر،
كىمدە بىلىم بولسا، شۇ بۈيۈكلۈككە ئېرىشەر.
ئەقىللىق ئۇقالايدۇ، بىلىملىك بىلەلەيدۇ،
بىلىم، ئەقىل ئىگىلىرى تىلەككە يېتەلەيدۇ.

بۇ مىسالىلاردا «ئاشار، ئاچار، ئېرىشەر، بىلەلەيدۇ، ئۇقالايدۇ، يېتەلەيدۇ» دېگەن پېئىللار جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەرنى ئۆز ئەتراپىغا ئۈيۈشتۈرۈپ كەلگەن.

§2— شەخسلىك ۋە شەخسسىز پېئىللار

تىلىمىزدىكى پېئىللار مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەش ياكى ئىپادىلەمەسلىكىگە قاراپ، شەخسلىك پېئىللار ياكى شەخسسىز پېئىللار دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىدا كېلەلمەيدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىم - ئالدۇق، ئالدىڭ - ئالدىڭلار، ئالدى، ئالىدۇ، ئېلىۋاتىمەن، ئالايلى، ئالغىن، ئالسۇن، ئالسام، ئالساڭ، ئالسا، ئالساق، ئالساڭلار، ئالماقچىمەن دېگەنگە ئوخشاش. بۇ پېئىل شەكىللىرىنىڭ ھەر بىرىدىن ئۇچ شەخسنىڭ مەلۇم بىرى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئايرىم تۇرغاندا، مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلىيەلمەيدىغان، شەخس بىلەن تۇرلىنەلەيدىغان، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئېلىپ، شۇ سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېئىللار شەخسسىز پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پېئىل تۇرىگە ھەرىكەت ناملىرى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار كىرىدۇ. مەسىلەن، ئېلىش، ئالماق، كېلىش، كەلمەك، كۆرۈش، كۆرمەك، تۇرۇش، تۇرماق، ئالغان، باققان، كۆرگەن، كەتكەن، ئېلىپ، كۆرۈپ، ئىشلەپ، تۇرۇپ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى شەخسلىك پېئىللاردا تولۇق ۋە ئومۇمىي

يۇزلۇك كۆرۈلىدۇ. شەخسسىز پېئىللاردا بولسا، تولۇق كۆرۈلمەيدۇ. ئەگەر شەخسسىز پېئىللار ھەر خىل مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەخسلىك پېئىللاردىن بارلىققا كەلگەن بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنداق شەخسلىك پېئىللاردا مورفولوگىيىلىك مەنە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. شۇڭا بىز پېئىللارنىڭ مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيىلىرى ئۇستىدە توختالغاندا، ئاساسەن شەخسلىك پېئىللارنى كۆزدە تۇتىمىز.

§ 3— ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار

تىلىمىزدىكى پېئىل تۈركۈمىگە تەئەللۇق بارلىق پېئىللار ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇ خۇسۇسىيەت - پېئىلنىڭ ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ ئومۇمىي لېكسىكىلىق ۋە سىمانتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ بىرى. پېئىللار ھەرىكەتنىڭ ۋە ھالەتنىڭ ئوبيېكتقا مۇناسىۋىتى جەھەتتىن ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز بولۇپ، ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. لېكىن ئۇلار ھەر قاچان ئالاھىدە پېئىل شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىۋەرمەيدۇ. پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك ياكى ئۆتۈمسىز ئىكەنلىكى گاھىدا مەخسۇس شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، گاھىدا پېئىلنىڭ ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىسىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بەزى پېئىللاردا ئېيتىلغان ئىش - ھەرىكەت ھالەت ياكى جەريان ئوبيېكتقا نەرسىگە ئۆتىدۇ. بەزى پېئىللار مۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغان ئىش - ھەرىكەتنى، جەريانىنى بىلدۇرىدۇ. بىز تۆۋەندىكى بۇ ئىككى تۈپ پېئىلنىڭ ئىپادىلەۋاتقان مەنىلىرىنى بىر - بىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇ ئەھۋالنى ئېنىق ئاڭقىرالايمىز.

ئۆتۈملۈك پېئىللار:

ئوقۇ، ياز، ئال، سال، كۆر، تاشلا، سۇغار،

قوي، تاتىلا، سوي، يۇ

ئۆتۈمسىز پېئىللار:

كەل، كەت، ئۆت، ئولتۇر، ماڭ، يۇر، تۇر،

يات، ياغ، چىق، چۈش

بۇ مىساللارنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدىكى پېئىللارغا سوئال قويۇپ باقساق، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. يەنى بۇ ئىككى تۈپتىكى پېئىللارنىڭ 1 - توپتىكىلىرى ئۆزىنىڭ ئىچكى لېكسىكىلىق مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك بىرەر ئوبيېكتقا، نەرسىگە توغرىدىن - توغرا، بىۋاستە باغلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا بىر سۆزنى تەلەپ قىلىدۇ. 2 - توپتىكى پېئىللار ئۇنداق ئوبيېكتقا باغلانمايدۇ ۋە باشقا سۆزنى تەلەپ قىلمايدۇ.

مانا شۇ خۇسۇسىيەتكە قاراپ 1 - توپتىكى پېئىللار ئۆتۈملۈك، 2 - توپتىكى پېئىللار ئۆتۈمسىز دەپ قارىلىدۇ. ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى جۈملە تەركىبىدە ناھايىتى روشەن كۆرۈنىدۇ.

1) «ياز، ئوقۇ، ئاڭلا» غا ئوخشاش ئۆتۈملۈك پېئىللار ھەر قاچان نېمىنى؟ دېگەن سوئالغا جەۋاب بولۇپ كېلىدىغان ھۇشۇم كېلىشتىكى سۆزنى تەلەپ قىلىدۇ. سىزنىڭ ئەسىمىتىڭىزنى ئاڭلايمەن. مەن سېنىڭ ھېكايەڭنى ئوقۇدۇم. مەن سىزگە خېلى بۇرۇنلا خەت يازغان.

2) «ساقاي، ماڭ، كەل» گە ئوخشاش ئۆتۈمسىز پېئىللار چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆزنى تەلەپ قىلمايدۇ. شۇنىڭدەك چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىمغا بېرىلىدىغان سوئالمۇ قويۇلمايدۇ. ئۇلارغا يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش ياكى باش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قويۇلىدىغان سوئاللار بېرىلىدۇ: مېھمانلار تۆنۈگۈن كەلدى. ئەخمەتجان ساقايدى. رابىيە بېيجىڭغا ماڭدى. بۇ خىل پېئىللارنىڭ ئوبيېكتقا بىۋاستە باغلىنىشى يوق. ھەرىكەت ئوبيېكت ئۇستىگە ئۆتمەيدۇ ۋە يۈكلەنمەيدۇ.

تىلىمىزدا ناھايىتى ئاز ساندىكى «مىنمەك» كە ئوخشاش پېئىللار ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزلىك مەنىسىگە ئىگە. مەسىلەن، ئاتقا مىندىم، ئاتنى مىندىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. پېئىل دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. پېئىل قانچە تۈرلۈك گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. قانداق پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل دەيمىز ۋە قانداق پېئىللارنى شەخسسىز پېئىللار دەيمىز؟
4. قانداق پېئىللارنى ئۆتۈملۈك پېئىل دەيمىز ۋە قانداق پېئىللارنى ئۆتۈمسىز پېئىل دەيمىز؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

§ 4 — پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز كاتېگورىيىسى

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ياكى بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى ئۇلارنى باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان گرامماتىكىلىق بەلگىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە تىلىمىزدىكى بارلىق پېئىللارغا ئورتاق ۋە ئومۇمىي كاتېگورىيە بولۇپ، بولۇشسىز پېئىل پېئىل يىلتىزىغا (بولۇشلۇق پېئىلغا) «ما ـ مە» قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقىنى، بولۇۋاتقانلىقىنى، ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلىسە، بولۇشسىز شەكلى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقىنى، بولمايۋاتقانلىقىنى ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىنكارنى بىلدۈرىدۇ.

پېئىلنىڭ بولۇشسىز قوشۇمچىسى ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، بار + ما + دىم = بارمىدىم، كەل + مە + دىم = كەلمىدىم، تۇر + ما + دىم = تۇرمىدىم، كۆر + مە + دىم = كۆرمىدىم دېگەنگە ئوخشاش.

پېئىللىنىڭ يوقلۇق قوشۇمچىسى ئۇلانمايى تۈرغان شەكلى پېئىللىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، بار، كەل، تۇر، كۆر، بىل، ئوقۇ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق مەنىسى سىنتېتىك ئۇسۇل بىلەنلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، ئانالىتىك ئۇسۇل بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل بىلەن پەقەت سۆپەتداش-لارلا بولۇشسىزلىق مەنىسىگە ئىگە بولىدۇ ۋە ياسىلىدۇ.

ئانالىتىك ئۇسۇل بىلەن پېئىللىنىڭ بولۇشسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز «يوق - ئەمەس» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار سۆپەتداشلارنىڭ ئاخىرىغا، كۆرگىنىم يوق، كۆرگىنىڭ يوق، كۆرگىنى يوق، ئالغىنىم يوق، ئالغىنى يوق، ئالغان ئەمەس، بارغان ئەمەس، كەلگەن ئەمەس، ئۇققان ئەمەس، ئېيتقان ئەمەس دېگەنگە ئوخشاش شەكىلدە ئۇلا-نىپ بولۇشسىزلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

پېئىللارنىڭ بولۇشسىز قوشۇمچىلىرى «ما - مە» قوشما پېئىل تەركىبىدىكى ھەر ئىككىلا پېئىلغا تەڭ ئۇلىنىدىغان بولسا، بولۇشسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرمەستىن، بولۇش-لۇق مەنىنى ۋە قەتئىيلىكنى، چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئالماي كەتمەيمەن، كۆرمەي كەتمەيمەن، يازماي قويمايمەن، سالماي قويمايمەن، بەرمەي چىقمايمەن، تاپماي كەتمەيمەن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. قانداق پېئىللارنى بولۇشلۇق پېئىل دەيمىز ۋە قانداق پېئىلنى بولۇشسىز پېئىل دەيمىز؟
2. بولۇشسىز پېئىللار قانداق ئۇسۇل بىلەن بارلىققا كېلىدۇ؟
3. پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قاتار كەلگەن ھەر ئىككى پېئىلغا تەڭلا ئۇلانسا قانداق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

§ 5 — FT4NBK پېئىللارنىڭ شەخس، سان ۋە زامان كاتېگورىيىسى

تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە چوڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ شەخس، سان ۋە زامان قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشىدۇر. پېئىللارنىڭ شەخس، سان، زامان كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان قوشۇمچىلىرى بىر - بىرىگە ناھايىتى زىچ زەنجىرسىمان باغلانغان ھالدا كېلىپ، شەخس، سان ۋە زامان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بۇ ئۇچ مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە ئۆز ئالدىغا ئايرىم مورفولوگىيىلىك شەكىل بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر خىللا مورفولوگىيىلىك شەكىل بىلەن كېلىدۇ.

ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مورفولو-گىيىلىك كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرىكەتكە ئىگىدار-لىق قىلغۇچى شەخسلەر سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە ئۆزگىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل شەكىلدە

ئىپادىلىنىدۇ.

ئىش - ھەرىكەتنى قىلغان شەخسنىڭ بىرلىك ساندا ياكى كۆپلۈك ساندا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

سان كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگۈچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر خىلى ئۇچ زامانىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللارغا ئۇلىنىدۇ. ئىككىنچى بىر خىلى بۇيرۇق مەيلى، شەرت مەيلى، تىلەك مەيلى قاتارلىق مەيىللەردىكى پېئىللارغا ئۇلىنىدۇ.

شەخس، سان قوشۇمچىلىرىنىڭ بىرىنچى تۈرى ئاساسەن زامان بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، يازدىم، يازىمەن، يازدى، يازىدۇ دېگەنلەرگە ئوخشاش؛ ئىككىنچى تۈرى بولسا، پېئىسلىنىڭ بۇيرۇق ۋە شەرت يىللىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خەۋەر مەيلى بىلەن تامامەن مۇناسىۋەتسىزدۇر، مەسىلەن، يازسام، يازساڭ، يازسىڭىز، يازساڭلار، يازسام باراي، بارغىن، بارسۇن، بارغاي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ 1 - ۋە 2 - تۈرلىرىنىڭ Ⅲ شەخسنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلىرىنىڭ شەكلى بىر خىل بولۇپ، بىرلىك ياكى كۆپلۈك سان جۈملىنىڭ ئىگىسىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. ھەممە پېئىل مەيىللىرىنىڭ Ⅲ شەخس ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلىرىنىڭ كۆپلۈك سان شەكلى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئوقۇدى، ئۇلار ئوقۇدى؛ ئۇ ئوقۇيدۇ، ئۇلار ئوقۇيدۇ؛ ئۇ ئوقۇسۇن، ئۇلار ئوقۇسۇن؛ ئۇ ئوقۇسا، ئۇلار ئوقۇسا دېگەنلەرگە ئوخشاش. پېئىللارنىڭ ئىپادىلەيدىغان ئىش - ھەرىكىتى ھەر دائىم ئۇچ لوگىكىلىق زامانىنىڭ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇنىڭ بىرىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق ۋاقىت، قانداق پەيت ۋە قانداق زاماندا ئەمەلگە ئاشقان، ئەمەلگە ئېشىۋاتقان ياكى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. پېئىللارنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى ئۇلارنى باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بەلگىلىرىنىڭ بىرى. زامان شەكلىدە كەلگەن پېئىللار ئۇچ لوگىكىلىق زاماندا ئەمەلگە ئاشقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كەلسىمۇ، لېكىن ھەر بىر زامان دائىرىسى بىر قانچىدىن ئۇزاق، يېقىن ۋە قىسقا پەيتلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر قايسى زامانلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەر خىل شەكىللىرى بىلەن كەلگەن پېئىللار ئاشۇنداق نازۇك پەيتلەرنىمۇ ئىپادىلىيەلەيدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. پېئىللارنىڭ شەخس، سان، زامان كاتېگورىيىسى قانداق شەكىللىنىدۇ، مەسىلەن، قانداق؟

2. پېئىلدا قانچە شەخس، قانچە زامان ۋە قانداق سان بار، ئۇلار قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟

§ 6 — پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

تىلىمىزدىكى ھەممە پېئىللارغا ئورتاق بولغان ئۆتۈملۈك - ئۆتۈمسىزلىك كاتېگورىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك كاتېگورىيىنىڭ بىرىدەرىجە كاتېگورىيىسىدۇر. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۈبيېكتى (ئىگىسى) بىلەن ئوبيېكتى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى، مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ.

پېئىل دەرىجىلىرى پېئىل يىلتىزلىرىغا، يەنى شۇ پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك ياكى ئۆتۈمسىز بولۇشىغا قاراپ ھەر خىل دەرىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

ھەرىكەت بىلەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قاراپ، پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ مەنىلىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئوبيېكتقا قارىتىلغان ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ رولى ھەر خىل بولىدۇ. ئىش - ھەرىكەت بىر كىشى تەرىپىدىن ياكى بىردىن ئارتۇق شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلىنىشى مۇمكىن؛ ئىككى شەخس ئۆز ئارا ئالاقە ۋە ھەمكارلىقتا ئورۇنلىغان ئىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىش يولى، خاراكتېرى ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا ئىككى سۈبيېكتنىڭ ئارىسىدىكى باراۋەرلىك، ھەمكارلىق، ياكى بېقىندىلىق، مەجبۇرلۇق ۋە باشقىلارغا ئوخشاش. مۇشۇنداق مەنە تۇرلىرىنىڭ ھەممىسى مەخسۇس قوشۇمچىلار ياردىمى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

ئەگەر بىز «يۇدى - يۇيۇندى، يۇيۇلدى، يۇيۇشتى، يۇغۇزدى» دېگەن پېئىللارنى بىر - بىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «پاتەم يۇدى» بۇ جۈملىدە «يۇدى» پېئىلى ئىش - ھەرىكىتىنى شۇ شەخس (پاتەم) نىڭ ئۆزى ئورۇنلىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «ئەركىن يۇيۇندى» دېگەن بۇ جۈملىدە «يۇيۇندى» پېئىلى ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى شەخسنىڭ ئۆزىگە قايتقانلىقىنى، ھەرىكەت شۇ شەخسنىڭ ئۆزىگە ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «چىنە - قاچا يۇيۇلدى»، «كىيىم - كېچەكلەر يۇيۇلدى» دېگەن جۈملىلەردە «يۇيۇلدى» پېئىلى ئىش - ھەرىكىتىنىڭ نامەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى، لوگىكىلىق سۈبيېكتنىڭ (لوگىكىلىق ئىگىسىنىڭ) نامەلۇم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئوقۇغۇچىلار كىيىملىرىنى «يۇيۇشتى» دېگەن جۈملىدە «يۇيۇشتى» پېئىلى ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىردىن ئارتۇق شەخس تەرىپىدىن ئۆملۈكتە قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «ئاكام ھەدەمگە كىيىملىرىنى يۇغۇزدى» دېگەن جۈملىدە «يۇغۇزدى» پېئىلى بىرەر شەخسنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى باشقا بىر شەخسكە ئورۇنلاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ مىساللاردىكى پېئىل يىلتىزىغا قوشۇلغان «ۇن، ۇل، ۇش، غۇز» قوشۇمچىلىرى ھەرىكەتنىڭ كىم تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى، ھەرىكەتنىڭ بىرەر نەرسىگە ياكى شەخسكە ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن پېئىل دەرىجىلىرى تۆۋەندىكىدەك بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ؛ 1) باش دەرىجە، 2) ئۆزلۈك دەرىجە، 3) مەجھۇل دەرىجە، 4) ئۆملۈك دەرىجە، 5) مەجبۇرى دەرىجە.

1. باش دەرىجە

ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك قوشۇمچىسى بولمىغان، جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن

سەخس ياكى نەرسىنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان پېئىل دەرىجىسى باش دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. باش دەرىجىدىكى پېئىللار پېئىلنىڭ باشقا مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سېنى كۆرگەندە دىللار ياشنىدى،
شەھلا كۆزۈڭدىن ئۇچقۇن چاقنىدى.
كىملەرگە جىلۋەڭ ئوتلار ياقمىدى،
ئۆستۇرەر سېنى ئەۋلادىم، ئۇسسۇل.
(نىم شېھىت)

بۇ مىسالدىكى «ياشنىدى، چاقنىدى، ياقمىدى، ئۆستۇرەر» دېگەن پېئىللار باش دەرىجىدىكى پېئىللار بولۇپ، «دىللار، ئۇچقۇن، جىلۋەڭ، ئەۋلادىم» دېگەن ئىگىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىق ھالدا ئىپادىلەپ كەلگەن.

2. ئۆزلۈك دەرىجە

بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ جۇملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى ۋە ھەرىكەت شۇ ئىگە تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى ياكى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىغا ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىنى ئۆزلۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار جۇملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن نەرسە ۋە شەيئى ياكى شەخس ھەرىكەتنىڭ سۇبېيېكتى ھەم ئوبېيېكتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار بىزدىن تارتىنىدى. كۆزۈمگە بىر نېمە كۆرۈندى. ئۇنىڭ چىرايى ئەمدى ئېچىلدى. ئۇنىڭ ئىلھامى قوزغالدى، ئۇ سىزگە كۆيۈنۈپ گەپ قىلدى. بۇ گۈزەل مەنزىرىنى كۆرۈپ، تەنلىرىم سۆيۈنۈپ كەتتى. ئۇ يۇيۇنۈپ، تارىنىپ بولۇپ، كىيىنىپ سىرتقا چىقىپ كەتتى دېگەن مىساللاردىكى «تارتىنىدى، كۆرۈندى، ئېچىلدى قوزغالدى، كۆيۈنۈپ، سۆيۈنۈپ، يۇيۇنۈپ، تارىنىپ، كىيىنىپ» قاتارلىق پېئىللاردىن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىمۇ جۇملىنىڭ ئىگىسى، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ جۇملىنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى (قوشۇمچىلىرى) «ن، ل، ۇن، ۇن، ىن، ىل، ۇل، ۇل» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا «ل ـ ن» ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان لەۋلەشمىگەن بوغۇملۇق پېئىللارغا «ىن، ىل» قوشۇمچىلىرى؛ لەۋلەشكەن بوغۇملۇق پېئىللارغا «ۇن، ۇن، ۇل، ۇل» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تاشلا + ن + دى = تاشلاندى، تارا + ن + دى = تارالدى، قوزغا + ل + دى = قوزغالدى، بۇرا + ل + دى = نۇرالدى، بىل + ىن + دى = بىلىندى، ئىل + ىن + دى = ئېلىندى، + ئۇر + ۇن = دى = ئۇرۇندى، توي + ۇن + دى = تويۇندى، سۆي + ۇن + دى = سۆيۈندى، كۆي + ۇن + دى = كۆيۈندى، بوغ + ۇل + دى = بوغۇلدى، تۇغ + ۇل + دى = تۇغۇلدى، ئۇز + ۇل + دى = ئۇزۇلدى، تۇز + ۇل + دى = تۇزۇلدى.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، «سەسكەندى، ئىككىلەندى، شاتلاندى، قىزغاندى» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئاز ساندىكى بىر قىسىم پېئىللارنىڭ تەركىبىدىكى ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى مۇرەككەپ قوشۇمچە ھاسىل قىلمىپ، ئاجرالماس ھالەتكە كېلىپ قالغان. بۇلارنى «لا ـ ن، لە ـ ن، غا ـ كە ـ ن» قاتارلىق قوشۇمچىلاردىن ھاسىل بولغان دېيىش مۇمكىن. بۇنداق قوشۇمچىلار ھەر خىل سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، ھەم لېكسىكىلىق، ھەم مورفولوگىيىلىك (ئۆزلۈك دەرىجە) مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ.

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار ئاسلىدە ئۆتۈملۈك پېئىل بولۇپ، بۇ دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندىن كېيىن ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

ئۆزلۈك دەرىجە شەكىللىرى تارىخىي تەرەققىيات جەھەتتىن قارىغاندا، ئاسلىدە مەجھۇل دەرىجە شەكىللىرى بىلەن ئارىلاش دېگۈدەك قوللىنىلىپ، كېيىن تەدرىجىي پەرقلەندۇرۇلۇپ قوللىنىلغاچقا، شۇنىڭدەك ھازىرمۇ مۇنداق جەريانىنى تولۇق باشتىن كەچۈرۈپ بولمىغاچقا، بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزلۈك ياكى مەجھۇل دەرىجە ئىكەنلىكىنى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىگە قاراپ ئاجرىتىش قىيىن، مۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندە، پەقەت كونكرېت جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئوبيېكتى بىلەن سۇبيېكتقا قاراپ ياكى ئۇنىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسىگە قاراپ ئاجرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆينىڭ ئىشكى ئېچىلدى، (مەجھۇل)، گۈل ئېچىلدى (ئۆزلۈك)، مىلتىق ئېتىلدى (مەجھۇل)، ئۇ ماڭا ئېتىلدى (ئۆزلۈك)، ئەمگەك قوراللىرى تەييارلاندى (مەجھۇل)، مەن مېڭىشقا تەييارلاندىم (ئۆزلۈك) كىيىم قوزۇقتا ئېلىندى (مەجھۇل)، كەپتەر قىلتاققا ئىلىندى. بېلىق قارماققا ئىلىندى (ئۆزلۈك).

3. مەجھۇل دەرىجە

مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن پېئىل خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىدە ھەرىكەت ئىگىسى سۇبيېكت بولمايدۇ. ھەرىكەت ئوبيېكتقا قارىتىلىپ، ئوبيېكت جۈملىنىڭ ئىگىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ئېنىق ۋە ئاكتىپ مۇناسىۋەتتە ئەمەس، مۇجىمەل ۋە پاسسىپ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. يەنى مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن پېئىللار لوگىكىلىق جەھەتتىن ھەرىكەتنىڭ ھەقىقىي ئوبيېكتى جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. ھەرىكەتنى قىلغۇچى بولسا، يوشۇرۇن بولىدۇ. مۇنداق لوگىكىلىق ئىگىنى چىقىش كېلىشتە كەلگەن كىم تەرىپىدىن؟ نېمە تەرىپىدىن دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارنى قويۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن.

ئىش ـ ھەرىكەت جۈملىنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى تەرىپىدىن، يەنى مەلۇم ئوبيېكت تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجھۇل دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

قەپەزلەر بولدى كومپەيكۇم، كىشەن ـ سىرتماق پاچاقلاندى،
ئۇچۇپ بۇلبۇل، تۇلەپ لاچىن، يېگۈباشتىن قاناتلاندى.
بالاخور شۇم نىيەتلەنرىڭ بېلى ئۇشتۇلدى، قاتلاندى،

تۇزەلدى داغ ـ جاراھەتلەر، ھايات كۆلدى، مادار كەلدى.
(ئا. ئېلى)

بۇ مىسالىلاردىكى «كىشەن، سىرتماق، بېلى، دەرتمەنلەر» قاتارلىق سۆزلەر ئىگە بولۇپ كېلىپ، پاچاقلاندى، ئۇشتۇلدى، قاتلاندى، دېگەن پېئىللاردىن ئاڭلىشىلغان ھەرىكەت مەزكۇر گراممانتىكىلىق ئىگىلەر تەرىپىدىن ئەمەس. نامەلۇم لوگىكىلىق ئىگە تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

مەجھۇل دەرىجىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار «ل، ن، ىل، ىن، ۇل، ۈل» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلار پېئىللارغا تۆۋەندىكى ئۇسۇللار بويىچە ئۇلىنىدۇ:

1) «ل» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا «ىن» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قىل + ىن + دى = قىلىندى، سال + ىن = سېلىندى. ئال + ىن = ئېلىندى، چال + ىن = چېلىندى.

2) «ل» دىن باشقا ئۈزۈك فونېمىلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئىللارغا «ىل، ۇل، ۈل» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز + ىل = يېزىلدى. قۇر + ۇل = قۇرۇلدى، كۆر + ۈل = كۆرۈلدى، بەل + ىل = بېرىلدى، سوز + ۇل = سوزۇلدى.

3) سوزۇق فونېمىلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئىللارغا «ل، ن، يۇل، يىل» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلا + ن = ئۇلاندى، ياسا + ل = ياسالدى، ئىشلە + ن = ئىشلەندى، دەل + يىل = دېيىلدى، يە + يىل = يېيىلدى، يۇ + يۇل = يۇيۇلدى.

مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئۇلانماي، ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئۇلىنىدۇ ۋە ئۇ پېئىللارنى ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندۇرىدۇ.

4. ئۆملۈك دەرىجە

ھەرىكەتنىڭ بىر قانچە شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئۆملۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆملۈك دەرىجىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئىل يىلتىزىغا «ش» ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئىل يىلتىزلىرىغا «ىش، ۇش، ۈش» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەشتى، ئېلىشتى، بىلىشتى، ئۈيۇشتى، كۆرۈشتى، ئويناشتى، كۈلۈشتى، سۆزلەشتى ۋە باشقىلار.

ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى ھەرىكەت نامىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. يەنى ھەرىكەت نامىلىرى پېئىل مەيىللىرى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىللار پېئىل مەيىللىرىنى ھاسىل قىلىدىغان ھەر خىل قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن، يېزىش (ھەرىكەت نامى) خەت يېزىشتى (ئۆملۈك دەرىجە)، يېزىشام، يېزىشقىن، يېزىشسۇن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تىلىمىزدىكى ئۆملۈك دەرىجە پېئىللىرىڭ تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنى بىر نەچچە شەخسنىڭ بىرلا مەزگىلدە، تەڭ باراۋەر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مېھمانلار كېلىشتى، ئۇلار كۈلۈشتى، ئوقۇغۇچىلار كىيىملىرىنى كىيىشتى، بىز ئۇلار بىلەن سۆزلەشتۇق. سادىر، ئەخمەت، نۇزۇكلار كېلىشتى ۋە باشقىلار.

ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىل جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەندە، جۈملىنىڭ ئىگىسى كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ ياكى بىر قانچە تەڭداش ئىگىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. ئۆملۈك دەرىجىدە كەلگەن پېئىللار ئەسلىدە ئۆتۈملۈك بولسا، ئۆتۈملۈك بويىچە، ئۆتۈمسىز بولسا، ئۆتۈمسىز بويىچە قېلىۋېرىدۇ.

2) جۈملە ئىگىسىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش بىلەن باشقا بىر شەخسكە ياردەم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭغا سىنىپ تازلىشىپ بەردىم. سادىق بىزگە ئېرىق چېپىشىپ بەردى. مەن ئۇنىڭغا قۇدۇق كولىشىپ بەردىم دېگەنگە ئوخشاش.

3) ئۆملۈك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللار جۈملە ئىگىسىنىڭ مەلۇم بىر ھەرىكەتنى مەلۇم بىر شەخس بىلەن بەسلىشىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قېنى، ساۋاقداشلار بىر يۈگۈرۈشۈپ باقايلى، كۈچ سىنىشىپ باقايلى، ئىچىشىپ باقايلى دېگەنگە ئوخشاش.

بەزىبىر پېئىللار ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەنلىكىگە قارىماي، ئۆملۈك دەرىجە مەنىسىنى ئاڭلاتمايدۇ. مۇنداق پېئىللاردا ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى سۆز تۇرلىگۈچى ئەمەس، بەلكى سۆز ياسىغۇچى رولىدا كېلىپ، مەزكۇر پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئۇستىگە مورفولوگىيىلىك مەنە قوشماي، لېكسىكىلىق مەنىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، چاپاننىڭ پېشى سۇغا چىلاشتى. كۆڭلۈم ئېلىشىپ كەتتى. تاياقنىڭ ئۇچى بىر نەرسىگە ئېلىشتى دېگەن پېئىللاردىكى دەرىجە قوشۇمچىلىرى پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلىنىپ، قوشۇمچە مەنە ئىپادىلىمەستىن، يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، كۆرمەك ـ كۆرۈشمەك، ئىشلىمەك ـ ئىشلەشمەك، كۈلمەك ـ كۈلۈشمەك دېگەنگە ئوخشاش پېئىللارغا بولسا، پەقەت قوشۇمچە مەنىلەرنىلا قوشقانلىقىنى كۆرىمىز.

ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىللار جۈملىدە بەزىدە كۆچمە مەنىلەردە قوللىنىلغاندا، ئۆملۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇ ماڭا تارتىشىپ كەتمەي قويدى. ئۇ ئىشقا كىرىشتى. ئۇ جان تالىشۋاتىدۇ، دېگەن جۈملىلەردە ئۆملۈك دەرىجە مەنىسى يوق.

ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى كۆپ ۋاقىتلاردا ئىسىمدىن پېئىل ياسايدىغان «لا، لە، دا، دە» قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، مۇرەككەپ قوشۇمچىگە ئايلىنىپ، «لاش، لەش، داش، دەش» شەكلىدە كېلىدۇ. ئۇلار ئىسىملارنىڭ ھەممىسىگىلا ئۇلىنىۋېرىمەيدۇ. ئۇ ئىسىمدىن پېئىل ياسايدىغان «لا، لە، دا، دە» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ پېئىل ياساشقا بولمايدىغان ئىسىملارغىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياردەم + لە + ش = ياردەملەشتى، دوست + لا + ش = دوستلاشتى، مۇڭ + دا + ش = مۇڭداشتى، ئاراز + لا + ش = ئارازلاشتى، پىكىر + لە + ش = پىكىرلەشتى.

بەزى پېئىللارغا ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئاندىن مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىلىرى (+ ش + تۇر) قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆزىنىڭ دەرىجە ئىپادىلەش مەنىسىنى يوقىتىدۇ - دە، ئىش - ھەرىكەتنىڭ كەينى - كەينىدىن بىر نەچچە قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، تاتىلاشتۇرماق، سېلىشتۇرماق، ئېلىشتۇرماق، تىقىشتۇرماق، سۇرۇشتۇرماق، يۇرۇشتۇرمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5. مەجبۇرى دەرىجە

تىلىمىزدىكى پېئىللارنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسى بىۋاستە ئىگە ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى باشقا بىر شەخس ئارقىلىق ئەملگە ئاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

جۈملە ئىگىسىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم شەخسكە مەجبۇرلاش ئارقىلىق ئورۇنلىغۇزغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجبۇرى دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق دەرىجىدىكى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچى، يۇنىلىش كېلىشتە، ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچىنى مەجبۇرلىغان ئىگە (سۇبېيېكت) باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن سائىتىمنى ياساتتىم، دادام ماڭا خەت يازغۇزدى.

مەجبۇرى دەرىجىدىكى پېئىللار جۈملە ئىگىسىنىڭ مەلۇم شەخسكە قىلغان مەجبۇرىيىتىنىلا بىلدۈرۈپ قالماستىن، بەلكى «مۇمكىنچىلىك بېرىش، رۇخسەت قىلىش، يول قويۇش» قا ئوخشاش مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار مېنى ۋاقىرىشىپ ئۇخلاتمىدى. سائىتىمنى يۇتتۇرۇپ قويدۇم. پۇلۇمنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇم. مەن ماۋۇ قەلەمنى ئىشلەتتىم دېگەنگە ئوخشاش.

مەجبۇرى دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى «ت، ۇر، ۋر، دۇر، تۇر، غۇز، قۇز، گۇز، كۇز» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. پېئىللارغا قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق مەجبۇرى دەرىجە تۇۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

1) ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تۇزۇلگەن، سوزۇق فونېمىلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئىل يىلتىزىغا «ت» قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ئارقىلىق مەجبۇرىي دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەت، تاشلات، كۆرسەت، سۆزلەت، ياسات

2) «ش، چ، ق» قاتارلىق فونېمىلار بىلەن ئاياقلاشقان بەزى پېئىل يىلتىزلىرىغا «ۇر، ۋر، ئار» قاتارلىق قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق مەجبۇرى دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن، پىشۇر، ئىچىر، قاچۇر، كۆچۇر، قاتۇر، چىقار دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) «دۇر، تۇر، تۇر، دۇر» قوشۇمچىلىرىنى ھەر خىل پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلاش ئارقىلىق مەجبۇرى دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئات + تۇر = ئاتتۇر، ئەت + تۇر = ئەتتۇر، باق + تۇر = باقتۇر، كەس + تۇر = كەستۇرلەرگە ئوخشاش.

4) پېئىللارغا «غۇز، قۇز، گۇز، كۇز» قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق مەجبۇرى دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

باق + قۇز = باققۇز، ئال + غۇز = ئالغۇز، ئەت + كۇز = ئەتكۇز، يە + گۇز = يېگۇز ۋە باشقىلار.

مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىلىرى كۆپىنچە ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئۇلىنىدۇ. ئەگەر ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئۇلانسا، ئۇلارنى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. مەسىلەن، «پىش» پېئىلى ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەرنسە، ئۇ «پىشۇر» شەكلىگە كىرىش بىلەن چۈشۈم كېلىشتىكى سۆزنى تەلەپ قىلىدۇرغان ئۆتۈملۈك پېئىل بولۇپ قالىدۇ. (تاماقنى پىشۇر) غا ئوخشاش.

مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىلىرى پېئىللارغا بەزىدە قەۋەتلىنىپ ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ياسالغان پېئىللار ئادەتتە سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى قوش ۋاستە ئارقىلىق ئورۇنلاتقۇزغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن، سائىتىمنى ئەنۋەرگە ياساتقۇزدۇم. سۇنى ئۇلارغا توشۇتقۇزدۇم. بۇنى نادىرغا ئالدۇرغۇزدۇم ۋە باشقىلار.

مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانغانلىكى پېئىللارنىڭ ھەممىسى بىردەك دەرىجە مەنىسىگە ئىگە بولىۋەرمەيدۇ. دەرىجە مەنىسىنى ئىپادىلىمەيدىغان پېئىللار گەرچە مەجبۇرى دەرىجىدىكى پېئىللارغا تاشقى جەھەتتىن ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئۇلار دەرىجە كاتېگورىيىسىدىن تاشقىرى تۇرىدۇ. مەسىلەن، بىلدۇرمەك، ئۇلتۇرمەك، قاينىتماق، ئۆتكۈزمەك، ياندۇرماق قاتارلىق پېئىللارنىڭ تەركىبىدىكى «ۇر، ت، دۇر، كۇز» قوشۇمچىلىرى مەجبۇرى دەرىجە مەنىسىنى بىلدۇرمەيدۇ. ئەگەر مەجبۇرى دەرىجە مەنىسىگە ئىگە قىلىش توغرا كەلسە، بۇنداق پېئىللار ئاخىرىغا يەنە بىر قەۋەت قوشۇمچە ئۇلاشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، بىلدۇرگۈزمەك، ئۇلتۇرغۇزماق، قاينىتقۇزماق، قۇرۇتقۇزماق، ياندۇرغۇزماق، ئۆتكۈزگۈزمەك، تولدۇرغۇزماق، ئايلاندۇرغۇزماق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى پېئىللارغا ھەر دائىم ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىۋەرمەيدۇ. بەلكى بەزىدە بىر پېئىل يىلتىزىغا بىر قانچە دەرىجە قوشۇمچىسى ئارقا - ئارقىدىن قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن، مۇنداق ئەھۋالدا، ئىنىق دەرىجە باشقا دەرىجىلەرگە ئاساس بولىدۇ. ئۇنىڭغا ئادەتتە ئالدى بىلەن ئۆزلۈك دەرىجە، ئاندىن ئۆتمۈلۈك دەرىجە، ئۇنىڭدىن كېيىن مەجبۇرى دەرىجە، ئەڭ ئاخىرىدا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، «تونۇشتۇرۇلدى» دېگەن پېئىلدا ئىنىق دەرىجىگە ئالدى بىلەن ئۆتمۈلۈك ئاندىن مەجبۇرى، ئاخىرىدا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانغان، «ياساندۇرۇلدى» دېگەن پېئىلدا ئىنىق دەرىجە ئاخىرىغا ئۆزلۈك دەرىجە ئاندىن مەجبۇرى دەرىجە، ئاخىرىدا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانغان.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
2. پېئىل دەرىجىلىرى قانچە خىل بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ شەكىللىنىشى قانداق بولىدۇ؟

3. قايسى دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئۇلانسا ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىپ كېتىدۇ ۋە قايسى دەرىجە قوشۇمچىسى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئۇلانسا، ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىپ كېتىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار.

§ 7 — پېئىل مەيىللىرى كاتېگورىيىسى

پېئىللاردا ئاڭلىشلىغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش يۈسۈنلىرى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ قانداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ مەيىل كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

پېئىل مەيىللىرى كاتېگورىيىسى گرامماتىكىلىق مەنىسىگە ئاساسەن ئۈچكە بۆلىنىدۇ.

1. بۇيرۇق مەيلى

پېئىللارنىڭ بۇيرۇق مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ياكى ئورۇنلانماسلىقى ھەققىدىكى بۇيرۇقىنى، خاھىشىنى، تەلىپىنى، ئىلتىماسىنى ئىپادىلەيدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى ئورۇنلىماسلىق ھەققىدىكى تەلىپى، ئاساسەن، 2 - شەخسكە (ئاڭلىغۇچىغا) قارىتىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇيرۇق مەيلىنىڭ ئاساسىي شەكلى II شەخسنىڭ بىرلىكى بولىدۇ. بۇيرۇق مەيلىدە كەلگەن پېئىل جۈملىدە ئالاھىدە ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىدۇ. جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، II شەخستە كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەرت سەل ئەل بىرلە ئۆل، بىللە قىزىل ھەم بىللە كۈل،
بىللە يىغلا، ئەلنى تاشلاپ چەتتە ياتماقلىق خاتا.
(نەم شىھىت)

بۇيرۇق مەيلى II شەخستىن باشقا، I ۋە III شەخسلەردە كۆرۈلۈشىمۇ مۇمكىن. لېكىن I ۋە III شەخسلەردە كەلگەن بۇيرۇق مەيلىدە بۇيرۇق مەنىسىگە قارىغاندا خالاش، چاقىرىق مەنىلىرى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. بۇيرۇق مەيلى I شەخسكە تەۋە بولسا، سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر ئىشنى قىلىش - قىلماسلىقنى خالىغانلىقنى، شۇنىڭغا ئىخلاسى چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا I شەخس بۇيرۇق مەيلىنىڭ بىرلىك شەكلى خالاش مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، سىزدىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنەي، سىز بىلەن بىللە بارای.

ئەگەر بۇيرۇق رايى I شەخسنىڭ كۆپلۈكىدە بولسا، سۆزلىگۈچى ئۆزى قاتناشقان توپقا مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش - قىلماسلىق ھەققىدە چاقىرىق قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىزنى تېخىمۇ گۈللەندۈرەيلى!
ھەممىمىز بىللە بارايلى.

ئەگەر بۇيرۇق مەيلى III شەخستە بولسا، ئاڭلىغۇچى ئارقىلىق III شەخسكە مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش - قىلماسلىق ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇق قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈ-

شمۇ ياكى بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ خالاش پوزىتسىيىسىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرۈشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

قاياق ئەمگەك، ئىجدات كۈيلەر ئەۋج ئۇرسۇن بولۇپ دەريا، تاغ بېشىدا قارىغاي، شېخىدا بۇلبۇل سايرىغاي.

بۇيرۇق مەلىدىكى پېئىللار زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە ئەمەس. ئۇلار شەخس ـ سان، بارلىق ـ يوقلۇق، دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە.

بۇيرۇق مەيلىدىكى پېئىللار تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) بۇيرۇق مەيلىنىڭ II شەخس بىرلىكى پېئىللارنىڭ يىلتىزى ياكى دەرىجە، يوقلۇق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن،

ئوقۇ، ماڭ، تۇر، كەلمە، ياسان، تۇرغۇز، ماڭدۇر.

پېئىل يىلتىزىغا «غىن، قىن، گىن، كىن» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەنمۇ بۇيرۇق مەيلىنىڭ II شەخس بىرلىك شەكلى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يازغىن، تاپقىن، كۆرگىن، كەتكىن.

بۇيرۇق مەيلىنىڭ 2 ـ شەخس بىرلىك سىپايى شەكلى شەخس ـ سان كاتېگورىيىسىنىڭ II شەخس قوشۇمچىلىرى «ڭ، ىڭ، ئۇڭ، ئۈڭ، سىلە، سىلا» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇڭ، ئوقۇڭلا، يېزىڭ، تۇزۇڭ، كۆرۈڭ، ئالسىلا، كەلسىلە، تۇرمىسىلا، ئوقۇتمىسىلا، ماڭدۇرمىسىلا.

بۇيرۇق رايونى II شەخس كۆپلۈكى شەكلى پېئىللارنىڭ II شەخس بىلىرىك سىپايى شەكلىگە «لار» قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن،

ئوقۇڭ ـ ئوقۇڭلار، كۆرۈڭ ـ كۆرۈڭلار، يازماڭ ـ يازماڭلار، تۇرماڭ ـ تۇرماڭلار

2) بۇيرۇق مەيلىنىڭ I شەخس بىرلىكى پېئىل يىلتىزىغا ياكى بارلىق يوقلۇق دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا «ي، اي، ەي» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، كۆپلۈكى «يلى، ايلى، ەيلى» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

3) III شەخس بويرۇق مەيلىدىكى پېئىللارغا، مەيلى بىرلىك ياكى كۆپلۈك بولسۇن، ئوخشاشلا «سۇن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازسۇن، يازمىسۇن، ئوقۇسۇن، ئوقۇمىسۇن، بارسۇن، بارمىسۇن

يۇقىرقىلاردىن باشقا ئىكەن، ئىدى ياردەمچى پېئىللىرى شەرت رايىدىن كېيىن ياكى «غاي، قاي، گەي، كەي» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن III شەخس بۇيرۇق رايىدىن كېيىن كېلىپ، خالاش، ئۈمىد، تىلەك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان بۇيرۇق رايىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياققىچە يېتىۋالغىدى (يېتىۋالغاي ئىدى) مەنمۇ بارمەن، سىزمۇ بارسىڭىزكەن (بارسىڭىز ئىكەن)

2. شەرت مەيلى

شەرت مەيلىدىكى پېئىللار مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش - ھەرىكەتكە شەرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. يەنى بۇنداق پېئىللار، ئاساسەن، مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش - ئورۇنلانماسلىقى يەنە بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش - ئورۇنلانماسلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئوقۇساڭ بىلىسەن، ئىشلىسەڭ چىشلەيسەن دېگەن مىسالىلاردىكى ئوقۇساڭ، ئىشلىسەڭ دېگەن پېئىللار شەرت مەيلىدىكى پېئىللار بولۇپ، بىلىسەنم چىشلەيسەن دېگەن پېئىللاردا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتكە شەرت بولۇپ كەلگەن. شۇڭا شەرت رايىدىكى پېئىللار كۆپىنچە ئۆزى شەرت بولۇپ كەلگەن ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار بىلەن باغلانغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. شەرت مەيلى پېئىل يىلتىزىغا ياكى بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيىلەر بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا «سا، سە» قوشۇمچىلىرى قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شەرت مەيلىدىكى پېئىللار پېئىللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. ئەمما زامان كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

ئالسا - ئالسام، ئالساق، ئالمىسام، ئالمىساق، ئالمىسا، كەلمىسە، كەلسەڭ، كەلسەڭلەر، كەلمىسەڭ، كەلمىسەڭلەر، كەلمىسە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. پېئىللاردا قانچە تۇرلۇك مەيىل بار، ئۇلار قايسىلار؟
2. مەيىل دېگەن نېمە؟
3. بۇيرۇق مەيلى دېگەن نېمە؟ I ، II ۋە III شەخسلەردە قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ بۇيرۇق مەيلىدە كەلگەن پېئىللار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.
4. شەرت مەيلى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق شەكىللىنىدۇ؟
5. شەرت مەيلىدىكى پېئىللار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

3. خەۋەر مەيلى

خەۋەر مەيلى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەر قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ. بولۇپمۇ بۇيرۇق مەيلى ۋە شەرت مەيلىدىكى پېئىللار تۇرلىنەلمەيدىغان زامان كاتېگورىيىسى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ. شۇڭا پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى خەۋەر مەيلىگە خاس كاتېگورىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تولۇپ غۇنچە - چېچەكلەرگە ۋەتەنگە گۈل باھار كەلدى،
سابا يەلپۈپ ئۇچۇپ ئۆتتى، كۈلۈپ پارلاق باھار كەلدى.
چېچەكلەردىن ئېلىپ خۇشبۇي دىمىغىمغا ئىپار كەلدى،
ياساندى قىز - دالا تۇزدەك چاراقلاپ جىلۋىدار كەلدى.

(ئابدۇرېھىم ئېلى)

بۇ مىسالالاردىكى كەلدى، ئۆتتى، ياساندى دېگەن پېئىللار خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللاردىن ئىبارەت.

خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مۇھىم خۇسۇسىيىتى زامان كاتېگورىيەسى بىلەن تۇرلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئۈچ زامان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

1) ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىۋاتقان ۋاقىتتا ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمايۋاتقانلىقىنى ياكى تېخى تامامىلانمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر رايى ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەتىنىمىز كۈندىن ـ كۈنگە گۈللىنىۋاتىدۇ. خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىۋاتىدۇ، يېزا ئىگىلىكىدىن ئارقا ئارقىدىن خۇش خەۋەرلەر كەلمەكتە.

ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار ئۆزىگە خاس قوللىنىش دائىرىسىگە ۋە تۇرلىنىش شەكىللىرىگە ئىگە. مانا، مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئۈچ خىل شەكىلدە بولىدۇ.

بىرىنچى خىلى، ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلى ئۈچ شەخسته ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەكىل بولۇپ، بولۇشلۇقتا «پ، ئىپ، ئۇپ، ئۈپ» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا ئاۋۋال يات پېئىلى (يارىمچى پېئىل ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ)، ئاندىن رەۋىشداش ياسىغۇچى «ئا» قوشۇمچىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن «بولۇر» يارىمچى پېئىلى ۋە شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بولۇشسىزلىقتا بەزىدە ئاساسىي پېئىلغا، بەزىدە يارىمچى پېئىلغا يوقلۇق قوشۇمچىسى «ما، مە» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ جانلىق تىلدا ھەم يېزىق تىلدا بىر خىل شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن،

بولۇشلۇق

يېزىپ + يات + ئا + دۇر + مەن (مىز) ـ

ئوقۇپ + يات + ئا + دۇر + سەن + (سىلەر) ـ

بولۇشسىز

بار + ماي + يات + ئا + دۇر + مەن (مىز) ـ

ئىشلەپ + يات + ماي + سىز (سىلەر) ـ

ئىشلە + مەي + يات + ئا + دۇر ـ

يېزىۋاتىمەن

يېزىۋاتىمىز

'ئوقۇۋاتىسەن

ئوقۇۋاتىسىلەر

ئوقۇۋاتىدىلا

بارمايۇاتمەن
بارمايۇاتمىز
ئىشلەۋاتمايسىز
ئىشلىمەيۋاتىدۇ
ئىشلىمەيۋاتىسىلەر

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلىنىڭ بۇ شەكىلدە «دۇر» يارىمچى پېئىلى پەقەت II شەخس تۇرى بىلەن III شەخستىلا ساقلىنىپ قالغان، يات پېئىلنىڭ «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.

ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللارنىڭ سوراق شەكلى I شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن «مۇ»، II، III شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىغا «م» ئۇلانمىسى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتمەنمۇ؟ يېزىۋاتامسىز؟ يېزىۋاتامدۇ؟

ئىككىنچى خىل ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلى «پ، ئىپ، ئۇپ، ئۈپ» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا «ساق» بىلەن ياسالغان ھەرىكەت نامى، ئاندىن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى، ئاخىرىدا شەخس - سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يېزىق تىلىدا I، III شەخس شەكلى كۆپرەك، II شەخس شەكلى ئازراق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇپ + ياتماق + تا + مەن -
ئوقۇۋاتماقتىمەن
ئوقۇۋاتماقتىسىز
ئوقۇۋاتماقتا

بۇنداق پېئىللارنىڭ يوقلۇق ۋە سوراق شەكلى كۆرۈنمەيدۇ.

ئۇچىنچى خىل ھازىرقى زامان گىخۇەر مەيلى «ماق، مەك» بىلەن ياسالغان ھەرىكەت نامىلىرىغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن «تا، تە» ئاندىن شەخس سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازماق + تا + مەن (مىز) - يازماقتىمەن، يازماقتىمىز
كۆرمەك + تە + سىز (سىلەر) - كۆرمەكتىسىز، كۆرمەكتىسىلەر
گۇللەنمەك + تە - گۇللەنمەكتە

بۇنداق شەكىلنىڭمۇ يوقلۇق ۋە سوراق شەكلى ئىپادىلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان خۇەرمەيلى شەكىللىرىنىڭ 1 - خىلى يېزىق قۇە جانلىق تىلىمىزدا III شەخستە ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. 2 - ۋە 3 - خىل شەكىللىرىنىڭ III شەخس شەكلى يېزىق قىتىلىدا قوللىنىلىدۇ، I ۋە II شەخس شەكىللىرى تېخى ئانچە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى بۇ خىل شەكىللەرنىڭ ئۈيغۇر تىلىدا كېلىپ چىقىش تارىخىي ئانچە ئۇزۇن ئەمەس.

2) ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنغان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئورۇنلانغان ياكى ئورۇنلانمىغانلى-

قىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر مەيلى ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلى دەيىلىدۇ. بۇنداق شەكىلدىكى پېئىللار ئۆزىنىڭ گراممماتىكىلىق مەنە ۋە گراممماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق باشقا خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن،

«ئەپيۇنكەش» دەپ ئاتىلىپ، مەھكۇملۇق دەردىنى تارتتى،
زۇلۇم سۇلۇكلىرى مەنچىك، گومىنداڭ ئەلنى يىغلاتتى،
كۆرمەي بىزنى ئادەم قاتارى، جاھانگىرلارغا ساتتى،
جاھانگىرلار يەلكىمىزگە زۇلۇم يۈكلىرىنى ئارتتى،
زاماندىن كۆرمىدىم شەپقەت، نەپرىتىم قاينىغان ۋولقان.
(ل. مۇتەللىپ)

دېگەن مىسالدىكى تارتتى، يىغلاتتى، ساتتى، ئارتتى قاتارلىق پېئىللار ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلىگە خاس پېئىللار بولۇپ، سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار ئاساسىي جەھەتتىن نتۆۋەندىكىدەك تۆت خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنغان ۋاقىتتىن، بۇرۇن ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلى دەيىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار بولۇشلۇق، بولۇشسىز ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بىلە تۇرلەنگەن پېئىللارغا «دى، دۇ» قوشۇمچىلىرى، ئاندىن شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىم، ئالدۇق، ئالمىدىم، ئالمىدۇق، ئالدۇردۇم
كۆردۈڭ، كۆردۈڭلار، كۆرمىدىڭ، كۆرگۈزدۈڭ
ئوقۇدى، ئوقۇمىدى ۋە باشقىلار

(2) ئۆتكەن زامان ھېكايە خەۋەر مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنغان ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ھېكايە تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئۆتكەن زامان ھېكايە خەۋەر مەيلى دەيىلىدۇ. بۇنداق شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ بىر قىسمى «پ، ئىپ، ئۇپ، ئۈپ» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا «تۇر» يارىمچا پېئىل، ئاندىن شەكىس ـ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرىدىن ئاۋۋال ياكى كېيىن «ئەكەن، ئىمىش» يارىمچا پېئىللىرى قوشۇلۇش بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق شەكىلدىكى پېئىللاردا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە I شەخس تۇردىكى «ئۇ» تاۋۇشى «ـ» غا ئۆزگىرىش بىلەن «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، III شەخسته «تۇر» پۈتۈنلەي چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن،

ئەسلى

يېزىپتۇرمەن
يېزىپتۇرىسەن
ئوقۇپتۇر
ھازىر
يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز،
يېزىپسەن، يېزىپسىلەر،
ئوقۇپتۇ،
كۆرۈپتىكەنمەن، كۆرۈپتىكەنسەن، كۆرۈپتىكەن
(3) ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى سۆزلىگۈچىنىڭ نەزىرىدە ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلى دەيىلىدۇ. بۇنداقد شەكىلدىكى پېئىللار «غان، قان، گەن، كەن» بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلارغا «ئىكەنىدى، ئىمىش، دۇر» يارەمچى پېئىللىرى قوشۇلۇش بىلەن ياكى ئۇلاردىن كېيىن شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارغانىدىم، ئوقۇغان ئىكەنسەن، ئوقۇغانىدى، كۆرگەنىكەنسىز، كۆرگەنىكەنسەن، كۆرگەنىكەن، مېڭىتىمىش، كۆرۈپتىمىش

(4) ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر مەيلى

ئەمەلىيەت بىلەن مۇناسىۋەتكە كىرگەن مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى بايان قىلماقچى بولغان ئاساسىي ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر مەيلى دەيىلىدۇ.

بۇنداق شەكىلدىكى پېئىللار رەۋىشداشلارغا، «ئىدى» يارەمچى پېئىلى، ئاندىن شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆرۈۋىدىم، كۆرۈۋىدىڭ، كۆرۈۋىدى؛ ئوقۇۋىدۇق، ئوقۇۋىدىڭلار، ئوقۇۋىدى

3) كەلگۈسى زامان خەۋەر مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر مەيلى كەلگۈسى زامان خەۋەر مەيلى دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاسمان گۈمبىزىدە نۇر پەرىشتىسى،
تۆكىدۇ مېھرىدىن يالقۇن ـ ھارارەت،
زېمىنغا باغلىغاچ سۆيگۈ رىشتىسى،
كۆرسىتەر بۇ يولدا سۇبات ـ ماھارەت.
گايىدا بۇلۇتلار خىرس قىلىدۇ،
پوپۇزا خەنجىرى تەڭلەيدۇ چاقماق.
گايىدا چاڭ ـ توزاڭ بېسىپ كېلىدۇ،
ۋە لېكىن پەرىشتە رۇخسارى چاقناق.

(ماموت زايت)

كەلگۈسى زامان خگۆەر مەيلى كونكرېت مەنىسگە قاراپ تۆۆەندىكىدەك ئۇچ خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر مەيلى

ئېنىق كەلگۈسى زامان خگۆەر مەيلى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ ئېنىق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىل ئەسلىدە «ئا، ئە» بىلەن ياسالغا رەۋىشداشلارغا ۋە «ى» بىلەن ياسالغان بۇيرۇق رايىغا «دۇر» قوشۇلۇپ، ئاندىن كېيىن شەخس - سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادە قىلىنغان بولسىمۇ، ھازىر I ۋە II شەخسلەردە «دۇر» چۈشۈپ قېلىپ، پەقەت III شەخستىلا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئەسلىدە

باراردۇرمەن

كۆرەردۇرمەن

ئالادۇر

ئىشلەيدۇرمەن

ھازىر

بارىمەن، بارىمىز

كۆرىسەن، كۆرىسىلەر

ئالىدۇ

ئىشلەيمەن، ئىشلەيسەن، ئىشلەيدۇ

(2) ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر مەيلى

ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان گىۋەر مەيلى ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولۇش ياكى بولماسلىقىنىڭ سۆزلىگۈچىگە ئانچە ئېنىق ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق پېئىللار «ئار، ئەر، ر، ماس، مەس» بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلارغا شەخس - سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارارمەن، بارارمىز، بارارسەن، بارارسىلەر، بارار، ئىشلەرمىز، ئىشلەرسىلەر، ئىشلەر، كۆرمەسمەن، كۆرمەسسەن، كۆرمەس

(3) كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر مەيلى

كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر مەيلى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىدىغان ياكى ئورۇنلانمايدىغانلىقى شەخس تەرىپىدىن مەقسەت قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق پېئىللار مەقسەت رەۋىشداشلىرىغا شەخس - سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەتمەكچىمەن، كەتمەكچى ئىمىز، كەتمەكچى ئىدىم، كۆرمەكچىسەن، كۆرمەكچىسىلەر، كۆرمەكچى ئىدىڭ، كۆرمەكچى ئىدىڭلار، ئوقۇماقچى، ئوقۇماقچى ئىدى، ئوقۇماقچى ئىكەن.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. خەۋەر مەيلى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

2. ھازىرقى زامان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

3. ئۆتكەن زامان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار قانداق شەكىللىنىدۇ ۋە قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟

4. كېلىدىغان زامان خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللار قانداق ياسىلىدۇ ۋە قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟

§8— پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى

1. پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھەققىدە چۈشەنچە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ئۇلارنىڭ دەرىجە، مەيىل (راي)، زامان، سان، شەخس، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق، ئۆتۈملۈك ـ ئۆتۈمسىزلىك ۋە باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىگە ئوخشاش ئومۇمىي، مۇھىم ۋە ئاساسىي كاتېگورىيىلەرنىڭ بىر ھېسابلىنىدۇ. پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ئۇلارنىڭ باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىگە نىسبەتەن مۇھىمراقتۇر. چۈنكى تىلىمىزدىكى پېئىل تۈسلىرى شەكىل، مەزمۇن ۋە مەنە جەھەتتىن كۆپ خىللىققا ئىگە بولۇش بىلەن تىلىمىزدا ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇدۇم ـ ئوقۇپ قويدۇم، ئوقۇپ يۈردۇم، ئوقۇپ تۇردۇم، ئوقۇۋەردىم، ئوقۇۋالدىم، ئوقۇپ قالدىم، ئوقۇپ باقتىم، ئوقۇپ كۆردۇم، ئوقۇپ بەردىم، ئوقۇپ سالدىم، ئوقۇپ كەتتىم ۋە باشقىلار.

كۈلدۈك ـ كۈلۈپ قويدۇك، كۈلۈپ يۈردۇك، كۈلۈپ تۇردۇك، كۈلۈۋەردىك، كۈلۈۋالدىك، كۈلۈپ قالدىك، كۈلۈپ بەردىك، كۈلۈۋەتتىك، كۈلۈپ باقتىك، كۈلۈپ چىقتىك، كۈلگىلى تۇردى. كۈلگىلى باشلىدىك، كۈلۈپ باردىك، كۈلۈپ ئولتۇردۇك، كۈلدۇم ـ كۈلۈمسىرىدىم، كۈلۈمسىرەپ قويدۇك، كۈلۈمسىرەپ تۇردى، كۈلۈمسىرەپ قويدى دېگەندەك ئوخشاش.

پېئىل تۈرلىرى پېئىللارنىڭ باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن ئارىلاش، زەنجىرسىمان بىر ـ بىرگە ئۇلىنىپ، بىر ـ بىرى بىلەن ئۆز ئارا مۇستەھكەم باغلىنىپ، مۇرەككەپ چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يېقىلدى ـ يېقىلىپ چۈشتى، يېقىلىپ كېتىۋاتىدۇ. يېقىلىپ يۈرىدۇ، يېقىلىۋاتماقتا، يېقىلىپ تۇرماقتا، يېقىلىپ تۇراتتى، يېقىلىپ يۈرگەندى، يېقىلىپ تۇرۇۋېدى، يېقىلىۋەردى، يېقىلىپ بەردى، يېقىلىپ باقتى، يېقىلىپ بولغان، يېقىلىپ تۇرسا، يېقىلىپ قالسا ۋە باشقىلار.

بۇ پېئىللاردا زامان، دەرىجە، مەيىل، تۈس، شەخس ـ سان، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز-

لىق ۋە باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى ھالەتلەر بىر - بىرى بىلەن ئۆز ئارا چەمبەرچەس باغلىنىپ كەلگەن بولۇپ، «كېلىپ قالدى» پېئىلى مۇشۇ ھالەتتە ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرسە، دەرىجە جەھەتتىن باش دەرىجە، مەيىل جەھەتتىن خەۋەر مەيلىنى بىلدۈرىدۇ. «يېزىلۇاتىدۇ» پېئىلى زامان جەھەتتىن ھازىرقى زامان، دەرىجە جەھەتتىن مەجھۇل دەرىجە، مەيىل جەھەتتىن بايان مەيلى، تۇس جەھەتتىن باش تۇس (ئېنىق تۇس) قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە مەنسۇپتۇر. «يېزىلىۋەرسۇن، يېزىشۇۋېتىڭلار، يېزىلىپ قالسا» پېئىللىرى زامان جەھەتتىن كېلىدىغان زامان، دەرىجە جەھەتتىن بىرىنچىسى مەجھۇل، ئىككىنچىسى ئۆملۈك، ئۇچىنچىسى ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار ھېسابلىنىدۇ. مەيىل جەھەتتىن بىرىنچىسى بۇيرۇق، ئىككىنچىسى ھەم بۇيرۇق، ئۈچىنچىسى شەرت مەيىل ھېسابلىنىدۇ. مۇندىن باشقا بۇ پېئىللارنىڭ - ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك رەڭگىنى، تۇسىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن تۇس كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپتۇر.

يۇقىرىدا ئېيتىلىپ ئۆتۈلگەندەك بۇ پېئىللارنى مورفولوگىيىلىك مەنىلىرى جەھەتتىن تەھلىل قىلساق، بۇلارنىڭ مەنىلىرىنىڭ تېخىمۇ مۇرەككەپ، رەڭمۇ - رەڭ ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. يەنى بۇ پېئىللار زامان، دەرىجە، مەيىل، تۇس مەنىلىرىدىن باشقا يەنە بولۇش-لۇق مەنىلىرى، شەخس مەنىلىرى، سان مەنىلىرى، ئۆتۈملۈك - ئۆتۈمسىزلىك مەنىلىرى ھەمدە بۇيرۇق مەنىسى، سۆزلىگۈچى بايان (خەۋەر) مەنىسى، قوبۇل قىلغۇچى ۋە تەكشىغۇچى مەنىسى ۋە شۇلارغا ئوخشاش خىلمۇ - خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

تىلىمىزدىكى پېئىل تۇسلىرى جانلىق ۋە يېزىق تىللىرىمىزدا ناھايىتى مۇھىم، ئاساسىي گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. پېئىللارنىڭ تۇس خۇسۇسىيەتلىرى ئۇلارنىڭ باشقا گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئالاھىدە، ئىنتايىن ئېنىق كۆرۈنۈپ ئايرىلىپ تۇرىدۇ. دۇنيادىكى قېرىنداش تۇركىي تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ، زامان كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان قوشۇمچىلارنى تەكشۈرىدىغان بولساق، تۇس كاتېگورىيىسى تەرەققىي قىلىپ، زامان كاتېگورىيىسىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز، ھەممە تۇركىي تىللاردا جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ زامان شەكىللىرىنى ياسايدىغان يارىمچى سۆزلەر (ئېلېمېنتلار) ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ھەرىكەت ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان «تۇر»، «يات»، «تۇر»، «ئولتۇر» قاتارلىق پېئىللارنى رەۋىش-داشلارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ۋات» (يات) قازاق تىلىدىكى «ژات» ئەزەربەيجان، تۇرك، تۇركمەن تىللىرىدىكى «يۇر» (يۈد)، سېرىق ئۇيغۇر تىلىدىكى «تىرۇ» (تۇر)، قاراقالپاق تىلىدىكى «ئولىر» (ئولتۇر) لارمۇ بۇرۇن تۇس مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل بولۇپ، تۇس كاتېگو-رىيىسىنى شەكىللەندۈرەتتى. بۈگۈنكى دەرۋەدە ھازىرقى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان كاتېگورىيىگە ئايلىنىپ قالغان. ھازىرقى بەزى تۇركىي تىللاردا بۇ سۆزلەردە تولۇق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش-لەر يۈز بېرىپ، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىگە ئايلىنىپ كەتكەن. بەزىلىرىدە بولسا، قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئۆتكۈنچى ھالەتتە تۇرماقتا، يەنە بەزىلىرىدە تولۇق

ھالدا ساقلىنىپمۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتتە يۈرگۈزۈلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىگۈچى زامان كاتىگورىيىسىگە مەنسۇپ قىلىنغان ھالدا ئىشلىنىپ كەلمەكتە. مۇشۇنداق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، يەنە زامان مەنىسى ھازىرقى زامان مەنىسى بىلەن بىللە ئەسلىدىكى تۈس مەنىسى ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاماملىتىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلمەكتە. بۇ ھال بارلىق تۈركىي تىللاردا تۈس كاتىگورىيىسىنىڭ بارلىقىنى، جۈملىدىن زامان كاتىگورىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى تۈس كاتىگورىيىسى ئىكەنلىكىنى، يەنى پېئىلنىڭ زامان كاتىگورىيىسىمۇ ئۈچ زاماننى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە تۈس مەنىلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ ھال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى تۈس كاتىگورىيىسى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، مەزمۇنغا باي، ھەر خىل شەكىلگە ئىگە كاتىگورىيە بولۇپ، زامان كاتىگورىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2. تۈس شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى

تىلىمىزدىكى بارلىق ياسالما سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش پېئىللارنىڭ تۈس شەكىللىرىمۇ سىنتېتىك (مورفولوگىيىلىك) ۋە ئانالىستىك (سىنتاكسىسلىق) ئۇسۇللار بىلەن تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

1. پېئىل يىلتىزلىرىغا ھەر خىل پېئىل تۈسلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى فونېتىكىلىق قانۇنىيەت بويىچە ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

A. پېئىل يىلتىزلىرىغا «لاي، لەي، ئالاي، ئەلەي، يالاي، يەلەي، ل» قاتارلىق قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، مەسىلەن:

تاشلا + لاي + مەن = تاشلايمەن
ئىشلە + لەي + مەن = ئىشلەيمەن
ياز + الاي + مەن = يازالايمەن
كۆر + ەلەي + ىمەن = كۆرەلەيمەن
باش + ىلا + ىمەن = باشلايمەن
ئىزدە + يەلەي + ىمەن = ئىزدىيەلەيمەن
تاشلا + ل + ماي + ىمەن = تاشلالمايمەن
ئىشلە + ل + مەي + مەن = ئىشلەلمەيمەنلەرگە ئوخشاش

B. پېئىل يىلتىزلىرىغا «ۋەر، ئىۋەر، ئەۋەر، ۇۋەر، ۈۋەر» قاتارلىق قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

باشلا + ۋەر + دىم = باشلاۋەردىم
كۆر + ۈۋەر + دىڭ = كۆرۈۋەردىڭ
ياز + ىۋەر + دى = يازىۋەردى
ئىشلە + ۋەر + دۇق = ئىشلەۋەردۇق
ئولتۇر + ۇۋەر + دى = ئولتۇرۇۋەردى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

C) پېئىل يىلتىزلىرىغا «ۋەت، بۇەت، ۇۋەت، ۇۋەت» قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ۋەت + تىم = ئوقۇۋەتتىم.

ئاشلا + ۋەت + تىم = ئاشلىۋەتتىم.

ئال + ۋەت + تىم = ئېلىۋەتتىم.

كۆر + ۋۇەت + تىم = كۆرۈۋەتتىم.

ئۆر + ۋۇەت + تىم = ئۆرۈۋەتتىم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

D) پېئىل يىلتىزلىرىغا «ۋال، بۇال، ۇۋال، ۇۋال» قاتارلىق قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ۋال + دىم = ئوقۇۋالدىم.

ياز + بۇال + دىم = يېزىۋالدىم.

تۇر + ۇۋال + دىم = تۇرۇۋالدىم.

كۆر + ۇۋال + دىم = كۆرۈۋالدىم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يۇقىرىدىكى پېئىل تۈسلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئەسلىدە يارىمچى پېئىل بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە يېتىپ كەلگەندە، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساش نەتىجىسىدە قوشۇمچىگە ئايلىنىپ قالغان.

2. رەۋىشسىداشلارنىڭ ئاخىرىغا «تۇرماق، يۇرمەك، ئالماق، بارماق، كەلمەك، چىقماق، بولماق، بەرمەك، قالماق، سالماق، كەنمەك، كۆرمەك، تاشلىماق، باشلىماق، قوپماق، ئولتۇرماق، چۈشمەك، باقماق» لارغا ئوخشاش ھەر خىل يارىمچى پېئىللارنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مۇنداق ئۈسۇل بىلەن ياسالغان تۈس شەكلى ئانالىتىك ئۈسۇل بىلەن ياسالغان تۈس شەكلى دېيىلىدۇ ۋە ئۇ تىلىمىزدا ناھايىتى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىش بىلەن كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇلارنى تۆۋەندىكىچە تۇرلەرگە ئايرىش مۇمكىن:

A. رەۋىشداشلار بىلەن يارىمچى پېئىللارنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن ئۆز ئارا قوشۇلۇشى ئارقىلىق، يەنى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولغانلار: «سەكرەپ كەتتى، ئوينىاپ بولدى، يېزىپ چىقتى، كۆرۈپ قالدى، ئىشلەپ تۇردى، كۆرۈپ باقتى، يازغىلى تۇردى، يازغىلى باشلىدى، تۇغەي دېدى، چۈشەي دېدى» ۋە باشقىلار.

B. ئۇچ ياكى تۆت پېئىلنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن مۇستەھكەم بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغانلار: «ئېلىپ كېلىپ تۇردى، يېزىپ بېرىپ قويدى، ئۆلۈپ كېتىپ قالدى، تۇغەي دەپ قالدى، يىقىلىپ چۈشەي دەپ قالدى» دېگەنلەر.

C. سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك ئۈسۇللار بىلەن ئارىلاش بىرىكىپ ياسالغانلار:

«كۆلۈمسىرەپ تۇردى، يىغلامسىراپ تۇردى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

D. ئىككى رەۋىشداش ياكى ئىككى شەرت مەيلىدىكى پېئىللار تەكرارلاش ئارقىلىق ياسالغانلار: «كۈلە ـ كۈلە، ماڭا ـ ماڭا، تۇرا ـ تۇرا، يازا ـ يازا، كۈتە ـ كۈتە، ئوينا ـ ئوينا، يازسام ـ يازسام» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. پېئىل تۈسلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈرگە ئايرىلىشى

تىلىمىزدىكى پېئىل تۈسلىرىنىڭ شەكىللىرى ن اھايىتى كۆپ بولۇش بىلەن خىلمۇ - خىل ۋە مۇرەككەپ مورفولوگىيىلىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى تۈس شەكىللىرى ھەر خىل بولسىمۇ، مەنە جەھەتتىن بىر مەزمۇندىكى گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. پېئىل تۈسلىرىنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇلارنى مەزمۇن ۋە مەنە جەھەتتىن تۆۋەندىكىچە 11 تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

(1) «ئوقۇۋەردى، ئوقۇپ تۇردى، دەپ كەلدى، سۆزلەپ كەلتتى، ئوقۇپ ئولتۇرىدۇ، يېزىپ ماڭدى، ئوقۇپ باردى، ئوقۇپ يۈردى، يازا - يازا، ئوقۇ - ئوقۇ» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىق، تەكرار ۋە ئۇزۇنغىچە ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(2) «يازغىلى تۇردى، چىققىلى باشلىدى، ماڭغىلى قويتى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ يېڭىدىن، ئەمدىلا باشلىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان تۈس مەنىلىرى بارلىققا كېلىدۇ.

(3) «يېزىپ بولاي دېدى، ئوقۇپ بولاي دەپ قالدى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاماملىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(4) «يازالايمەن، كۆرەلەيمەن، ئوقۇيالايمەن، ئوقۇيالمايمەن، كۆرەلمەيمەن، يازالمايمەن» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنى ئىجرا قىلىشقا شەخسنىڭ قادىر ياكى قادىر ئەمەسلىكى، مۇمكىنچىلىكىنىڭ بارلىقى ياكى يوقلۇقى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(5) «يېزىپ باقتى، ئوقۇپ باقتى، كۆرۈپ باقتى، سىناپ كۆردى، يېزىپ كۆردى، ئوقۇپ كۆردى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنى شەخسنىڭ سىناق ئۇچۇن، تەجرىبە ئۇچۇن ئىشلىگەنلىكى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(6) «سەكرەپ كەتتى، كۇلۇپ كەتتى، تىللاپ تاشلىدى، كۇلۇپ تاشلىدى، كۆرۈپ قالدى، تىرىلىپ قالدى، ئۆرۈلۈپ چۈشتى، يىقىلىپ چۈشتى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاسادىپىي، تېز ۋە ئۆزلۇكسىدىن، ئىستىخىيلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(7) «كۆرۈپ قويدۇم، تاشلاپ قويدۇم، ئوقۇپ قويدۇم» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ سالقىنغىنە ياكى مەقسەتسىز ھالدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(8) «بېرىپ تۇر، توختاپ تۇر، چېلىپ تۇر» شەكلى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنچە، بىر مەزگىل ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بۇ قەلەمنى ماڭا بېرىپ تۇرۇڭ دېگەنگە ئوخشاش.

(9) «بول، چىق، ئۆت» قاتارلىق يارەمچى پېئىللار بىلەن ياسالغان پېئىل تۈسلىرى- دىن باشقا ھەممە شەكىللەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاماملانمىغانلىقىنى ئىپادىلىسە، پەقەت بۇ ئۇچ يارەمچى پېئىل بىلەن ياسالغان تۈس شەكىللىرىلا ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاماملانغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، كۆرۈپ چىقتى، يېزىپ بولدى، سۆزلەپ ئۆتتى دېگەنگە ئوخشاش.

(10) «ئوقۇپ بەردى، يېزىپ بەردى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ باشقا شەخسلەر ئۈچۈن بېجىرىلگەنلىكى ئىپادە قىلىنىدۇ.

(1) «يېزىۋالدى، ئوقۇۋالدى، كۆرۈۋالدى» شەكىللىرى ئارقىلىق ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئۆز شەخسىيىتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئىپادە قىلىنىدۇ.

گەرچە تۆس شەكىللىرى گرامماتىكىلىق ئومۇمىي مەنە جەھەتتىن 11 تۈرگە بۆلۈنسىمۇ، لېكىن ئۇلار شەكىل جەھەتتىن، رەۋىشداشلار بىلەن يارىمچى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ياسىلىش جەھەتتىن ۋە ئىستېلىستىكىلىق رولى جەھەتلەردىنمۇ ئۆز ئارا پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پېئىل تۈسلىرىنى جۈملىدە ئىشلەتكىنىمىزدە ئىستېلىستىكىلىق قانۇنىيەتكە ۋە بىرىكىش قانۇنىيىتىگە ئاھايىتى ئېتىبار بىلەن قاراپ ئىشلىتىش لازىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟
2. پېئىل تۈسلىرى قانداق شەكىللىنىدۇ؟
3. پېئىل تۈسلىرى ياسىلىش جەھەتتىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
4. پېئىل تۈسلىرى مەنىلىرى جەھەتتىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار قايسىلار؟

§ 9— شەخسسىز پېئىللار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار بىرقانچە سۆز تۈركۈمىلىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئالغان، بۇنداق پېئىللاردا پېئىللارغا خاس شەخس ـ سان كاتېگورىيىسى ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

ئالماقنى بەرمەكى بار (ماقال). كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار (ماقال). ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە (ماقال).

بۇ مىسالىلاردىكى ئالماقنىڭ، بەرمەكى، كۆرگەن، كۆرگەننى، كۆرمىگەن، ئويناپ، ئويلاپ دېگەن پېئىللار ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشنىڭ خاراكتېرىنى ئېلىپ، جۈملىدە شۇ سۆز تۈركۈمىلىرىگە ئوخشاش رول ئوينىغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسسىز پېئىللار تۆۋەندىكىچە:

1. ئىسىمداش

شەخس ـ سان كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە بولغان، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەخسسىز پېئىللار ھەرىكەت نامى دېيىلىدۇ.

ھەرىكەت نامى ـ ھەرىكەتنىڭ نامىنىلا بىلدۈرىدىغان ۋە لۇغەتكە قوبۇل قىلىنىدىغان پېئىل شەكلى، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن بۇ خىل پېئىللارنىڭ ئۆزىگە خاس ياسىلىش شەكلى بولىدۇ، شۇنىڭدەك شەخسلىك پېئىللارنىڭ ھەرىجە تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىللەردىن ياسالغان ھەرىكەت نامىلىرىدىن دەرىجە ۋە تۈس مەنىلىرى

ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرىكەت ناملىرى ياسىلىش خۇسۇسىيىتىگە قاراپ قەدىمكى ھەرىكەت نامى، ھازىرقى ھەرىكەت نامى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

قەدىمكى ھەرىكەت ناملىرى پېئىل يىلتىزلىرىغاا «غۇ، قۇ، گۇ، كۇ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن كەلگۈسى زامان، خەۋەر پېئىللىرى تىپىدا قوللىنىلاتتى، لېكىن ھازىر پەقەت III شەخستىلا كەلگۈسى زامانغا خاس خالاش مەيلىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا ئورۇنلاردا ئىسىملارغا ئوخشاش شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بارغۇ (م، ڭ، سى)

كەتكۇ (م، ڭ، سى)

ياتقۇ (م، ڭ، سى)

كۆرگۇ (م، ڭ، سى)

ھازىرقى ھەرىكەت ناملىرى پېئىل يىلتىزلىرىغا «ماق، مەك» ياكى «ش، ئىش، ئۇش، ئۈش» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ ھەرىكەت ناملىرى پۈتۈنلەي ئىسىملارغا ئوخشاش كېلىش، سان، شەخس كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ماق ـ ئوقۇمىغىم، ئوقۇمىغىڭ، ئوقۇمىغى، ئوقۇمىغىمىز، ئوقۇمىغىڭلار، ئوقۇماقنىڭ، ئوقۇماقنى، ئوقۇماققا، ئوقۇماقتىن، ئوقۇماقتا بىل + ىمەك ـ بىلمىكىم، بىلمىكىڭ، بىلمىكى، بىلمىكىمىز، بىلمىكىڭىزلار، بىلمەكنىڭ، بىلمەكنى، بىلمەككە، بىلمەكتىن، بىلمەكتە ئىشلە + ش ـ ئىشلىشىم، ئىشلىشىڭ (ئىشلىشىڭىز)، ئىشلىشى، ئىشلىشىمىز، ئىشلىشىڭلار

كەت + ىش ـ كېتىش، كېتىشىڭ (كېتىشىڭىز) كېتىشى، كېتىشىمىز، كېتىشىڭلار

قوي + ۇش ـ قويۇشۇم، قويۇشۇڭ (قويۇشىڭىز)، قويۇشى، قويۇشىمىز، قويۇشۇڭلار

كۆر + ۇش ـ كۆرۈشۈم، كۆرۈشۈڭ (كۆرۈشىڭىز) كۆرۈش، كۆرۈشىمىز، كۆرۈشۈڭلار

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سەخسسىز پېئىللار دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. ئۇيغۇر تىلىدا شەخسسىز پېئىللار قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. ھەرىكەت نامى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ياسىلىدۇ ۋە قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟
2. سۈپەتداش

ھەم پېئىلغا، ھەم سۈپەتكە خاس گرامماتىكىلىق بەلگىلەرگە ئىگە بولغان پېئىل سۈپەتداش دېيىلىدۇ. لېكىن سۈپەتداشنىڭ پېئىللارغا خاس بولغان (دەرىجە، زامان ئوخشاش) خۇسۇسىيىتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقتىن بۇ پېئىل كاتىگورىيىسىگە كىرىدۇ. شۇڭا سۈپەتداشلارنى ئۆگەنگەندە، ئۇنىڭ ھەم پېئىللىق، ھەم سسۈپەتلىك خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك.

سۈپەتداشلارنىڭ سۈپەتلىك خۇسۇسىيىتى

1) سۈپەتداشلار مەنە جەھەتتىن مەلۇم شەيئىنىڭ ھەرىكەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەي-

دۇ. مەسىلەن، كۆرۈنگەن تاغ، ئاققان سۇ، ياكى ئاقار سۇ، ئوقۇغان بالا، تۇرار جاي
2) سۈپەتتەك قوللىنىلغاندا سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، بۇ ئىشنى بىلىدىغانراق كىشىدىن سوراش لازىم. بۇ ئىشنى تازا بىلىدىغان كىشىدىن سوراش لازىم.
3) سۈپەتلەرگە ئوخشاش، «بلۇق، بلۇك، بلىق، بلىك» قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كېيىن ئىسىملىشىدۇ. مەسىلەن:
مېنىڭ باردىغانلىقىمنى، ئۇنىڭ كەتكەنلىكىنى ئۇقتىڭىزمۇ؟
سىزنىڭ ياخشىلىق قىلغانلىقىڭىزنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن.
4) سۈپەتداشلار سۈپەتلەرگە ئوخشاش، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:
قورققانغا قوش كۆرۈنۈپتۇ (ماقال).
سۈپەتداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى
1) سۈپەتداشلار مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەر قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
بارلىقىم ھەم سېنىڭ ئۈچۈن يارىتىلغان،
تىلەك ـ مەقسەت بەختىڭ ئۈچۈن قارىتىلغان.
(نىم شېھىت)
2) سۈپەتداشلار پېئىللارنىڭ زامان، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، دەرىجە، تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىل يىلتىزلىرىدىن ياسالغان بولسا، بۇنداق سۈپەتداشلاردا يۇقىرىقى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:
ئوقۇغان، ئوقۇۋاتقان، ئوقۇيدىغان، ئوقۇمىغان، ئوقۇتقان، ئوقۇلغان، ئوقۇپ بولغان، ئوقۇۋەتكەن.
3) سۈپەتداشلار پېئىللارغا ئوخشاش تولدۇرغۇچىلارنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
كىتابنى ئوقۇغان بالا، بېيجىڭغا بارىدىغان ئادەم.
سۈپەتداشلار تۆۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:
(1) پېئىل يىلتىزلىرىغا ياكى زامان، دەرىجە، بارلىق، يوقلۇق، تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىل يىلتىزلىرىغا «غان، قان، گەن، كەن» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئالغان، كۆرگەن، تۇرغان، ئالمىغان، كۆرمىگەن، تۇرمىغان، ئالدۇرغان، تۇرغۇزغان، كۆرۈۋالغان، يېزىۋەتكەن، يېزىپ باققان.
(2) پېئىل يىلتىزلىرىغا «ار، ەر» قوشۇمچىلىرى، يوقلۇق بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن پېئىللارغا «س» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن، كۆرەر كۆز، بارار جاي، تۇتماس قول، كۆرمەس كۆز، كېلەر مېھمان، يۈرەر جاي.
3. رەۋىشداش

هەم رەۋىشلىك، هەم پېئىللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگەبولغان، لېكىن زامان، شەخس، سان بىلەن تۈسلەنمەيدىغان پېئىللار رەۋىشداشلار دېيىلىدۇ.

رەۋىشداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى

1) رەۋىشداشلار پېئىللارغا ئوخشاش ۋاستىلىك هەم بىۋاستە ئوبيېكتى باشقۇرۇپ كېلىدۇ ۋە هالەتلەر بىلەن ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىش ئورۇننى كۆرسۈپ قايتىپ كەلدۇق. زاۋۇتقا بېرىپ كۆرۈپ كەلدۇق. ئۇ ماقالىسىنى ناھايىتى تېز يېزىپ تۈگەتتى.

2) ئەگەر رەۋىشداشلار تۈس كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلەنسە، تۈس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان زامان، شەخس، سان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، رەۋىشداشلارنىمۇ ئەنە شۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنىلەرگە ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇۋال (ئوقۇپ ئال)، ئوقۇۋەت (ئوقۇپ ئەت)، ئوقۇۋەتتىم (ئوقۇپ ئەتتىم)، ئوقۇپ تۇرۇڭ، ئوقۇپ كۆرسىڭىز، ئوقۇپ يۈردى.

3) رەۋىشداشلار دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللاردىن ياسالسا، مۇنداق رەۋىشداشلاردا دەرىجە مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىلىپ، ئوقۇلۇپ، تۇرغۇزۇپ، ئىشلىتىپ.

رەۋىشداشلارنىڭ رەۋىشلىك خۇسۇسىيىتى

1) رەۋىشداشلار رەۋىشلەرگە ئوخشاش شەخسلىك پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىپ، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئىش ـ هەرىكەتنىڭ مەقسىتى، سەۋەبى، ۋاقتى ۋە تۇرلۇك هالەتلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

1. باهار تېڭىدا گۈللىگەن يېزام،
مەنزىرىلىرىڭنى كۆرگىلى كەلدىم.
بۇلبۇل ئۇنلىگەن، كاككۇك سايرىغان،
بوستانلىرىڭدا تۇرغىلى كەلدىم.
گۈزەل قوينۇڭغا تەرلىرىم تۆكۈپ،
ئەمگەك كەيپىنى سۈرگىلى كەلدىم.
كەچتە كۆڭۈللۈك مەشرەپلىرىڭدە،
دوستلار بىلەن تەڭ كۈلگىلى كەلدىم.
گۈللەرگە تولغان باغلىرىڭ ئارا،
كېپىنەك بولۇپ ئۇچقىلى كەلدىم.
ئۆركەشلەپ ئاققان زۇل سۈيۈڭدىن،
يۈرىكىم قانغىچە ئىچكىلى كەلدىم.
تېنىمگە داۋا ساپ هاۋايىڭدىن،
كۆكسۈم قانغىدەك يۇتقىلى كەلدىم.
ئەمگەك تەرىمدىن گۈلدەستە تىزىپ،
دوستلارغا سوۋغا تۇتقىلى كەلدىم.

(م. زۇنۇن)

2. ئۇ كۈلۈپ سۆزلىدى، كىتابنى مەن ئالغاچ كېلىمەن، سە يېزىپ بولغىچە كېلىمەن، مەن كەتمەكچى بولۇپ قالدىم، ئۇ بىزنىڭ ئىدارىگە يۆتكىلىپ كەلمەكچى بولۇپتۇ دېگەنگە ئوخشاش.

2) رەۋىشداشلار ھالەت رەۋىشلىرىگە ئوخشاش سۈۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن:

ناخشاڭنى سوزۇپراق ئېيت، ئۇ سەل تارتىنىپراق سۆزلىدى.

رەۋىشداشلار تۆۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) پېئىل يىلتىزلىرىغا ۋە دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «پ، ىپ، ۇپ، ۈپ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپ، باشلاپ، تۇرۇپ، كۆرۈپ، سۆزلەتكۈزۈپ، ئويناتقۇزۇپ، يېزىشىپ، كۈلۈشۈپ

(2) پېئىل يىلتىزلىرىغا «ا، ە» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرا، كۈلە، يازا، كۆرە، ئالا، ماڭا، يۈگۈرە...

(3) پېئىل يىلتىزلىرىغا «ي»، «اي»، «ەي» قوشۇامچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۈلەي، باراي، يازاي، كەلمەي، كەتمەي، سۆزلىمەي

(4) «ىقۇ، ىغۇ، ىگۇ، ىكۇ، ىماق، ىمەك» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان ھەرىكەت ناملىرىغا «غا، قا، گە، كە، چە، ىچى» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ بىر قىسىم رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تويغۇچە (تويغىچە)، چىققۇچە (چىققىچە)، ئۆزگۈچە (ئۆزگىچە)، كەتكۈچە (كەتكىچە،) ماڭماقچى، كۆرمەكچى

(5) پېئىل يىلتىزلىرىغا، دەرىجە ھەم بولۇشسىز قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «ىقىلى، ىگىلى، ىكىلى، ىغاچ، ىقاچ، ىگەچ، ىكەچ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭغىلى - ماڭمىغىلى، كۆرگىلى - كۆرمىگىلى، باققىلى - باقمىغىلى، كەتكىلى - كەتمىگىلى، ماڭغۇزغىلى، سۆزلەتكىلى، سۆزلەتكۈزمىگىلى، ئىشلەتكىلى، تاپقۇزغىلى، ياساتقىلى، تۇرغاچ - ياتقاچ، يازغۇزغاچ، ئوقۇتقاچ، ئىشلەتكەچ

رەۋىشداشلار ھەر خىل قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزى رەۋىشداشلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى، بەزى رەۋىشداشلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى - پەيتى، شەرتى، مەقسىتى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. رەۋىشداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

2. رەۋشداشلار قانچە تۇرگە بۆلۈنىدۇ ۋە قانداق ياسىلىدۇ؟
3. رەۋشداشلار جۈملىدە قانداق ۋەزىپىدە كېلىدۇ، مەسىلەن قانداق؟
4. سۈپەتداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
5. سۈپەتداشلار قانداق ياسىلىدۇ ۋە قانچە خىل بولىدۇ، مەسىلەن قانداق؟
6. سۈپەتداشلار قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئىسىملىشىدۇ؟

§ 10— تولۇقسىز پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئۆز ئالدىغا ئايرىم قوللىنىلمايدىغان باشقا سۆز تۈركۈملىرى (ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىش) بىلەن شۇنىڭدەك سۈپەتداشلار، شەرت مەيلى ۋە خەۋەر مەيلىدىكى شەخسلىك پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار تولۇقسىز پېئىللار دېيىلىدۇ. بۇنداق پېئىللار «ئەر، دۇر، سىن» قاتارلىق بىر نەچچىلا بولۇپ، جۈملىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

تولۇقسىز پېئىللار تۆۋەندىكىدەك كونكرېت مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) «ئەر» پېئىلى تۈركى تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدە «بول» بىلەن ئوخشاش مەنە بېرىدىغان پېئىل بولسىمۇ، ھازىر ئۆز ئالدىغا قوللىنىلماي، پەقەت ئۆتكەن زامانغا خاس گرامماتىكىلىق شەكىل سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىدۇق (ئەردۇق)، ئىدىڭ، ئىدىڭىز (ئەردىڭىز)، ئىدىلەر (ئەردىلەر)، ئىدىڭلار (ئەردىڭلار) ئىدى (ئەردى)

يۇقىرقى مىساللاردىكى «ئەر» پېئىلى ئېنىق ئۆتكەن زامان شەكلى بولۇپ، ھازىر بۇ شەكىللەر پېئىللارنىڭ ئاخىرىدا كەلسۇن ياكى باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلسۇن، پەقەت ئېنىقلىق ۋە تەكتىنى، سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ شەيئى ياكى ھەرىكەتتىن خەۋەردار ئىكەنلىكى قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆيدە بار ئىدىم، سىز ئوقۇتقۇچى ئىدىڭىز، يىغىنىنىڭ ۋاقتى بۈگۈن ئىدى، ئۇلارنىڭ سانى مىڭ ئىدى، بارغان ئىدىم، كۆرگەن ئىدىڭلار.

«ئىكەن» پېئىلى «ئەر» پېئىلىنىڭ سۈپەتداش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا «مەن، سەن، مىز، سىلەر» قاتارلىق شەخس سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ قوللىنىلىدۇ؛ پېئىل ۋە پېئىللىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، مەزكۇر شەيئى، ھادىسە، ھەرىكەتلەردىن سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋىرى يوقلۇقىنى، ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدۇ:

ئۆيدە بار ئىكەن، سىز كېپتىكەنسىز، ئەھۋال ياخشى ئىكەن.

«ئىمىش» پېئىللىرىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىر ئاخىرىغا شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇلار ئىشەنمەسلىك، زاكىلىق قىلىش، ئىنكار قىلىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن كېپتىكەنمىش، ئۇنىڭ بۇ ھەقتە پىكرى بار ئىمىش، ئۇ كەتكۈدەكمىش، مەن

يېزىپتىممىشمەن.

2) «دۇر» پېئىلى ئەسلىدە كونا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتداش «دۇرۇر» نىڭ قىسقارغان شەكلى بولۇپ، ھازىر تەخمىنى، گۇمانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

باردۇ، ياخشىدۇ، ماڭغاندۇ، ئوقۇغاندۇ.

3) «سىن، قازان» پېئىللىرى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، بەلكى ئۆزىنىڭ بىۋاستە ئوبـ يېكتى بولۇپ كەلگەن سۆز بىلەن بىللە قوللىنىلىپ تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى تۈسىنى ئالىدۇ. مەسىلەن:

ئاپتاپسىنىش، ئوتسىنىش، غەلىبە قازىنىش، ئىشەنچ قازىنىش

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تولۇقسىز پېئىللار دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
2. تولۇقسىز پېئىللار قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
3. ياردەمچى پېئىل دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئۇلار قايسىلار؟

§ 11 — پېئىللارنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ:

1) مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل بىلەن يەنى تۈپ سۆزلەرگە ھەر خىل پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىش + لە = ئىشلە، تاش + لا = تاشلا، باش + قار = باشقار،

سۆز + لە = سۆزلە، كەچ + ر = كېچىر، توي + غۇز = تويغۇز، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل، يەنى ئىككى مۇستەقىل پېئىلنى بىر ـ بىرىگە قوشۇش ياكى پېئىل بولمىغان سۆزلەرنى ياردەمچى پېئىللارغا قوشۇش ئارقىلىق يېڭى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياردەم قىلدى، ئازاد قىلماق، دوست بولماق ۋە باشقىلار.

بۇنداق ئۇسۇلنىڭ ھەر ئىككىلىسى پېئىل ياسىلىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ۋە ئاكتىپ ئۇسۇللىـ رى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك پېئىللارنى ياسىلىشىغا ئاساسەن ئاددىي ۋە قوشما دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

A. پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈمىدىن پېئىل ياساش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ياردەمچى پېئىللارنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك، ئاكتىپلىرى «قىل، بول، ئەت، ئال، سۇن، بەر» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن:

ياردەم قىلماق، ياردەم بەرمەك، ئازاد قىلماق، ئازاد بولماق، قارا قىلماق، ئادەم ئەتمەك، ئادەم بولماق، ئادەم قىلماق، ئاھ ئۇرماق، ئىلھام بەرمەك، پانا بولماق، ئىلھام ئالماق ۋە باشقىلار. مانا بۇلار سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان قوشما پېئىللاردۇر.

B. پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پېئىل ياساش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئەڭ

ئاكتىپ، ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) لا ـ لە: بۇ قوشۇمچە ناھايىتى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، بۇ مورفېمىدىن تىلىمىزدا ناھايىتى كۆپ پېئىللار ياسالغان. بۇ خۇددى ئىسىم ياسىغۇچى «چى» قوشۇمچىسىغا ئوخشاش ئۇنۇملۇكتۇر. مەسىلەن:

باشلا، تاشلا، ئارىلا، چىشلە، كۆزلە، سەنلە، سىزلە، ئاقلا ۋە باشقىلار.

2) دا ـ دە، تا ـ تە: قوشۇمچىسى ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھايدا، ئۇندە، قىستا، ئىزلە، ئورۇنلا، ياندا

3) لاش ـ لەش: بۇ قوشۇمچە ئىسىم، سان ۋە سۇپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ئۇلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قارىلاش، ئاقلاش، گۇللەش، سۆزلەش، ئورۇنلاش ۋە باشقىلار.

4) ئا ـ ئە: ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

يوق + ا = يوقا (yok+a=yoka)، ئوت + ا = ئوتا، ئورۇن + ا = ئورنا، بوش + ا = بوشا، تۇن + ە = تۇنە، قان + ا = قانا، سان + ا = سانا، تۇز + ە = تۇزە.

5) ئاي، ئەي، ي: قوشۇمچىلىرىمۇ ئىسىم ۋە سۇپەتلەردىن پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاراي، پەسەي، كېڭەي، قاراي، ئازاي ۋە باشقىلار.

6) ئار ـ ئەر: بۇ قوشۇمچىلارمۇ سۇپەتلەردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: ئاقار، كۆكەر، بۇزار، ياشار ۋە باشقىلار.

7) غار، قار، گەر: ئىسىم ۋە سۇپەتلەردىن پېئىل ياسايدۇ، مەسىلەن: سۇغار، ئۆزگەر ۋە باشقىلار.

8) سىرا ـ سىرە: ئىسىملاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

سۇسىرا، قانسىرا، ياتسىرا، ئۇيقۇسىرا، خەۋپسىرە، كۈلۈمسىرە ۋە باشقىلار.

9) ۇق ـ ىق: قوشۇمچىلىرى ئىسىم، سۇپەت، سان ۋە ئۇندەش سۆزلىرىدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

تال + ىق = تېلىق، سەل + ىك = سېلىك، چال + ىق = چېلىق، يول + ۇق = يولۇق، زور + ۇق = زورۇق، ئىچ + ىك = ئىچىك، بىر + ىك = بىرىك ۋە باشقىلار.

10) لىدا ـ ۇلدا، لىدە، ۇلدە: قوشۇمچىلىرى ئىملىق سۆزلەردىن پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پىژىلدا، گۇژۇلدا، ۋىژىلدا، ۋالىلدا، پارىلدا، گۇرۇلدە، شارىلدا، ۋاڭىلدا ۋە باشقىلار.

11) قىرا ـ كىرە: مورفېمىلىرى ئىملىقلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

پار + قىرا = پارقىرا، شار + قىرا = شارقىرا، سىر + قىرا = سىرقىرا، پىر + قىرا = پىرقىرا، گۇر + كىرە = كۇرگىرە، شىر + قىرا = شىرقىرا، غار = قىرا =

غارقىرا، خىر + قىرا = خىرقىرا.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار قانچە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ، مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

XII باب. رەۋىش

§1— رەۋىش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل بەلگىسىنى ـ ھالىتىنى، ئورنىنى، ۋاقتىنى، سەۋەب ـ مەقسىتىنى، مىقدار ـ دەرىجىسىنى، بەزىدە بەلگىنىڭ بەلگىسىنى بىلدۇرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشلەر كۆپىنچە «قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداقچە؟ قاندىقسىغا؟ قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ قاچانغىچە؟ قەيەردە؟ نەدە؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تېز يۈگۈرمەك، پىيادە ماڭماق، ئاستا سۆزلىمەك (قانداق؟)
تەدرىجىي ياخشىلىماق، چەبدەسلىك بىلەن سەكرىمەك (قانداق قىلىپ؟)
دوستلارچە كۈتۈۋالماق، چىرايلىقچە يولغا سالماق (قانداقچە؟)
قارىسىغا سۆزلىمەك، ئوڭدىسىغا ياتماق (قاندىقسىغا؟)
كەچ قايتماق، بالدۇر كەلمەك، بۈگۈن كەتتى (قاچان؟)
بۇرۇندىن تونۇش، ئەزەلدىن ئامراق، قەدىمدىن بېرى (قاچاندىن بېرى؟)
ئەبىدىل ـ ئەبەد ئونتۇماسلىق، مەڭگۈ بىللە ياشىماق (قاچانغىچە؟)
ياندا ئولتۇرماق، ئاستىدا ئىشلىمەك، يۇقىرىرىغا چىقماق (نەگە؟ نەدە؟)
تېخىمۇ ئۆرلىمەك، ناھايىتى چاپسان كەلمەك، راسا ئوينىماق (قانداق؟)
قەستەن يىغلاتتى، بىكاردىن ـ بىكار ئېلىشۋالدى (نېمە ئۈچۈن؟)

رەۋىشلەر ئۆزلىرىنىڭ تۆۋەندىكىچە خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1) رەۋىشلەر ئۆزىگە خاس سىمانتىكىغا، يەنى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنى، نەرسە-نىڭ ياكى پېئىلنىڭ بەلگىسىنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن:

تاشلىدىم ئوتلۇق سەپەرگە يېڭىدىن غالىپ قەدەم،
يازمەن تارىخنى قايتا تەۋرىتىپ غالىپ قەلەم.

سادىر ناھايىتى ياخشى ئادەم ئىكەن. ئۇ بىزز بىلەن تېخىمۇ چىقىشىپ كەتتى ۋە باشقىلار. مانا بۇ مىسالاردىكى «يېڭىدىن، قايتا» دېگەن رەۋىشلەر «تاشلىدىم، يازمەن» دېگەن ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنى «ناھايىتى» دېگەن رەۋىش نەرسىنىڭ بەلگىسىنىڭ دەرىجىسىنى («ياخشى» دېگەن سۈپەتنىڭ بەلگىسىنى)، «تېخىمۇ» دېگەن رەۋىش ھەرىكەت بەلگىسىنىڭ بەلگىسىنى (تېز دېگەن رەۋىشنىڭ بەلگىسىنى) بىلدۈرۈپ كەلگەن.

بەزىدە رەۋىشداشلار بىلەن سۈپەت ۋە ئىملىق سۆزلەرمۇ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنى

بىلدۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇ ياخشى ئوقۇيدۇ، سىز كۈلۈپ سۆزلىدىڭىز، ئۇ غال ـ غال تىترەپ كەتتى دېگەن جۈملىلەردىكى «ياخشى، كۈلۈپ، غال ـ غال» سۆزلىرى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قانداق ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بىلدۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرىنى يوقاتماي كەلگەن، شۇڭلاشقا ئۇ سۆزلەر ئۆز تۈركۈمى دائىرىسىدە قېلىۋېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئايرىم سىمانتىكىلىق مەنىلەر تۈرىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىشلەر جۈملىدە ۋاقىتلىق سۈپەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەپمۇ كېلىدۇ. لېكىن ئۇلار رەۋىش تۈركۈمى دائىرىسىدىن چىقىپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرى ھوسۇل، سالماق قەدەم، ئەگەر راسا يورغىسىغا سالىدۇغان بولسام، خېلى ـ خېلى ئاتلىرىڭ چېپىپ يېتەلمەيدۇ (زۇنۇن قادىر) دېگەن جۈملىلەردىكى «يۇقىرى، سالماق، خېلى ـ خېلى» دېگەن رەۋىشلەر نەرسىنىڭ بەلگىسىنى بىلدۇرۇپ، سۈپەت رولىدا كەلگەن.

2) رەۋىشلەر ئۆزىگە خاس گراماتىكىلىق شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بار:

a) رەۋىشلەر ئۆزلىرىگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

مەسىلەن، «چە، چىسىغا / چىسىگە، چىلىك، چىلاپ، غىچە، قىچە، گىچە، كىچە، ئىدە، ئى / سى، ئۇن، ئۈن، ئىن؛ قىرى، كىرى، گىرى؛ لەي، تىن، ئەن، ئانە، لارچە، لەرچە ۋە باشقىلار.

b) تۈزۈلۈشى ۋە ياسىلىشى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ـ ئىسىم، سۈپەت ۋە پېئىللار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

c) رەۋىشلەر باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ بىللە كەلگەندە، ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەيدۇ ۋە تۈرلەنمەمەيدۇ.

رەۋىشلەر بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، لېكىن مۇندداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى سۆز تۈرلەش خۇسۇسىيىتى ۋە مەنىسىنى يوقىتىپ، ئىككىنچى بىر تۈرلۈك سىمانتىكىغا ئىگە رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىر ـ ھازىرغا، ھازىردىن، كېچە ـ كېچىسى ـ كېچىلىرى ۋە باشقىلار. مەلۇم رەۋىشلەرگە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانسىمۇ، سۈپەتلەرگە ئوىشاش سۆز تۈركۈمى جەھەتتىن باشقا سۆزلەرگە مايىللىشىپ كەتمەي، ئۆز سۆز تۈركۈمى دائىرىسىدە قېلىۋېرىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت رەۋىشلەرنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

3) رەۋىشلەر جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر بۇ ئائىلىدىن ناخشا، كۈلكە ـ چاقچاق. . . ئۈزۈلمەستىن ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ (ز. سابىر «ئاۋرال شاماللىرى») دادام بېيجىڭدىن تۈنۈگۈن كەلدى. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تىرىشىپ ئۆگىنىۋاتىمىز. بۇ مىساللاردىكى «ھازىر، ئۈزۈلمەستىن، تۈنۈگۈن، تىرىشىپ» دېگەن رەۋىشلەر جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار رەۋىشلەرنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىـ

غان ئاساسي خۇسۇسىيەتلىرىدۇر.

§ 2— رەۋىشلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن بۆلۈنىشى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاڭلىتىدىغان سىمانتىكىلىق مەنىلىرىگە قاراپ، ھالەت رەۋىشلىرى، ۋاقىت رەۋىشلىرى، ئورۇن رەۋىشلىرى، سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى ۋە دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرى دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ھالەت رەۋىشلىرى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قانداق ھالدا ۋە قانداق يوسۇندا ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ھالەت رەۋىشلىرى جۈملىدە قانداق؟ قانداق-سىگە؟ قانداق ھالدا؟ قانداقچە؟ قانداق يوسۇندا؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ئىلدام، چاپسان، تېز، ئىتتىك، پات، دەرھال، ئومۇمەن، مەردانە، بىردەك، ئۇچقاندەك، پۈتۈنلەي، ئوڭدىسىغا، ئۈيغۇرچە، قەتئى، جەزمەن، مەردلەرچە ۋە باشقىلار.

2. ۋاقىت رەۋىشلىرى

ئىش ـ ھەرىكەرتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش جەريانىدىكى تۈرلۈك پەيت ۋە مەزگىللەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشى دەپ ئاتىلىدۇ. قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ قاچانغىچە؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر، ھېلى، بايا، باياتىن، بالدۇر، ئىلگىرى، بۇرۇن، دائىم، ھامان، بىزمان، بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈن، ئۈلۈشكۈن، يېڭىسىراقتا، مەڭگۈ، باشتا، بىردە، گايىدا، ھازىرغا، ھىلىتىن، ئاندىن، دەسلەپ، كىچىچە، ھەر دائىم، كۈن ـ تۈن، ئارىلاپ، پات يېقىندا، بىر كۈنى، ئەبىدى، ئۇ ۋاقىتتا، كېيىن، كېيىنچە... ۋە باشقىلار.

3. ئورۇن رەۋىشلىرى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى ۋە ئۈنىڭ مەلۇم بىر ياقتا قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇن رەۋىشلىرى قەيەردە؟ نەدە؟ قەيەردىن؟ نەدىن؟ قەيەرگە؟ نەگە؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تاشقىرى، ئىچكىرى، ئىلگىرى، نېرى ـ بېرى، ئۈندا ـ مۇندا، ئاندا، ئاندا ـ ساندا، ئالدىدا، ئارتتا، تۆۋەندىن، ئارقىغا، ئۈياقتا، بىر يەردە، تۈشمۇ تۈشتىن، ھەر ياققا، ھەر ياندىن، يىراق ـ يېقىنغا، ئارقىغا، يېنىدىن، يېنىغا، كەينىدە، ئاستىدا، ئۈستىدە، يۇقىرى، تۆۋەن.

مەن بارايمىكىن ئۈنداق،
يار كېلەمدىكىن مۇندا،
يارغا يار كېرەك بولسا،

قول سېلىپ كېلەر بۇنداق. (قوشاق)

4. سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەملگە ئېشىشىدىكى سەۋەب ۋە مەقسەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ نېمە سەۋەبتىن؟ نېمە مەقسەت بىلەن؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: قەستەن، ئەتەي، ئەتەيلەپ، ئامالسىز، ئامالسىزلىقتىن، ئىلاجسىز ـ ئىلاجسىزلىقتىن، بىكاردىن ـ بىكار، نادانلىقىمدىن، تەجرىبىسىزلىكتىن، ئۆچمەنلىك بىلەن ۋە باشقىلار. بۇنداق رەۋىشلەر ئانچە كۆپ بولمىغانلىقتىن، تىلىمىزدا ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدۇ.

5. دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مىقدار ـ دەرىجىسىنى، سانىنى، ئۆلچىمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلەر دەپ ئاتىلىدۇ. دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرى ئادەتتە قانداق؟ قانچە؟ قانچىدىن؟ دېگەن سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرىنى ئاڭلىتىدىغانغا مەنىلىرىگە قاراپ، ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن: ئۇلارنىڭ بىر تۈرى كۆچەيتىلمىگەن مەنىلەرنى، يەنە بىر تۈرى كۆچسىزلەندۈرۈش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

a) كۆچەيتىش رەۋىشلىرى: ئەڭ، ناھايىتى، بەك، زەپ، ئىنتايىن، قەۋەت، ھېساب-سىز، تولىمۇ، ئاجايىپ، خۇيمۇ، تازا، ئۈنچىۋالا، مۇنچىۋالا، شۇنچىلىك، خېلى، تالاي، تېخىمۇ . . . ۋە باشقىلار.

b) كۆچسىزلەندۈرۈش رەۋىشلىرى: سەل ـ پەل، ئاران، زورغا، بىر ئاز، ئانچە، ئۇنچە ـ مۇنچە، ئاز ـ ماز، قىلچىلىك، قىلچە ۋە باشقىلار.

§ 3 ـ رەۋىشلەرنىڭ ياسىلىشى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر ئادەتتە مورفولوگىيىلىك، مورفولوگىيىلىك ـ سىنتاكسىسلىق ۋە سىمانتىكىلىق يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

1. مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر

سۆزلەرگە ھەر خىل رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن يېڭى رەۋىشلەر بارلىققا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) چە ـ بۇ رەۋىش ياسىغۇچى ئۇنۇملۇق قوشۇمچىلاردىن بولۇپ، ئىسىم، سۈپەت، ئالماش ۋە تۇپ رەۋىشلەرگە ئۇلىنىپ، رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى، ۋاقتىنى، دەرىجە ـ مىقدارىنى ياكى شۇ بەلگىسىنىڭ باشقا بىر بەلگىگە ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

چۈغا چوڭچە، كىچىككە كىچىكچە، ئۇ ئۇيغۇرچە سۆزلەپ بەردى، مېنى ئانچە ـ مۇنچە

گەپ بىلەن چېقىۋالدى، ۋاقتىنچە، قىشچە، يازىچە، ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، مەنچە، بىزچە، پۇقراچە، مېنىكچە، سېنىكچە، ئۇنىكچە، قىسقىچە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

«چە» قوشۇمچىسى بەزىدە كۆپلۈك ساندا كەلگەنن ئىسىملارغا ئۇلىنىپمۇ رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، دوستلارچە، ئۇستازلارچە، مەردالارچە، باتۇرلارچە، چوڭلارچە، ھەر-بىيلەرچە، ھايۋانلارچە، فاشىستلارچە... ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

2) چىلىك - بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە ئالماشلارغا ئۇلىنىش ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتتەكى بەلگىنىڭ ئوخشاشلىقىنى، دەرىجە مىقدارىنى بىللىدۇرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، قىلچىلىك، بىزچىلىك، سەنچىلىك، مەنچىلىك ئۇنچىلىك، بۇنچىلىك؛ مەن سەنچىلىك ئىشلىمىدىم. قىلچىلىك پۇشايمان قىلمىدىم.

3) چىلاپ - بۇ قوشۇمچە ئاساسەن ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتتىكى بەلگىنىڭ ھالىتىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچىلاپ، تۈلۈمچىلاپ، پاقىچىلاپ... ۋە باشقىلار.

4) غىچە، قىچە، گىچە، كىچە - بۇ قوشۇمچە ئىسىم، رەۋىش ۋە ئالماشلارغا ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتتىكى بەلگىنىڭ ۋاقتىنى ۋە ئونىڭ چېكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن، خېلىغىچە، يازغىچە، كۈزگىچە، قىشقىچە، ئۇزۇنغىچە، ھازىرغىچە، شەھەرگىچە، يېزىغىچە ۋە باشقىلار.

5) داق، دەك، تاق، تەك - بۇ قوشۇمچىلار ئىسى، ۋە سۈپەتلەرگە، سانلارغا ھەم سۈپەتداشلارغا ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەت بەلگىسىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ۋە ھالىتىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

يېڭىدەك، ھازىرقىدەك، ھەر قېتىمقىدەك، شۇنداق، ئۇنداق، ئوتتەك، سۈتتەك، كۈمۈشتەك، بۇرۇنقىدەك، يالغاندەك، كۆيگەندەك، قىزىغاندەك...

6) لاپ، لەپ - بۇ قوشۇمچە ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى، ھالىتىنى ۋە دەرىجە - مىقدارىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كېچىلەپ، كۆپلەپ، سائەتلەپ، ھەپتىلەپ، مىڭلاپ، بىرلەپ، تۈمەنلەپ، كېچە - كۈندۈزلا...

7) سىغا / سىگە - بۇ قوشۇمچە ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق ھالدا ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

قارىسىغا سۆزلىمە، ئوڭدىسىغا ياتتى، تەتۈرسىگە يانداۋردى ۋە باشقىلار.

8) ئى / سى - بۇ قوشۇمچە ئەسلىدە ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىسى بولۇپ، ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۇرىدىغا ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ۋاقىت رەۋىشلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۈزلۈكى، يازلىقى، كېچىسى، كۈندۈزى، ئاخشىمى، چۈشلۈكى، ئەتىگەنلىكى ۋە باشقىلار.

9) ئىن / ئۇن / ئۈن - بۇ قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشلەر ئىش - ھەرىكەت

بەلگىسىنىڭ ۋاقتىنى، ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىن، ئاستىن، ئۈستۈن، يوشۇرۇن...

10) ئەن ـ بۇ قوشۇمچە ئەرەب تىلىدىكى چۈشۈم كىلىش قوشۇمچىسى بولۇپ، ھازىر تىلىمىزدا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى، ۋاقتىنى ۋە مەقسىتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىگە ئايلىنىپ قالغان مەسىلەن:

ئومۇمەن، شەخسەن، خۇسۇسەن، تەخمىنەن، قەستەن، بەزەن، بىنائەن، جەزمەن...

11) ئانە ـ بۇ قوشۇمچە پارىس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، پارىس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگىلا ئۇلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «لارچە» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ ياسالغان رەۋىشلەرگە ئوخشاش مەنە ئاڭلىتىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دوستانە ـ دوستلارچە، قەھرىمانانە ـ قەھرىمانلارچە، ۋەھشىيانە ـ ۋەھشىلەرچە، باتۇرانە ـ باتۇرلارچە، ئەخمىقانە ـ ئەخمەقلەرچە دېگەنگە ئوخشاش.

12 لىق بىلەن / لىك بىلەن ـ بۇ قوشۇمچىلار رەۋىش، سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ئىش ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاققانلىق بىلەن، تىزلىك بىلەن، ياخشىلىق بىلەن، دوستلۇق بىلەن، پاراكەندىچىلىك بىلەن، قىزىقچىلىق بىلەن دېگەنگە ئوخشاش.

2. رەۋىشلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك ـ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسىلىشى

ئورۇن كېلىش، يۆنىلىش كېلىش ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئايرىم سۆزلەرگە ئۇلىنىپ تۇراقلىشىپ (قېتىپ) قېلىشى نەتىجىسىدە مورفولوگىيىلىك ـ سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇ ئۇسۇل بىلەن ياسالغان رەۋىشلەردە كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرلەش خۇسۇسىيىتىنى تامامەن يوقىتىدۇ.

1) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى كۆپچىلىك سۆز تۈركۈملىرىگە ئۇلىنىش بىلەن ناھايىتى كۆپ رەۋىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. يۆنىلىش ۋە چىقىش كېلىشكە نىسبەتەن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رەۋىش ياساش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. مەسىلەن:

بەزى ـ بەزىدە، ئۇياقتا، بۇياقتا... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە ئۇلىنىپ، ھالەت رەۋىشلىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىدىن ھېلىغا، ئۇزاقتىن ئۇزاققا... دېگەنگە ئوخشاش.

3) چىقىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ھالەت، سەۋەب رەۋىشلىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

باشتىن ـ ئاياق، بىردىن بىردىن .... ۋە باشقىلار.

3. رەۋىشلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسىلىشى

تىلىمىزدا سىنتاكسىسلىق يول بىلەن مۇرەككەپ رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مۇرەككەپ رەۋىشلەر قوش رەۋىشلەر، بىرىككەن رەۋىشلەر ۋە قوشما رەۋىشلەردىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك

بولىدۇ.

1. قوش رەۋشلەر - بۇنداق رەۋشلەر مۇستەقىل ئىككى سۆزنىڭ قاتار كېلىشى ياكى بىر سۆزنىڭ ئەينەن تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنداق رەۋشلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەركىبى قىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن جۈپ ۋە تەكرار رەۋشلەرگە ئايرىلىدۇ.

a) جۈپ رەۋشلەر:

1) ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق، زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ قاتار كېلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ: ئىلگىرى - كېيىن، ئاندا - ساندا، ئاستىن - ئۈستۈن، كېچە - كۈندۈز، باشتىن - ئاياق، كۈن - تۈن، يىراق - يېقىن، يۇقىرى - تۆۋەن، قىشمۇ - ياز ۋە باشقىلار.

2) مەنىداش سۆزلەرنىڭ قاتار كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ: ئامان - ئېسەن، ساق - سالامەت، ئۇزۇل - كېسىل، تەڭ - ئورتاق، يەككە - يىگانە...

3) زىت مەنىلىك ۋە مەنىداش سۆزلەر ھەر خىل قوشۇمچىلىرى بىلەن قاتار كېلىپ رەۋشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

يېقىن - ئارىدا، بىلىنەر - بىلىنمەس، يىراق - يېقىندىن، ئايدا - يىلدا، پات - يېقىندا، كۆرەر - كۆرمەستە...

b) تەكرار رەۋشلەر:

1) بىر سۆزنىڭ تۈپ ياكى ياسالما بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئەينەن تەكرارلىنىش بىلەن ئىش - ھەرىكەت بەلگىسىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى، داۋاملىقلىقىنى ۋە تەكرارلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋشلەر ياسىلىدۇ: رەت - رەت، توپ - توپ، قەۋەت - قەۋەت، قاتار - قاتار، ئايلاپ - ئايلاپ، يىللاپ - يىللاپ، يېنىپ - يېنىپ، ياندۇرۇپ - ياندۇرۇپ، قايتا - قايتا، ئاران - ئاران، چاپسان - چاپسان، تېز - تېز ۋە باشقىلار.

2) قاتار كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ ئىككىنچىسى بىرىنچىسىنىڭ فونىتىكىلىق ۋاريانتى ياكى ھەر ئىككىلا سۆزى ئالاھىدە تۈرغاندا مەنە ئاڭلاتمىسىمۇ، قاتار كەلگەندە رەۋشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ: تەل - تۈكۈس، سەل - پەل، ئاز - ماز، ئولاش - چولاش، ئالمان - تالمان، ئوڭتەي - توڭتەي، ھاپىلا - شاپىلا، ئۇپۇل - توپۇل...

3) ئىسىم، سۈپەت ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئەينەن تەكرارلانغاندا، ئۇلارنىڭ بىرىنچى سۆزى «مۇ» ئۇلانمىسى بىلەن كېلىپ رەۋشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. جۈملىمۇ - جۈملەم سۆزمۇ - سۆز، تەڭمۇ - تەڭ، يۈزمۇ - يۈز، دەلمۇ - دەل، يەكمۇ - يەك، قولمۇ - قول، قىشمۇ - ياز، تەقمۇ - تەق، ئايمۇ - ئاي...

2. بىرىككەن رەۋشلەر - تىل تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم، بىر باسقۇچىدا ئېنىقلىغۇچى ۋە ئېنىقلانغۇچى شەكىلدىكى سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرىكىپ كېتىشى نەتىجىسىدە بىرىككەن رەۋشلەر پەيدا بولىدۇ.

① ئىككى - ئۈچ سۆزنىڭ ياندىشىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ:

بۇ + كۈن = بۈگۈن، تۈنە + كۈن = تۈنۈگۈن، دەر + ھال = دەرھال. . .

② ساناق سان ۋە ئالماشلار گورۇن، ۋاقىت مەنىسىنى ئاڭلىتىدىغان سۆزلەر بىلەن بىرىكمە كېلىپ، بىرىككەن رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر دەم، بىر ئاز، بىر پەس، بۇ دۆرەم، ئۇ كۈنى. . .

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. رەۋىش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. رەۋىشلەر مەنىلىرىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. رەۋىشلەر قانچە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

XIII باب. يارەمچى سۆزلەر

§—1 يارەمچى سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى

يارەمچى سۆزلەر ئۆز ئالدىغا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى باشقا سۆزلەردىن ئايرىپ ئالاھىدە قوللانغىلى بولمايدۇ، لېكىن ئۇلار لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ۋە جۈملىلەر بىلەن بىللە كېلىپ، شۇ سۆزلەرنىڭ ياكى جۈملىلەرنىڭ مەنىلىرىنى تولۇقلاش، روشەنلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ، سۆزلەرنى ھەم جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

. . . ئۇ — سېنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئەۋلادلىرىڭنىڭ قان — گۆشلىرى بىلەن تۇرغۇزۇلغان ھەيكەل. . . ئۇ سېنىڭ ئاتا — بوۋاڭنىڭ جاسارىتى. ئۇنىڭ تاشلىرى — گۆش، ئۇنى بىر — بىرىگە تۇتاشتۇرغان ھاكلىرى — قان. ئۇ قان ۋە گۆش بىلەن مەھكەم ئىستىھكام قۇرۇش يولىدا بىزگە ئۆتمۈشتىن ساۋاق، كەلگۈسىگە مەسلىھەت، بەلكى ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق قورغان قۇرۇش، ئۇنىڭغا دۈشمەن سوقۇلسا، مىجىقىنى چىقىرىش، تارمار قىلىپ كۈلىنى نەدىن كەلگەن بولسا شۇ يەرگە سورۇش دېگەن تارىخىي كۆرسەتمىدەك سېزىلىدۇ.

يات «مېھمان»لار زور شىرنىڭ ماكانىغا كۆز تاشلايدۇ، جەننەت ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن قاماشتۇرىدۇ.

يۇقىرىقى پارچىدە ئۇچرايدىغان «بىلەن، ۋە بەلكى» قاتارلىق سۆزلەر ئۆز ئالدىغا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدىغان، پەقەت جۈملىدە سۆز بىلەن سۆزنى، جۈملە بىلەن جۈملىلىنى ئۆز ئارا باغلاپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان يارەمچى سۆزلەردىن ئىبارەت.

يارەمچى سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1. يارەمچى سۆزلەر ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە ئەمەس، شۇنىڭدەك باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەنمۇ تۈرلەنمەيدۇ.

2. يارەمچى سۆزلەر مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە بولۇپ، ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن سۆز ۋە جۈملىلەردىن تىنىش ئارقىلىق ئايرىپ ئېيتىلىدۇ. بەزى يارەمچى سۆزلەر (مەسىلەن، چۇ، غۇ، زە، دە قاتارلىقلار) قارىماققا قوشۇمچىلاردىن پەرقى يوقتەك تۇرسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەندە، ھەر ھالدا قوشۇمچىلارغا نىسبەتەن ئايرىلىپ، تىنىش ئارقىلىق ئېيتىلغانلىقى جەھەتتىن قوشۇمچىلاردىن پەرق قىلىدۇ.

يارەمچى سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا يارەمچى سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ

ئۆتەيدىغان خىزمىتى ئىنتايىن مۇھىم، يارىمچى سۆزلەر ئۆتەيدىغان خىزمىتى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

2-§ سۆز ئارقا يارىمچىلىرى (تىركەلمىلەر)

سۆز ئارقا يارىمچىلىرى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەرگە يانداشىپ كېلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بلۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. يارىمچى سۆزلەر ئۆزى يانداشىپ كەلگەن سۆزنىڭ مەلۇم شەكىلدە (مەلۇم كېلىشتە) كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە كونكرېت نۇقۇق شارائىتىدىلا قانداق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى روشەنلىشىدۇ، شۇڭا بۇ خىل يارىمچى سۆزلەر مەنتىقى ئۇلانما دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

سۆز ئارقا يارىمچىلىرى ئىسىملار ۋە ئالماشلارغا باغلىنىپ كېلىپ، تكۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارد ياكى ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن كىشىلىك ئالماشلىرىنى ئۆزىگە قارىتىپ كېلىدىغان سۆز ئارقا يارىمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئۇچىن - ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەر بىلەن بىللە ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ۋە سەۋەبىنى ئىپادىلەيدۇ:

1) باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ياكى ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن كىشىلىك ئالماشلىرىنى ئۆزىگە قارىتىپ كېلىدىغان سۆز ئارقا ارىمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئۇچۇن - ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەر بىلەن بىللەن ئىش ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ۋە سەۋەبىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۇچۇن ئىشلەيمىز. مەملىكتىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇچۇن كۇرىشەيلى! يەرلەر قانۇدۇرۇپ سۇغۇرۇلغانلىقى ئۇچۇن، مول ھوسۇلغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ئارقىلىق - ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئەترەتلەرگە تېلېفون ئارقىلىق خەۋەر قىلىندى. خەتنى پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتتىم.

توغرىلىق - توغرىسىدا، ھەققىدە، ھەقتە يارىمچىلىرى ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سىنىپ مۇدىرى ئۆزىنىڭ توغرىسىدا سۆزلىدى. خەلقئارا ۋەزىيەت ھەققىدە دوكلات بېرىلدى. بىز بۇ ھەقتە ئۆز پىكرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. ئۇ ئىلى، - پەنگە يۇرۇش قىلىش ھەققىدە توختالدى.

2) يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن سۆزلەرنى ئۆزىگە قىرىتىپ كېلىدىغان سۆز ئارقا يارىمچە-لىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

قارشى - قارىتا يارىمچىلىرى ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش مەيدانىدا قەتئى تۇرىمىز. ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا ئىنتىزام تەربىيىسىنى كۈچەيتىش كېرەك.

دائىر - ئائىت يارىمچىلىرى ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆز بىلەن بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىدۇق. ئىلىم - پەنگە ئائىت كىتابچىلار كۆپلەپ نەشر قىلىنماقتا.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن سۆز ئارقا يارىمچىلىرىدىن تاشقىرى باشقا سۆز تۇركۈم-لىرىگە خاس بەزى سۆزلەر، مەسىلەن، نىسبەتەن، باشقا، قارىغاندا، ئىبارەت، قەدەر، ئاساسەن، ئوخشاش، كېيىن، قەتئىنەزەر قاتارلىق سۆزلەرمۇ بەزىدە سۆز ئارقا يارىمچىلىق رولىنى ئۆتەيدۇ.

3- § باغلىغۇچىلار

جۇملىنىڭ بىر خىل بۆلەكلىرىنى، قوشما جۇملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەرنى ئىكزىئارا باغلايدىغان يارىمچى سۆزلەر باغلىغۇچىلار دەيىلىدۇ. باغلىغۇچىلار ئۆز خىزمىتى ۋە رولى جەھەتتىن بەزى تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارغا (گراممااتىكىلىق شەكىللەرگە) ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كونكرېت پەرقلەر مەۋجۇت چۈنكى بەزى تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار سۆزلەرنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە، ئۆزئارا باغلاپ كەلسە، بەزى باغلىغۇچىلار سۆزلەرنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلاپ كېلىدۇ، باغلىغۇچىلار فونېتىك جەھەتتىن قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن گراممااتىكىلىق خىزمىتى جەھەتتىن قوشۇمچىلار-دىن پەرق قىلىدۇ.

باغلىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ جۇملىدىكى رولىغا ۋە ئىپادىلىگەن مەنىلىرىگە قاراپ، تۆۋەن-دىكى تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. بىرىكتۇرگۇچى باغلىغۇچىلار

بىرىكتۇرگۇچى باغلىغۇچىلار «ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن، يەنە» قاتارلىق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق باغلىغۇچىلار سۆزلەرنى ۋە جۇملىلەرنى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كادىرلارنى تەكشۈرۈش ۋە چۈشىنىش، ئىز باسارلارنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ئىشىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئاممىۋى كۈرەشلەر ئىچىدە ئېلىپ بېرىش كېرەك. يەنە شارى يەنە بۇرۇنقىدەك ئايلىنىۋېرىدۇ.، تارىخ يەنە ئالغا قاراپ راۋاجلىنىۋېرىدۇ. سوتسىيالىستىك

جەمئىيەتتە ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدا، شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

«بىلەن» باغلىغۇچىسى بەزىدە سۆز ئارقا يارىمچىسى رولىدا، بەزىدە قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچىسى بەزىدە سۆز ئارقا يارىمچىسى رولىدا، بەزىدە قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچى رولىدا كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، بىز بېيجىڭدىن پويىز بىلەن كەلدۇق (سۆز ئارقا يارىمچىسى).

تەلكىنىڭ داۋامىدىن.

كارۋان توختىماي ئۆتتى.

سۇلايمان يىغلىغان بىلەن (قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچى).

ئىلاخۇن يىغلىماي ئۆتتى.

(خەلق قوشىقى)

«يەنە» باغلىغۇچىسى جۈملىدە بەزىدە رەۋىشلىك رولىدا كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يولداشلار، ئىنقىلاب ئۈچۈن يەنمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىڭلار. ئۇلار بۇگۈن يەنە كەلدى.

2. قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچىلار

قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچىلار «. ئەمما، لېكىن، بىراق، ۋەھالەنكى، ئەپسۇسكى» قاتارلىق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار، ئاساسەن، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى قويۇپ ئۆزئارا باغلاپ كېلىدۇ، يەنى ئىككى خىل ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىر - بىرىگەقارشى ئىكەنلىكىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ نەزىرىدە قارشى قويۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بازار قويىندا توي قىلدۇق ۋە لېكىن چىقمىسۇن ئەستىن،

قارا ئۆتمۇش زىمىستاندىكى كۈلپەت - ئەلەم، ماتەم.

(ت. ئىلىيوپ)

3. كۈچەيتمە باغلىغۇچىلار

كۈچەيتمە باغلىغۇچىلار «بەلكى، ھەتتا، ھەتتاكى» قاتارلىق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق باغلىغۇچىلار سۆزلىگۈچى نەزىرىدە مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ئىش - ھەرىكەتتىن ئاشۇرۇپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۆگىنىشكىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماي، بەلكى بەدەن چىنىقتۇرۇشقىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك.

ئۇخلىماي ھەتتا ئۇ ئەمدى كېچىلەر.

گاھى پۇل، گاھى زۇلۇم قىلماي بىلەن،

بەنت ئىكەن بىر چوڭ قوشۇن يىغماق بىلەن.

(ئا. ئۆتكۇر)

4. سەۋەب باغلىغۇچىلار

سەۋەب باغلىغۇچىلىرى «شۇڭا، چۈنكى، شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۈچۈن» قاتارلىق سۆزلەر-

دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ئىش ـ ھەرىكەتكە سەۋەب بلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

يادىكار بىلەر مىنۇت ۋاقىتنىمۇ قولدىن بەرمەي تىرىشىپ ئۆگەندى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە پەنلەردە ئەلا نەتىجىگە ئېرىشتى.

قوغدىدى قۇربان بولۇپ ئەل بەختىنى جېنىڭجۇنۇم،

شۇڭ بىز جاندىن ئەزىز بىلدۇق بۇ قورغان قەدرىنى.

(ت. ئېلىيوپ)

5. شەرت باغلىغۇچىلىرى

شەرت باغلىغۇچىلار «ئەگەر، گەرچە، مۇبادا» قاتارلىق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق باغلىغۇچىلار مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنى كۈچەيتىش ئاساسىدا يەنە بىر ئىش ـ ھەرىكەتكە شەرت قىلىپ باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كونىراپ قالماس لېكىن ھەق گەپ پەقەت،

گەرچە تەكرار بولسىمۇ بىرنەچچە رەت.

(ئا. ئۆتكۈر)

شېئىرىي ئەسەرلەردە ۋەزىن تەلىپىگە ئاساسەن، ئەگەر باغلىغۇچىسى «گەر» قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

رەقىپلەر ئەيلىسە گەر قەست.

قىلارمەن يەر بىلەن يەكسان.

6. تاللىما باغلىغۇچىلار

تاللىما باغلىغۇچىلار «يا، ياكى، خا، نە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بىرنەچچە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بىرى ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ياكى ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى تاللاپ كۆرسىتىش رولىنى ئويناىدۇ؛ شۇنىڭدەك بىر خىلبۆلەكلەرنى بىر ـ بىرىگە باغلاش رولىنىمۇ ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

بەلكى بۇ چۆچەكنى سىزمۇ ئاڭلىغان،

ياكى مەلۇم بىر كىتابتىن ئوقۇغان.

نە تىۋىپ، نە پېرىخون، نە بىر دۇئا ـ

بولمىغاچ بۇ غەلىتە دەردكە داۋا.

ئانىسى مىڭ يالۋۇرۇپ، مىڭبىر سوراپ،

ئاڭلىماق بوپتۇ ئوبلىدىن بىر جاۋاب.

(ئا. ئۆتكۈر)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا «سەۋەبىدىن، تاۋۇپەيدىن، شۇنىڭ بىلە، شۇنىڭدەك دېگەنئوخشاش سۆزلەرمۇ جۈملىدە باغلىغۇچىلىق رول ئويناىدۇ.

تەكرارلىش سوئاللىرى

1. يارەمچى سۆزلەر دېگەن نېمە: ئۇ قانچە تۈرگەن بۆلۈمىدۇ.

ئارقا يارده‌مچىلەر دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟
3. باغلىغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
4. باغلىغۇچىلار قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ مەسىلەن قانداق؟

4-§ ئۇلانمىلار (يۆكلىمىلەر)

مۇستەقىل سۆزلەرگە ۋە جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارغا تۈرلۈك مەنە يۆكلەيدىغان يارده‌مچى سۆزلەر ئۇلانمىلار دېيىلىدۇ. ئۇلانمىلار ئايرىم سۆز ياكى جۈملىلەرگە تۈرلۈك گراممماتىكىلىق مەنىلەرنى يەنى تەستىقلاش، سوراق، يېلىنىش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى قوشۇش ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ پۈتۈن جۈملىدىكى ئوي - پىكىرلىرىگە ۋە ئايرىم سۆزلەرگە ئىچكى قاراشلىرىنى، پوزىتسىيىلىرىنى قوشۇپ ئىپادىلەش ئۈچۈن، خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

كومموۇنىستلارنىڭ پرىنسىپ ئۈستىدە سودىلىشىش مۇمكىنمۇ؟ گەمىلدارلارنىڭ ئوت قويۇشىغا رۇخسەت - يوق، پۇقرالارنىڭ چىراق يېقىشىغا رۇخسەت يوقمۇ؟ بىز سىزگە بۇ ئىشنى ئاللىقاچان ئېيتقان ئىدۇققۇ؟

يۇقىرىقى مىسالاردىكى «مۇ، يۇ» قاتارلىقلار يۆكلىمە بولۇپ، «مۇ» سوراق مەنىسىنى «قۇ» تەكىت مەنىسىنى، «يۇ» نارازىلىق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

ئۇلانمىلارنىڭ سۆز ئارقا يارده‌مچىلىرى ۋە باغلىغۇچىلاردىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) ئۇلانمىلار ئۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان سۆزنىڭ مەلۇم كېلىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ.

(2) ئۇلانمىلار قارىماققا، سۆز ياسىغۇچى ياكى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاشتەك تۇرسىمۇ. لېكىن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى سۆز ياسىغۇچى ياكى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سىكزىلەرگە تاللاپ قوشۇلسا، ئۇلانمىلار، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، تاللىماي قوشۇلۇۋېرىدۇ.

(3) ئۇلانمىلار باغلىغۇچىلاردىن جۈملىدىكى رولى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسى جەھەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى باغلىغۇچىلار سۆز بىلەن سۆزنى، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئۆزئارا باغلاش ئاساسىدا مەلۇم گراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىسە، ئۇلانمىلار ئۆزى قوشۇلغان سۆز ياكى جۈملىگە مەلۇم مەنىۋى تۈس بېرىدۇ.

ئۇلانمىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ھەققىدە تۆۋەندە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

«مۇ (ما-مى)» ئۇلانمىلىرى جۈملىدە ئۆزى قوشۇلغان سۆز ياكى پۈتۈن جۈملىگە سوراق مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ھەقىقى ئەھۋالنى يېيىپ كېتەلىشى ۋە ئۆزگەرتىۋېتەلىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇ

ی ئىلگىرى كۆرگەنمىدىڭىز؟ «چۇ» ئۇلانمىسى ئۆزى قوشۇلغان جۈملە ۋە سۆزلەرگە
،، سوراق، ئۆتۈنۈش، خالاش، يېلىنىش قاتارلىق مەنىلەرنى بېرىدۇ. مەسىلەن:
مەن خىزمەتكە بارىمە، سىزچۇ؟ (سوراق)، بۇنى كۆرۈپ بېقىڭچۇ! (تەكىت)، قەلەم
ئىزنى بېرىپ تۇرسىڭىزچۇ؟ (يېلىنىش).

«غۇ، قۇ» ئۇلانمىسى بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى نەزىرىدە توغرا ياكى خاتا
ئىكەنلىكىنى ياكى تەكىتلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەش رولىنى ئويناپدۇ، بەزىدە باغلىغۇچلىق
رولىنىمۇ ئويناپدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسىدا بۇ مەسىلە ئاللىقاچان كۆرسىتىلگەن
سىزمۇ؟ بۇ ئىشنىڭ پايدىسى بارلىقىغۇ بار، لېكىن يالغۇز ئىشلەش تەسرەك.

«زە» ئۇلانمىسى ئېيتىلىشى ئىھاڭىغا قاراپ، ئۆزى قوشۇلغان سۆز ياكى جۈملىگە تەكىت
ياكى نارازىلىق، مەسخىرە مەنىلىرىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

سەنزە بۇ ئىشتا ناھايىتى ئۇستىلىق قىلدىڭ. ھەممىمىز بارىمىز، سەنزە قالمىسەن.

«يۇ» ئۇلانمىسى تەكىت، نارازىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىلمىدۇ - يۇ، سىز نېمىشقا بىلمەيسىز!

بەزىدە باغلىغۇچى بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بىر پەرۋانە - يۇ، ۋەتىنىم چىراق.

«ئا، تە» ئۇلانمىلىرى ئۆتۈنۈش، بۇيرۇق ۋە ھەيران قېلىش مەنىلىرىنى كۈچەتتىدۇ.
مەسىلەن:

قېنى سىز ئېيتىپ بېقىڭا! سىز بۇ يەردە ئولتۇرۇڭا! ئارتۇق سۆزلىمىگىنە! شەخسى
ماشىنا سېتىۋالدىم دېگىنە، پاھ، 2-3 يىلدىلا باي بولۇپ كېتىپسەنغۇ.

«دە» ئۇلانمىسى ئېيتىلىش ئاھاڭىغا قاراپ، ھەيران قېلىش، تاساداپىلىق قاتارلىق
مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ناھايىتى مەنزىرىلىك جاي ئىكەن - دە! شۇشنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كەپتىگەن - دە!
ئۇ ئورنىدىن تۇردى - دە، كىيىملىرىنى كىيىپ تالاغا چىقىپ كەتتى.

«لا» ئۇلانمىسى ئىش ھەرىكەتنىڭ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ناھايىتى تېز بولغانلىقىنى
ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

لار مېنى كۆرۈپلا، چىرايىنى ئۆزگەرتتى.

«ھە» ئۇلانمىسى ھەيران قېلىش، ئەجەبلىنىش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز نېمىشقا ئۇلارغا ئوخشاش ئىشلىيەلمەيمىز- ھە!

ھە، مانا شۇنداق ئىشلەش كېرەك. ئۇلار نېمە دېگەن غەيرەتكە كەلگەن - ھە!

«ھە، دە، يۇ» ئۇلانمىلىرى ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەردىن سىزنىقچە ئارقىلىق
ئايرىپ يېزىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئۇلانمىلار بولسا ئۆزى باغلىنىدىغان سۆزلەرگە قوشۇلۇ
يېزىلىدۇ.

XIV باب
تەقلىد ئىملىق ۋە تەقلىد سۆزلەر

1 ـ § تەقلىد سۆزلەر

تەقلىد سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

تەقلىد سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گراماتىكىلىق رولى ھەم مەنىلىرى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنى ئىملىق ۋە ئۇندەش سۆزلەر جۈملە ياكى جۈملە بۆلەكلىرى بىل گراماتىكىلىق جەھەتتىن باغلانمايدۇ، ئۇ سۆزلىگۈچىنىڭ ئىچكى ھېس ـ تۇيغۇسىنى، ھاياجىنىنى، بۇيرۇق ۋە ئىستەكلىرىنى، جان ـ جانىۋار، ھايۋانلارنىڭ تۇرلۇك ئاۋازلىرىنى ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق كاتېگورىيىدۇر. ئىملىق ۋە ئۇندەشلەر ئايرىم سۆز سۈپىتىدە مەلۇم بىر نەرسە ياكى ئۇنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بەلكى ئۇ ئىنسانلار ھېس ـ تۇيغۇسىنى ئىپادە قىلىدۇ. ئىملىق ۋە ئۇندەشلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭ مەنىسى مەلۇم بىر ئورۇن، ۋاقىت ھەم شارائىتتا ئىپادىلىنىدۇ. ئىملىق ۋە ئۇندەشلەر مانا مۇشۇ ئۆزىگە خاس ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى تەقلىد سۆزلەرگە ناھايىتى باي تىللرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئىملىق سۆزلەر كۆندىلىك تۇرمۇشىمىزدا، ئاغزاكى تىلدا ۋە بەدىئى ئەدەبىياتىمىزدا كۆپلەپ قوللىنىلىدۇ. ئۇلار نۇتۇقنىڭ ئىپادە كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئۇقۇمنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن؟

ـ ئەپەندىم، ياغلىق توقاچ يەمدىلا! ؟ ـ دېدى پادىشاھ ئەپەندىنى گەپتىن چۈشۈرمەكچى بولۇپ.

جالدۇر ـ جۇلدۇر قىلغاندا سۇبھاناللا دەمدىلا! ؟ ـ دېدى نەسرىدىن ئەپەندى شۇ ھامان دەلمۇ دەل جاۋاب بېرىپ (لەتىپىدىن).

تۆت لاپ ـ لاپ، ئەگىر ساپلاپ، ئىككى دىك ـ دىك، بىر شىپ ـ شىپ ئۇ نېمە؟ (تېپىشماق). چىن تۆمۇر باتۇر بارمۇ؟ كاپ ـ كاپ كۆچۈكى ھۆيلىسىدا بارمۇ (چۆچەكتىن). شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا، ئوتنى ياقتىڭ نېمىشقا (قوشاق).

تەقلىد سۆزلەر يۈقىرىقىدەك ئۆزىگە خاس سىمانتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، شۇ مەنىلەرنىڭ ھەر خىل ئىنچىكە، زىل تۇرلىرىنى بىلدۈرۈش خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە. مەسىلەن، «تاك» سۆزى بىرلا قېتىم، تېز تەكرارلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «تاك، تاك، تاك» سۆزى يەنە شۇ ئاۋازنىڭ بىر شەكىلدە بىر قانچە قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى

ئىپادىلىيەدۇ. شۇنىڭدەك سۆنىڭ ئېقىشىنى ئىپادىلەيدىغان «شار - شۇر» بىلەن «شىر - شىر» ئىملىقلىرىنى ئالساق، ئالدىنقىسى تېز ئېقىۋاتقان، ئۇلۇغ سۇدىن چىقىۋاتقان ئاۋازنى بىلدۈرسە، كېيىنكىسى ئاستا ئېقىۋاتقان ناھايىتى ئاز سۆنىڭ ئاۋازىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ۋال - ۋۇل بىلە ۋىل - ۋىل، پال - پۇل بىلەن پىل - پىل؛ غار - غۇر بىلە غۇر - غۇر ۋە غىر - غىر؛ تاۋاق بىلەن تاراق - تۇرۇق، تاڭ بىلەن تاڭ - تۇڭ تەقلىدلىرىنىڭمۇ مەنىلىرى بىر - بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر بەزى ھاللاردا كۆچمە مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «گۈلدۇر» سۆزى ماختانچاق، كۆرەڭ، پوچى دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ: مەسىلۇم گۈلدۇردەك ئەمەلگە ئاشۇرالمايدىغان ئىش توغرىسىدا تولا گەپساتىۋەرمەسكىچۇ... «غىژ - غىژ» سۆزى ماجرا، جېدەل مەنىلىرىدە قوللىنىلىدۇ؛ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى غىژ - غىژ تۈگىمىدى؟ دېگەنە ئوشاش، «غىڭ» سۆزى گەپ، سۆز مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ؛ ئۇ غىڭ قىلماي كەتتى، دېگەنگە ئوخشاش.

تەقلىد سۆزلەر ھېچقانداق مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيىگە ئىگە ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭ تۈرلىنىشچانلىق خۇسۇسىيىتى يوق. لېكىن بەزى تەقلىدلەر جۈملىدە ئىسىم ئرنىدا (رولىدا) كەلسە، ئۇنداق تەقلىدلەر ئىسىمغا ئۇلىنىدىغان بەزى ق9وشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ۋاراڭ - چۈرۈڭنى توختىتىپ، گەپكە قۇلاق سالساڭلارچۇ! ھاۋانىڭ گۈلدۈرى بار. مامغۇرى يوق (ماقال). رادىئونىڭ ئاۋازى بالىلارنىڭ ۋاڭ - چۇڭلىرىنى بېسىپ كەتتى. بالىلارنىڭ ۋاراڭ - چۈرۈڭلىرىغىمۇ كۆنۈپ قالدىم. ۋاراڭ - چۈرۈڭنىڭ ئىچىدە بېشىم ئايلىنىپ كەتتى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دېمەك، يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغان تەقلىدلەر ئىسىملارنىڭ كېلىش، سان، شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىگە، تولدۇرغۇچى ۋە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن.

تەقلىدلەر تولاراق «قىل، ئەڭ» قاتارلىق ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ئىلىلغا ئايلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل ھالەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن؟

ئىسىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى. مىلتىق تاڭ قىلىپ ئېتىلدى. ئۇ ئوغلىنى تاك ئېتىپ چەكمەيدۇ. يۇرىكىم جىغ قىلىپ قالدى. ئۇ گۈپ قىلىپ يىقىلدى. تېنىم شۇر قىلىپ قالدى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەقلىد سۆزلەر ئۆھىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغىمۇ ئىگە ئەمەس، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرى بىلەن ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرۇش ھادىسىلىرىمۇ بەك ئاز، لېكىن ئىملىق سۆزلەرنىڭسانى خېلى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلاردىن كۆپىنچەشۇ تەقلىد سۆزدە قىلىنغان ئاۋاز ماكى ھالەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان تۆۋەندىكىدەك پېئىللار ۋە بەزى رەۋىشلەر ياسىلىدۇ.

1) ئىككى بوغۇملۇق تەقلىدلەرگە لا-لە» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ بىر قىسىم پېئىللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

شاراق+لا=شاراقلا، تاراق+لا=تاراقلا؛ گۈلدۇر+له=گۈلدۇرله دېگەنگە ئوخشاش.
بىر بوغۇملۇق تەقلىدلەرگە «بلدا، بلده، ۋللده، ۋلده» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ بىر قىسىم پېئىللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
تاق+بلدا=تاقىلدا، گۈپ+ۋلده=گۈپۈلده، لەپ+بلده=لەپىلده، پۈش+ۋلدا=پۈشۈلدا ۋە باشقىلار.
3) ھايۋانلارنىڭ تۇرلۇك ئاۋازلىرىنى بىلدۇرىدىغان تەقلىدلەرگە «را-ره» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق پېئىل ياسىلىدۇ مەسىلەن:
ھاڭ+را=ھاڭرىماق، مە+ره=مەرىمەك، مۆ+ره=مۆرىمە.
4) تەقلىدلەرنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەكرارلاپ، ئاندىن «ده» قوشۇمچىسىنى شۇ تەقلىد سۆزگە ئۇلاش ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىشلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
پوك+ده=پوككىده، تاق+ده=تاققىده، لىك+ده=لىككىده، پىل+ده=پىللىده، شۇر+ده=شۇررىده، زىڭ+ده=زىڭگىده، گۈپ+ده=گۈپپىده، شاق+ده=شاققىده، كوپ+ده=كوپپىده، لاپ+ده=لاپپىده دېگەنلەرگە ئوخشاش.
5) پېقىرماق، ۋارقىرماق، چىقىرماق، چاقىرماق، ئىسقىرتماق، ئىڭرىماق، مېڭىشماق قاتارلىق پېئىللار ئەسلىدە ئاۋاز تەقلىدلىرى بولۇپ، كېيىن پېئىللىشىپ كەتكەن سۆزلەردۇر.
دېمەك، تەقلىدلەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئادەم، شەيئى، نەرسە ۋە ھادىسىلەرنىڭ تۇرلۇك ئاۋازىنى ۋە ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق - مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ۋە ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈمىدۇر.
2. تەقلىدلەر سىمانتىكىلىق مەنىلىرى ۋە نېمىگە تەقلىد قىلىنغانلىقى جەھەتتىن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
(1) ئاۋاز تەقلىدلىرى
ئاۋاز تەقلىدلىرى ئادەم، شەيئى، نەرسە ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ تۇرلۇك ئاۋازلىرىغا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار بى خىل ئاۋازلارنىڭ ئاڭلاش ئەزالىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق تەپەككۇرىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئاۋاز تەقلىدلىرى ئادەم، نەرسە ۋە ھادىسىلەنىڭ ھەقىي ئۆز ئاۋازىنى ياكى تاۋۇشى بولماستىن، بەلكى ئاۋاز ۋە تاۋۇشلارنى نىسپىي دوراش ئارقىلىق پەيدا بولغان. بۇنداق تەقلىدلەر كۆپىنچە ۋۇپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
تاڭ - تۇڭ، قاس - قۇس، گۈلدۇر - گۈلدۇر، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، دۇپۇردۇپۇر، ۋاز - ۋۇز، پۇز، كاز-كۇز، جالدۇر - جۇلدۇر، شار - شۇر، غار -غۇر، غاراس - غۇرۇس، تاراس - تۇرۇس، پىز - پىز، شىلدىر - شىلدىر، غىڭ - غىڭ، تاق - قاق، مياڭ - مياڭ، مە - مەن، چىر - چىر، ھاۋ - ھاۋ، خىر - خىر، غارت - غۇرت ۋە

باشقىلارغا ئوخشاش.

(2) ھالەت تەقلىدلىرى

ھالەت تەقلىدلىرى ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەرىكىتى، ئۇنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى، ئىچكى ھالىتى، قىياپىتى توغرىسىدىكى تۈرلۈك ھالەتلىرىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار بۇنداق ھالەتلەرنىڭ كۆرۈش ۋە سېزىش ئەزالىرىمىزنىڭ سېزىمى بىلەن تەپەككۇرىمىزدە ئەكس ئەتكەن ئىنكاسىدىن ئىبارەت. بۇنداق تەقلىدلەرمۇ كۆپىنچە جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن. ئارۇڭ - سارۇڭ، جىغ - جىغ، ۋال - ۋۇل، پىل - پىل، زىڭ - زىڭ، يالت - يۇلت، غىل - پال، پال - پال، لەپ - لەپ، ھاڭ - تاڭ، جۇل - جۇل، ئالاق - جالاق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. تەقلىد سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ تۈزۈلۈش شەكىللىرىگە ۋە تەركىبىدىكى فونېمىلىرىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىگە ھەمدە فونېمىلىرىنىڭ ياكى ئۆزلىرىنىڭ تەكرارلىنىشىغا قاراپ ھەر خىل مەنە تۈرلىرىنى ئىپادىلەش بىلەن شەكىللىرىمۇ بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ:

1) بىر بوغۇملۇق تەقلىدلەر:

جاڭ، تاڭ، گۇم، گۇپ، كوپ، تاك، جىغ، غىڭ، تىك، پىڭ، چاڭ، غار، شىر، ھىر، چىر، پاڭ ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

2) ئىككى بوغۇملۇق تەقلىدلەر:

تاراق، غاراس، تاراس، غىچىر، جاراڭ، تاراڭ، غۇچۇر، تىرىك، جالاق، پاراق، گۇلۇپ، گۇكلدۇر، گۇمبۇر، پولدۇڭ، قاس - قۇس ۋە باشقىلار.

3) ئىككى تەقلىدنىڭ ئەينەن تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان ئىملىقلار.

تاڭ - تاڭ، جىغ - جىغ، شىپ - شىپ، پىڭ - پىڭ، داڭ - داڭ، لىڭ - لىڭ، لۆم - لۆم تىك - تىك، گۇپ - گۇپ، پاڭ - پاڭ، تورۇڭ - تورۇڭ، گۇلدۇر - گۇلدۇر، غىچىر - غىچىر، غۇچۇر - غۇچۇر، ھاۋ - ھاۋ، مە - مە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) بىر تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشنى بىردىن ئارتۇق تەكرارلاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئىملىقلار.

شىر - ر- ر، شۇر - ر -ر، تار-ر-ر، غىر-ر-ر.

تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئىنتۇناتسىيەسىمۇ ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا قاراپ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىر بوغۇملۇق ئىملىقلارنىڭ ئىنتۇناتسىيەسى قىسقا بولۇپ بىللە بىرلا قېتىم سادىر بولغان ئاۋاز ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. جۈپ ئىملىقلارنىڭ ئىنتۇناتسىيەسى سوزۇلۇپراق تەلەپپۇرز قىلىنىش بىلەن تەكرارنغان ئاۋاز ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. ئاخىرقى فونېمىسى تەكرارلىنىدىغان ئىملىقلارنىڭ ئىنتۇناتسىيەسى بىر ئۇرغۇ بىلەن تازا سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىش بىلەن ئاۋازنىڭ خېلى سوزۇلۇپ تەكرارلانغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىمۇ ئىملىق سۆزلەر باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

2- § ئىملىق سۆزلەر

ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

سىمانتىكىلىق مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ ياكى يارەمچى سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان سۆز تۈركۈملىرىنىڭ يەنە بىرى ئىملىق سۆزلەر-دىن ئىبارەت.

1. ئىملىق سۆزلەر شەيئى ياكى نەرسىنىڭ نامى، خۇسۇسىيىتى، سانى ۋە ئىش - ھەرىكىتى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇقۇم ئىپادىلىمەي، كىشىلەرنىڭ ھاياجانلىنىش، ھەيران قېلىش قايغۇ - ھەيرەتلىنىش، غەزەپلىنىش ۋە ھەر خىل ھايۋان، جان - جانۋارلارنى چاقىرىش، قوغلاش، توختىتىشقا ئوخشاش خىلمۇ - خىل ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىملىق سۆزلەرنى مەنە جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ ھېس ھاياجىنىغا، خاھىشىغا، ئۇيرۇقىغا باشلانغان ھالدا تەلەپپۇز قىلىدىغان ئاۋازلاردىن ئىبارەت بلوپ، ئۇ پۈتۈن جۇملىگە مەنىۋى تۈس قوشىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ قانداق مەنە ئىپادىلەۋاتقانلىقى كونكرېت جۇملىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن؟

ئايھاي، نېمىدىگەن بەخت بۇ! (خۇشاللىق)

پاھ، مانى قاراڭلار! (ئەجەبلىنىش)

ئېخ، سۆيۈملۈك ۋەتىنىم! (سۆيۈنۈش)

ئۇھ، بىر دەم ئارام ئېلىۋالاي! (ھېرىش)

ۋايەي! يارمام بەك ئاغرىپ كەتتى. (ئاغرىنىش)

ۋايجان، قانداق قىلارمەن؟! (قورقۇش)

ھوي، سەن قاچان كېلىپ قالدىڭ!؟ (ھاياجان قېلىش)

ۋاي - ۋۇي، نېمىدىگەن تۇغمىگەن گەپ! (زېرىكىش)

بەللى، يارايسىز ئوغلۇق! (رازى بولۇش)

ئاھ، بىچارە قىزىم، ئون گۈلۈكدىن بىر گۈلۈڭ ئېچىلمىغانىدى. (قايغۇ - ھەسرەت)

ھەتتىگىنەي (ھەتتەڭ)، قېرىلمىغىم! (پۇشايمان)

چۇھ، (ئاتنى ھەيدەش) تىر - تىر، (ئاتنى چاقىرىش) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزى ئىملىق سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى كىشى ھېس - تۇيغۇسىنىڭ تۈرلۈك بولۇشىغا ۋە ئۇلارنىڭ ئىنتۇناتسىيىسىنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قاراپ، ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ مەنىسى يۇقىرىدىكى مىساللاردىكىدەك يېزىقتا جۇملىنىڭ شەكلى ئارقىلىق، جانلىق تىلدا ئىنتۇناتسىيە ۋە پائۇزا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

2. ئىملىقسۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس مەنە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە:

1) ئىملىق سۆزلەر جۇملە بۆلەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ ۋە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئارتقۇرالمايدۇ. شۇڭا ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن جۇملىدىن يېزىقتا مەلۇم تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق، جانلىق تىلدا ئۆزىگە خاس ھەر خىل پائۇزا ۋە ئىنتۇناتسىيە بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

نەستاغپۇرۇللا، بۇ نېمىدىگەن سەتچىلىك (خاپىلىق). ئىسىت، ساڭا قىلغان نەسىھەت-لىرىم! (پۇشايمان)

2) ئىملىق سۆزلەرنىڭ جۈملە بۆلەكلىرى بىلە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى بولمىغانچا، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس گراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەنمۇ تۇرلەنمەيدۇ. پەقەت ئاز ساندىكى بەزى بىر بوغۇملۇق ئۇندەش سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىملارنىڭ شەخس، سان، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

زېمىننى باسىۋېن ئاھىم مېنىڭ،
پەلەكتىن ئاشسۇن زارىم مېنىڭ.
ئاھ ئۇرارمەن ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

ئىملىق سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

هېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى

بۇنداق ئىملىق سۆزلەر ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ خۇشاللىق، سۆيۈنۈش، قايغۇ - هەسرەت، خاپىلىق، قورقۇش، ئەجەبلىنىش، قارشىلىق، رازىلىق، نارازىلىق، مەنىستەمسىلىك، نەپرەت، غەزەبلىنىش، يىرگىنىش قاتارلىق هېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق ئىملىقلاردىكى ئاساسىي هېس تۇيغۇ ۋە مەنە كۆپىنچە ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئىملىق سۆزلەر تەركىبىدىكى ئايرىم تاۋۇشلارنىڭ هەر خىل ئاھاڭ هەر خىل پائۇزا بىلە ئېيتىلىشىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. يەنى جۈملەنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىغا قاراپ، مەلۇم بىر ئۇندەش سۆزنى بەزىدە هەيران قېلىش، خۇشاللىق، ئۈندە خاپىلىق، قورقۇش، يەنمۇ باشقا - باشقا مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىش مۇمكىن، مەسىلەن:

ئېخ سۆيۈملۈك دىيار، گۈزەل ماكانىم، ئانا ۋەتىنىم! (سۆيۈنۈش)
پاھ، نېمىدىگەن گۈزەل مەنزىرە بۇ! (هەيران قېلىش)
ۋىيەي، بۇ نېمە ۋەقە، ئەمدى قانداق قىلاي (قورقۇش)
ئاھ، ئوغلۇقىم مېنىڭ ئۇ قانىتىم ئىدىڭ! (قايغۇ، هەسرەت)
هەتتىگىنەي، كېچىكىپقا قاپتىمەن - دە! (ئارمان ياكى پۇشايمان)
ئىسىت، شۇنچە قىلغان ئەجرىم! (ئېچىنىش)
ۋاي ئاتام، بۇبۇغدايلارنى هەجەپ تەكشى قىرقىپتا! (هەيران قېلىش) (چۆچەك)
هەي، هەككار مېنى ئالداپتۇ-دە، (غەزەپ-نەپرەت)
ئەستاغپۇرۇللا، نېمە ئۈچۈن ئادەم بولمايدىغانسە! (غەزەپ)

خەپ، قاقۋاش، سىلەرنىڭ ئەدەبسىزلارنى بەرمىسەم! (خاپىلىق)
ھەي، گاس، گېپىمنى ئاڭلىدىڭمۇ! (ئاچچىقلىنىش)
ۋاي - ۋۇي، سېنىڭ بۇ ئىشلىرىڭنى كىم بىلمەيدۇ. (مەنىستەسىلىك)
ئوھوۇ، دوستۇم سىزگە بۇ ھوقۇقنى كىم بەردى؟! (تەنە، زاڭلىق) جەھەپ ئوبدان زامان بولدى - ھە؟! (خۇشاللىق)
ۋايجان، ۋايەي، ئاھ-ئۇھ، ۋاي -ۋاي قاتارلىق سىلىقلار ئاغرىقنى بىلدۈرىدۇ.
تىلىمىزدا يۇقىرىقىدە ئىملىقلاردىن باشقا يەنە ھەر خل سۆزلەردىن ئىملىقلار قاتارىغا ئۆتكەن ئۇندەش سۆزلەرمۇ بار. ئۇلارنى كىشىلەر ئۆزئارا سالاملىشىش، خوشلىشىش ۋاقىت-لىرىدا قوللىنىدۇ. مەسىلەن:
رەھمەت، سىزگە ئاكا؟ (رىزىلىق - مەمنۇنلۇق)
خەير - خوش، ئۇكام ئەتە كۆرىشەيلى! (مېھرىبانلىق، ئىززەت)
باركاللا، ئەزىمەتلەر، قالتىس ئىشلارنى قىلىپسىلەر. (رازىلىق)
2. قاراتماق ئىملىقلار.
بۇنداق ئىملىقلار، ئاساسەن، سۆزلىگۈچىنىڭ تىڭشىغۇچىغا جۇملىدە بايان قىلىنغا ئوي پىكىرلەرگە ياندىش ئېيتىلىدىغانب تەلىپى، خاھىشى، قاتالرىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ھاي، بۇياققا كېلىڭلار! (قاراتما)
ئەي، مېنىڭ جانجان ۋەتىنىم! 0غايىبانە سېغىنىش)
مە، مانا سېنىڭ دەپتىرىڭ! (قارىتىش) ۋە باشقىلار.
3. بۇيرۇق ۋە چاقىرىق ئىملىقلىرى
بۇنداق ئىملىقلار كىشىلەرنىڭ ھايۋان ۋە ئۇچار - قاناتلارغا قارىتىلغان تۇرلۇك خىتابلە-رىنى، يەنى ئۇلارنى ھەيدەش، توختىتىش، چاقىرىش، قوغلاش قاتارلىق خاھىشلارنى، يەنى ئۇلارنى ھەيدەش، توختىتىش، چاقىرىش، قوغلاش، قاتارلىق خاھىشلارنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
تۇ-تۇ-تۇ! (توخۇنى چاقىرىش) كەھ - كەھ! قارچۇغىنى چاقىرىش)، تىر - تىر (ئات - ئۇلاقنى چاقىرىش)، پۇش - پۇش - پۇش (مۇشۇكنى چىقىرىش)، چۇھ - خىت (ئات - ئۇلاقنى ھەيدەش)، ماھ - ماھ! (ئىقنى چاقىرىش)، چاغ، كۇش - كۇش (ھۇركۇتۇش، ھەيدەش)، تىرت - تىرت (ھەيدەش)، ۋو-ۋو! يې - يې! (ھەيدەش)، ھوش! ھەيدەش ۋە باشقىلار.
3. ئىملىق سۆزلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:
1) بىر قىسىم ئىملىق سۆزلەر بىر مەنىلىك بۆلەكتىن تۇزۇلىدۇ: ھاھ، ئېخ، ھەي، خەپ، چۇھ، تاخ، ئاھ، ئۇھ، ھە، مە، ئىسسىت، ۋاي، ھوي... ۋە باشقىلار.
2) بىر مەنىلىك بۆلۈكتىن تۇزۇلگەن ئىملىقلارنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن ۋې شەكىلدە بارلىققا كەلگەن ئىملىقلار:

ۋاي ـ ۋاي، پاھ ـ پاھ، ماھ ـ ماھ، تىر ـ تىر، ھايت، كۈش ـ كۈش ۋە باشقىلار.

3) فونېمىلىرى ھەر خىل سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ئىملىقلار:

ياپىر، ۋادارىخا، ھەتتىگىنەي، باربكارلار، ئەستاغپۇرۇللا، ھەشقاللا، يائاللا. . . . ۋە باشقىلار.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىملىق سۆزلەردىن باشقا، تىل تاۋۇشلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە بولمايدىغان، تاۋلاينىڭ ھەرىكىتىنى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئىملىقلارمۇ تىلىمىزدا ئۇچرايدۇ. كېسىن ئۇلارنى يېزىق تىلىدا ئىپادىلەش تەش.

ئومۇمەن، ئىملىق سۆزلەر ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي ـ پىكىرگە ئېچىكى ھېس ـ تۇيغۇنى قوشۇپ ئۇنى جانلىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تىلىمىزدىكى بەزى پېئىللار ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئىملىق سۆزلەردىنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ۋاي ـ ۋايلىماق ۋە باشقىلار.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئۇلانما دېگەن نېمە، ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
2. ئۇلانمىلار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟
3. ئۇلانمىلار قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
5. ئىملىق سۆزلەر قانچە تۈرلۈك بولىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
6. ئىملىق سۆزلەر قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟
7. تەقلىد سۆزلەر دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
8. تەقلىد سۆزلەر قانچە تۈرلۈك بولىدۇ ۋە قانداق ياسىلىدۇ؟

سنتاکسس قسمی

XV باب سىنتاكسىس

1- § سىنكاكسىس ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

سىنتاكسىس گىرىكچە symtaxs دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «قۇرۇش» ياكى «تۈزۈش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. گراماتىكىدا جۈملە تۈزۈش ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ يىغىندىسى دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. سىنتاكسىس - سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى ئاقىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ يىغىندىسى ھەم گراماتىكىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھەققىدىكى تىل ئىلىمىدۇر.

مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس ھەم بىر - بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ھەم ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان تىل ساھەلىرىدۇر. سۆز ۋە سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلۇشى سىنتاكسىسنىڭ ئوبيېكتى بلغان جۈملىنىڭ ئاساسىي، شۇڭا سىنكسىسلىق قائىدە قانۇنىيەتلەرنى مورفولوگىيىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەر بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىش لازىم.

سىنتاكسىس جۈملىدە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى، مۇناسىۋىتى، جۈملە بۆلەكلىرى، جۈملىنىڭ مەنە ۋە تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىكى قائىدە - قانۇنىيتلەرنى: جۈملىدە سۆزلەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇسۇللارنى: شىنىڭ بىلەن بىللە، سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىنى تۈرگەن بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى ھەم جۈملە تۈرلىرى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

سىنتاكسىس ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى ئايرىم، كونكرېت ھادىسىلەرنى ئەمەس، بەلكى ئومۇمىي خاراكتېرلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئاساس قىلىپ تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ. مەسىلەن:

(1) تاڭ يورىدى. (2) كۈن چىقتى. (3) جۇڭگو خەلقى قەد ئۆتەردى. (4) ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سانائىتى تەرەققىي قىلماقتا. (5) شامال باھار پەيزىگە چۆمگەن يېزىنىڭ خۇشبۇي ھىدىنى دىماققا ئۇراتتى. (6) ئەسەرنى مۇشۇنداق بىر قېتىم، ئىككى قېتىم، ئۈچ قېتىم، تاكى ئەمەلىي ئۆزگەرتىدىغان يېرى قالمىدى دەپ ھېسابلىغىچە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن جامائەتچىلىك بىلەن يۈزكۆرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى جۈملىللەر سىنتاكسىسلىق نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەنىلىرىنىڭ قانداق بولۇشى ۋە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاز ياكى كۆپلىكىدىن قەتئىنەزەر، ئوي - پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان خەۋەر جۈملىلەر ھېسابلىنىدۇ. تۈزۈلۈش جەھەت-

تىن ئالغاندا، (1)، (2)، (3) جۈملەر باش بۆلەكتىنلا تۈزۈلگەن يىغىق ئاددى جۈملە-لەردۇر. (4)، (5)، (6) جۈملىلەر بولسا باش ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن يېيىق ئاددىي جۈملىلەردۇر.

سىنتاكسىس جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆمتىش ئارقىلىق يېزىق ۋە جانلىق تىلدا ئوي - پىكىرنى توغرا، ئىخچام، ئېنىق ۋە راۋان ئىپادىلەشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانىيتلەرنى پۇختا ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن ئوي - پىكىرنى ئېنىق، چۈشىنىشلىك، راۋان ئىپادە قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئىگىلەشكە سەل قارىلىدىغان بولسا، ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي - پىكىر تەتىپسىز، چۈشىنىكسىز ياكى خاتا ئىپادىلىنىپ قېلىش ئەھۋاللىرى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن؟

(1) يەڭگىتاش - ئۆتمۈشتە چەككەن جۇڭگودىكى ھەر مىللەت ئاياللىرىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنىڭ سىمۋولى.

(«شىنجاڭ گېزىتى» 1982 - يىل 10 - ئاپرىل سانىدىن)

(2) ھەر قانداق پارتىيە تاپشۇرغان ۋەزىپىنى چوقۇم ياخشى ئورۇندايمىز.

(ئوقۇغۇچىلار تاپشۇرۇقىدىن)

يۇقىرىقى جۈملىلەرنىڭ بىرىنچىسىدە «ئۆتمۈشتە چەككەن» دېگەن سۆز بىرىكمىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىسى بويىچە ئۆز ئوندا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئوي - پىكىر چۈشىنىكسىز بولۇپ قالغان. ئىككىنچىسىدە «ھەر قانداق» دېگەن سۆز ئۆزى ئېنىقلاپ كېلىشكە تېگىشلىك بولغىن «ۋەزىپە» سۆزى بىلەن بىللەتىك ەلمەي، ئورۇنسىز ھالدا ئىشلىتىلىپ، «پارتىيە» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ جۈملىدىكى ئوي - پىكىر خاتا ئىپادىلەنگەن. يۇقىرىقى جۈملىلەردە ياندىشىش يولى بىلەن باغلىنىدىغان ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، دېگەن قائىدىگە ئەمەل قىلىنمىغان. بۇ جۈملىلەرنى ئەسلىدە يەڭگىتاش - جۇڭگودىكى ھەر مىللەت ئاياللىرىنىڭ ئۆتمۈشتە چەككەن ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنىڭ سىمۋولى»، «پارتىيە تاپشۇرغان ھەر قانداق ۋەزىپىنى چوقۇم ياخشى ئورۇندايمىز» دەپ تۈزگەندە، ئوي - پىكىر چۈشىنىشلىك ۋە توغرا ئىپادىلەنگەن بولاتتى. مانا بۇنىڭدىن سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم-لىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

2- § جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

جۈملە - سىنتاكسىسنىڭ ئەڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى. مۇشۇ مەنىدىن قارىغاندا، سىنتاكسىسنى، ئالدى بىلەن، جۈملە ھەققىدىكى ئىم دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى سىنتاكسىس-نىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى - ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملىلەرگە ئائىت ھەر خل قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى يورۇتۇپ بېرىش.

جۈمله بىر نەچچه سۆزدىن ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. لېكىن بەزىدە بىر سۆزنىڭ ئۆزىمۇ ئۆز ئالدىغا جۈمله بولالايدۇ. يەككه سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن جۈملىنىڭ ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىشى ئۈنىڭ يېنىدىكى باشقا جۈملىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كېچە، ئاسماندا ئاي، ئىككى كىشى تۇپ - تۇز يولدا كېتىۋاتاتتى دېگەن جۈملىلەرنىڭ بىرىنچىسىنى كېيىنكى جۈملىلەر بىلەن باغلاپ قارىمىغاندا ئۈنىڭ جۈمله ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش قىيىن. شۇنىڭدەك «ئاسماندا ئاي» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈمله ئىكەنلىكى ئاخىرىدكى جۈمله بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

جۈمله تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق سۆز ئۆە سۆز بىرىكمىسىدىن پەرق قىلىدۇ:

1. جۈمله ئاياغلاشقان مەلۇم بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ، جۈمله سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر بويىچە، بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىدىن تۈزۈلگەن جۈمله ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم تىل بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ.

2. جۈمله جۈەر بەلەن ئىگىنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بايانىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت بولمىغان شارائىتتا جۈملىمۇ بولغايدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بەزىدە ئاشكارا ئىپادىلەنمەسلىكى مۇمكىن. (مەسىلەن، كېچە، ئاسماندا ئاي) لېكىن ئۇلارنىڭ مەنىسىدىن مۇنداق مۇناسىۋەت يوشۇرۇن ئىپادىلىنىپ، تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ جۈملىلەرنى مەنتىقى جەھەتتىن ۋاقىت كېچە ئىدى، ئاسماندا ئاي بار ئىدى، دېگەن مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ.

3. ھەر قانداق جۈمله ئۆزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە بىلەن ئىپادىلىدۇ. جۈمله مەيلى بىر سۆزدىن ياكى بىر قانچە ۆزدىن ۋە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان بولسۇن، تاۋۇش رېتىمى جەھەتتىن پۈتۈن بىر بىرلىك ھاسىل قىلىپ، ئەتراپىدىكى باشقا جۈملىلەردىن پائۇزا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. چۈنكى ھەر بىر ئوي - پىكىر ئاياغلاشقاندا تاۋۇش سەل - پەل ئۇزۇلۇپ دەم ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچى جۈمله باشلىنىدۇ.

جۈمله جەمئىيەتنىڭ ۋە كىشىلەر تەپەككۇرىڭى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي ناھايىتى ئاستا بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى جۈملىلىرىمۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا. كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ روز دەرىجىدى تەرەققىي قىلدى. كەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جۈمله شەكىللىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جۈمله شەكىللىرىنى سېلىتۇرۇپ كۆرسەك، بۇ خىل تەرەققىيات تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئېنىق كۆرۈلىدۇ.

(1) قەدىمكى ئاددى جۈملىلەر بىلەن ھازىرقى بىر قىسىم ئاددى جۈملىلەر شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش، لېكىن ھازىر بەزى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش بولدى، بولۇپمۇ يېقىنقى دەۋرلەدىن بويان ئاددى جۈملىلەرنىڭ مۇرەككەپ شەكىللىرى بىرل قەدەر كۆپەيدى مەسىلەن: «تۇركىي تىللار دۇنياسى» دىكى «ئوت

ئۇندى. ئوق ئاتىلىدۇى. بوز توقۇلدى. بەگ قوشلادى» دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەر ھازىرمۇ شۇ شەكىلدە قوللىنىلماقتا. «قوش قاناتىن ئەر ئاتىن (قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن). كىشى ئالاسى ئىچتىن، يىلقى ئالاسى تاشتىن (ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋانىنىڭ ئالىسى تېشىدا). ئول مەندىن يارماقىن ئالىندى (ئۇمەندىن پۇلىنى ئۆزى ئالدى). يىراق يەر سابىنىن ئارقىش كەلدۇرۇر (يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرىدۇ» دېگەن جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مەلۇم ئۆزگىرىش بولدى.

ھازىر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ يېيىق ئاددىي جۈملە شەكىللىرىنىڭ يېيىغانلىقىنىڭ تاكامۇللاشقانلىقى جۈملە تەرەققىياتىدكى گەۋدىلىك ھادىسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

«كەڭ يايلاقتا بەئەينى كۆكتىكى ئاپئاق بۇلۇتتەك بېنىك چايقىلىۋاتقان قوي پادىلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنىشىپ تاراسلاپ چېپىشلىرى، رەت - رەت سالا ئېتىزلاردا تراكتورلارنىڭ ھەيۋەت بىلەن گۈلدۇرلەشلىرى، گۈڭشېنىڭ تاناپتەك تۈپتۈز يوللىرىدا يېزىغا سانائەت بۇيۇملىرى ۋە خىمىيە ئوغۇتى ئېلىپ كېتىۋاتقان، شەھەرگە ئاشلىق ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بېسىپ كېتىۋاتقان ئاپتوموبىللارنىڭ سېگنال ئاۋازلىرى، قىزىل بايراق لەپىلدەپ تۇرغان ئېتىزلاردا ئىشلەۋاتقان ۋە كېۋەزلىكتە پاختا تېرىۋاتقان ھەر مىللەت گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ شات - خورام ناخشا ئاۋازلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش بويىچە توزغانلىغان يېڭى دولقۇنىنىڭ قاينام مەنزىرىسىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى».

(2) قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەڭداش قوشما جۈملىلەر خېلى كۆپ، بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر ئاز ياكى يوق دېيەرلىك ئىدى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەڭداش قوشما جۈملىلەر تېخىمۇ كۆپەيدى. مەسىلەن:

بىلىكنى بەدۇق بىل ئوقۇزۇق ئۇلۇغ (بىلىمنى ئەلا بىل، ئۇقۇملۇق بولۇش ئۇلۇغ)

.

بۇ ئىككى بەدۇدۇر ئۇدۇرمىش قۇلۇغ (بۇ ئىككى خۇسۇسىيەت ئادەمنىڭ ئابرويىنى ئۆستۈرىدۇ). (فقۇتادغۇ بىلىك» تىن)

بىلگە ئەرىگ ئەزگۈ تۈتۈپ سۆزىن ئىشىت

ئەردەمنى ئۆگرە نىبان ئىشقا ئاشۇر (بىلىملىك كىشىنى قەدىرلەپ سۆزىنى ئىشىت، پەزىلىتىنى ئۆگىنىۋېلىپ ئىشقا ئاشۇر). («تۈركى تىللاردىۋانى» دىن)

ئەردى غايەت رەپىغ شەرى كېتىك

تۈرۈبان قەلئەسى پەلەككە يېتىك (كېتىك شەھىرى ناھايىتى ئېگىز ئىدى، سېپىلى ئاسمانغا يېتىپ تۇراتتى).

كېتىك شەھىرى قۇم ئاستىدا قالغاندىن كېيىن قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان خالايىق كۆچۈپ يۇرۇپ ئاقسۇ ئايكۆلگە كەلدى (موللا مۇھەممەت تۆمۇر قارا قاشنىڭ «تەزكىرەئى راشات» دېگەن ئەسىرىدىن). يۇقىرىقى مىساللار تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ ناھايىتى قەدىمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە تەڭداش قوشما جۈملىلەر

بىخمۇ تاكامۇللاشتى ۋە سىلمۇ - خىل شەكىللەر بىلەن بېيىدۇ. بولۇپمۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ شەكىللىرى تېسىمۇ بېيىپ، قوشما جۈمله شەكىللىرىنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

(3) جۈملىدە سۆزلەرنىڭ بىرىكىش يوللىرى ۋە جۈملىدە سۆزلەرنى، جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىللار قەھەتتىكى تەرەققىياتمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولدى. مەسىلەن، قەدىمدە سۆزلەر كۆپرەك تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كېلەتتى. گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ئاز ساندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ۋە بىر قىسىم باغلىغۇچىلار ھەم ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىناتتى؛ ھازىر جۈملىدىكى سۆزلەر ھەم تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ھەم بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ، يېزىقتا ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر (يارەمچى سۆزلەر ۋە تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار) ۋە تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق، ئېغىزدا ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

جۈمله بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى جەھەتتە قەدىمكى جۈمله شەكىللىرى بىلەن ھازىرقى جۈمله شەكىللىرىدە چوڭ پەرق يوق.

3-§ جۈملىنى تۈرگە بۆلۈش ئۆلچىمى ۋە جۈمله تۈرلىرى

ستاكىن «ماركسىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق كۆرسەتىدۇ: «گرامماتىكا جۈمله تۈزۈش ھەققىدە قائىدە چىقىرىپ بەرگەنىدە، مەلۇم كونرېت جۈملىلەرنى، ئېيتايلۇق، كونكرېت ئىگەن، كونكرېت خەۋەر ۋەھاكازالارنى كۆزدە تۇتمايدۇ، بەلكى بىرەر جۈملىنىڭ كونكرېت ەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ھەر قانداق جۈملىنى كۆزدە تۇتىدۇ. دېمەك، گرامماتىكا سۆزلەردىنمۇ، جۈملىلەردىنمۇ ئايرىم ۋە كونكرېت نەرسىلەرنى ئابستراكتسىيىلەپ، سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشىدە ۋە سۆزلەردىن جۈمله تۈزۈشكە ئاساس بولىدۇغان ئومۇمىي نەرسىلەرنى ئېلىپ، بۇنىڭ بىلەن گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى، گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنى تۈزىدۇ. گرامماتىكا ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان ئابستراكتسىيىلەش ئىشىنىڭ نەتىجىسى، تەپەللۇرنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىكىنىڭ بەلگىسى».①

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، گراماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغانلىقى ۋە ئابستراكتسىيىلەشتۇرۇلگەنلىكىدۇر. شۇڭا تىل ئېلېمېنتلىرى ۋە تىل ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئىتىھلىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئومۇمىي خاراكتېرغا ئىگە ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى تېپىپ ھەمدە ئابستراكتسىيىلەپ، شۇ ئارقىلىق گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تۈزۈپ چىقىش كېرەك.

① مىللەتلەر نەشرىياتى. 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 32 - بەت.

تىلىمىزدىكى بارلىق جۈملە شەكىللىرىنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە (مەيلى مەنە جەھەتتىن ياكى تۈزۈلۈشى جەھەتتىن) ھەرقايسى تۈرلەر ئۇچۇن ئومۇمىي خاراكتېرلىك ۋە ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەنى ئۆلچەم قىلىشىمىز لازىم.

كىشىلەر ئۆزئىڭ ئوي ـ پىكرى، چۈشەنچىسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى ھەر خىل مەقسەت ھەم پوزىتسىيىدە تۈرۈپ، ھەر خىل جۈملە شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن جۈملىلەرنى مەنە جەھەتتىن تۈرگە بۆلۈشتە شۇ جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىر ـ لەرنىڭ مەزمۇنى ۋە سۆزلىگۈچىنىڭ ئۇنىڭ قانداق مەقسەت ۋە پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئېيتقانلىقىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك. مەسىەن: بۇ يىل دېھقانلىچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى. بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىنىدىمۇ؟ بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىنسۇن ـ دە! بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىڭلار!

بۇ جۈملىلەردە بىرلا مەزمۇندىكى ئوي ـ پىكىر ھەر خىل مەقسەت ۋە پوزىتسىيىسىدە ئىپادىلەنگەن.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟

ئىتتىپاقلىشىپ ۋەتەنىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇچۇن تىرىشايلى!

ئېھ، ۋەتەن، سەن نېمىدېگەن گۈزەل، نېمىدېگەن سۆيۈملۈكسە!

ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى بەلگىلەيدۇ.

بۇ جۈملىلەردە ھەر خىل مەزمۇندىكى ئوي ـ پىكىر ھەر خىل مەقسەت ۋە ھەر خىل پوزىتسىيىدە ئىپادىلەنگەن.

كىشىلەرنىڭ ئۆز ئوي ـ پىكرىنى قانداق مەقسات ۋە قانداق پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئىپادىلىشى جۈملە مەزمۇنىنىڭ ھەر خىل بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ ئۆلچەم بويىچە تىلىمىزدىكى جۈملىلەرنى تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. خەۋەر جۈملە

شەيئى، ئىش ـ ھەرىكەت ياكى ۋەقە ـ ھادىسە ھەققىدىكى ئوي ـ پىكىرلەر بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەنگەن جۈملىلەر خەۋەر جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇن كېچە، يېزا ئىچى جىمجىت، پەقەت كوئېنلۇنىڭ ئۇستى توختىماي تاراقلاپ گۈلدۇرلەيتتى، يالت ـ يۇلت قىلغان چاقماق مىڭلىغان ئۇششاق تالالارغا ئايرىلغان ئوقۇ يىلتىزىدەك يالتىراپ ئۆچەتتى، بەزىدە چاقماق قوشۇلمىلىرىدىن پۈتۇن كوئېنلۇن كۆزنى قاماشتۇرۇپ ئاپئاق ئوت يالقۇنلىرىغا ئايلىنىپ كېتەتتى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى ئۇزاققىچە ساقلىنىاتتى.

(«كۇرەشچان يىللار» دىن)

خەۋەر جۈملىنىڭ قانداق مەزمۇننى ئىپادىلىشى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بۆلەكلەرگە، بولۇپمۇ خەۋەرنىڭ مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە باغلىق. خەۋىرى پېئىللاردىن تۈزۈلگەن خەۋەر جۈملە مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بولغان ـ بولمىغانلىقىنى، بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقىنى، بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى ھېكايە تەرىقىسىدە بايان قىلىدۇ.

خەۋىرى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەر جۈملىلەر بولسا، بىرەر نەرسە ياكى ھادىسە ھەققىدىكى تەسۋىرىي پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تاڭ بىلەن تەڭ ئويغىنىپ بۈگۈن،
قەلبىمدە ئىسسىق بىر ھوزۇر سەزدىم.
شەھىرىم باغرىدا كۆرۈپ يېڭى تۇس،
كۈلۈپ، زوقلىنىپ كوچىلار كەزدىم.
(ت. ئىلىيوپ)

پاقىرىغاننىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئەمەس. (ماقال)
بىلىمسىزلىك نامراقلىقتىن يامان. (ماقال)

خەۋەر جۈملە، ئادەتتە بىر خىل، راۋان ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. يەنى دەسلەپ كۆتۈرۈلۈپ، كېيىن پەيدىنپەي پەسىيىپ توختايدۇ، جۈملىنىڭ لوگىكىلىق ئۇيغۇ چۈشكەن بۆلىكى باشقا بۆلەكلەرگە قارىغاندا يۇقىرىراق ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ.

2. سوراق جۈملە

كىشىلەر باشقىلاردىن جاۋاب كۈتۈش ياكى ئۆزى جاۋاب بېرىش مەقسىتىدە سوراق جۈملىلەرنى قوللىنىدۇ.

بىرەر نەرسە، ۋەقە، ادىسە ياكى بىرەر ئىش ـ ھەرىكەت توغرىسىدىكى ئوي ـ پىكىرنى سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە سوراق جۈملە دېيىدۇ.

مەسىلەن:

ئىككى ئات قوشقان ھارۋىنىڭ، ئالدى چاقى پەسمىگەن؟
جىگدە تۈۋىدىن قوپمايسىز،
ئەمگەك قىلماق تەسمىكەن؟
(خەلق قوشىقى)

ئۇنداقتا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت سوتسىيالىزم ئۈچۈن ۋە كىمگە كېچى بەلق ئاممىسى ئۈچۈن قانداق خىزمەت قىلىدۇ؟

قادىر، سىزگە نېمە بولدى؟ ناھايىتى خاپا كۆرۈنسىزغۇ؟

سوراق جۈملىلەر ئىپادىلىگەن مەزمۇنغا قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) ئۇچۇق سوراق جۈملە

بىرەر ئىشنىڭ ئەھىالىنى ئېنەن (ئېنىق) بىلىش ھەقسىتىدە ئېيتىلغان سوراق جۈملە ئوچۇق سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى ھەرقەتنىڭ خۇسۇسىيىتى نېمىدىن ئىبارەت؟ ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرى قانداق؟ بۇ ھەرىكەتكە قانداق يېتەكچىلىك قىلىش لازىم.

سىنىپىي جەمئىيەتتە ئەدەبىيات ـ سەنئەت نېمە ئۈچۈن سىنىپىيلىققا ئىگە بولىدۇ؟ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ سىنىپىيلىقىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

2) گۇمانىي سوراق جۈملە

گۈماني مەسىلىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە ئېيتىلغان سوراق جۈملە گۈماني سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ بۈگۈنكى يىغىنغا قاتنىشىدىغاندۇ؟ بۇ قېتىم ئېكسكۇرسىيىدە كۆرگەنلىرىڭىزنى سۆزلەپ بېرەرسىز؟ بىز بارغىچە ئۇلار كېتىپ قالماس ـ-ھە!

3) قارشىلىق سوراق جۈملە

سورالغان سوراققا سوراق شەكلى ئارقىلىق جەۋاب بېرىلگەن سوراق جۈملە قارشىلىق سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ـ ئۆي سالىمىز دەۋاتىمىز، ياغاچنى ئورمانلىقتىن كەسسەك بولارمۇ؟ (گۈماني سوراق جۈملە)

ـ ئورمانلىقتىن كەسمەي نەدىن كېسەتتۇق؟ (قارشىلىق سوراق جۈملە).

ـ سەن ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن تەنقىدلەيسەن؟ (ئۇچۇق سوراق جۈملە)

ـ ئۇنىڭ خاتالىقى تۇرسا، نېمە ئۈچۈن تەنقىدلىمەيمەن: (قارشىلىق سوراق جۈملە)

4) ئۇندەش سوراق جۈملە

ھەم سوراق، ھەم ئۇندەش مەزمۇنىدىكى ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملە ئۇندەش سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. ئۇندەش سوراق جۈملىنىڭ ئالدىغا قويۇلۇشى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن سوراق مەنىسى بىلە ئۇندەش مەنىسىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاخىرلىقىغا باغلىق. ئەگەر سوراق مەنىسى كۈچلۈكرەك بولسا، سوراق بەلگىسى ئالدىغا، ئۇندەش بەلگىسى كەينىگە؛ ئەگەر ئۇندەش مەنىسى كۈچلۈكرەك بولسا، ئۇندەش بەلگىسى ئالدىغا، سوراق بەلگىسى كەينىگە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۆيگۈ دېگىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدا مەن قايغام تۇرسام،
ئۇسسۇزلۇقۇم قانداق قانسۇن ئىچىپ كىچىك كۆلچەكلەرنى؟!
(ل. مۇتەللىپ)

گۈڭچەندائىم بار ئىكەن، بىز ئالتۇن بىلەن
ئۆي ياسايمىز، بايلىق دېگەن بىزگە نېمە!؟
(ئا. خوجا)

5) تەۋرىنىش سوراق جۈملە

باشقىلاردىن جاۋاب تەلەپ قىلمايدىغان، جاۋابنى ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدىغان سوراق جۈملە تەۋرىنىش سوراق جۈملە دېيىلىدۇ، بۇنداق سوراق جۈملىلەر بەدىئىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن:

تېخنىكىمىندىكى قىزىل بايراقلار.
نە ئۈچۈن ئۆتمەس، شۇ قەدەر قىزىل؟
تېخنىكىمىندىكى ئارچا ـ قارىغايلار.
نە ئۈچۈن قىش ـ ياز تۇرار پاپ ـ يېشىل؟
تېخنىكىمىندىكى مەرمەر تاشلارمۇ

نە ئۇچۇن سۈزۈك، شۇ قەدەر ئېسىل؟
(قېيۇم ئېزىز)

سوراق جۈملىلەر، ئادەتتە، سوراق ئالماشلىرى بىلەن سوئال ئۇلانمىلىرى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. لېكىن سوئال ئالمۇشلىرى بىلەنسوئال ئۇلانلمىلىرى بولمىسىمۇ سوئال مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملىلەر بولىدۇ؛ شۇنىڭدەك بۇ خىل ئاممىلار بولغان بەزى جۈملىلەر سوراق مەزمۇنىنى ئىپادىلىمەسلىكىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن:

- بۇ قورال، ئېھتىمال، ساقچىلارنىڭ بولسا كېرەك.
- ساقچىلارنىڭ بوسلا كېرەك؟

كېيىنكى جۈملىدە ھېچقانداق سوراق ئامىلى بولمىسىمۇ سوراق مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. ئەمدى «ئۆز كۆزۈڭ بىلە كۆرمىگەندىن كېيىن يالغان سۆزلەشنىڭ نېمە ھاجىتى. » دېگەن جۈملىدە سوراق ئامىلى (نېمە دېگەن ئالماش) بولسىمۇ، لېكىن ئۇ سوراق مەزمۇنىنى ئەمەس بەلكى «يالغان سۆزلەشنىڭ ھاجىتى يوق» دېگەن بايان مەزمۇنىنى ئىپادىلەۋاتىدۇ. سوراق جۈملىلەر سوئال ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدۇ، يەنى سوراق جۈملىلەردە سوئالنى ئىپادىلەيدىغان سۆز باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا كۆچلۈكرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، بېزىقتا بولسا، سوئال بەلگىسى (؟) قويۇلىدۇ.

3. ئۇندەش جۈملە

تۇرلۇك ھېسسىياتلىق پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئۇندەش جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ ئۇچۇق چىرايىغا، كۈلۈمسىرىشىگە قانچىلىك تەشنا ئىدىم - ھە! ئاما ئەمدى يۇرىكىم بۇ تەشنالىققا قاندى، ئۇھ، نېمىدېگەن ئېللىق كۈلۈمسىرەش - بۇ!

ئېھ، چۈش كۆرۈۋاتقاندەمەن، خىيال سۈرۈۋاتقاندەمەن، ياق، بۇنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەت!

پاھ - پاھ، بۇ يەرگە ئەجەپ چىرايلىق ئىمارەتلەر سېلىنىپ كېتىپتۇ!

خەير، بېيجىڭ، ساڭا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىم دىلىمدا مەڭگۈ ساقلىنىدۇ!

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى ھەر خىل بولىدۇ:

(1) كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەر، بۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى، ئادەتتە، شەرت ۋە خەۋەر رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

قۇياشتىن نۇرلۇق بېيجىڭغا بارسام!

ئاڭا نۇر بەرگە قۇيانى كۆرسەم!

ئەركىن بۇگۈن كەلگەن بولسا، تازا ياشى بولاتتى!

(2) كىشىلەرنىڭ خۇشال - خۇراملىق ۋە قانائەتلەرگەنلىك ھېس تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەر. بۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە كۆپىنچە ئۇندەش سۆزلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

پاھ - پاھ، بۇ يەرگە بۇغداش تېرىلغىنى خويما ئوبدان بوپتۇ!
ۋاي - ۋۇي، تازىم ئوخشاپتۇ بۇ شاپتۇل!
بۇگۈن ئەجەپ ياخ كۈن بولدى - ھە!
(3) كىشىلەرنىڭ شەرەپلىنىش، خاپا بولۇش پۇشايمان قىلىشتەك ھېس تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۇلانمىلار بولىدۇ. تەركىبى تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:
خەپ، سېنىڭ ئەدەپسىزلىنى بىر بەرمىسەم!
مەن ئۇ يەرگە بارمىغان بولسام ياخش بولار ئىكەن!
يولداشلار بىزنىڭ بۇ يەر چارۋىچىلىق رايونى، سىياسەتتە ئېنىق بەلگىلەنگەن، ئۇنداقتا بوز يەر ئېچىش چوڭ جىنايەت!
(4) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر كىشىلەرنىڭ بىرەر ۋەقە، ھادىسە ياكى ئىشقا ئەجەبلىنىش، روقلىنىش ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ئەتراپىڭغا قارىغىنا، بۇ يەرلەردىك ئۆزگىرىش نېمىدېگەن زور - ھە!
ئېھ سۆيۈملۈك ۋەتىنىم، سەن نېمىدېگەن گۈزەل، نېمىدېگەن يېقىملىقسەن!
ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە (تاۋۇش ئاھاڭى) غا ئىگە. يەنى پۈتۈن جۈملە ياكى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز كۆچلۈك ۋە كۆتىرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بەزى خەۋەر ۋە سوراق جۈملە مۇشۇنداق ئاھاڭدا ئېيتىلسا، ئۇندەش جۈملىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.
4. بۇيرۇق جۈملە
بۇيرۇق، ئۆتۈنۈش، تىلەك، شۇئار، چاقىرىق، ئۇنىد مەزمۇنىدىكى ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بويرۇق جۈملە دېيىلىدۇ. بۇيرۇق جۈملىلەر ئىپادىلىگەن مەسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:
(1) ئېنىق بۇيرۇق جۈملە. ئېنىق بۇيرۇق جۈملە سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىشنى ئىشلەش ياكى . ئىشلىمەسلىك توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
قېنى يىگىتلەر مېڭىشقا تەييارلىنىڭلار!
ھېرىپ ئېيتقىن سابا خەلقىمگە، غەپلەت ئۇيقىدىن تۇرسۇن!
جاھان خەلقىگە ئوخشاش ھجرىيەتلىكتىن بازار قۇرسۇن!
(نىم شېھىت)
(2) ئۆتۈنۈش، تىلەك مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە. بۇنداق بۇيرۇق جۈملىلەر سۆزلەشكۈچىنىڭ مەلۇم ئىشنى قىلىش ياكى قىلماسلىق توغرىسىدا باشقىلارغا ئۆتۈنۈش قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
دوستۇم، ساڭا ئېيتىدىغان بىر گېپىم بار، بۇگۈن كەچتە بىزنىڭ ئۆيگە كەلگىنە!
يولداش، ئاۋۇ كىتابنى ماڭا سۇنۇۋېتىڭا!
كۆپچىلىك دىققەت قىلىپ ئاڭلىساڭ.

(3) شۇئار - چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىشنى باشقىلار بىلە ئورتاق ئىشلەش ياكى ئىشلىمەسلىك ھەققىدە مۇراجىئەت قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى! ئاممىۋى ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلارغا قارشى تۇرايلى!

ياشىسۇن غالىپ ماركسىم - لېنىنىزم!

(4) مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە. بۇنداق بۇيرۇق جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىشنى قىلىش ياكى قىلماسلىق ھەققىدە باشقىلارغا مەسلىھەت بەرگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سىزگە ئېغىر زۇكام تېگىپتۇ، دەرھال دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ!

ئۆزىڭىز بېرىپ ئەھۋالنى تەپسىلىي ئىگىلەپ باقسىڭىز.

يولداشلارغا ھازىرلا ئۇقتۇرۇۋەتسىڭىز ياخشى بولارمىكىن.

ئېنىق بۇيرۇق، شۇئار، چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر كۆچلۈك ۋە كۆتىرەڭگۈ ئاھاڭدا: ئۆتۈنۈش، تىلەك، مەسلىھەت مەنىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر پەسرەتتىك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. كۆچلۈك ۋە كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلغانلىرىدىن كېيىن ئۇنىدەش بەلگىسى، پەس، راۋان ئاھاڭدا ئېيتىلغانلىرىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. شۇنىڭدەك بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى كۆپىنچە بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 4 خىل جۈملىنىڭ ھەر قايسىدا ئۆزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە، تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئورۇن تەرتىپى، مەخسۇس ئورفولوگىيىلىك ئامىللىرى بولىدۇ. مەسىلەن: سوراق جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە سوئال ئالماشلىرى، ئۇنىدەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئۇنىدەش سۆزلىرى بولىدۇ؛ خەۋەر جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئىككىنچى شەخس بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، جۈملە ھەمىشە بىر خىل مەزمۇندا بولىۋەرمەيدۇ. كىشىلەرنىڭ ئۆز پىكىرىنى قانداق ئىپادىلىشىگە قاراپ بىر جۈملە مەلۇم ئەھۋالدا خەۋەر جۈملە بولسا، يەنە مەلۇم ئەھۋالدا ئۇنىدەش ياكى سوراق جۈملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن، يەنە شۇنىڭدەك بەزى جۈملە ھەم خەۋەر، ھەم ئۇنىدەش ياكى ھەم سوراق، ھەم ئۇنىدەش مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

تىلىمىزدىكى جۈملىلەر يالغۇرز مەزمۇن جەھەتتىن ھەر خىل بولۇپلا قالماي بەلكى تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىنمۇ ھەر خىل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى سۆز ۋە سۆز بىرككىلىرىدىن، يەنە بەزىلىرى ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مانا بۇ - جۈملە تۈزۈلۈشى جەھەتتىكى ئومۇمىي ئالاھىدىلىك. شۇنىڭغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى جۈملىلەر تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن ئاددى جۈملە ۋە قوشما جۈملە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سىنتاكسىسنىڭ ئاددى جۈملە توغرىسىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان

قىسمى ئاددى جۈمله سىنتاكسىسى دېيىلىدۇ، قوشما جۈمله توغرىسىدىكى قائىده ـ قانۇنىيەت-لەرنى تەتقىق قىلىدىغان قىسمى قوشما جۈمله سىنتاكسىسى دېيىلىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سىنتاكسىس دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگه ئالىدۇ؟

2. جۈمله دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قانداق؟

3. ئۇيغۇر تىلى جۈملىلىرىنىڭ تەرەققىياتى هەققىده بىلگەنلىرىڭلارنى سۆزلەپ بېقىڭ-لار!

4. ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنى مەنه جەهەتتىن تۈرگه بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى نېمه؟ بۇ ئۆلچەم بويىچه جۈمله قانچه تۈرلۈك بولىدۇ؟

5. ئۇيغۇر تىلىدىكى 4 خىل جۈملىگه بىردىن مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگه خاس ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەپ بېقىڭلار!

6. ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەهەتتىكى ئۆلچىمى نېمه؟ ئۇ قانداق تۈرلەرگه بۆلۈنىدۇ؟

XVI باب سۆز بىرىكمىسى

1- § سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە

سۆز بىرىكمىسى تەركىبىي قىسمىنىڭ تۇراقلىق ياكى تۇراقسىزلىقىغا قاراپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: تۇراقلىق سۆزلۈك بىرىكمىسى ۋە تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى.

تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى تۇراقلىق، مەنىسىمۇ تۇراقلىق بولىدۇ، يەنى پارچىلاشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: چىشىغا تەگمەك، ئاغزى قۇلىقىغا لىيەتمەق، تاقىتى تاق بولماق، پىشانىسى ئوچۇق، كۆڭلى قارا ۋە باشقىلار. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۇزۇن مۇددەت ئىستېمال قىلىنىش جەريانىدا تىلنىڭ بىر خىل تەييار قۇرۇلۇش مېتىريالىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. ئۇلار ئۇغەتلەرگە تاللىنىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ، لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرىدۇ.

تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى تۇراقسىز بولىدۇ، ئۇ ئالاقە ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ۋاقىتلىق ئەركىن بىرىككەن بىرلىك بولۇپ، ئۇنى قۇرۇلما ۋە مەنە جەھەتتىن پارچىلاشقا بولىدۇ، بۇنداق سۆز بىرىكمىسى سىنتاكسىسىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرىدۇ، شۇڭا ئۇ سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ (قىسقارتىلىپ سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ).

سۆز بىرىكمىسى سۆزلەرنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلىگەن بولۇپ، ئۇ جۈملىدىن كىچىكرەك سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە ۋاسىتىسى بولغىنا تىل نۇتۇقتا بىر جۈملە، بىر جۈملە بويىچە ئىپادىلىنىدۇ. ئىپادىلىنىش شەكلىدىن قارىغاندا، جۈملە سۆزلەردىن تۈزۈلىدۇ. سۆز - جۈملە ى شەكىللەندۈرگۈچى ئاساسىي ئامىل. لېكىن جۈملىنى بىر قۇر سۆزنىڭ مېخانىكىلىق ھالدا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى سىنتاكسىس (سىنتاكسىسلىق قائىدە) قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان لېكسىكىلىق بىرلىك (سۆز) نى مەلۇم قۇرۇلما قائىدىسى بويىچە رەتلەيدۇ ۋە بەلگىلىك سخېمىغا سالىدۇ. شۇڭا ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن ھەر قانداق جۈملە ھەرگىز بىر قېتىمدىلا تۈزۈلگەن بولمايد، بەلكى ئىككى سۆز ئاۋۋال بىر سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ، ئاندىن بۇ بىرىكمە 3 - سۆز بىلەن بىرىكىپ تېخىمۇ چوڭ سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ جەريان جۈملە تۈزۈلۈپ بولغىچە داۋاملىشىدۇ.

سۆز بىرىكمىسى مورفېما (مەنىلىك بۆلەك) سۆز ۋە جۈملىگە ئوخشاش بىر خىل گراممانىكىلىق بىرلىكتۇر. سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىدىن قارىغاندا، سكز بىلە سۆز بىرىكمە

مىسى جۈملىدە ئوخشاشلا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناىدۇ؛ قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، سۆز بىرىكمىسى بىلە قۇملە ئوخشاشلا سۆزلەردىن تۈزۈلىدۇ. لېكىن سۆز بىرىكمىسى سۆز ۋە جۈملىدىن پەرقلىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىسىنى قۇرۇلما جەھەتتىن پارچىلاشقا بولىدۇ، ئۇ ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تەركىب تاپقان سۆز بولسان، مورفېمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇ يۇغۇرۇلما ھالەتتە بولىدۇ، ئۇنى قۇرۇلما ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىشقا بولمايدۇ. سۆز بىرىكمىسى خەۋەرلىك بۈسۈسىيىتى يوق سىنتكسىسلىق قۇرۇلما بولۇپ، ئۇ تىلنىڭ تۈرغۇن ھالەتتىكى بىرلىكى، ئىستېمالغا تەييارلانغان بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ؛ جۈملە بولسا خەۋەرلىك خۈسۈسىيەتكە ۋە ئۆزىگە خاس ئىنتۇناتسىيىگە ئىگە بولغان ھەرىكەت ھالىتىدىكى بىرلىك، ئىستېمالدىك بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىسىنىڭ خۈسۈسىيەتلىرىنى تۆۋەندىك نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈشكە بولىدۇ:

1) سۆز بىرىكمىسى لېكسىكا ۋە گراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلىدۇ، شۇڭا ئۇ قۇرۇلما ۋە مەنە جەھەتتىن پارچىلىنىدۇ.

2) سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر تاۋۇش جەھەتتىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلمايد (ھەربىر سۆز ئۆز ئورغۇسىنى ساقلاپ قالىدۇ) ئاخىرقى سۆزنىڭ ئورغۇسى باشقا سۆزلەرنىڭ ئورغۇسىغا قارىغاندا كۆچلۈكرەك ئېيتىلىدۇ.

3) سۆز بىرىكمىسى ئايرىم تۇرغاندا، خۇددى يەككە سۆزلەرنىڭ ئادەتتىكى تىزمىسىدەك تۇرسمۇ، لېكىن جۈملىدە بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناپ، جۈلىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ كېلىدۇ.

سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت بۇ گراماتىكىلىق بىرلىكنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش جۈملە ۋە سۆزدىن ئىبارەت گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۈسۈسىيەتلىرىنى ئېتىراپلىق چۈشىنىشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

2-§ سۆز بىرىكمىسىنىڭ تۈرلىرى

سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكىنى ئۆلچەم قىلىپ، ئۇلارنى ھەر خىل تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى (سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكى)نى ئۆلچەم قىلىپ، ئاددىي سۆز بىرىكمىسى، مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى (تۆۋەندە ئۇنى ئاددى بىرىكمە، مۇرەككەپ بىرىكمە دەپ ئاتايمىز) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ئاددىي بىرىكمە

ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ئاددىي بىرىكمە دېيىلىدۇ.

مەسىلەن؟

ئىرغاي بىلە ئېلىپ بولماس ساينىڭ تېشىنى،
دەرد كەلگەندە سىكىرىپ بولماس كۆزنىڭ يېشىنى.
ئاھ ئۇرۇپ، پەرياد چېكىپ يىللار ئۆرۈلدى،
يۈرەكتىكى زەرداپ سۆلار قانغا ئۆرۈلدى.

(«كۆرەشچان يىللار» دىن)

بۇ مىسرالاردىكى ساينىڭ تېشىنى، دەرد كەلگەندە، ئىكزىنىڭ يېشىنى، ئاھ ئۇرۇپ، پەرياد چېكىپ دېگەنلەر ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن ئاددىي بىرىكمە بولىدۇ.

2. مۇرەككەپ بىرىكمە ئىككىسىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى مۇرەككەپ بىرىكمە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

لەپىلدىگەن قىزىل بايراق، دۇپۇرلىگەن ئاتلىق قوشۇن، ياڭرىغان خۇشال ناخشا، بىپايان قارلىق دالىنى، لەرزان ئېقىۋاتقان زەرەپشان دەريالىرى، ئالتۇن رەڭگىدە تاۋلىنىپ تۇرغان ياڭاق يېزىسىنى دولقۇنلىتىپ كېسىپ ئۆتتى. («كۆرەشچان يىللار» دىن) بۇ جۈملىدىكى ئاستى سىزىلغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن. مۇرەككەپ بىرلىكىدۇر.

مەيلى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ياكى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى جۈملىدە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدۇ. بۇلار بۈاستە تەركىبلىرى ۋە قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى جەھەتتىن ئۆز ئارا پەرقلىنىدۇ. ئاددىي بىرىكمىنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرى ئىككى سۆز بولسا، مۇرەككەپ بىرىكمىنىڭ تەركىبلىرى ئۈچ سۆز ياكى بىر قانچە ئاددىي بىرىكمە بولىدۇ؛ ئاددىي بىرىكمە قاتلاملىق بولمايد، مۇرەككەپ بىرىكمە بولسا قاتلاملىق بولىدۇ.

مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاستە تەركىبىنىڭ كېڭەيتىلىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ، يەنى ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاستە تەركىبى ئۆزىنى يادرو قىلغان ئاساستا باشقا بىر سۆز بىلەن بىرىكىدۇ، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان بۇ يېڭى سۆز بىرىكمىسى يەنە ئۆزىنى يادرو قىلىپ باشقا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىدۇ. بىرىكىش جەريانىنىڭ دائىرىسى ئالاقە ئېھتىياجى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئاددىي بىرىكمە ھەر قېتىم كېڭەيتىلگەندە ئەسلىدىكى بىرىكمىنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە ئەسلىدىكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا يېڭى بىر قۇرۇلمىلىق قاتلام قوشۇلۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ مەنىسىمۇ ئۆزگىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىرىدىن بىرى مۇرەككەپ بولغان سۆز بىرىكمىسى ھاسىل بولىدۇ. كېڭەيتىلىش قېتىم سانى قانچە كۆپ بولسا، سۆز بىرىكمىسىنىڭ قاتلىمىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ شۇنچە مۇرەككەپ بولىدي. ئاددىي بىرىكمە ئاساسىدا شەكىللەنگەن مۇرەككەپ بىرىكمە قۇرۇلما جەھەتتىن مەيلى قانچىلىك مۇرەككەپ بولۇپ كەتسۇن، لېكىن ئۇنىڭدىن

گراماتىكىلىق باغلىنىشنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇسۇلى ھېچقانچان ئاددىي بىرىكمىدىكى گراماتىكىلىق باغلىنىشنى ئاساسىي نۇسخىلىرىدىن چەتنەپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن:

بايىقى ئادەم

بايىقى ئېگىز ئادەم

بايىقى ئېگىز بويلۇق ئادەم

بايىقى ئېگىز بويلۇق ئۇرۇشقاق ئادەم

بۇ بىرىكمىلەردە ئەسلىدىكى ئاددىي بىرىكمىنىڭ ئېنىقلاش ۋە ئېنىقلىنىشتىن ئىبارەت باغلىنىش شەكلى (نۇسخىسى) ساقلىنىپ قالغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى سۆز (ئېنىقلانغۇچى، تەۋەلەنگۈچى ۋە تولۇقلانغۇچى سۆز) نىڭ ئىسى سۆز تۈركۈمىگە خاس ئىگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلىپ بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. لېكىن تۈرلەنگەن شەخسلىك پېئىل ئىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا، بېقىندۇرغۇچىسى بۇنداق شەخسلىك پېئىللاردىن بولغان قۇرۇلمىنى سۆز بىرىكمىسى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. تىلىمىزدىكى شەخسسىز پېئىللار (سۇپەتداش، رەۋىشداش ۋە ھەرىكەتنامىلىرى) پېئىللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سۇپەتداشلار سۇپەتلىك، رەۋىشداشلار رەۋىشلىك، ھەرىكەت نامىلىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە بولىدۇ. ھەرىكەت نامىلىرى تۈرلەنگەن ياكى تۈرلەنمىگەن شەكىلدە جۈملە تەركىبىگە كىرەلەيدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى سۆزنىڭ ئىسىم (ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز)، سۇپەت، سۇپەتداش، رەۋىشداش، ھەرىكەت نام ئىگەنلىكىگە قاراپ تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1) ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى ئىسىمدىن بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمە دەپىلىنىدۇ. بۇنداق سۆز بىرىكمىسىنىڭ بېقىنىدى سۆزى ھەر خىل تۈرغۇن سۆزلەردىن بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچىنىڭ ئىشى

ياخشىنىڭ شاراپىتى

بارغانىنىڭ پايدىسى

ئوقۇشنىڭ پايدىسى

ئاھ ـ ئۇھنىڭ زىيىنى

تۆمۈر ساندۇق

يېڭى كىتاب

ئۆتكەن يىل

ئون جىڭ پاختا

بىر شىرىن ھېسسىيات

بېقىندۇرغۇچىسى سان ۋە ئالماشلاردىن بولغان ئاز ساندىكى سۆز بىرىكمىلىرىمۇ ئىسىم

خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

يۈرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ بىرى ژاپات بولۇپ كەتتى.

ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىقرار قىلمايۋاتىدۇ.

2) سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى سۈپەتتىن بولغان سۆز بىرىكمىسى سۈپەت خاراكتېرلىك بىرىكمە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

يۇزى قىزىل، تاغدىن ئېگىز،

ئوقۇشقا ئامراق،

ئاغزى - بۇرنى قىڭغىر

قاتتىق سۆزلىكلىك

ئۆگىنىشتە ئەلا

3) ھەرىكەت نام خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى ھەرىكەت نامىدىن بولغان سۆز بىرىكمىسى ھەرىكەت نام خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيدە ئولتۇرۇش،

كەچكىچە يىغلاپ يۇرۇش،

كۆزىنىڭ قىرىنى سالماسلىق،

ئۇزۇل - كېسىل ھە قىلىش.

چىرايلىققا قاراش

ئوقۇشقا بېرىش

ئون قېتىم يېزىش

كۆرگەننى قىلىش

4) سۈپەتداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى سۈپەتداشلاردىن بولغان سۆز بىرىكمىسى سۈپەيداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

گۈلدەك ئېچىلغان

چىرايلىق ياسانغان

يىراقنى كۆزىدىغان

مەندىن ئالغان

ناھايىتى ئىتتىك كەلگەن

يۇگۇرۇپ يۇرىدىغان

5) رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى بېقىندۇرغۇچىسى رەۋىشداشلاردىن بولغان سۆز بىرىكمىسى رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر كۆرۈپ

ئاستا ـ ئاستا مېڭىپ
ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلىپ
تاتلىقنى تاللاپ
سۆزنى ئاڭلىماي
خاتالىقىنى تونۇپ

تەكرارلاش سوئاللىرى 1. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قانداق؟

2. تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قانداق؟

3. سۆز بىرىكمىسىنى قۇرۇلما جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى ئۆلچەم قىلىپ قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ؟ ھەر بىر تۈرنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

4. سۆز بىرىكمىسىنى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئۆلچەم قىلىپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ؟ ھەر بىر تۈرنى ئايرىم ـ ئايرىم مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

XVII باب. سىنتاكسىسلىق باغلىنىش، كىسمسلىق مۇناسىۋەت، سىنتاكسىسلىق ۋاسىتە، ئەم سىنتاكسىسلىق يول

§1 سىنتاكسىسلىق باغلىنىش

تىلدىكى سۆزلەر ئۆز ئارا مەلۇم سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا كېلىپ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. سۆزنى جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق باغلىنىشى دېيىلىدۇ.

جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشى ئۈچ خىل بولىدۇ.

بىرىنچى، قاتارلىق باغلىنىش: بۇنداق جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىكى سۆزلەر بىر-بىرىگە قاتار باغلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق باغلىنىش دەرىجىلىك باغلىنىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىمىستان كۆرمەك بولبول
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.

جاپانى چەكمەك ئادەم
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس. (خەلق قوشىقى)

قاتارلىق باغلىنىش تۆۋەندىكى كۆرسەتكۈچتەك بولىدۇ:

ئىككىنچى، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىدە بىر قانچە سۆز (ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز) بىر سۆزگە سۇرىتاق باغلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق سۇرىتاق باغلىنىدىغان بىر قانچە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بەزىدە بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە، بەزىدە ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنى ھەيران قالدۇرغان ئۇنىڭ ئۇ ئەينەكنى تۇرمۇشنى ئېپادىلەش قۇچۇن بىكىنى ئەجادىيەت پرىنسىپى ۋە بىكىنى ئەجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانمىغىچە مۇمكىن بولمايدۇ.

يۇقىرىقى مىسالدىكى «بىكى دەۋر، بىكى ئاممۇ ۋە بىكى تۇرمۇشنى» دېگەن ئۇچ ئاددىي بىرىكمە «ئېپادىلەش ئۇچۇن» دېگەن سۆزگە «بىكى ئىجادىيەت پرىنسىپى، بىكى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى» دېگەن بىكى مۇرەككەپ بىرىكمە «قوللانمىغىچە مۇمكىن بولمايدۇ» دېگەن مۇرەككەپ بىرىكمىگە ئوخشاش گرامماتىكىلىق شەكىلدە سۇرىتاق باغلىنىپ كېلىگەن. بۇ مىسالدا يەنە بىر تۈرلۈك ئالاھىدىلىك بار. دېگەن جۈملىدىكى «تۇنۇگۈن، ئاشانىرغا ئاپتوۇۇز بىلەن» دېگەن ئۇچ سۆز ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىپ «بارىدۇ»

دېگەن سۆزگە ئورتاق باغلىنىپ كەلگەن.

ئۇچىنچى، جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدە بىر سۆز بىر قانچە سۆزگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىزنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمدە دۆلەت مۇداپىئەسى ئۈچۈنمۇ تەرەققىي قىلماقتا. بۇ جۈملىدىكى «مەملىكىتىمىزنىڭ» دېگەن سۆز «سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش، دۆلەت مۇداپىئەسى» دېگەن ئۈچ ئاددىي بىرىكمىسى.

جۈملىدە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ خىل سىنتاكسىستىلىق باغلىنىشى يىغىنچاقلاپ ئىپادىلەش ئۈچۈن سىنتاكسىستىلىق باغلىنىش دېيىلىدۇ.

§ 2 — سىنتاكسىستىلىق مۇناسىۋەت

سۆزلەر جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە بىر - بىرى بىلەن مەلۇم سىنتاكسىستىلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت ئىككى خىل بولىدۇ.

1. تەڭداشلىق مۇناسىۋەت

تەكداشلىق مۇناسىۋەتتىكى سۆزلەر ئارىسىدا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا بۇنداق مۇناسىۋەتتىكى سۆزلەر ئۆز ئارا بىر - بىرىنى ئېنىقلىمايدۇ ياكى تولۇقلىمايدۇ. بەلكى جۈملىدىكى باشقا سۆز بىلەن ئېنىقلىنىپ ياكى تولۇقلىنىپ كېلىدۇ ۋە ياكى جۈملىدىكى باشقا سۆز بىلەن ئېنىقلىنىپ ياكى تولۇقلىنىپ كېلىدۇ ۋە ياكى جۈملىدىكى باشقا سۆزنى تەڭ دەرىجىدە ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالما ۋە ئۈرۈك پىشىپ كەتتى.

گۈلنۇر كىتابنى كۆپ ئوقۇيدۇ ھەم خاتىرە يازىدۇ.

بىز ۋەتەننى، خەلقنى، كوممۇنىستىك پارتىيىنى قىزغىن سۆيىمىز.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەر ئۆز ئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن سۆزلەر ئادەتتە، بىر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇرغاندا، جۈملىدە ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنغا تەسىر يەتمەيدۇ.

2. بېقىندىلىق مۇناسىۋەت

جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ تولۇقلىغۇچى بىلەن تولۇقلانغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەمدە جۈملىدىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ مۇناسىۋىتى بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەتتە مۇناسىۋەتلەشكۈچى تەرەپ- بىلەرنىڭ بىرى بېقىندۇرغۇچى (يېتەكچى)، يەنە بىرى بېقىنغۇچى (ئەگەشكۈچى) ھالىتىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

پادىچى يىگىت ئۇلارنى قېرى ياڭاق دەرىخىنىڭ كەينىدىكى بەلىنىڭ يېنى بىلەن ئېلىپ كەتتى. («كۆرەشچان يىللار» دىن)

يۇقىرىقى جۈملىدە «پادىچى يىگىت» دېگەن بىرىكمىدىكى «پادىچى» ئېنىقلىغۇچ، «يىگىت» ئېنىقلانغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە كەلگەن بولسا؛ «قېرى ياڭاق دەرىخىنىڭ كەينىدىكى بەلىنىڭ يېنى بىلەن» دېگەن بىرىكمىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر بىر - بىرىنى ئېنىقلاش ۋە ئېنىقلىنىش ئاساسىدا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە كەلگەن. «پادىچى يىگىت» دېگەن بىرىكمە بىلەن «ئېلىپ كەتتى» دېگەن سۆز ئىگە، خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدە كەلگەن، «ئۇلارنى» دېگەن سۆز ۋە «قېرى ياڭاق دەرىخىنىڭ كەينىدىكى بەلىنىڭ يېنى بىلەن» دېگەن بىرىكمە «ئېلىپ كەتتى» دېگەن سۆز بىلەن تولۇقلىغۇچى ۋە تولۇقلانغۇچى مۇناسىۋىتىدە كەلگەن. شۇنىڭدەك بۇ جۈملىدىكى ئېنىقلانغۇچى، تولۇقلانغۇچى ۋە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بېقىندۇرغۇچى (يېتەكچى)؛ ئېنىقلىغۇچى، تولۇقلىغۇچى ۋە ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز بىرىكمىلىرى بولسا، بېقىنغۇچى (ئەگەشكۈچى) بولۇپ كەلگەن.

سۆز بىرىكمىسىنىڭ بولۇپمۇ يانداشىش يولى بىلەن باغلانغان سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى قىسىملارنىڭ ئورۇن تەرتىپى تۇراقلىق بولىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ۋە مەزمۇنى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: «كۆك ئاسمان» دېسەك، بۇ ئېنىقلىغۇچى ۋە ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋىتىدىكى سۆز بىرىكمىسى بولىدۇ؛ «ئاسمان كۆك» دېسەك، ئىگە خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدىكى جۈملە بولىدۇ. «ئىسسىق ھاۋا - ھاۋا ئىسسىق، ئىشچى قادىر - قادىر ئىشچى» دېگەنلەرمۇ خۇددى شۇنداق.

جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىكى سۆزلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسەتكۈچى سىنتاكسىسلىق ۋاستە سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تىركەلمىلەردۇر. لېكىن بۇنداق سىنتاكسىسلىق ۋاستە بولمىغان شارائىتتا سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي گرامماتىكىلىق ھالىتى ۋە ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىقمۇ بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىۋېرىدۇ.

جۈملىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سۆز سۆز بىرىكمىلىرى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ (مەسىلەن، ياسىن - ئىشچى، ئۆزۈك چېچەكلىدى، سانائەت تەرەققىي قىلدى) بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ھەر خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى سۆزلەرنىڭ لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىگە ياكى قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇشىغا باغلىق. سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىمۇ، جۈملە (ئاددىي ۋە قوشما جۈملە) نىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىمۇ ئوخشاشلا ئىپادىلىنىۋېرىدۇ.

§ 3 — سىنتاكسىسلىق يول

پسلۇغۇر تىلىدىل جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەر ئوڭ خالى يولى بىلەن ئۆزئارا چىنىقىپ باغلىنىش ياكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كېلىدىغان (اللىن لىشەنچ) . رىتمىك سىنتاكسىس (پىلىشىش) يولى بىلەن «تەڭ رىچەل» مەسلەھەتچىلىرى چۈملىدە سۆزلەرنى باغلىنىش ياكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كېلىدىغان ئۇسۇل ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭغا كۆپلىشىش بولۇش بىلەن باغلىنىدىغان كېلىشتۈرگۈچلۈك كېلىشتە كېلىدىغان ئىسىملارنىڭ بىلەن ئىنبىقلاردىن ئىبارەت بولغان خەۋەرلىك سىنتاكسىسلىق باغلىنىش مۇناسىۋىتى بولۇپ، بىلەن بولىدىغان ئەسلىمە مەسلەھەتچىلىرى «رىتمىك پىلىۋ» نىڭ مەسلەھەتچىلىرى «تەڭ رىچەل» نىڭ «ئەسلىمە پىكىرلىرىم توغرا، سىلىنىڭ سۆزلىرىڭىز ياخشى. ئاچچىقىمدىن ئۆتۈپ رىچالىقى ھەققىدە ئويلىنىپ باقسام توغرا ئىكەن» دېگەن مەزمۇندىكى سۆزلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پىكىرىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. بۇ مىسالدىكى «ئاچچىقىمدىن ئۆتۈپ» دېگەن سۆز بىرىكمىسى ئۆزىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان مەنىسىنى ئىپادىلەشتە ئاساسىي رول ئويناپ، ئۇنىڭ بىلەن باغلىنىدىغان «ئويلىنىپ باقسام توغرا ئىكەن» دېگەن سۆز بىرىكمىسى ئۇنىڭ مەنىسىنى تولۇقلاپ كېلىدىغان ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. بۇ خىل ئەھۋال بىلەن باغلانغان بېقىندى (ئىچكى قاتلامدىكى) سۆز ئىپادىلەنگەن ئۇقۇم بىلەن باغلانغان سۆزنىڭ شەخس قوشۇلۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. قىسقىسى، بېقىندىغۇچى سۆزنىڭ سۆزلىنىۋاتقان كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەسلىدە سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدە ئاساسلىقى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىدىغان بىرىكمە، يەنە بىرى بولسا بىلەن باغلىنىدىغان بىرىكمىدۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىدىغان بىرىكمىلەر ئاساسىي قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى ئىسىم بىلەن ئىسىم بىرىكمىسى بولۇپ، ئۇ ئۆزئارا ئىككى خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ئىبارەت.

2. باشقۇرۇش يولى بىلەن - بىلە رىچەل - مەسلەھەتچىلىرى ئۆزئارا چىنىقىپ باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان سۆزلەرنىڭ ئۇلارنىڭ قوشۇلۇش شەكلىگە قارىلىما ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇنداق يول بىلەن باغلانغان بېقىندى (تولۇقلىغۇچى) سۆز چوقۇم چېقىش ئۇسۇلى كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تىركىلىمىلەر قوشۇلغان شەكىلدە بولىدۇم بېقىندۇرغۇچى (تولۇقلانغۇچى) سۆز ئەركىن قوشۇلۇش شەكلىدە قوشۇلغان شەكىلدىكى سۆزنى تەلەپ قىلىدىغان (باشقۇرۇپ كېلىدىغان) بېقىنلاردىن ئىبارەت بولىدۇ.

مەسىلەن: ئاق قەلەم، مەكتەپنىڭ ئالدى، رىچەل - مەسلەھەتچىلىرى. مەسلەھەتچىلىرى ئۆزىنىڭ شۇ كۈنى ئالتە يېرىم ئەتىگە باشقۇرۇش (رىچەل - مەسلەھەت) كۈرەش قىلىپ غالىبىيەت مەنزىلىگە يېقىنلاشتۇق. مەسىلەن: چاقماق تېزلىكىدە ئۆتۈۋاتقان ئىپادىلەنگەن ئۇقۇم بىلەن تولۇقلىنىدىغان ئىپادىلەنگەن ئۇقۇم - چوقۇم بېكىتىلگەن ئۇچۇن ئىپادە قانتىق ئىشەنچ، ئايرە مەسلەھەتلىنىش (ئىم مەسلەھەتچىلىرى) ئۇ مەسلەھەتچىلىرى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەنگەن ئۇقۇم بىلەن باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان بىرىكمىلەرنى ھاسىل قىلىشتا بېقىنلانىش (يولى ناھايىتى زور مەسىلەنى ئىپادىلەشتە مەسلەھەتچىلىرى (مەسلەھەتچىلىرى

ئۆيدىن چىقماق، بازارغا بارماق، قەشقەرنى كۆرمەك، ئورۇندۇقتا ئولتۇرماق، ئايروپىلان بىلەن كەلمەك، خەلق ئۇچۇن ئىشلىمەك، كىتاب توغرىلىق سۆزلىمەك ۋە باشقىلار.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن بىر قىسىم بىرىكمىلەر

نىڭ بېقىندۇرغۇچى (ياشقۇرغۇچى) سۆزى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى (ئىسىم، سۈپەت ۋە ياشقىلار) دىن بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: ئالما رەڭلىسىدىن ئۆتكۈر ئۆتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەيدا (تېپىشماق) دە ئىسىم بېقىندۇرغۇچى سۆز گەپ ئېغىزدا ياخشى، كاۋاپ زېخىتا (ياخشى) دا رەڭلىسىدىن ئۆتكۈر ئېگىز ئىسىم سۆزى سۈپەت بېقىندۇرغۇچى سۆز (ماقال) دا ياندىشىش بولۇپ كەلگەن.

3. ياندىشىش بولۇپ كەلگەن سۆز بېقىندۇرغۇچى سۆزگە موفولوگىيىلىك ۋە سۆزچىلار ئارقىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ كەلمەرسىزلا ياندىشىپ كېلىش بولۇپ، بۇ ئارا باغلىنىپ كېلىدىغان ياندىشىش بولۇن باغلانغان بىرىكمىلەر ئۇيغۇر تىلىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلار پەقەت قاتار كېلىش ئارقىلىقلا ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىشىدۇ. شۇڭا ياندىشىش بولۇپ باغلانغان سۆزلەرنى نىڭ جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىكى ئورۇن تەرتىپى ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

ياندىشىش بولۇن باغلانغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبى تۇراقلىشىش قانداق سۆز تۈركۈمىدىن تۇرغۇلۇقلىقىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. بېقىندۇرغۇچى سۆزى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، سۈپەتداش، رەۋىش بولۇپ، بېقىندۇرغۇچى سۆزى ئىسىم بولۇپ كېلىدىغان ياندىشىش باغلانىشتىكى بىرىكمىلەرنىڭ شەكلى مۇنداق بولىدۇ:

ئىسىم + ئىسىم: ئالتۇن ساڭگىلاق، ئۇقۇغۇچى بالا

سۈپەت + ئىسىم: قىزىل ئالما، ياخشى كادىر، تىرىشچان ئوقۇغۇچى

سان + ئىسىم: بىرىنچى سىنىپ، بىر كالا، مىڭ ئادەم

سۈپەتداش + ئىسىم: ئوخشىغان پۇختا كۆڭۈل، كۆز

ئالماش + ئىسىم: ئاۋۇ ئادەم، مۇنۇ ئۆي، ئۇنداق قانائەت مۇنداق چوڭقۇر (ماقال)

رەۋىش + ئىسىم: ئىتتىك يېچاق، ئۇ ھازىر ئىشچى

بېقىندى سۆزى رەۋىش، تەقلىدىي سۆز، رەۋىشداش، سۈپەت ۋە سانلاردىن بېقىندۇرغۇچى سۆزى پېئىلدىن بولۇپ كېلىدىغان ياندىشىش باغلىنىشتىكى بىرىكمىلەر مۇخىلى كۆپ.

مەسىلەن:

رەۋىش + پېئىل: ئاستا سۆزلەش، چاپسان مېڭىش، بۇگۈن كېلىش

تەقلىدى سۆز + پېئىل: غاجۇر - غۇجۇر قىلماق، ۋاراق - ۋۇرۇق قاينىماق، شىر - شىمە چېقىش

رەۋىشداش + پېئىل: ئويلىمايلا سۆزلىگەن، ئاغرىمايلا ئۆلەر (ماقال)

سۈپەت + پېئىل: چىرايلىق يېزىش، ياخشى ئوقۇماق

سان + پېئىل: ئىككى قونماق، ئالتا ئۆلچەپ، بىر كېسىش (ماقال)

ياندىشىش بولۇن باغلانغان مۇرەككەپ بىرىكمىلەرنىڭ تەركىبىدە ھەر خىل تۈركۈمدىكى خاس سۆزلەر ئارىلىشىپ كېلىشى مۇمكىن: لەپىلدىگەن قىزىل بايراق، ياخشى خۇشال ناخشا ئاۋازى، دولقۇنلاپ ئېقىۋاتقان دەريا سۈيى.

جۈمله ۋه سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۇچ خىل سىنتاكسىسلىق يول ئارىلاش كېلىشمىمۇ ياكى ئايرىم - ئايرىم كېلىشمىمۇ مۇمكىن. بۇ شۇ جۈمله ۋه سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەزمۇن ھەم تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگه باغلىق. چۈنكى مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق يول مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىش مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق يول ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن بەزىدە ئوخشاش خاراكتېرداكى باغلىنىش ئوخشىمىغان خاراكتېرداكى سىنتاكسىسلىق يول بىلە ئىپادىلىنىشى ياكى ئوخشاش خاراكتېرداكى سىنتاكسىسلىق يول ئوخشىمىغان خاراكتېرداكى سىنتاكسىسلىق باغلىنىشنى ئىپادىلىشى مۇمكىن.

§ 4 — سىنتاكسىسلىق ۋاستە

ئۇيغۇر تىلىدا باشقا تۈركى تىللاردىكىگه ئوخشاش، جۈمله ۋه سۆز بىرىكمىلىرىدە سۆزلەرنى مۇناسىۋەتلەشتۈرىدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر بار. ئۇلار تۆۋەندىكىچه:

بىرىنچى، سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكه باي بىر تىل، جۈملىدە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بولىدۇ. شۇڭا سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار جۈملىدە سۆز بىلەن سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ھەم سۆزگه قوشۇلىدىغان گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك (شەخس) قوشۇمچىلىرى بېقىندۇرغۇچى سۆزگه ئۇلىنىپ، ئۇنىڭ بېقىندى سۆز بىلەن شەخس ۋە ساندا كېلىش يولى بىلەن باغلىنىشنى ۋاستىلىك تەمىن ئېتىدۇ يەنى سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ جېنىم، سېنىڭ جېنىڭ بىر جان ئەمەسمۇ؟

بىزنىڭ جېنىمىز، سىلەرنىڭ جېنىڭلار. (خەلق قوشىقى)

قاسىمنىڭ ياتقى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاقلىرى.

ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى، ئاساسەن، ئىسىملار بىلەن پېئىللارنىڭ باشقۇرۇش يولى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتته كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەشته مۇھىم ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقا باردىم، قەشقەردىن كەلدىم، سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مەكتەپته ئوقۇماق.

پېئىللارنىڭ شەخس - سان قوشۇمچىلىرى جۈملىدە ئىگه بىلەن خەۋەرنىڭ كېلىش يولى بىلەن باغلىنىشنى ئىپادىلەشته ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مەن باردىم، بىز باردۇق، سەن ئوقۇدۇڭ، سىلەر ئوقۇدۇڭلار، ئۇ كۆردى، ئۇلار كۆردى.

ئىككىنچى، يارىدەمچى سۆزلەر (تىركەلمىلەر بىلەن باغلىغۇچىلار). تىركەلمىلەر ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشته

ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ. تىركەلمىلەر سىنتاكسىسلىق رولى ۋە گرامماتىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن كىلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى تىركەلمىلەر كىلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاشلىقنى كومبايىندا ئورۇش - ئاشلىقنى كومبايىن بىلەن ئورۇش.

ئوقۇشقا كەتتى - ئوقۇش ئۈچۈن كەتتى.

كۆۋرۈكتىن ئۆتمەك - كۆۋرۈك ئارقىلىق ئۆتمەك.

ئۈيغۇر تىلىدىكى بەزى باغلىغۇچىلار سۆز ھەم جۈملىلەر ئارىسىدىكى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

شەھەر ۋە يېزىلار گۈللەپ ياشنىدى، پاتەم دەرسنى ئوبدان ئاڭلىدى ھەم ئوبدان خاتىرىلىدى.

ئۇچىنچى، سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان سىنتاسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشتە سۆز تەرتىپىمۇ ۋاستىلىق رول ئويناىدۇ. بولۇپمۇ سۆزلەر قوشۇمچە ۋە يارەمچى سۆزلەرسىز بىر - بىرى بىلەن باغلانغان شارائىتتا سۆز تەرتىپى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا سۆز تەرتىپى ئۆزگەرتىلسە سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ئۆزگىرىپلا قالماي، بەلكى جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇنمۇ ئۆزگىرىدۇ، ھەتتا ئوي - پىكىر خاتا ئىپادىلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى ئوقۇغۇچى - ئوقۇغۇچى ياخشى، قاراڭغۇ تۈن - تۈن قاراڭغۇ.

بىرىنچى قاتاردىكىلەر ئېنىقلىغۇچى ۋە ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن بىرىكمە؛ ئىككىنچى قاتاردىكىلەر ئىگە ۋە خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە كەلگەن جۈملە بولىدۇ. «پارتىيىنىڭ نۇرغۇن كادىرلىرى» دېگەن بىرىكمىدىكى «نۇرغۇن» دېگەن سۆزنىڭ ئورۇن تەرتىپىنى ئۆزگەرتىپ «پارتىيىنىڭ كادىرلىرى نۇرغۇن» دېسەك، مەزمۇن ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

تۆتىنچى، جانلىق تىلدا سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى توغرا ئىپادىلەشتە ئىنتونىاتسىيە بىلەن پائۇزا مۇھىم سىنتاكسىسلىق ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ. شۇڭا جۈملىدە ئىنتونىاتسىيە بىلەن پائۇزا ئۆزگەرتىلسە، سىنتاگما بىلەن مەزمۇنمۇ ئۆزگىرىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر ئۆز ئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. سىنتاكسىسلىق باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىقلاشتا ئۇلارنى ئومۇمىيۈزلۈك كۆزىتىش لازىم. ئۇلارنىڭ بىرىنى تەكتىلەپ، باشقىلىرىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئوخشىمىغان سىنتاكسىسلىق باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەت ئوخشىمىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستە بىلەن ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن ياكى ئوخشىمىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. سىنتاكسىسلىق باغلىنىش دېگەن نېمە؟ جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى قانچە خىل بولىدۇ؟ بۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئايرىم - ئايرىم چۈشەندۈ-

روپسهورگلار.

2. [illegible] مۇناسىۋەتلىرىنى ئايرىم - ئايرىم چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

3. ئۇيغۇرتىلىدا جۈملىدىكى سۆزلەرنى قانچە خىل يول بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىش ياكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ؟ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئايرىم - ئايرىم چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

4. ئۇيغۇرتىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنى قايسىلار؟ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىدا سىنتاكسىس ئۆگىنىش ئوبيېكتى جۈملە دەپ قارالماقتا. جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرى سىنتاكسىس ئۆگىنىدىغان ئاساسلىق مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشەك ئۆي ئالدىدا ياتىدۇ. ئۆي ئىشەكنىڭ ئالدىدا ياتىدۇ.

بۇ جۈملىلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپى ئۆزگەرگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ مەنىسىمۇ ئوخشاشلا ئۆزگىرىپ كەتكەن. «ئالدىنقى جۈملىدە ئىشەك ئۆينىڭ ئالدىدا ياتىدۇ» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسە، «كېيىنكى جۈملە» دېگەن مەنىنى ئۆي ئىشەكنىڭ ئالدىدا ياتىدۇ دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇنداقتا، جۈملە ئىچىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق ئۆگىنىمىز؟ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىنى قانداق ئۆگىنىمىز؟ بۇ مەسىلىلەرنى ئۆگىنىشتە ئاساسلىقى جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئۆگىنىش بولۇپ، بۇ ئۆگىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن جۈملىنىڭ تۈرلىرىنى ئۆگىنىش كېرەك.

جۈملىنىڭ تۈرلىرى

1. جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ بۇ مەسىلىنى ئۆگىنىشتىن ئىلگىرى سۆز - جۈملىنىڭ

باب XVIII. ئاددىي جۈملە

§ 1 — ئاددىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ رولى

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۇرغۇزۇلغان يەككە ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاددىي جۈملە دەپىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىشلىتىلىدىغان (ماقال) لارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاددىي جۈملىدىن تۇرغۇزۇلغان. مەسىلەن: (ماقال) لارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئۆز پىكرىمىزنى قىسقا ۋە ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى پەقەت بىرلا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۇرغۇزۇلغان ئاددىي جۈملىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن پىكىرنى ئىپادىلىگەن. ئاددىي جۈملىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ پەقەت بىرلا ئاساسىي گرامماتىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يەككە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى ئاددىي جۈملە بولالايدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ.

ئەمما، مۇستەقىل ياكى قوشما گرامماتىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ئاددىي جۈملىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق مۇرەككەپ جۈملە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ.

ئاددىي جۈملىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ پەقەت مۇرەككەپ بولمىغان، پەقەت ئىگە بىلەن خەۋەرلىك مۇناسىۋەتلىك (بايانىي مۇناسىۋەت) ئىپادىلەنگەن بىر مەركەزدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. شۇڭا مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يەككە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى ئاددىي جۈملە بولالايدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ.

ئەمما، مۇستەقىل ياكى قوشما گرامماتىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ئاددىي جۈملىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق مۇرەككەپ جۈملە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ.

ئاددىي جۈملىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ پەقەت مۇرەككەپ بولمىغان، پەقەت ئىگە بىلەن خەۋەرلىك مۇناسىۋەتلىك (بايانىي مۇناسىۋەت) ئىپادىلەنگەن بىر مەركەزدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. شۇڭا مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يەككە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى ئاددىي جۈملە بولالايدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ. ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ.

ئەمما، مۇستەقىل ياكى قوشما گرامماتىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ئاددىي جۈملىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق مۇرەككەپ جۈملە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ، ئۇ ئالما يەۋاتىدۇ.

جۈمله قوشما جۈملىنىڭ تۈزۈلىشىده بىردىن - بىر ئاساس بولىدۇ.

ئاددىي جۈمله سىنتاكسىسى ئاددىي جۈمله ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، جۈمله بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەمده جۈمله بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى، ئاددىي جۈملىنىڭ تۈرى ۋە تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىكى قائىده - قانۇنىيەتلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

§ 2— جۈمله بۆلەكلىرى

جۈمله ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بويىچه بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان قىسىملاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئاددىي جۈملىده ئۆز ئالدىغا مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپه ئۆتەپ كەلگەن ئەنه شۇ تەركىبىي قىسىملار جۈمله بۆلىكى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالماس تۆگىنىڭ ئۇستىده مەزمۇت ئولتۇرۇپ ئۆز خىياللىرى بىلەن بەنت ئىدى، قەشقەر تەسىراتلىرى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆركەشلەيتتى. يېڭى، كۆچلۈك، ئىلھامبەخش، ئوتلۇق ئوي - پىكىرلەر ئۇنى تىنىمسىز ئالدىرىتاتتى. («كۆرەشچان يىللار» دىن).

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى ھەر بىر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئۆز ئالدىغا مەلۇم ۋەزىپه ئۆتەپ، مۇستەقىل جۈمله بۆلىكى بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭدەك ئۇ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىگه ۋە جۈمله تەركىبىدىكى بىرىكمىگه نىسبەتەن ئۆز ئالدىغا بىردىن بۆلەك ھېسابلىنىدۇ.

جۈمله بۆلەكلىرى جۈملىدىكى رولىغا قاراپ، باش بۆلەكلەر ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەر دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. باش بۆلەكلەرگه ئىگه، خەۋەر؛ ئەگەشمە بۆلەكلەرگه ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ھالەت كىرىدۇ.

ئىگه بىلەن خەۋەر، ئاده‌تته، جۈملىنىڭ ئۇيۇشتۇرغۇچى مەركىزى ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار ئۆز ئارا بىرىكىپ بايانىي مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە نۇتۇق ئامىلى بىلەن ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

جۈمله قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇرغان ئىگه بىلەن خەۋەر مەنه ۋە گرامما-تىكىلىق جەھەتته ئۆز ئارا زىچ مۇناسىۋەتته بولىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق بىر ئاددىي جۈمله قۇرۇلمىسىنى، ئاياغلاشقان بىر يەككە ئوي - پىكىرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

ئەگەشمە بۆلەكلەر بولسا، باش بۆلەكلەرنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىپ، ئۇلارنى ياكى بىر - بىرىنى ئېنىقلايدۇ، تولۇقلايدۇ، ئىزاھلايدۇ. ئەگەشمە بۆلەكلەر مەنه ۋە تۈزۈلۈش جەھەتته ئىگه بىلەن خەۋەرگه باغلىنىپ كېلىپ، بېيىق ئاددىي جۈمله قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى جۈملىدىكى خىزمەتنى ئارقىلىق كۆرۈلىدۇ.

ئىگه بىلەن خەۋەر ياكى خەۋەرنىڭ ئۆزى ئاياغلاشنا يەككە ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئاددىي جۈمله ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. لېكىن ئەگەشمە بۆلەكلەر ئۆز ئالدىغا ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىنى ھاسىل قىلالمايدۇ. ئەگەشمە بۆلەكلەر

ئۆزلىرى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ، ئىزاھلاپ كەلگەن مەزمۇنىنلا ساقلاپ قالىدۇ. شۇڭا جۈملە بۆلەكلىرى جۈملىنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇمىسىغا قاراپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

ئەسكەرتىش:

جۈملە بۆلەكلىرى تۆۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن كۆرسىتىلىدۇ:

ئىگە (———) خەۋەر (═══)

تولدۇرغۇچى (~~~~~) ئېنىقلىغۇچى (~~~~~)

ھالەت (~~~~~)

ئىگە (~~~~~)

ئىگە گرامماتىكىلىق جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئوي - پىكىرنى ئۆزىگە قارانتۇچى شەيئىنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئوي پىكىرنىڭ سۈبيېكتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار ۋە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغان ئىسىم خاراكتېرلىك بارلىق سۆزلەر جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىملار ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەر جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئى، ھادىسە، چۈشەنچە ۋە باشقىلارنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈنى ئاسمىنىڭ كۆڭلى ناھايىتى غەش بولدى. قولى ئىشقا بارمىدى. مۇڭلۇق ئىسكىرىپكا ئاۋازىمۇ ئاڭلانمىدى. ئەمدى ئۇنىڭ رىشتى باغلانغان غېرىپ كۆڭۈل، لېكىن، زېرەك، ئۈمىدلىك دوستلىرى مەكتەپتە يوق ئىدى. («كۈزەشچان يىللار» دىن)

ئىسىملاردىن باشقا ئالماشلار جۈملىدە كۆپرەك ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. بولۇپمۇ كىشىلىك ئالماشلار جۈملىدە كىشىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مەن - ئىشچى. ئۇ دوختۇر. بى ناھايىتى كۆپ قۇرۇلۇش سالدۇق. سىلەر ياخشى ئىش قىلدىڭلار.

سۈپەتلەر ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئىنىڭ بەلگە ۋە خۇسۇسىيىتىنى ئەمەس. بەلكى شەيئىنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياخشى تېپىپ سۆزلەيدۇ، يامان كۆپۈپ. . . .

ئاخماق كۈندۈزى چىراق ياقىدۇ. (ماقال)

قىزىللار ئاقلارنى يەڭدى.

سانلار ئىگە بولۇپ كەلگەندىمۇ شەيئىنىڭ سانىنى ئېنىقلىماستىن، بەلكى شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. سانلار شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەكىلدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىردىن ئىككى ياخشى، قۇرۇق گەپتىن جىگدە (ياخشى)، ئىككى سەككىز ئورن ئالتە. بىرى تويۇپ سەكرەيدۇ، بىرى توڭۇپ (سەرەيدۇ). يىغىنغان ئىككىمىز قاتناشتۇرۇق.

سۈپەتداشلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەتلىك خۇسۇسىيەتنى ئەمەس، بەلكى ئىگىسى بولغان شەخسنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىلگەن بىلگىنىنى ئىشلەر، بىلمىگەن بارمىقىنى چىشلەر. (ماقال) ئوقۇغان ئۇزار،

ھەر كەتىمالىرىمۇ ئاسىمىلاردىكى ئوخشاشلا مېگە بولۇپ كېلىدۇ. ئەمما كىشىلىرى ئۆلۈپ كەلگەندە، خەۋەردىن ئالاھىدە پائۇزا بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدەك شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چوشمىكى. (ماقال) (يېزىش ـ سۆزلەشتىن تەش، بىلىم ئىلىش ـ ئوگىنىش، ئوگەنگەننى ئىشلىتىشتۇ (ئوگىنىش ـ) (

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، رەۋىش، تەقلىدىي سۆز ھەم ئونەۋش سۆزلەرمۇ جۈملىدە ئېگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ( )

ھەۋرۈنمىڭ ئەتىسى ئوگىمەن (ماقال) ئاتا بالاشتۇرار، يوقالاشتۇرار (ماقال) ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، (خەلق قوشمىلى) ئىھ ئىھ ئىھ ئىھلىدىم ئوتقاي سېلىق. (خەلق قوشمىلى) شۇلدىر شاشلدىر قىلغان ئاۋازى كەلدى. سۆزنىڭ ئالدىدا ئېگە بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىگىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئىگىلىك سۆز بىلەن ئېگىلىك سۆز بىرىكىپ ئىگىلىك سۆز بىرىكمىسى (تۇرلىنىش ماكانى ئۆزگىرىپ بىرىكمىسى) نىڭ تەركىبلىدىكى ئىسىم ياكى ئورۇن ئالماش سىنتاكسىس سۆزلىرى ئاساسەن ئېگە بولىدۇ. ھەۋرىگە پۈتۈل گەۋدە ئاسمان پاغلىغىدەك ھالەت جۈملىنىڭ ئاساسىي ئەزاسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ماقال پاتقان ئۆيگە ماڭمىغىچىلىرى بىزنىڭ قورۇلايدۇ. كىشى ئۆچۈن ئىشلەش قىلىشتىن مەسىلىسى ـ تۆپ مەسىلەن: ئاكىسىنى ئالۋالايمەن، ئادەمنى قۇتقۇزۇش ئاخىرقى ئالاشقانلارغا بارىدىغان بېرىشىڭلا بېرىمەن ـ ئەمرى قوغرال ئۆمۈرلۈك پۈتۈشلىگەن ئىشلەرنىڭ ھېسابىنى چىقىرىپ ئۆتكەن ئۆمرىنىڭ تەقسىمات پرىنسىپى.

ئاخىرقى ئىككى جۈملىدە كېڭەيگەن ئالۋاك ئېگە بولىدۇ. پۈتۈن ئېگىلىك تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇرەككەپ ئېگە قاتارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

بالا ـ چاقلىق ئۆيدە «نېرى ئولتۇر، پېرىڭ ئولتۇر» دېگەن قالمايدۇ. جۈملىنىڭ تەڭداش ئېگىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق. مۇرەككەپ ئېگە تەركىبىگە كىرىدۇ. چۈنكى ئۇلارمۇ تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتىكى بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەن ئېگىلىك ئالۋاك. مەسىلەن:

ئىستىقلال ئۈچۈن، ئۆزۈم، تېرىتىسىلا ئىستېمال قىلىدىغان ئىشنى ياخشى ماھىلاشتىنىڭ كاپالىتى. ئىشچى دېھقان ئەسكەر ئۆيىنىڭ ئىلىلىرى مەسلىكىمىزنى كۈتە ئالماسۇنلا شۇنداق ئىشتىنىڭ تاياندىق كۈچلىرى.

ئالماۋۇ ئىككى ( ) مەنبە ئىسىم ئېگە ئىشلىگەن جۈملىدە خەۋەر جۈملىنىڭ ئېگىسىگە ھەۋالىتى ئىسىم ئېگىلىك سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت.

خەۋەر جۈملىدە ئۈيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. شۇڭا ئۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئۇقۇي - پىكىرلەتك ئاساسىي مەزمۇنىنى ۋە جۈملىستىك خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. خەۋەرنىڭ قانداق سۆزدىن تۈزۈلۈشى جۈملىتىڭ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. چۈنكى خەۋەر ئارقىلىق ئادەتتىكى جۈملىتىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى بولغان بايانى مۇنىسىۋەت (ئىگە - خەۋەرچىلىك مۇناسىۋىتى) ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداقلا بۇ ئالاقىلەرنىڭ ئەڭ بۇلۇڭسىز جۈملىگە ئانچە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، لېكىن خەۋەرنىڭ بولماي قالسا جۈملىگە ئاساسىي پۈتۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭدىن خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ. مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا خەۋەرلەر قانداق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ ئىككى تۈرگە بولىنىدۇ:

1. پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر

جۈملىدە ئاساسەن پېئىللار خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. پېئىللاردىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر ئىگىدىن ئاكتىشلىغان ئىش - ھەرىكەت ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل خەۋەرلەر پېئىللارنىڭ شەكىل (زامان، رايى، دەرىجە) ۋە تۈس جەھەتتىن ماسلىشىپ تۇرلىگەن شەكىلدە كېلىپ ئىگىگە شەخس، سان جەھەتتىن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

خەۋەر پېئىلدىكى پېئىللار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ئۆتكەن كۈنلىكى ۋە ھازىرقى زامان ھەرىكىتىنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن: شەھەر ئامان سوتۇق كۈنلى، غەمكىن چىرايلى بىلەن ئوردىدا قاپتۇ.

(«مىنىڭ بىر كېچە» دىن)

كىتابىمىزنىڭ قەھرىمانى ئالماسنى يوقتىردا «غىل - پال» كۆرۈپ قوتۇق بەرگەن («كۆرەشچان يىللار» دىن)

قاغىلار قاق ئېتىدۇ، ئىكز كۆڭلىنى خوش ئېتىدۇ. (تەمسىل) ۋەتىنىمىز كۈنىگە كۈنگە گۈللىنىۋاتىدۇ. خەلق ئوردۇسىنى يامىشىنىۋاتىدۇ. يېزا - ئىگىلىكىدىن مارىقا - تارقىدىن خوش خەۋەرلەر كېلىۋاتىدۇ.

بۈيرۇق رايىدىكى پېئىللار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ بۈيرۇق، قوتۇنۇش، ئۈمىد، ئىلتىماس قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: قوڭغۇراق ئورۇلسۇن، قوقۇشى توختىتاي، ھەممەيلەن سەپكە! بوقۇغۇچىلار سوئال تەرتىپىگە ئەپتەندىلەر ئوك قەرىپىگە تارىلىڭلار! («كۆرەشچان يىللار» دىن)

ئەملىيەتتىكى 2-ئى زاماننىڭ تۈرۈشى ئۈچۈن كۆرسەتكىلى بولمايدۇ. سەۋەبى تۆۋەندىكىچە.

شەرت رايىدىكى پېئىللار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ھەرىكىتى شەرت، خاھىش، ئۈتۈنۈش، مەسلىھەت قاتارلىق مەزمۇندىكى ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. شەرت رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلگەن خەۋەر قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېغىندى جۈملىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

دۇ. مەسىلەن:

مال سەمرىسە، ياغ بولىدۇ؛ يەر سەمرىسە، باغ بولىدۇ (ماقال)، ئاغرىقنى يوشۇرساڭ، ئۆلۈم ئاشكارا (ماقال). رەنجىمەي، ماڭا بىر دەم يارەملىشۇەتسىڭىز!

2. ئىسىم خاراكتېرلىك خەۋەرلەر

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر (ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش) دىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر خېلى كۆپ. بۇنداق خەۋەرلەر بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا، بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن شەخسلىك پېئىل ۋە يارەمچى پېئىللار-نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلىدۇ. ئىسىم خاراكتېرلىك خەۋەرلەر جۈملىدە ئىگىنىڭ كىم، نېمە ئىكەنلىكىنى ھەم قانداق، قانچە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش ئاساسىدا تەسۋىرىي جەھەتتىن ئىپادە-لەش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

تىل - كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا پىكىرلىشىش ۋە بىرىنى چۈشىنىش ۋاستىسى. پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ھەققىدىكى تەلىماتنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان كىشى - ماركس. ياخشى - ئىشى بەلەن ياخشى (ماقال).

ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈملىدىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنىنى تەرتىپى، ئىنتۇناتسىيە، تىنىش بەلگىلىرى ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. چۈنكى بۇلار ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ بايانى مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ - ئىشچى، مەن - ئوقۇغۇچى. ساۋۇت - كادىر. يېزا - بىپايان زېمىن. ئۇ بالا ناھايىتى ياخشى.

تىلىمىزدىكى «بار، يوق» دېگەن سۆزلەرمۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىزدە 56 مىللەت بار، بەزى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا يېزىقى يوق، ئاماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى (ماقال). تۆمۈرچىنىڭ پالتىسى يوق، ياغاچچىنىڭ تۆۋىقى (ماقال).

خەۋەرلەر قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ. بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەر ئاددىي خەۋەر، بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەر مۇرەككەپ خەۋەر دېيىلىدۇ. مۇرەككەپ خەۋەرنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولىدۇ.

بىرىنچى، شەخسلىك پېئىللار بىلەن سۈپەتداش، رەۋىشداش، ھەم يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ خەۋەرلەر. بۇنداق خەۋەرلەر ئىككى چە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلۈپ، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنە جەھەتتە بىر پۈتۈ-نۈلكىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇلاردا ئىپادىلىنىدىغان ئاساسىي مەنە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بىرىنچى سۆزدە بولىدۇ. قالغان سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى يوقىتىپ يارەمچىلىك رول ئويناپدۇ. مەسىلەن:

پەنجىرە تۇۋىدىن ئاستا - ئاستا بېسىپ ئارقىغا يېنىپ كەتتىم.

(«چېنىقىش» تىن)

قاغىلار قاق ئېتىدۇ، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ (تەمسىل)

رەنا جاۋاب بېرىش ئورنىغا يۆلەككە قاراپ مېڭىۋەردى، («مېھرابتىن چايان» دىن)

ئۇ بۇ كىتابنى ھېيجىگدىن ئېلىپ كەلگەنىكەن.

ئىككىنچى، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ خەۋەرلەر. بۇنداق خەۋەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گراممااتىكىلىق مەنىسىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ. لېكىن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتى زىچ بلىدۇ، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئىگىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى - جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگار قوشۇنى.

مەن سىزگە تونۇشتۇرغان كىشى - مانا شۇ. بۇ قويلارنىڭ سانى - بىر يۈز ئەللىك.

ئۇچىنچى، ئىسىم ۋە پېئىل خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ خەۋەرلەر. بۇنداق مۇرەككەپ خەۋەر ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بەلەن پېئىللاردىن تۈزۈلىدۇ. ئۇلار-نىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ۋە لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتە ناھايىتى زىچ باغلانغان بولىدۇ. شۇڭا بۇ خىل مۇرەككەپ خەۋەر تۈزۈلۈش ۋە مەنە جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزىمۇ ھازىرلا ئۈيقۇدىن تۇرغان بولسا كېرەك، ئېھتىمالىم. (چېخوف «تىن)

ئۇنىڭ ئۇچ كۈندىن بېرى كېسەلدىن قىيىنىلىپ يۇرۇپ ئىشلىگەن ھەققىمۇ بىكار كەتتى. («چىنىقىش» تىن)

رەنا بىر نەچچە ۋاقىتقىچە جاۋاب بېرەلمەي تۇردى.

(«مېھرابتىن چايان» دىن)

تولدۇرغۇچى

تولدۇرغۇچى جۇملىدە نەرسە ۋە شەخسىنى ئىپادىلەپ، ئۆزى بېقىنغان سۆزگە باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. تولدۇرغۇچى ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتىدىكى سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكىتىگە مەلۇم ۋاسىتە (چۈشۈم، چىقىش، يۆنىلىش، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى ھەم تىركەلمىلەر) ئارقىلىق باغلانغان ئوبېيېكتنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتىقاندا ھەرىكەت ئۆزىگە ئۆتنە ياكى ھەرىكەت مەلۇم يول بىلەن باغلانغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك تولدۇرغۇچى ئارقىلىق ھەر خىل ئوبېيېكتلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ.

تولغۇرغۇچىنىڭ قانداق كېلىشتە كېلىشى تولۇقلانغۇچى (باشقۇرغۇچى) سۆزگە باغلىق. تولدۇرغۇچى، ئادەتتە، خەۋەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ، بەزىدە بۇشقا بۆلەكلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنداق ۋاقىتتا باشقۇرغۇچى بۆلەكلەر سۈپەتداش ياكى ھەرىكەت نامىلىرىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

زىمىستان كۆرمىگە بۇلبۇل باھارنىڭ قەدىرىنى بىلمەس.

جاپانى چەكمىگە ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس. (خەلق بېيىتى)

ئادەمنىڭ سۆلىتىگە قارىماي، مېھنىتىگە قارا. (ماقال)

گەپنىڭ تېگىدە گەك بار، ساقالنىڭ تۈۋىدە خەپ بار. (ماقال)

گەپنى تېجىمەلدىن سورا، يولنى كارۋاندىن سورا. (ماقال)

يامان ئاتاق بىلە يۈرگەندىن ياخشى ئاتاق بىلە ئۆلگەن ئەۋزەل.

تولدۇرغۇچى ئىش - ھەرىكەتنىڭ توغرا ياكى يانداش ئوبيېكتى بولغان ئەرسە ياكى شەخسنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چۈشۈم كۆرمەك، چىقىش كۆرمەك، يۆنىلىش كۆرمەك ۋە ئورۇن كۆرمەك قوشۇمچىلىرىنى ياكى تىركەلمىلەرنى قوبۇل قىلىدىغان ھەر قانداق سۆز تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. تولدۇرغۇچى سىنتاكسىسلىق رولى ۋە تۈزۈلۈش شەكلىگە قاراپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ:

1) بىۋاستە تولغۇرغۇچى

بىۋاستە تولدۇرغۇچى جۈملىدە سۈبيېكتسىنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا ياكى ھەرىكەت ۋە ھالەت ئىپادىلەنگەن سۆزلەرگە بىۋاستە (توغرىدىن - توغرا) باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ رەسىمنى كۆچە - كۈندۈز يېنىدىمدىن ئايرىمايمەن. شىرنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقىنى يەڭگەن باتۇر. (ماقال)

بىۋاستە تولدۇرغۇچى چۈشۈم كۆرمەكتە كەلگەن سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. جۈملىدە بىۋاستە تولدۇرغۇچىنىڭ (چۈشۈم كۆرمەك قوشۇمچىسى ئاشكارە ياكى يوشۇرۇن بولسۇن) بولماسلىقى پىكىرنىڭ تولۇق ئىپادىلەنمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن.

مەن ياتاقنى تازىلىدىم - مەن تازىلىدىم.

مەن كىتاب ئالدىم - مەن ئالدىم.

ئۇ دوسكىنى سۇرتتى - ئۇ سۇرتتى.

بۇ جۈملىلەرنى سېلىشتۇرساق، ئالدىنقىلىرىدا پىكىرنىڭ تولۇق ئىپادىلەنلىكى، كېيىنكىلىرىدە بولسا پىكىرنىڭ تولۇق ئىپادىلەنمىگەنلىكىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى بىۋاستە تولدۇرغۇچى جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنى تولۇق ۋە ئېنىق ئىپادىلەشتە چوڭ رول ئويناىدۇ.

بىۋاستە تولدۇرغۇچى جۈملىدە پەقەت پېئىللار تەرىپىدىنلا باشقۇرۇلۇپ قالماي، بەلكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بەلەن پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر تەرىپىدىنمۇ باشقۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇتۇش بىنالىرىنى رېمونت قىلىپ چىقتۇق. ئاتا بۇۋۇلىرىمىز مۇشۇنداق تۇرمۇشنى ئارزۇ قىلغانىدى.

بىۋاستە تولدۇرغۇچى كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا بەزىدە قوشۇمچىلىق، بەزىدە قوشۇمچىسىز بولۇپ كېلىدۇ. چۈنكى ئوبيېكت بىلەن ھەرىكەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەر خىل بولىدۇ. شۇڭا ھەرىكەتنىڭ قانداق خاراكتېرغا ئىگە بولۇشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنە گرامماتىكىلىق ھالەت ۋە مەزمۇنغا قاراپ بىۋاستە تولدۇرغۇچىمۇ قوشۇمچىلىق ياكى قوشۇمچىسىز شەكىلدە كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بىۋاستە تولدۇرغۇچى تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا قوشۇمچىلىق بولۇپ كېلىدۇ:

(1) بۇاستە تولدۇرغۇچى ئۆزىنى باشقۇرىدىغان سۆزدىن يىراق كەلسە (تولۇقلانغۇچى بەلكى تولدۇرغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بۆلەك بولسا)، بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچەسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئاشنى باداڭدىن سورا، ئىشنى ئاكاڭدىن... (ماقال) كىتابنى كىتابخانىدىن ئالدىم، تاماقنى ئاشخانىدا يېدىم.

(2) پېئىل بىلەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن بىرىكمىلەر باشقۇرۇپ كەلگەن بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ماركس رەڭنىڭ قىزىلىنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇلار بىزنىڭ پىكرىمىزنى توغرا تېپتى. ئادەم قولى چۆلنى بوستان قىلىدۇ. ئات ـ ھارۋاڭ كەتسۇن، غاڭزاڭنى چالا قاقما. ماقال)

(3) خاس ئىسىملاردىن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا كەلگەن ئالمۇشلاردىن تۇرغان بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنى كۆردۇڭ، سېنى سوردى، گۈلنارنى چاقىرىۋېتىڭ، بىرنى كۆرۈپ كەتسۇن.

(4) كۆرسىتىش ئالماش، سۇپەتداش ۋە ئورۇن ـ ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن ياكى باشقا ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەن بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كۆڭۈلدە پەيدا بولغان يارىنى ساقايىي. بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىقتىم، گۈڭشې ئاۋۇ تراكتورنى يېڭىدىن سېتىۋالدى، ئوقۇغۇچىلار كەچكى تاماقنى يەپ بولدى.

(5) سۇپەت، رەش، سان، سۇپەتداش، ھەربىرەت نام بىلەن ئىپادىلەنگەن بۇاسىت تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ، مەسىلەن:

بىرنى بىرى بېرىدۇ، كۆپنى مەنەت... (ماقال) ئايرىلغاننى ئېيىق يەر، بۆلۈنگەننى بۆرە... (ماقال) مەملىكىتىمىز تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلدى.

(6) شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن سۆزلەر بۇاستە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلسە، بوندىق تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

مەن دوستۇمنى كۆردۈم، ئۇ دادىسىنى يوقلاپ كەلدى، ھەسرەت بىلەن ھېشكىنى ئاستاغىنا تۆۋەن ئىگىسەن ۋە كالپۇكىنى مەھكەم چىشلەيسەن.

(7) بىر سۆز جۈملىدە تەكرارلىنىپ، ھەم ئىگە، ھەم تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلسە، بۇاستە تولدۇرغۇنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن؛

ئۆرۈك ئۆرۈكنى كۆرۈپ ئالا بوپتۇ، (تەمسىل) ئوغرىنى ئوغرى تاپىدۇ.

(8) بىر تولۇقلىنغۇچىغا باغلىنىپ كەلگەن بىرقانە تەڭداش بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ ئەڭ ئاخىرىسىدىكىسىنىڭ چۈشۈم قىلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن ـ تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشايلى!

(9) سۇپەتداشلاردىن بولغان ئىگىنىڭ ئالدىدىكى بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ چۈشۈم

كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: ئىنتىزامنى بۇزغان - سەن، گەپنى ئاڭلىغانلار بىز، خەتنى يازغان - سەن، بەزى ھاللاردا بۇ ۋاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمىدۇ. مەسىلەن؛

مەن كىتاب ئوقۇدۇم. سىز كىنو كۆردىڭىز. ئۇلار دوكلات ئاڭلىدى. ئۇ دوستلىرىغا خەت يازدى.

2) ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى

جۈملىدە ئىش - ھەرىكەتكە ۋاسىتە بولغان شەيئىنى ئىپادىلەپ، چىقىش كېلىش، يۆنىلىش، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تىركەلمىلەر بىلەن كەلگەن تولدۇرغۇچىلار ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى دەيىلىدۇ. ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ھەرىكەتنىڭ شەيئى بىلەن بولغان ھەرخىل مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ھەمدە ئۆزى بېقىنىدىغان سۆزگە باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ.

ئىسىم ۋە ئىسىملاشقان سۆزلەر ھەمدە كىشىلىك ئالماشلار جۈملىدە كۆپرەك ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى چىقىش كېلىش، يۆنىلىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىش ھەم تىركەلمىلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇغانلىقى ئۈچۈن، ھەر خىل گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

(1) يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ھەرىكەتنىڭ كىمگە، نېمىگە ۋە قەيەرگە قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەسلىگە ئەتراپلىق قاراشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز كېرەك.

بىز دۇشمەنگە قارشى، ھەقىقەتەن، غەزەپكە كەلدۇق. («چىنىقىش» تىن) گايى تەدبىر ئۇنى كۆككە ئۇلاشتۇرغان.

گايى تەقدىر غەم چۆلىگە ئۇلاقتۇرغان. (نىم شېھىت)

(3) چىقىش كېلىشتە كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئىش - ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك شەيئىنىڭ چىقىش مەنبەسىنى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنى ھەم ۋاقتىنى، بىر نەرسىنىڭ پەنە بىر نەرسىدىن ئارتۇق ياكى كەملىكىنىڭ سېلىشتۇرۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىنقىلابىي دېموكراتىزىمدىن مارکسىزمغا ئۆتۈش يولى بىر كېچىدىلا ئەمەلگە ئاشىدۇغان ئىش ئەمەس، جاپالىق كۆرەشلەرنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. (ئىش - ھەرىكەتنىڭ چىقىش مەنبەسى).

كېيىگەن كۆينەكنىڭ مەشرۇ - يېپەكتىن (نېمىدىن ئىشلەنگەنلىكى) خۇشخۇي ئويناشنىڭ ئۆتەر يۇرەكتىن (ئوخشىتىلغان شەيئى) ئارام جانىم، گۈلزارىم ئۇسسۇل. (نىم شېھىت)

(3) ئورۇن - ۋاقىت كېلىشتە كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئورنى ھەم ۋاقتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تۆمۈر ئوتتا تاۋلىنىدۇ. ئادەم مېھنەتتە تاۋلىنىدۇ (ماقال). دۇنيادا ئۆز - ئۆزىنى

ئۆزگەرتىشنى هەممىدىن كۆپرەك خالايدۇغانلار - پرولېتارىيات كەچ كۆرسى ئاچقاندا بىزنىمۇ قاتناشتۇرۇڭلار.

(4) تىركەلمىلەر بىلەن كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئىش - هەربىرىدە ۋە خوسۇسىيەتكە ۋاستە بولغان ئوبيېكتنى ئىپادىلەيدۇ، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى بىللىلىكنى، «هەققىدە»، «توغرىدا» تىركەلمىلىرى بىلەن كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئىش - هەربىرىدە بىرەر ئوبيېكت هەققىدە بولغانلىقىنى، «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى هەرىكەت قارىتىلغان ئوبيېكتنى، «تەرىپىدىن» تىركەلمىسى بىلەن كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى لوگىكىلىق سۈبيېكت قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

گۈلخان تەبىئىي خۇش پېئىللىقى بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى. بىز تىل هەققىدە دوكلات ئاڭلىدۇق. بۇ شېئىر توغرىسىدا سۆزلىدى، ئۇنىڭ ئالقىنىدا ئۆزى ئۈچۈن تونۇش بولغان ئىككى نەرسە تۇراتتى.

مەيلى بۇۋاستە تولدۇرغۇچى ياكى ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى بولسۇن، ئۇلار ئاددىي ياكى مۇرەككەپ شەكىلدە بولىدۇ.

ئېنىقلىغۇچى

ئېنىقلىغۇچى جۈملىدە شەيئىنىڭ بەلگىسى، كىمگە ۋە نېمىگە قارىشىلىق ئىكەنلىكى، نېمىدىن ياسالغانلىقى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئېنىقلىغۇچى جۈملىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىملاشقان ئېنىقلانغۇچى بۆلەكنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما (بىرىكمە) هاسىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇندەش، باغلىغۇچى، تىركەلمە ۋە يۆكلىمىلەردىن باشقا هەرقانداق سۆز جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىۋېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئېنىقلىغۇچىغا يانداشقان ۋە ماسلاشقان (كېلىشىش) يولى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. ئېنىقلىغۇچى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە كۆزەل ۋە نەپىس تۈس بېرىدۇ. مەسىلەن:

نىگار ئايىم پاكار بويلۇق، پىنىستە كۆزلۈك، سېرىق تەنلىك، يۇزىنىڭ ئۈيەر بۇ يېرىدىكى چېچەك ئىزلىرىنى هېسابقا ئالمىغاندا، چىرايلىققىنا بىر خوتۇن ئىدى. («مېھراپ-تىن چايان» دىن)، هەسەلنىڭ هەرىسى بار، گۈلنىڭ تىكىنى... (ماقال) ئەمگەكنىڭ نېنى تاتلىق، هورۇننىڭ جېنى... (ماقال).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا قانداق سىنتاكسىسلىق يول بىلەن باغلىنىپ كەلگەنلىكىگە قاراپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) ياندش ئېنىقلىدۇچى

يانداش ئېنىقلىغۇچى توشۇمچىسىز كېلىپ ئورۇن تەرتىپى جەهەتتە يانداشقان ئارقىلىق ئېنىقلاندۇچىغا باغلىنىدۇ. (ئۇلار باش كېلىشتە كەلگەن سۆيەت، سان، ئالماش، ئىسىم، تەقلىدىي سۆز ۋە سۆيەتداش قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.)

(1) سۆيەتتىن تۈزۈلگەن يانداش ئېنىقلىغۇچى شەيئى (ئېنىقلىنغۇچى) نىڭ خۇسۇسىيە-

تىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ياخشى دېھقان ئۇلاق باقىدۇ، يامان دېھقان قامچىسىنى قاقىدۇ. (ماقال). كۈندىلىك ئىش قىلساڭ، سەھەردىن باشلا؛ يىللىق ئىش قىلساڭ، باھاردىن... (ماقال). ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ئەلا «ماقال)، كۈن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەن چاغدا ئەڭ دەھشەتلىلىك جەڭ ھەرەمباغنىڭ غەربىي تۆپلىكىدە باشلاندى. («چېنىقىش» تىن)

(2) ساندىن تۇزۇلگەن يانداش ئېنىقلىغۇچى شەيئى (ئېنىقلىغۇچى) نىڭ سانى، رېتى، ئۆلچىمى، ئېغىرلىقى، دائىرىسى قاتارلىق جەھەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالتىنچى ئايدا ئالتە چاپان كىيىپتۇ، ئون ئىككىنچى ئايدا كالتە چاپان... (ماقال)، تۆت ئەتراپىنى سۇ بېسىپ كەتتى، بۇ يىل ئون تاغار بۇغداي ئالدۇق، ئون چاقىرىم يول ماڭدۇق، ئۆتمۈشتە بىر چىشلەم نانغا زار بولغاندۇق.

(3) ئالماشلار (كۆرسىتىش، ئېنىقلاش، سوراق ئالماشلىرى) دىن تۇزۇلگەن يانداش ئېنىقلىغۇچى شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلاش ۋە تەكىتلەپ كۆرسىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ھەر بىر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا، ھەر بىر ئۆينىڭ مورىسى باشقا، (ماقال) بارچە گۈنا ئۆزۈمدە تۇرۇپ، قاپ كۆتۈرۈپ نەگە باراي. (ماقال). مۇنۇ كىشى بىزنىڭ يېزىدىن كەلگەن ئىكەن، قانچە دەپتەر ئالدىڭىز؟ سىز نەچچىنچى سىنىپتا ئوقۇيسىز؟

(4) سۈپەتداشلاردىن تۇزۇلگەن يانداش ئېنىقلىغۇچى شەيئىنىڭ ھەرىكەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئويلىماي قىلغان ئىشىڭدا كۈندە ئەۋغا بېشىڭدا (ماقال). ئۆلۈپ ئۆسكەن مال ياخشى، بىلىپ ئۆسكەن جان... (ماقال). ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا (ماقال).

(5) تەقلىدىي سۆزلەردىن تۇزۇلگەن يانداش ئېنىقلىغۇچى شەيئىنىڭ تەقلىدىي خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

غۇر - غۇر شامال ئۇنىڭ سۇمبۇل چېچىنى لەرزان يەلپۈيتتى، تاقۇر - تۇقۇر ئاۋاز قۇلاققا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

(6) ئىسىملاردىن تۇزۇلگەن يانداش ئېنىقلىغۇچى نەرسىنىڭ تېمىدىن ياسالغانلىقىنى، مەلۇم شەيئىگە ئوخشىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئالتۇن باشاق بۇغدايلار مەيىن شامالدا يەلپۈنەتتى، ياغاچ قازان بىر قېتىم قاينار (ماقال).

2) كېلىشىش ئېنىقلىغۇچىسى

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن ئېنىقلانغۇچىغا شەخس ۋە ساندا كېلىشىش (ماسلىشىش) يولى بىلەن باغلىنىدۇ. كېلىشىش ئېنىقلىغۇچىسى بىلەن ئېنىقلانغۇچى تەۋەلىنىشتىن ئىبارەت چىرمىشىش مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلانغۇچىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان باشقا سۆزلەرنى قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىرنىڭ ئۇلۇغ ۋە سۆيۈملۈك تەتىنىمىز كېۇندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلماقتا. سىلەرنىڭ ئىشىڭلارنى كۆزدىن كەچۈردۈق. مېنىڭ سۆزۈمنى ئېسىڭدىن چىقارما. گۈڭشېنىڭ چارۋىسى خېلى چىقىمغا ئۇچرىدى.

بەزى جۈملىلەردە بىر كېلىشىش ئېنىقلىغۇچىسى بىر قانچە تەڭداش ئېنىقلانغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ، ئۇلارنى بىرەك ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىزنىڭ سانائىتى، دېھقانچىلىقى ۋە چارۋىچىلىقى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى بىلەن پانتىسى خېلى داڭلىق.

كېلىشىش ئېنىقلىغۇچىسى بەزىدە قوشۇمچىسىز كېلىدۇ. يەنى بۇنداق ئېنىقلىغۇچىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇغان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. لېكىن قوۇمچە چۈشۈپ قالسىمۇ، بۇنداق ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى تەۋەلەش ۋ تەۋەلىنىش مۇناسىۋىتى يەنىلا ئىپادىلىنىپ تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بۇلاق سۇيى ناھايىتى سوغۇق بولىدۇ. خەلق مۇلكىگە خىيانەت قىلماسلىق كېرەك.

ياز كۈنى قىشنىڭ غېمىنى قىلىۋېلىش لازىم.

ئېنىقلىغۇچىمۇ باشقا بۆلەكلەرگە ئوخشاش ئاددىي ۋ مۇرەككەپ شەكلىدە كېلىدۇ.

ھالەت

ھالەت جۈملىدە خەۋەر ياكى باشقا بۆلەك ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتى، بەلگىسى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئاساسەن، پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەردىن تۇزۇلگەن بۆلەكلەرگە ياندىشىش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، ئۆزى باغلانغان سۆز بىلەن يېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن:

ساناقسىز چاچ ئۆرۈملىرى ئۇنىڭ كەينىنى پۈتۈنلەي قاپلىۋالاتتى. («مېھرابتىن چايان» دىن)

توزاق ئۆتمۈشتە ئەللىك يىل قوتاندا مال بىلەن ياتتىم.

ئامالسىز ئىككى ئوغلۇمنى بېگىمگە قۇل قىلىپ ساتتىم.

ھالەتلەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالىتىنى ۋە بەلگىسىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر-دىن ھەم رەۋىش رولىدا كەلگەن باشقا سۆزلەردىن تۇزۇلىدۇ. شۇڭا ئۇلار جۈملىدە ھەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) سۈپەت ھالىتى

سۈپەت ھالىتى ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق يول ۋە ئۇسۇل بىلەن ئورۇنلىش ھالىتىنى ئېنىقلايدۇ. سۈپەت ھالىتى ھەر خىل سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەردىن تۇزۇلگەن جۈملە بۆلەكلىرىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس (ماقال). ئاز ۋەمەنلىك قىلىپ سۆزلەيتتى. ساددىغىنا سۆھبەتلەشتى («مېھرابتىن چايان» دىن). ئۇ خۇددى بەزگەك ئادەمدەك غال - غال تىترەيتتى. ئۇ خەتنى ناھايىتى چىرايلىق يازىدۇ.

2) سەۋەب ھالىتى

سەۋەب ھالىتى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىق سەۋەبىنى ئېنىق-لاپ كېلىدۇ. ئۇ سەۋەب رەۋىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ياخشى ئوقۇغانلىقتىن مۇكاپاتلاندى. ئۇ تىرىشىپ ئوقۇمىغان سەۋەبلىك ئۇنىڭدا نېمە يېزىلغانلىقىنى بىلمەي قالغان.

3) مەقسەت ھالىتى

مەقسەت ھالىتى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش مەقسىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەقسەت ھالىتى مەقسەت رەۋىشلىرى ھەم مەقسەت رەۋىشداشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزنى قەستەن گەپكە سېلىۋاتىدۇ.

يايى چىقتى تۇنقىلى

ئەژدىھاردەك يۇتقىلى،

ئون بەش يايى كېلىپتۇ.

مەن نۇزۇكنى تۇنقىلى. (خەلق قوشىقى)

مەقسەت ھالىتى بۇيرۇق ۋە خەۋەر رايىدىكى پېئىللارغا ۋە ئىسىملارغا «دەپ» يارىدەمچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىقمۇ تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مەلەكتىن بۇ مەلەكتىگە

ئويناي دەپ كەلدىن

مەيلى بارمۇ، مەيلى يوقمۇ

سىناي دەپ كەلدىن.

ئۇ مېنى كېلىدۇ دەپ خېلى ساقلاپتۇ.

يارىم يار دەپ كەتكەندۇ،

مەنزىلىگە يەتكەندۇ. (خەلق قوشىقى)

4) ئۇرۇن ھالىتى

ئورۇن ھالىتى ئىش ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئورنىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. بۇنداق ھالەت، ئاساسەن، ئورۇن رەۋىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈكنى نېرى تارتماي يېقىنراق ئولتۇرساڭچۇ! ئۇ تۆۋەن چۈشتى، بىز يۇقىرى ئۆرلىدۇق.

يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغان ئىسىملارغا رەۋىش ياسىغۇچى «چە» قوشۇمچىسى ياكى «قەدەر» تىركەلمىسى قوشۇلۇپ كەلسە، ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىدىكى ئاخىرقى ئورۇن - جايىنى ئىپادىلەپ ورۇن ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ قەشقەرغىچە ماشىنا بىلەن باردى. جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى كورلىغا قەدەر ياسالدى.

5) زاقىت ھالىتى

ۋاقىت ھالىتى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ۋاقتىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. ۋاقىت ھالىتى، ئاساسەن، ۋاقىت رەۋىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

سالدۇق قاتار يېڭى ئۆي

يورىتىدۇ توك ـ چىراق،

سۆزلەپ تۇرار رادىئو

سەھەر، ئاخشام ـ ھەممە ۋاق.

سىنىڭ قىلغان ياخشىلىقىڭىزنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمەن. بىز ھازىر پەن تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىۋاتىمىز.

ۋاقىت ھالىتى رەۋىش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرىدىنمۇ تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇنى شەھرىيار ئۇكىسى شاھىزامانىنى سېغىنغانلىقىنى ھېس قىپتۇ. ئاردىدن ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي مەلىكە كېنىزەكلەر، قوللار بىلەن باققا چىقىپتۇ.

(«مىڭ بىر كېچە» دىن)

ئىزاھلىغۇچى

جۈملىدە جۈملە بۆلەكلىرىدىن باشقا تەركىبلەرمۇ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ بىرى ئىزاھلىغۇچى، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئېنىقلىغۇچى بىر چۈشەنچە ئەمەس. بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرقلەر تۆۋەندىكىچە:

1) ئېنىقلىغۇچى ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن بۆلەك (ئېنىقلانغۇچى) تىن ئىلگىرى كېلىدۇ، ئەمما ئىزاھلىغۇچى ئىزاھلانغۇچىدىن كېيىن كېلىپ ئېغىزدا ئالاھىدە ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا مەلۇم تىنىش بەلگىسى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

2) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى مەنە جەھەتتىن تەڭ بولمايدۇ، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى مەنە جەھەتتىن ئۆز ئارا تەڭ بولىدۇ.

3) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى (كېلىشىش ئېنىقلىغۇچىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بىر خىل گراممااتىكىلىق شەكىدە كەلمەيدۇ، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلىنغۇچى بىر خىل گراممااتىكىلىق شەكىلدە كەلمەيدۇ، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى بىر خىل گراممااتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ.

4) جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئېنىقلىغۇچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرالمايدۇ؛ ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئىزاھلىغۇچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرالايدۇ، لېكىن ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالمىغان شارائىتتا ئىزاھلىغۇچى جۈملىنىڭ رەسمى بۆلىكى بولالمايدۇ. مەسىلەن:

كومموئىزمچىلار ئىتتىپاقى (شۇ ۋاقىت 鈥 ردىكى شارائىتتا، تەبىئىي، پەقەت يوشۇرۇن تەشكىلات بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن بولغان بۇ خەلقئارا ئىشچىلار تەشكىلاتى) 1847 ـ يىلى 11 ـ ئايدىكى لوندۇن قۇرۇلتىيىدا ئىككىىزگە ئېلان قىلىش كۆزدە تۇتۇلغان مۇكەممەل ۋە ئەملىي پارتىيە پروگراممىسىنى تەييارلاپ چىقىشنى تاپشۇرغاندى. («كوممۇنىتىك

پارتىيە خىتابنامىسى» دىن)

بۇ مىسالدىكى ئاستى سىزىلغان مۇرەككەپ بىرىكمىدىن تۈزۈلگەن ئىزاھلىغۇچى ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى «كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» دېگەن ئىگىنى ئىزاھلاپ كەلگەن ھەمدە جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىن تىرناق ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

جۈملىدە جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىنى ئىزاھلاپ - ئېنىقلاپ كېلىدىغان تەركىب ئىزاھلىغۇچى دېيىلىدۇ.

ئىزاھلىغۇچى ئۆزى ئىزاھلايدۇغان نەرسە ياكى شەخسنى باشقا بىر نام ئىزاھلىغۇچى ھەرخىل سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن ئىزاھلانغۇچىغا (جۈملە بۆلىكىگە) باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ (ل. مۇتەللىپ) غۇلجىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. قاراغۇجىلار (باھارنىڭ خەۋەرچىلىرى) ئاللىقاچان ئۇچۇپ كەلدى. سىزنى بۈگۈن (يەكشەنبە) سائەت 2 دە چايغا تەكلىپ قىلىمىز.

ئىزاھلىغۇچىلار بىر سۆزدىن، سۆز بىرىكمىسىدىن، ھەتتا جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئىزاھلىغۇچى «يەنى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، باشقىچە ئېيتقاندا» دېگەنگە ئوخشاش سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىزاھلانغۇچىغا باغلىنىپ كەلگەندە، يېزىقتا تىرناق ئىچىگە ئېلىنمايدۇ، بۇلار قوللىنىلمىغاندا بولسا، تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش ۋاستىسىدۇر، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تىل ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئارا بىر - بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرىدۇغان، بىر - بىرىنى چۈشىنىدۇغان ۋاستىدۇر. بىزنىڭ زاۋۇت، يەنى ئۆكتەبىر تراكتور زاۋۇتى ئۇرۇمچىگە جايلاشقان.

ئىزاھلىغۇچى يازما نۇتۇقتا تىرناق ئىچىگە ئېلىنغىنى مۇۋاپىق، باشقا بەلگىلەرنى (پەش ۋە سىزىقنى) قوللىنىش ئىملانى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ.

تەڭداش بۆلەكلەر

بەزىدە بىر بۆلەك بىرخىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرسا، بەزىدە بىر قانچە بۆلەك بىرخىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرىدۇ. بۇنداق بۆلەكلەر بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ، ئۆز ئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە كېلىپ، ئورتاق ھالدا باشقا بىر بۆلەك بىلەن سىنتۇناتسىيە، يېزىقتا پەش ياكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆز ئارا باغلىنىدۇ.

ئۆز ئارا بېقىنماي (تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە) كېلىپ، ئوخشاش ۋەزىپە ئۆتەيدۇغان بۆلەكلەر تەڭداش بۆلەك دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئورۇق - تۇغقانلار، قوشنا - خۇلۇملار ۋەكالەتلار ئولارنى چىرايلىق ئۇزىتىپ قويدى.

خوتۇن - قىزلار جىنىدىن ئىرادىسى كۈچلۈك، ھەتتا ئەرلەردىنمۇ جەسۇرراق شەخسلەرنى ئۇچرىتىمىز («مېھراپتىن چايان» دىن).

جۈملىنىڭ ھەر قانداق بۆلىكى تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە كېلىپ تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل

قىلىدۇ.

ئۆز ئارا بېقىنمايدۇغان، بىر خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىدۇغان بىر قانچە ئىگە تەڭداش ئىگە دېيىلىدۇ. تەڭداش ئىگە شەخس ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، ھەر قايسىسى ئايرىم - ئايرىم تۇرلىنىشىمۇ ياكى ھەممىگە ئورتاق ھالدا ئاخىرقى بىرسى تۇرلىنىشىمۇ مۇمكىن. بۇ، ئاساسەن، شۇ تەڭداش ئىگىنىڭ تەكتلىنىشى ياكى تەكتلەنمەسلىكىگە، سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچىنىڭ سۆزلەش ھەم يېزىش ئۇسلۇبىغا باغلىق. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى تازىلىق ھەرىكىتىگە ئالتىپ قاتناشماقتا. مەملىكىتىمىزنىڭ سانائىتى، يېزا ئىگىلىكى، پەن تېخنىكىسى ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى تېز راۋاجلانماقتا.

2) تاڭداش خەۋەر

ئۆز ئارا بېقىنمايدۇغان، بىر ئىگىگە ئورتاق باغلىنىدۇغان بىر قانچە خەۋەر تڭداش خەۋەر دېيىلىدۇ. تەڭداش خەۋەرلەر قانداق خاراكتېردىكى سۆزلەردىن تۇزۇلگەنلىكىگە قاراپ، پېئىل خاراكتېرلىك تەڭداش خەۋەر ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك تەڭداش خەۋەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. پېئىل خاراكتېرلىك تەڭداش ۋەزەرلەر بىر قانچە ئىش - ھەرىكەتنىڭ كەينى-كەينىدىن ياكى بىرلا ۋاقىتتا ئورۇنلىنىشىنى، ئىسىم خاراكتېرلىك تەڭداش خەۋەرلەر بولسا، بىر ئىگىنىڭ بىر قانچە خۇسۇسىيەت - بەلگە ۋە باشقا ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۇيغۇلۇق كۆزى بىلەن ئەتراپقا قارىغاندىن كېيىن ئەسىندى، كېرىلدى («مېھرابتىن چايان» دىن). بېغىكلار سالقىن، چىرايلىق ۋە كەڭ ئىسكەن.

خەۋەر جۇملىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى ۋە ئىگە خەۋەرلىك (بايانى) مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەگەنلىكى ئۈچۈن، تەڭداش خەۋەرلەرنىڭ ھەر بىرى جۇملە خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ.

3) تەڭداش تولدۇرغۇچى

ئۆز ئارا بېقىنماي، بىر تولۇقلانغۇچىغا ئورتاق بېقىنىپ باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغان بىر قانچە تولدۇرغۇچى تەڭداش تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ. تەڭداش تولدۇرغۇچىلارغا ئۇلىنىدىغان كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە تىركەلمىلەر جۇملىدىكى ھەر بىر تولدۇرغۇچىغا ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىشىمۇ ياكى ئاخىرقى بىرسىگە ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. بۇمۇ تەڭداش تولدۇرغۇچىنىڭ تەكتلىنىش - تەكتلەنمەسلىكىگە سۆزلىگۈچى ۋە يازغۇچىنىڭ سۆزلەش ۋە يېزىش ئۇسلوبىغا باغلىق. مەسىلەن:

مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا سۇبېيكتىپلىققا، بىر تەرەپلىمىلىككە ۋە يۈزەلىككە ھەرگىز يول قويماسلىق كېرەك.

4) تەڭداش ھالەت

ئۆزئارا بېقىنماي، ئورتاق ھالدا بىر بېقىندۇرغۇچىغا ياندىشىش يولى بىلەن بېقىنىپ كېلىدىغان بىر قانچە ھالەت تەڭداش ھالەت دېيىلىدۇ. تەڭداش ھالەتلەر بېئىل ۋە پېئىل خاراكتېرلىك بۆلەكلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، شۇ بۆلەكتىن ئاڭلىشىغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ

ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

شەرئى يول بىلەن ئۆز مەنمەنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرغان مۇللا كۇلانشا غالىپ ۋە مەغرۇر ھالدا قولىدىكى تەسۋىسىگە قارىدى. رەنا ەايى پۇلاڭشىپ، گايى توختاپ تۆۋەنگە سېرىلدى («قېھراپتىن چايان» دىن)

5) تەڭداش ئېنىقلىغۇچى

ئۆزئارا بېقىنماي، بىر ئېنىقلانغۇچىنى تەڭ دەرىجىدە ئېنىقلاپ كېلىدۇغان بىر قانچە ئېنىقلىغۇچى تەڭداش ئېنىقلىغۇچى دېيىلىدۇ تەڭداش ئېنىقلىغۇچىلىر ئېنىقلانغۇىغا ئورتاق ھالدا بېقىنىپ، ياندىشىش ياكى گېلىشىش يولى بىلەن باغلىنىدۇ. ئۆزى باغلانغان بۆلەك ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلايدۇ. ئېنىقلانغۇچىغا كېلىشىش يولى بىلەن باغلىنىدۇغان تەڭداش ئېنىقلىغۇچىلارغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئايرىم - ئايرىم، ئۇلىنىشىمۇ ياكى ئاخىرقى بىرسىگىلا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن، بۇنداق بولۇشى شۇ تەڭداش ئېنىقلىغۇچىنىڭ ھەر بىرىنىڭ تەكىتلىنىش - تەكىتلەنمەسلىكىگە باغلىق. مەسىلەن:

ۋەتىنىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويماسلىقىمىز لازم. سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئوخشاش ئەمەس

6) تەڭداش ئىزاھلىغۇچى

جۈملىدىكى ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزنى ئىزاھلاپ كېلىدۇغان بىرقانچە ئىزاھلىغۇچى تەڭداش ئىزاملىغۇچى دېيىلىدۇ. تەڭداش ئىزاھلىغۇچىلار ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزنىڭ مەزمۇنىنى كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

يىغىن ئۆگىنىش ئارقىلىق «3 نى يۇقىرى كۆتۈرۈش» يەنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولغان ئىشەنچىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۆزىنىڭ كوممۇنىستىك ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، سوتسىيالىستىك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشتىكى ئىنقىلابىي غەيرىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش خىزمىتلىرىنى ياخشى ئىشلەش مەقسىتىگە يەتتى. ئۇ سىرنىڭ شۇنداق بولۇشىڭىزنى ھەر جايدا (ئۆيدە، كوچىدا، مەيداندا) دائىم سۆزلەپ يۈرەتتى.

كېڭەيگەن بۆلەك

ئەسىلىدە مەلۇم ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇغان ۋە بايانىي مۇناسىۋەت ئىپادىلەنگەن ئاددى جۈملە بولسىمۇ، لىكىن باشقا بىر ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ ئۇنىڭ مەلۇم بۆلىكىنىڭ ئېنىقلاش، تولۇقلش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇغان جۈملىلەرمۇ بولىدۇ. ئۇلار قۇملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلىكى دېيىلىدۇ.

جۈملىدە كېڭەيگەن بۆلەكلىك ۋەزىپىدە كېلىدۇغان ئادىي جۈملە ئەسلىدىكى جۈملىلىك خۇسۇسىيىتى (ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت، ئۆزىگە خاس جۈملىلىك ئىنتۇناتسىيە ۋە ئاياغلاشقان ئۆي - پىكىرنى ئىپادىلەش قاتارلىق ئالاھىدىلىكى) نى يوقاتقان بولىدۇ، ئۇنى شۇ جۈملىنىڭ تەركىبىدە تۇرغاندا، ئايرىم جۈملە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ باشقا

جۈمله تەركىبىده كەلگەندە، ئادەتتىكى جۈمله يۆلىكىگە ئوخشاش سىنتاكسىلىق ۋەزىپە ئانقۇرۇپ كېلىدۇ. كېڭەيگەن بۆلەكلەر، كۆپىنچە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە هالەتلىك ۋەزىپىدە كېلىدۇ، مەسىلەن:

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان، پەقەت ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى بار دېگۈدەك بولغن، مەنپەئەتى، قانۇنىي، هۆكۈمىتى ۋە چېگرا بېجى باشقا - باشقا بولغان رايونلار ئەمدىلىكتە بىر تۇتاش هۆكۈمەتكە، بىر تۇتاش قانۇنغا، بىر تۇتاش مىللىي - سىنىپىي مەنپەئەتكە ۋە بىر تۇتاش چېگرا بېجىغا ئىگە بىر دۆلەت بولۇپ بىرلەشتى. («كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دىن)

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۆتكەن هەممە جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخىي - سىنىپىي كۆرەش تارىخىي ئىكەنلىكىنى بۇرۇنلا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

بۇ جۈملىلەرنىڭ بىرىنچىدىكى كېڭەيگەن بۆلەكلەر تەڭداش ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىده، ئىككىنچىدىكى كېڭەيگە بۆلەكلەر تەڭداش ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىده، ئىككىنچىدىكى كېڭەيگەن بۆلەك تولدۇرغۇچى ۋەزىپىده كەلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، كېڭەيگەن بۆلەكلەرمۇ ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كېلىپ مەلۇم بىر بۆلەككە ئورتاق باغلىنىدۇ ۋە تەڭداش بۆلەك هاسىل قىلىدۇ.

ئاپتور سۆزىنىڭ تەركىبىده كەلگەن كۆچۈرمە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەرمۇ كېڭەيگەن بۆلەك هېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇنداق جۈملىلەر ئاپتور سۆزىنىڭ مەلۇم بۆلىكىنى ئېنىقلاش ۋە تولۇقلاش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

. . . مەن ئۇنىڭغا جاۋاب بەرگىچە ئورتاقچى خوجايىن جۇدۇنى بىلەن

- سېنى خامانغا بېرىپ ئۇخلاپ ئارام ئېلىۋالغىن، دەپ ئەۋەتمىگەن - دە، كۈنلۈكۈڭگە ئالىدۇغان يېرىم پۇت بۇغداينى هاللاپ ئالساڭ بولمايدۇ؟ - دېدى («چىنىقىش» تىن)

جۈمله بۆله كلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى

جۈمله بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى - جۈمله تۈزۈشته ناهايىتى مۇهىم نەزەرىيەۋى ۋە ئەمەلىي ئەهمىيەتكە ئىگە. شۇڭا جۈمله بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپىگە ئائىت قائىده - قانۇنىيەتلەرنى بىلىش ۋە ئىگىلەش نۇتۇق ماهارىتىنى ئۆستۈرۈشته مۇهىم رول ئويناىدۇ. جۈمله بۆلەكلىرى جۈملىده هەر خىل گرامماتىكىلىق شەرت - شارائىتلارغا ئاساسەن، مەلۇم تەرتىپ بويىچه ئۆزىگە لايىق ئورۇنغا ئورۇنلاشقان بولىدۇ. مانا بۇ توغرا ۋە نورمال تەرتىپ هېسابلىنىدۇ، نورمال تەرتىپ ئۆزگەرتىلسە، غەيرىي نورمال تەرتىپ بارلىققا كېلىدۇ.

جۈمله بۆلەكلىرىنىڭ قانداق تەرتىپته ئورۇنلىشىشى هەر بىر تىلنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاهىدىلىكىگە باغلىق. ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈمله بۆلەكلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، مەلۇم نورمال تەرتىپ بويىچه ئورۇنلاشقان بولىدۇ. بەزى بۆلەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولسا، بەزى بۆلەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. كېلىشىش (ماسلىشىش يولى ۋە باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن بۆلەك-

لەرنىڭ ئورنى تۇتاقسىز بولغانلىقتىن ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ؛ ياندىشىش يولى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن بۆلەكلەرنىڭ ئورنى تۇراقلىق بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇ-تۇشقا بولمايدۇ. ئورنى تۇتاقسىز بۆلەكلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا ئانچە تەسىر يەتمەيدۇ؛ ئورنى تۇتاقلىق بۆلەكلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇشقا تەسىر يېتىدۇ، ھەتتە ئوي - پىكىر خاتا بولۇپ قالىدۇ، مەسىلەن؛

«مۇنەۋۋەر - ئوقۇتقۇچى»، «ياسىن - تېخنىك» دېگەن جۈملىلەردىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ، «ئونۇتقۇچى مۇنەۋۋەر»، «تېخنىك ياسىن» دېيىلسە، ئۇ ھالدا بۇلارنىڭ مەزمۇنى ئۆزگىرىپلا قالماي، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇشىمۇ ئۆزگىرىپ جۈملە بولماي قالىدۇ، «دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر خۇشال - خۇراملىق بىلەن دەسلەپ ئېچىلغان پاختىلارنى تەرمەكتە» دېگەن جۈملىدە «خۇشال - خۇراملىق بىلەن» دېگەن ھالەت ئۆز ئورنىدا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، جۈملىنىڭ مەزمۇنىدا كوگېكىلىق خاتالىق يۈز بەرگەن، يەنى «خۇشال - خۇراملىق بىلەن» دېگەن ھالەت «دەسلەپ ئېچىلغان پاختىلار-نى» دېگەن تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلاپ كەلگەن. ئەسلىدە ئۇ «تەرمەكتە» دېگەن خەۋەرنىڭ ئالدىدا يانداشىپ كەلگەن بولسا، توغرا بولغان بولاتتى.

دېمەك جۈملە بۆلەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ نورمال ئورۇن تەرتىپى ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بىر پۈتۈن جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ. جۈملىدىكى مەلۇم بۆلەكنىڭ قانداق ئورۇندا كېلىشى شۇ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە مەزمۇنىغا ھەمدە شۇ بۆلەكنىڭ باشقا بۆلەكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە بېغىق.

ئومۇمەن، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدىكى نورمال ئورۇن تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ: خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا، ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا، تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا، ھالەت ئۆزى باغلىنىپ كېلىدۇغان بۆلەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. جۈملە بۆلىرىنىڭ ئورۇن - تەرتىپىگە دائىر بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئېنىق چۈشەن-دۈرۈش ئۈچۈن، ھەر بىر بۆلەكنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز

1) ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

باش بۆلەكلەردىنلا تۈزۈلگەن جۈملىلەردە ئىگە ئالدىدا، خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: كۈن ئىسسىپ كەتتى، بىز ئوقۇيمىز، گۈلنۇر - ئوقۇغۇچى، ئۇ ناھايىتى چىرايلىق

باش ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردىمۇ ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن مۇنداق جۈملىلەردە ئىگىنىڭ خەۋەر بىلەن قاتار كېلىشى ياكى ئۇنىڭدىن بىراق كېلىشى شۇ جۈملىدىكى ئەگەشمە بۆلەكنىڭ قايسى باش بۆلەككە تەۋە (قايسى باش بۆلەك بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا) بولۇشىغا باغلىنىدۇ. شۇڭا باش ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە ئىگىنىڭ ئورۇن تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ؛

(1) ئەگەر جۈملە ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇ

هالدا ئىگە خەۋەر بىلەن قاتار كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەلۇم دەرىجىدە ئۆگىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە كومپۇنىستلار ئۆگىنىشى كېرەك. بېيجىڭغا بارىدىغان بارلىق ۋەكىللەر كېلىپ بولدى، ئالىي مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. (2) ئەگەر جۈملە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇ هالدا ئىگە خەۋەردىن يىراق (ئەگەشمە بۆلەكلەردىن ئىلگىرى) كېلىدۇ. مەسىلەن:

روبېرت فوردون ياش ۋاقتىدا رەسسام بولۇشنى ئويلىغان ئىدى، غەربىي گېرمانىيە يېقىندا دۇنيا بويىچە ئەڭ كىچىك قۇياش ئېنېرگىيىسى ئۆيىسىنى ياساپ چىقتى.

(3) ئەگەر جۈملە ئىگىسىمۇ، خەۋەرگىسىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈمەگەن بولسا، ئىگە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا (ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن كېيىن، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەشكەردىن ئىلگىرى) كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىرتقى سەۋەبلەر تەسىرىدىن بولىدۇغان يۇرەك هەرىكىتى ۋەى نەپەس توختاپ قېلىش، كۆپىنچە، سۇدا تۇنجۇقۇپ قېلىش بىلەن توك سوقۇۋەتكەن ۋاقىتلاردا ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئادەملەرنىڭ هاۋا ئۆتۈش يوللىرى توسالغۇغا ئۇچرايدۇ.

باش ۋ ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن. بىرىنى خىلدىكى جۈملىلەردە ئەگەشمە بۆلەك ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئىگىسىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ؛ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىلغا كىرىدىغان، خەۋىرى پىئىللاردىن ياكى پىئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئىگە قىسمىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز «ئالغا» گۇڭشېسىغا بارىدۇق ـ «ئالغا» گۇڭشېسىغا بىز بارىدۇق. 60 ياشلار چامىسىدىكى بەستلىك بىر ئادەم ناهىيىلىك ماشىنا سايمانلار رېمونت زاۋۇتىغا كىرىپ كەلدى ـ ناهىيىلىك ماشىنا سايمانلار رېمونت زاۋۇتىغا 60 ياشلار چامىسىدىكى بەستلىك بىر ئادەم كىرىپ كەلدى.

مەيلى قانداقلا بولسۇن، يۇقىرىقى ئۇچ خىل جۈملىدە ئىگە يەنىلا خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. شۇڭا بۇ نورمال تەرتىپ بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئىگىنىڭ غەيرىي نورمال تەرتىپتە (خەۋەردىن كېيىن) كېلىشى تۆۋەندىكىدەك هاللاردا كۆرۈلىدۇ:

(1) شېئىرىيەت ۋە ماقال ـ تەمسىللەردە شېئىرىي ۋە ئىستىلىستىكىلىق تەلەپلەرنىڭ ئېهتىياجى بىلەن ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ، مەسىلەن:

مەرت يىگىتكە ياغىدۇ ئالقىش،
نامەردلەرنى كۆمىدۇ قاغىش.
چوغ يۈرەكلەر ئىستىتار ئەلنى،
باغرى مۇزدا بولماس ئىنتىلى.

(يۇغدا ئابدۇللا) هېچنەدە يوق ئىدى بۇ دوغا، نەدىن چىقتى بۇغ (ماقال)

(2) ئېغىز ۋە يازما نۇتۇقتا ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىدىن كېيىن، كەلگەندە، ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

- ياخشى قىلغان ئىكەن، - دېيىشتى جۇما، شانىيازلار

(«كۆرەشچان يىللار»).

2) خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

باشقا بۆلەكلەرگە قارىغاندا خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى نىسبەتەن تۇراقلىق، نورمال تەرتىپ بويىچە ئېيتىلغان ئادەتتىكى جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەقىلدىن ئارتۇق بايلىق يوق. ئەقىلسىز باشنىڭ دەردىنى پۈت تارتىدۇ. ئۆزۈمنىڭ راس دېگەن كۆپنى كۆرمەس. ئاتىسى تۇرۇپ سۆزلىگەندىن بەر

(ماقاللار).

خەۋەرنىڭ جۈملە ئاخىرىدا كېلىشى - ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. لېكىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن غەيرىي تەرتىپتە تۇزۇلگەن جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كېلىشى مۇمكىن. بۇ تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا كۆرۈلىدۇ:

(1) شېئىرىي ئەسەرلەردە قافىيە، ئاھاڭ، رېتىم ۋە باشقا تەرەپلەرگە ئاساسەن، خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلىرىم قاتىق تېگىپ كەتتىمۇ يارىم كۆڭلىگە،
سۆكسە ئاشىق مەشۇقىن، ئەيىب ئەمەس مەستانىگە.
بىر كۈنى تىكلىنۈر ھۆرلۈك بايرىقىم،
قات - قات ئېچىلۇر گۈللۈك ياپراقىم.
تىكىلمەكتە تەبىئەت شۇ گۈزەلگە،
قۇلاق سېلىپ كۈزەل ئېيتقان غەزەلگە.

(«قەشقەر ئاۋازى» دىن)

(2) شۇئار، بۇيرۇق، خىتاپ، ئۇندەش مەنىلىرىدە ئېيتىلغان جۈملىلەردە نۇتۇقنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ۋە تەسىرچانلىقىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياشىسۇن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى!
قوي ئۇنداق قۇرۇق گەپلىرىڭنى!

(3) ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەندە، خەۋەر ئىگىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن:

- خەپ مۇناپىق، تېخى سەن قولغا چۈشسەن، - دېدى ئالماس ئۇنىڭغا قاراپ.

(«كۆرەشچان يىللار» دىن)

ـ ئەسلىدە، ـ دېدى تىۋىپ قاسىمغا قاراپ، ـ ئاتىڭىز يىلان تۆتۈش بىلەن شۇغۇللانغان ئادەمكەن ـ دە؟ («شىنجاڭ گېزىتى» دىن)

3) تولدۇرغۇچىنىڭ جۇملىدىكى ئورنى

مەيلى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى بولسۇن، ئادەتتە، تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن جۇملە ۋە جۇملە بۆلەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولىدۇغانلىقى ئۈچۈن، تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىۋەرمەيدۇ، كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

(1) پەقەت ئىگە، خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچىدىنلا تۈزۈلگەن جۇملىلەردە تولدۇرغۇچى خەۋەردىن ئىلگىرى، ئىگىدىن كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارە ـ تەدبىر تەكشۈرۈش ـ تەنقىق قىلىشتىن كېلىدۇ. بىز تارخنى ئۈزۈپ قويايمايمىز، ئۇ بازارغا كەتتى، مەن پويىز بىلەن كەلدىم.

(2) بىر تولۇقلانغۇچىغا باغلىنىپ كېلىدىغان ھەرخىل تولدۇرغۇچىنىڭ ئورنى ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىگە ۋە لوگىكىلىق ئورغۇنىڭ ئالاھىدىلىكىگە باغلىق. ئەگەر ۋاستىلىك ھەم ۋاستىسىز تولدۇرغۇچى قاتار كەلسە، ئادەتتە، ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئاۋۋال، ۋاستىسىز تولدۇرغۇچى كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەسىلىگە ئومۇميۈزلۈك قاراشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز لازىم. سىلەرنىڭ بېيجىڭغا بارىدىغىنىڭلارنى ئاڭلىدۇق. بۇ ئاھاڭ نەمۇنچە قىزنىڭ كۆڭلىگە ئاللىقاندىق ئويلارنى سېلىپ قويدى.

ئەگەر جۇملىدە ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى تەرىپىدىن ئىپادىلەنگەن نەمە تەكىتلەنگەن بولسا، ۋاستىسىز تولدۇرغۇچى ئاۋۋال، ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمدى دەردىمنى كىمگە ئېيتىمەن. بۇ شېئىرنى ۋەتەنگە بېغىشلاپ يازغان ئىدىم. سىلەرنى شىنجاڭ داشۆدە كۆرگەنىدۇق.

(3) يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى چىقىش ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچىدىن ھەمدە «توغرىلىق، ھەققىدە، بىلەن» قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن كەلگەن تولدۇرغۇچىدىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ قىزغا گەپ ئارىسىدا بىرەر كىشى بىلەن تونۇشقان ـ تونۇشمىغانلىقى ھەققىدە سۆز قىلدى. ئۇنىڭغا بىزدىن سالام ئېيتىپ قويۇڭ.

بەزىدە يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى چىقىش كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچىدىن كېيىن كېلىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىغا باشقا سۆزنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

گۈڭشې شۇجىسى ھامان ئالدىراش ھالدا ئۇ دادۇيدىن بۇ دادۇيگگ بېرىپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئەھۋالىنى جىددى تەكشۈرۈپ يۈرەتتى. ئۇرۇمچىدىن قەشقەرغە بېرىشتا ئايروپىلانغا ئولتۇردۇق.

(4) تەڭداش تولدۇرغۇچىلارنىڭ جۈملىدىكى ئۆزئارا ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتمىسىلا، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىۋېرىدۇ. چۈنكى تەڭداش تولدۇرغۇچىلار بىر تولۇقلانغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ، جۈملىنىڭ مەز-مۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى ۋە ۋەتەننى قىزغىن سۆيىمىز» دېسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن ئىستىلىستىكىلىق سەۋەبلەر ۋە شېئىرىيەتتىكى قاپىيە، ۋەزىن، رېتىم تەلىپى بىلەن تولدۇر-غۇچى تولۇقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. بۇ شېئىرىيەتتە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

هايات ئېرىشتى ئۆچمەس چىراقنا،
قىش دەۋرى كەتتى بىزدىن يىراقنا.
. . . . . .

ئويغىتىپ خىياللارنى ئەشئار چىقسۇن دېلىكىدىن. تەسىر تېتىپ يۈرەككە مۇڭلار قونسۇن تىلىكىدىن.

(«قەشقەر ئاۋازى» دىن)

4) ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدە قانداق ئورۇندا كېلىشى ئېنىقلانغۇچىغا باغلىق شۇڭا نورمال تەرتىپ بويىچە ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن ئېنىق-لىغۇچىنىڭ ئېنىقلانغۇچىغا باغلىنىش يولى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا كېلىشىش (ماسلىشىش) يولى بىلەن باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى بىلەن قاتار كەلسىمۇ ياكى ئۇنىڭدىن يىراق كەلسىمۇ بولىۋېرىدۇ. بۇنداق ئېنىقلىغۇچىنىڭ قايسى بۆلەك بىلەن سىنتاك-سىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىۋاتقانلىقى ئېنىقلانغۇچىدىكى شەخس قوشۇمچىلىرىدىن مەلۇم بو-لۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئانىنىڭ كۆزلىرىدىن خوشاللىق ياشلىرى ئاقتى. مالچىنىڭ بۇ ئەتراپتا ئايىقى تەگمىگەن تاغ - تاش يوق. هازىرقى زامان دوختۇرخانىلىرىدا مۇھتىنىڭ جىمجىتلىقى، كېسەلخانا دېرىزىلىرىنىڭ يوقۇلۇقى، يويقان - كۆرپە، ئۈستەل - ئورۇندۇق، كارۋاتلارنىڭ پاكىزلە-قى، هەمشىرىلەرنىڭ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا كېسەل ئالدىدا هازىر بولۇپ ئوكۇل سېلىپ دورا بېرىشلىرى كىشىلەردە ئازادىلىك تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدۇ.

شېئىرىيەتتە ۋە غەيرىي نورمال جۈملىلەردە ئىستىلىستىكىلىق تەلەپ ۋە قاپىيە، ۋەزىن، رېتىم ئېتىبارى بىلەن ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاڭلىنار هەر ياقتىن ناغرا تاۋۇشى

يۈرەكتە جۇش ئۇرار شاتلىق ئۆركىشى.
تەكتىنى سورىساڭ مۇشۇ مەرىكىنىڭ،
پەرزەنتلەر ھەربىگە ئۆزىتىلىشى. (بۇغدا ئابدۇللا)

ئارىلىق قانچىلىق يىراق بولسىمۇ،
قەلبىمىز شۇنچىلىك يېقىن بىزلەرنىڭ
دەريالار قۇيۇلۇپ، بولدى چوڭ دېڭىز،
مەھرىڭىز قوشۇلدى دىلغا سىزلەرنىڭ. («قەشتەق ئاۋازى» دىن)

(2) ياندىشىش يولى بىلەن باغلانغان ئېنىقلىغۇچى ھەر دائىم ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنى بىر قەدەر تۇراقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزى ئېنىقلايدۇغان بۆلەكتىن يىراق كەلسە، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا بىر جۈملىدە ماسلىشىش بولىدۇ كەلگەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن ياندىشىش بولىدا كەلگەن ئېنىقلىغۇچى بىر ئېنىقلانغۇچىغا باغلىنىپ كەلسە، ماسلىشىش ئېنىقلىغۇچىسى ئېنىقلانغۇچىدىن يىراق، يانداش ئېنىقلىغۇچى يېقىن (قاتار) كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ جارانلىق ئاۋازى ھەممىگە تونۇش ئىدى. ئۇرۇمچى كوچىلىرىنىڭ كۆزنى چاقنىتىدۇغان ئېلىكتىر چىراقلىرى پۈتۈن شەھەرنى يورۇتۇۋەتتى.

(3) تەڭداش ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. تەڭداش ئېنىقلىغۇچىلار تەڭ دەرىجىدە بىرلا ئېنىقلانغۇچىغا باغلانغانلىقى ئۈچۈن (ئەگەر ئۇلارنىڭ رەت تەرتىپىگە تەسىر يەتمىسىلا) ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كەڭ رايونلار ـ دۇنيانىڭ ھەرخىل زىددىيەتلىرى مەزكەزلەشكەن رايونلاردۇر.

(4) دەرىجىلىك (قاتارى) باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئورنى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلار بىر ـ بىرىنى ئېنىقلاش ئاساسىدا ئېنىقلانغۇچىغا دەرىجىمۇ ـ دەرىجە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىش مېنىڭ ئويلىغىنىمنىڭ پۈتۈنلەي تەتۈرىسى بولۇپ چىقتى، بۇ رايونلاردىكى مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر بىلەن خەلقئارا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر زامانىمىزدىكى ئىككى چوڭ تارىخىي ئېقىمدۇر. 5) ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۆۋەندىكىچە:

(1) ھالەت ئۆزى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بۆلەككە ياندىشىش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا ئورنى بىر قەدەر تۇراقلىق بولۇپ ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن بۆلەكنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىش كېرەك. سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ئاشۇرۇپ ئورۇنلاندى.

جارانلىق تەمبۇرنى ئالدىم، تەرەننۇم تارىنى چەكتىم،

تاپاي دەپ بىر نەپەس ئىلھام مۇخۇركامنى شۇئان چەكتىم.
مۇقامنىم شۇ گۈلۈستاندا قۇشلارنى تىلغا كىرگۈزدى،
سەۋەبكى سۆيگۈ رەشكىدىن ئەجەپ جاپا چەكتىم.
(«قەشقەر ئاۋازى» دىن)

رەۋىشلەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇغان سۆز تۈركۈمى بولغانلىقتىن، ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن تۈرۈلگەن ياندىش ھالەتلەر ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن بۆلەك بىلەن قاتار كېلىشمۇ ياكى ئۇنىڭدىن يىراق كېلىشمۇ مۇمكىن. ئۇلارنىڭ قانداق بۆلەككە باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرغاچقا جۈملە مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن؛

ئۆتكەن يىل دېھقانچىلىقتىن مول - ھوسۇل ئېلىندى - دېھقانچىلىقتىن ئۆتكەن يىل مول - ھوسۇل ئېلىندى.

تۇنۇگۈن ئۇرۇمچىگە چەت ئەللىك مېھمانلار كەلدى - چەت ئەللىك مېھمانلار ئۇرۇمچىگە تۇنۇگۈن كەلدى.

(2) شېئىرىيەتتە قاپىيە، ۋەزىن، رېتىم ئېتىبارى بىلەن بەزى ھالەتلەر ئۆزى ئېنىقلاپ كېلىدۇغان بۆلەكتىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن. بۇ پەقەت قىسمەن ھالدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن:

ئۇزۇم ئوخشىدى شۇنچە،
تەر تۆككەچكە ئەرلەرچە. (بۇغدا ئابدۇللا)
چىشىنى ساناپ باقسام، تۆتى قاپتۇ لىكىلداپ،
بىر غېرىچ توپلەي كېيىپ يورغىلايدۇ دىكىلداپ. («قەشقەر ئاۋازى» دىن) (3) تەكداش ھالەتلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ بىر بۆلەكنى ئورتاق ئېنىقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزئارا ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقىرىشنى رۇاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى يىلمۇ - يىل، پەيدىن-پەي ياخشىلاش لازىم.

باغدا پىشتى مەي باغلاپ،
تەمى خۇددى قەن ئەنجۇر.
تاۋلىنىپ، كۈلۈپ شاختا،
دىلنى تارتىسەن ئەنجۇر. («قەشقەر ئاۋازى» دىن)

يېغىپ ئېيتقاندا، جۈملىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە كېلىشى مۇھىم بىر سىنتاكسىسلىق ھەدىسە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى سىنتاكسىسلىق باغلىنىشنىڭ مۇھىم شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن بەلكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇغان ئىستىللىستىكىلىق ئامىلدۇر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەشكە سەۋەپى بولىدۇغان ئامىلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ قۇملىدىكى

ئورۇن تەرتىپى جەھەتتىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ھەم ئەدەبىي تىلدا بۇ قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرگە ئەمەل قىلىش بەكمۇ زۆرۈر.

3 ـ §. جۈملىنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

جۈملىنىڭ قانداق بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەنلىكىنى تەھلىل قىلىشتا، ئاساسەن، ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلماقتا.

1. قاتلامسىز تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى.

بۇ «كونكرېت تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل بۈيىچە جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا، جۈملە تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆز بىر سىنتاكسىلىق بىرلىك ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭ قانداق ۋەزىپىدە كەلگەنلىكى (قانداق بۆلەك ئىكەنلىكى) ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بولۇپ، ھازىرغا قەدەر گرامماتىكا ئوقۇتۇغدا كەڭ قوللىنىلماقتا. بۇ ئۇسۇل جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى ئېنىقلاشقا ۋە جۈملە قۇرۇلمىسىنى كونكرېت تونۇشقا ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن

ئالماس دادىسىنىڭ بىلىكىدىن تۇتقان ھالدا غەزەپلىنىپ ئورنىدا توختىدى. توختاخۇن بۇ قانۇنىڭ بېقىنىغا تەككەن چويۇن مۇش زەربىسىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتمىدى. («كۆرەشچان يىللار» دىن)

بۇ ئۇسۇل بويىچە جۈملىنى تەھلىل قىلىشتا سۆز بىردىن بىر بىرلىك قىلىنغاچقا، سۆز بىرىكمىلىرى پارچىلاپ تاشلىنىدۇ. نەتىجىدە سۆز بىرىكمىسىنىڭ قۇرۇلما تەركىبىي بىلەن جۈملىنىڭ قۇرۇلما تەركىبى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىدۇ، بەزى جۈملىلەر (ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر) نىڭ زادى قانداق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ئېنىق بولمايدۇ. مەسىلەن، تۇنۇگۈن يوقالغان كىتاپ تېپىلدى دېگەن جۈملىنى يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە تەھلىل قىلغاندا، «تۇنۇگۈن» دېگەن ھالەت «يوقالغان» دېگەنىب ئېنىقلىغۇچى بىلەن «تېپىلدى» دېگەن خەۋەرگە ئوخشاشلا باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ جۈملىنىڭ «كىتاب تۇنۇگۈن يوقالغان ۋە تېپىلغان» ياكى «يوقىلىپ كەتكەن كىتاب تۇنۇگۈنكى كۈندىلا تېپىلغان» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى تازا ئېنىق بولمايدۇ. نەتىجىدە بۇ ئۇسۇل جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەنىنى ئېنىق چۈشىنىشكە ياردەم بېرلمەيدۇ.

2. قاتلاملىق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ ئۇسۇل «بىۋاستە تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل بويىچە تەھلىل قىلىنغاندا، جۈملە ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرغان قۇرۇلمىلارنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرى قاتلاممۇ ـ قاتلام ئايدىڭلىشىدۇ. قۇرۇلما تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى مۇشۇ ئۇسۇلنى كۆپرەك قوللىنىدۇ، جۈملەنى تاكى مەنىلىك بۆلەكلەرگىچە (مورفېمىلارغىچە) تەھلىل قىلىدۇ. بۇنىڭدا جۈملە قاتلاملىرىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ، جۈملىنىڭ قاتلاملىق تەركىبلىرى ئىككى بېشى قايرىلغان

تۇز سىزىق ( ) ئارقىلىق، ئۇنىڭ قانداق بۆلەكلىكى ھەرقايسى بۆلەكلەرگە خاس سىزىق ئارقىلىق، ئۇنىڭ قانداق بۆلەكلىكى ھەر قايسى بۆلەكلەرگە خاس سىزىق ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاسمىنىڭ خىياللىرى بىردىن بۆلۈپ تاشلاندى.

كۇن كوئىنلۇن ئۇستىگە ئىگىلگەن پەيت ئىدى.

بۇ ئۇسۇلدا ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدۇغان جۇملىلەرنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقى ئېنىق پەرقلەندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى بالكۇنلۇق ئۆي بار. ئىككى بالكۇنلۇق ئۆي بار.

بۇ، ئىككى بالكۇنلۇق ئۆيدىن بىرى

بار، دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

بۇ، بالكۇنلۇق ئۆيدىن ئىككىسى

بار، دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

بۆلەكلىرى ئورۇن تەرتىپى ۋاستە قىلىنغان ياندىشىش يولى بىلەن ئۆزئارا باغلانغاندىن باشقا، قوشۇمچىلار ۋاستە قىلىنغان كېلىشىش ۋە باشقۇرۇش يولى بىلەن كۆپرەك باغلىنىپ كېلىدۇ، شۇڭا بۇ ئىككى خىل يول بىلەن باغلانغان بۆلەكلەرنىڭ جۇملىدىكى ئورنى بىر قەدەر تۇراقسىز بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قاتلاملىق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئورنى ئۆزگەرگەن بۆلەكلىك جۇملىلەرنى تەھلىل قىلىشقا باب كەلمەي قالىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ ئۇسۇل بىلەن بىرىكمىلەردىن تۇزۇلگەن تەڭداش بۆلەكلىك جۇملىلەرنى تەھلىل قىلىشقىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن:

قېرىنداشلارنىڭ كۆزلىرىدە بىر خىل ئۇمىد، غايەت زور ئىشەنچ بىلەن تولغان ئۆتكۇر نۇر يالتىراپ كۆرۈندى. (« كۆرەشچان يىللار» دىن)

بۇنداق جۇملىلەرنى قاتلاملىق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن تەھلىل قىلغاندا، جۇملىدە خەۋەر قىسمىغا تەۋە بۆلەك ئىگە قىسمىنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى ۋە ئىگە قىسمىنىڭ تەركىبىدە ئىككى تەڭداش بۆلەك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ.

بۇ ئۇسۇلدا جۇملە قۇرۇلمىسىنى تاكى مورفېمىغىچە پارچىلاش (تەھلىل قىلىش) تەشەببۇس قىلىنغاچقا ۋە نوقۇل ھالدا قاتلامغىلا ئېتىبار بېرىلگەچكە سۆزلەر بىلەن بىۋاستە تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇش قىيىن بولىدۇ، نەتىجىدە ھەر خىل قۇرۇلمىلارنىڭ خاراكتېرى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولماي قالىدۇ.

مەيلى قاتلاملىق تەھلىل ياكى قاتلامسىز تەھلىل بولسۇن، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكى بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكى جەھەتلەردە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ:

(1) يۇقىرىدىكى ئۇسۇلنىڭ ھەر ئىككىسىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەت دېگەن ئاتالغۇلار ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ، لېكىن مەنىلىرى ئوخشىمايدۇ. قاتلا-

سىز تەھلىلدە بۇ بەش بۆلەكنىڭ ھەممىسى جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى (بىۋاستە تەركىبلىرى) دەپ قارىلىدۇ، قاتلاملىق تەھلىلدە بولسا، بۇلارنىڭ ھەممىسى جۈملىنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرى (بىۋاستە بۆلەكلىرى) ئەمەس، پەقەت ئىگە بىلەن خەۋەرلا جۈملىنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرى، قالغان بۆلەكلەر (تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەتلەر) مۇشۇ بىۋاستە تەركىبلەرنىڭ تەركىبلىرى دەپ قارىلىدۇ.

(2) قاتلامسىز تەھلىلدە پەقەت سۆزنىڭلا جۈملە بۆلىكى بولالايدۇغانلىقى ئېتىراپ قىلىنىدۇ، سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملە بۆلىكى بولالايدۇغانلىقى ئېتىراب قىلىنمايدۇ. شۇڭا جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا، سۆز بىرىكمىسى پارچىلىۋېتىلىدۇ. نەتىجىدە ھەممە سۆز بىر تۈز سىزىق ئۈستىدە تۈرغۇزۇپ قويىلىدۇ. قاتلاملىق تەھلىلدە بولسا، قۇرۇلما قاتلاملىرىغا زور ئېتىبار بىلەن قارىلىپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىنىڭ ياكى بىرىكمىنىڭ (ھەر قايسى قاتلامنىڭ تەركىبىي ياكى بۆلەكلىرى بولالايدۇ دەپ قارىلىدۇ.

شۇڭا بۇ ئۇسۇللارنى ئايرىم ـ قوللانغاندا، تىلىمىزدىكى گراممانتىكىلىق (سىنتاكسىس-لىق) قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بەرگىلى، قانائەتلىنەرلىك نەتىجە ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بىرلەشتۈرگەندىلا، جۈملىنى ئىمىي ۋە ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. بۇ بىرلەشمە ئۇسۇل تۆۋەندىكىدەك ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە.

1) بىرلەشمە ئۇسۇل بىلەن قىلىنغان سىنتاكسىسلىق تەھلىل ھەم جۈملىنى تەھلىل قىلىشنى، ھەم سۆز بىرىكمىسىنى تەھلىل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ ھەر ئىككىسى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما دەپ قارىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس بىۋاستە تەركىبلەردىن تۈزۈلىدىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ.

2) بىرلەشمە ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلغاندا، ئالدى بىلەن، جۈملىنىڭ تەركىبىي قىسمى (بۆلىكى)، ئاندىن سۆز بىرىكمىسى (جۈملە بۆلىكى) نىڭ تەركىبىي قىسمى ئايدىڭلىشىدۇ. نەتىجىدە، جۈملىنىڭ تەركىبىي بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىي ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ. سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رولى گەۋدىلەنگەن بولىدۇ.

3) بىرلەشمە ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلغاندا، ھەرقايسى قۇرۇلما تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ۋە قاتلاملىق مۇناسىۋەت ھەم ئۇلارنىڭ مەنە، شەكىل جەھەتتىكى ئىپادىسى ئېنىق بولىدۇ، نەتىجىدە گراممانتىكىلىق باغلىنىشنىڭ ئېنىقلىنىشى بىلەن ھەرقايسى تەركىبلەرنىڭ مەنىلىرى ۋە قاتلاملىق مۇناسىۋىتى ئايدىڭلىشىدۇ.

جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا، يەنە تۆۋەندىكىلەرگىمۇ دىققەت قىلىش لازىم. ئالدى بىلەن، جۈملىنىڭ بىر سۆزدىن ياكى بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئېنىقلاش كېرەك جۈملە بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئېنىقلاش كېرەك جۈملە بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئېنىقلاش كېرەك جۈملە بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇنىڭ ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە (ئىگىسى يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ياكى تاق بۆلەكلىك جۈملە (خەۋەر قىسمىدىنلا تۈزۈلگەن جۈملە) ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك.

ئەگەر جۈمله سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئالدى بىلەن. سۆز بىرىكمىلىرى بويىچه تەھلىل قىلىش كېرەك، ئەگەر سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىچىده كىچىك سۆز بىرىكمىلىرى بولسا، چوڭىدىن كىچىككە قاراپ تاكى سۆزگىچه قاتلاممۇ - قاتلام تەھلىل قىلىش كېرەك شۇنىڭدەك تېگىشلىك سوئاللار ئارقىلىق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدىكى باغلىنىش ۋە مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقىمۇ ئالاهىده دىققەت قىلىش كېرەك.

4 - §. جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر

جۈمله تەركىبىدىكى بەزى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى باشقا بۆلەكلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ۋە باغلىنىشتا بولمايدۇ، يەنى ئۆز ئالدىغا مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپه ئاتقۇرالمايدۇ ياكى جۈملىنىڭ رەسمىي بۆلىكى بولالمايدۇ، مۇنداق سۆزلەر جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

سۆيۈملۈك يولداشلار، مېنىڭ سىلەرگه ئېيتىدۇغان سۆزۈم بار ئىدى. پاھ تازىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك گەپ قىلدىڭىزا، ئۇكا! گۈلنۇر ئۆز ۋەزىپىسىنى، سۆزسىز، ياخشى ئورۇنلايدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردا ئاستىغا سىزىلغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئوي پىكىر قارىتىلغان شەخسنى، سۆزلىگۈچىنىڭ هېس - تۇيغۇسىنى ۋە ئوي - پىكىرنىڭ ئەمەلگه ئاشىدۇغانلىقىغا نىسبەتەن ئىشەنچىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. لېكىن ئۇلار مۇشۇ جۈملىلەردىكى باشقا سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى (جۈما بۆلىكى) بىلەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپه ئاتقۇرمىغان، شۇڭا ئۇلار ئېلىپ تاشلانسىمۇ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر ئاغزاكى نۇتۇقتا ئىنتۇناتسىيه ۋە پائۇزا ئارقىلىق، يېزىقتا بولسا، پەش ئارقىلىق جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر جۈملىده ئىپادىلەنگەن مەنىسىگه ۋە مۇرفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگه قاراپ، قاراتما سۆز، قىستۇرما سۆز ۋە ئۇندەش سۆز دەپ ئۈچ تۈرگه بۆلۈنىدۇ.

1. قاراتما سۆز

قاراتما سۆزلەر جۈملىده ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگه باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىق قىلىدۇ هەم سۆزلۈگۈچىنىڭ سۆزى قارىتىلغان شەخس ياكى نەرسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەزىز، سەن بىزنىڭ توشۇغان تېشىمىزنى هېسابلاپ كۆر. («ئاۋارال شامالىرى» دىن)

رەهمەت بالام، خۇدا ئۆمرۈڭنى بەسىۋن. («چېنىقىش» تىن) يولداشلار، سىلەرنىڭ 4 نى زامانىۋىلىشتۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئويناشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

جۈملىدە قاراتما سۆز ۋەزىپىدە كېلىدۇغان سۆزلەر، ئاساسەن، باش كېلىشتە كەلگەن كىشى ئىسىملىرى ۋە سۈبيېكتىلاشقان بىر قىسىم سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئىگىگە ئوخشاپ قالىدۇ. ئەمما جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن ستاكسىسلىق باغلىنىشتا بولمايدۇغانلىقى ۋە ئۆزىگە خاس ئۇندەش ئىنتۇناتسىيىسى بىلەن ئېيتىلغانلىقى جەھەتتىن ئىگىدىن پەرقلىنىدۇ. قاراتما سۆزلەر بەدىئىي ئەسەرلەردىكى دىئالوگلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ۋە ئۇندەش، سوراق، بۇيرۇق جۈملىلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ. قاراتما سۆزلەر بىر سۆزدىن تۇزۇلگەن ئاددىي شەكىلدە، سۆز بىرىكمىلەردىن تۇزۇلگەن مۇرەككەپ شەكىلدە ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە تۇزۇلگەن تەڭداش قاراتما سۆز شەكىلدە كېلىۋېرىدۇ. ئۇلار جۈملە بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشتا بولمىغانلىقى ئۈچۈن، جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار! (مۇرەككەپ شەكىل - باقىكا، شۇ چاغدىكى ناخشىلاردىن بىرەرنى ئېيتىپ باقمامسىز! («چېنىقىش» تىن) (ئاددىي شەكىل)، ھەي ئۇكام گۇڭشىغا مۇشۇ يول بىلەن بارامدۇ؟

بەدىئىي ئەسەرلەردە، كۆپىنچە شېئىرىيەتتە بەزى جانسىز نەرسىلەرنىڭ نامىمۇ قاراتما سۆز بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇلار تىرىك نەرسىنىڭ ئوبرازىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەزىزانە قەشقەر، سەن مېنىڭ ئانا يۇرتۇمسەن. كۆڭلەم، بارلىق تەبىئەتكە تېزدىن جان كىرگۈز!

بەزى قاراتما سۆزلەر سۆزلۈگۈچىنىڭ سۇھبەتدىشىغا بولغان ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرىنى (ئەركىلەش، ھۇرمەتلەش، خەيرىخاھلىق، قېرىنداشلىق قاتارلىق مەنىلەرنى) ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دوستۇم، تۇرمۇشنىڭ بۇ ئاددىي، ئەمما ئاجايىپ خاتىرىسىنى، ئەلۋەتتە، قەدىرلەش كېرەك قېنى، بۇرادەر، پىكىرىڭىزنى ئېيتىپ بېقىڭا! سالامەت بولسىلا، تەخسىر!

2 - قىستۇرما سۆز

قىستۇرما سۆزلەر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش ئەھۋالىغا سۆزلىگۈچىنىڭ قانداق قارايدۇغانلىقىنى (قانداق مۇناسىۋەتتە بولىدۇغانلىقىنى) بىلدۈرىدۇ. قىستۇرما سۆزلەر ئۆزىگە خاس تىنىش ۋە ئىنتۇناتسىيە (جۈملە ئىنتۇناتسىيىسىگە قارىغاندا بىرئاز تېز ۋە پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ)، يېزىقتا پەش ئارقىلىق جۈملىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

بەختىمىزگە يارىشا، بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى. ئۆزىمۇ ھازىرلا ئۈيۈدىن تۇرغان بولسا كېرەك، ئېھتىمالىم.

ئومۇمەن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئەمەلىيىتىمۇ، نەزەرىيىسىمۇ خەلقچىللىق بىلەن سۇغۇرۇلغان.

قىستۇرما سۆزلەر ھەرخىل مەنە ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئۇلار ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) ئېيتىلغان، ئوي پىكىرنىڭ ئىشەنچىلىك ۋە راستلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئېھتىمال، سۆزسىز، ھەقىقەتەن، ئەلۋەتتە، دەرھەقىقەت ، ئەسلىدە، شۇبھىسىز چوقۇم قاتارلىق قىستۇرما سۆزلەر. مەسىلەن:

ئىنشادىكى يېتىشسىزلىكلەرگە، ئەلۋەتتە، ئەنۋەر ئۇستازلىق قىلىدۇ. («دېھراپتىن چاپان» دىن) ئۇلار، چوقۇم، بىرىنچىلىكنى ئالىدۇ. ئېھتىمال، قاسىملار بۇگۈن يولغا چىققاندۇر. راس، شۇ خىيال بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ كېتىپتىمەن.

(2) سۆزلىگۈچىنىڭ جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە نىسبەتەن باھاسىنى ۋە باشقا قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئەپسۇسكى، بەختىمىزگە يارىشا، مېنىڭچە، تەلىيىمىزگە، ئەجىبا، بەختكە قارشى، خالاس قاتارلىق قىستۇرما سۆزلەر. مەسىلەن:

مېنىڭچە، سىز مەكتەپ ئىنتىزامىغا ئوبدان بوي سۇندىڭىز. خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ بىر تامچىسى، خالاس. تەلەيگە يارىشا، ئۇلارمۇ بىزنى كۆرمەي قالدى. ئەپسۇسكى، سىزنىڭ نۇقتىڭىزنى باشتىن - ئاياغ ئاڭلىيالماي قالدىم.

(3) ئالدىنقى پىكىردىن خۇلاسە چىقىرىلغانلىقىنى ياكى ئالدىنقى پىكىر بىلەن كېيىنكى ئوي - پىكىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان شۇنداق قىلىپ، دېمەك، مەسىلەن، بىر تەرەپتىن، يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، ئاخىرى، ئومۇمەن، قىلىپ ئېيتقاندا، ئاساسەن قاتارلىق قىستۇرما سۆزلەر. مەسىلەن:

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى ۋەزىيەت مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشىغا پايدىلىق، دېمەك، بىز ھەممە ئىشنى ئۆز جايىدا ئىشلەپ كېتىۋاتىمىز. شۇنداق قىلىپ، مەن ئىككى يىلدىن كېيىن داشۆگە كېلىپ ئوقۇدۇم. ئۆگىنىشتە ياخشى نەتىجىنى قولغان كەلتۇ ئوچۇن، بىرىنچىدىن دەرستىن قالماسلىق، ئىككىنچىدىن، تىرىشىپ ئۆگىنىش. ئۇچىنچىدىن ئىنتىزامغا قەتئىي رىئايە قىلىش لازىم.

(4) سۆزلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ئوي - پىكىرگە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان باشقىچە ئېيتقاندا، توغرىسىنى ئېيتقاندا يېغىپ ئېيتقاندا، قىسقىسى، گەپنىڭ ئوچۇقى، ھېچ بولمىغاندا، ئېيتقىنىمەك، ئېيتماقچى، خەيرىيەت قاتارلىق قىستۇرما سۆزلەر، مەسىلەن:

يېغىپ ئېيتقاندا، سىلەرنىڭ پىكىرىڭلار توغرا. قىسقىسى، ئەتىسى يولغا چىقتۇق، ئۆگۈنى يېتىپ بارىدۇق. ئېيتماقچى، ھېلىقى ئىشنى قانداق قىلدىڭىز ۋە باشقىلار.

قىستۇرما سۆزلەر تۇزۇلۇش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل شەكىلدە بولىدۇ.

(1) بىرلا سۆزدىن تۇزۇلگەن ئاددىي قىستۇرما سۆز: مەسىلەن: ئەلۋەتتە، سۆزسىز، شۇبھىسىز، ھەقىقەتەن، ئېھتىمال، دەرۋەقە، ئەكسىچە، نەزىرىدە، خەيرىيەت، خالاس، دېمەك، ئومۇمەن، ئاساسەن، ئېيتماقچى ۋە باشقىلار.

(2) بىر نەچچە سۆزدىن تۇزۇلگەن بىرىكمە قىستۇرمىلار: بەختىمىزگە يارىشا، ھېچ بولمىغاندا، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، باشقىچە ئېيتقاندا، گەپنىڭ قىسقىسى، شۇنداق قىلىپ، گەپنىڭ ئو چۇقى ۋە باشقىلار.

(3) جۈمله خاراكتېرلىك قىستۇرمىلار ياكى قىستۇرما جۈملىلەر. مەسىلەن: كىم بىلمىدۇ، ئۇمۇ يۈرت چوڭلىرىدىن قورقماندۇر. بوۋاينىڭ ئېيتقىنىغا ئوخشاش بۇ يەرلەر بۇرۇن ساسلىق ئىدى.

ئىزاھلىغۇچى بىلەن قىستۇرمىلار بىر چۈشەنچە ئەمەس، ئىزاھلىغۇچى بىلەن قىستۇرمىلار جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپى، ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى ۋە قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

3 - ئۇندەش سۆزلەر جۈمله قاتار كېلىپ جۈملىدىكى ئوي - پىكىرگە يانداش ھالدا ئىپادىلەنگەن ھېس - تۇيغۇنى تېخىمۇ ئېنىق ۋە تەسىرلىك قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ھەتتا بىر قانچە جۈمله بىلەن ئىپادىلىنگىلى بولمايدىغان چوڭقۇر ھېس - تۇيغۇنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمما جۈملىدىكى ئۇندەش سۆزلەر ئايرىم جۈمله بولالمايدۇ. چۈنكى ئۇلار سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما جەھەتتىن جۈمله تەركىبلىرىگە (ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى ۋە باشقىلارغا) ئىگە ئەمەس. ناتىسىيە ياكى پائۇزا ئارقىلىق جۈملىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئۇندەش سۆزلەر بىر سۆز ياكى ئاجرالمايدىغان بىرىكمە شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، ئۆزى قاتار كەلگەن جۈملىگە ئىنكار، ئەجەپلىنىش، زوقلىنىش، خۇشاللىق، تەستىق قاتارلىق ھېس - تۇيغۇلارنى قوشىدۇ، نەتىجىدە جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ ھېسىياتلىق، تەسىرلىك ئىپادىلىنىشىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئېھ، بۇ نىمىدىگەن چىرايلىق مەنزىرە - ھە! پاھ - پاھ بۇ جاي نېمە دېگەن گۈزەل بولۇپ كەتكەن! ئوھۇ، مەن ئالالمىغاننى سىز ئالامسىز؟ پاھ، ئېتىكىمۇ ئۆزۈڭگە ئوخشاش چىرايلىق ئىكەن.

- ئاھ ۋەھشىيلەرنىڭ پالاكىتى!! - دەپ غەزەپ بىلەن ۋاقىرىۋەتتى.

(«چىنىقىش» تىن)

جۈمله بىلەن كراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر بەزىدە ئايرىم - ئايرىم بەزىدە ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلا، سىلەر، ئەلۋەتتە، بۇ ئىشنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالايسىلەر. ھە، ئىبراھىم-جان، باشقىلارنىڭ كەينىدە قالامسىز، بىكىنىزنى كۆرسەتمەمسىز. ئاكا، ھەقىقەتەن، سىزنىڭ پىكرىڭىزگە قۇلاق سالماپتىمەن، ھە! ۋاي تاۋى نازۇك، شۇنىڭغۇمۇ يامانلاپ كەتتىڭىزمۇ! - دېدىم. («چىنقىش» دىن)

5 - §. ئاددىي جۈملىنىڭ تۈرلىرى

يۇقىرىدا ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن خەۋەر، سوراق، ئۇندەش، بۇيرۇق جۈملىدىن ئىپارەت تۆت تۈرگە بۆلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق. ئەمدى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىكى تۈرلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز. تىلىمىزدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن تۈرگە بۆلگەندە ئۇلارنىڭ ئەڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى

نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئەلۋەتتە.

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۇزۇلۇش شەكلى جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ قانداق تەركىبىي قىسىمدىن تەركىپ تاپقانلىقىدا.

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگە، خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تۇزۇلگەنلىكىنى ياكى خەۋەر قىسىمدىنلا تۇزۇلگەنلىكىنى ئاساس قىلىپ، ئىگە ۋە خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملە. خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ئىگە ۋە خەۋەر قىسىملىق جۈملە

ئىگە ۋە خەۋەر قىسىمدىن تەركىب تاپقان ئاددىي جۈملىلەردە بۇ تەركىبىي قىسىملار بەزىدە بىرلا سۆزدىن، بەزىدە سۆز بىرىكمىسىدىن تەشكىل تېپىشى مۇمكىن. ئىگىگە تەۋە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىگە قىسمىنى خەۋەرگە تەۋە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى خەۋەر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى گرامماتىكا دەرسلىكلىرىدىكى ئىگە بىلەن خەۋەردىنلا تۇزۇلىدۇغان يىغىق ئاددىي جۈملىلەر ھەم ئىگىگىمۇ، خەۋەرىمۇ تەۋە ئەگەشمە بۆلەكلىرى بار يېيىق ئاددىي جۈملىلەر ھەمدە ئىگىلىك ئاددىي جۈملە قاتارلىقلار ئىگە ۋە خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملىلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ.

(1) ئەگەشمە بۆلەكلەرسىز پەقەت ئىگە بىلەن خەۋەردىنلا تۇزۇلىدۇغان ئاددىي جۈملىلەر، بۇنداق ئاددىي جۈملىلەر يېيىق ئاددىي جۈملە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىت ھۆرىدۇ. كارۋان يۈرىدۇ. (ماقال) ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. بوران كۆچەيدى. ساۋۇت - ئىشچى.

(2) بىر باش بۆلەككە (ئىگىگە ياكى خەۋەرگە) تەۋە ئەگەشمە بۆلىكى بار ئاددىي جۈملىلەر. مەسىلەن:

سوغۇق ئادەمنى ھەرىدەك چېقىپ تۇرىدۇ. رىزۋانگۈل - قوي كۆزلۈك، قارا قاش، قاڭشا بۇرۇن، بۇغداي ئۆڭ، ئوتتۇرا بويلۇق، 19 ياشتىكى بىر قىز ئىدى. ئۇ ئۆزىگە سەبداش بولۇۋاتقان ئۇيغۇر قىزلىرى ئىچىدە تېتىكلىكى ۋە پىكرىنىڭ ئۆتكۈرلىكى بىلەن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇراتتى. («شەپقەت ھەمشىرىسى» دىن)

(3) ھەم ئىگىگە، ھەم خەۋەرگە تەۋە ئەگەشمە بۆلەكلىرى بار يېيىق ئاددىي جۈملىلەر، مەسىلەن:

ۋىنىڭ قەبرىسى تېخى ئەتىيازنىڭ يۇمشاق كۆكتاتلىرى بىلەن قاپلىنمىغان يالىڭاچ مۆڭلۈق قەبرە بولۇپ قالدى. («چېنىقىش» تىن)

خەلقنى ئالدايمەن دېگىنىڭ - ئۆزۈڭنى ئالدىغىنىڭ. (ماقال) يۇقىرىقى شەكىلدىكى ئادىي جۈملىلەردىن باشقا ئەنئەنىۋى گرامماتىكا دەرسلىكلىرىدىكى ئىگىلىك ئاددىي جۈملە ۋە شەخسىسى ئومۇملاشقان ئاددىي جۈملىلەرمۇ ئىگە ۋە خەۋەرلىك جۈملىلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ.

2 - خەۋەر قىسىملىق جۈملە

بەزى ئاددىي جۈملىلەر خەۋەر قىسىمدىنلا تۇزۇلىدۇ، بۇنداق ئاددىي جۈملىلەر مەلۇم

ئەيئى، ھادىسە ياكى ھەربىرتىنى كۆرسىتىدۇ. خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملىلەر تولۇقسىز جۈملىگە ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس تەركىبىي قىسىملىرى بولىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) ئەگەشمە بۆلەكلىرى يوق، پەقەت بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەر قىسىملىق يىغىق ئاددىي جۈملە، بۇنداق ئاددىي جۈملىلەر ئاتاش جۈملە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر كۆپىنچە ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىكە ئىگە خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملە ئىكەنلىكى ئەتراپىدىكى جۈملە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ سەھەر، مەيىن شامال كىشىگە ھوزۇر بېغىشلايتتى.

كېچە يېرا ئىچى جىمجىت. («كۇرەشچان يىللار» دىن)

(2) خەۋەرگە تەۋە ئەگەشمە بۆلەكلىرى بار يىيىق ئاددىي جۈملە بومۇ خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملىنىڭ بىر خىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

دۈشمەنگىنى سەرسان قىل، مۇشكۈلۈگىنى ئاسان قىل (ماقال)

مەرىپەت ئىزلە ئېرىنمە،

سەرپ ئەتكەن كۈچۈگىنى؛

بويىاق بىلەن بويىغىچە تېشىگىنى.

ئىلىم بىلەن زىننەتلىگەن ئىچىگىنى (ل. مۇتەللىپ).

بۇ پارچىنىڭ ھەر بىر مىسراسى خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(3) ئەنئەنىۋى گرامماتىكا دەرسلىكلىرىدىكى شەخسى ئومۇملاشقان ياكى ئومۇملاشمىغان ئىگىسىز ئاددىي جۈملىلەرمۇ خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملىنىڭ بىر خىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئويلىماي سۆزلىسەڭ، ئاغرىماي ئۆلىسەن (ماقال). ئاينى ئېتىك بىلەن يېپىپ بولماس (ماقال). ئاسماندىكى يۇلدۇزلارنى سانىغىلى بولمايدۇ.

(4) ئىگىسى يوشۇرۇن يىيىق ئاددىي جۈملىلەرمۇ خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىر خىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ يوشۇرۇن ئىگىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن شەخسلىك پېئىللاردىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق (ماقال). ئىلاجسىزلىقتىن ئىككى پۇكۇلۇپ سالام بەردى. بېيجىڭدىن قاچان قايتىپ كېلىسىز؟

ئاددىي جۈملىلەر تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تولۇق ئىپادىلەنگەن ياكى ئىپادىلەنمىگەنلىكىگە قاراپ ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ:

1. تولۇق جۈملە

تولۇق جۈملىدە جۈملە قۇرۇلمىسىغا ئاساس بولىدىغان تەركىبىي قىسىملار تولۇق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ئىگەن ۋە خەۋەر قىسىملىق ھەم خەۋەر قىسىملىق ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ئاددىي جۈملە دائىرىسىگە كىرىدۇ. چۈنكى ئۇلارغا جۈملە

قۇرۇلمىسىغا زۆرۈر بولغان تەركىبىي قىسىملار تولۇق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

تېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بورنى قاناپتۇ (ماقال). كوممۇنىستلار مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈمگە قارشى تۇرىدۇغان بارلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ھەممە يەردە قوللايدۇ. («كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دىن).

ئەنئەنىۋى گرامماتىكا دەرسلىكلىرىدىكى يىغىق ۋە بېيىق ئاددىي جۈملىلەر، ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ئاددىي جۈملە دائىرىسىگە كىرىدۇ.

2. تولۇقسىز جۈملە

تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەردە نورمال جۈملە قۇرۇلمىسىغا زۆرۈر بولغان بىر ياكى بىر قانچە بۆلەك چۈشۈپ قالغان (تولۇق ئىپادىلەنمىگەن) بولىدۇ. بۇ نورمال سىنتاكسىسلىق ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇنداق جۈملىلەردە قاندق بۆلەكنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى ئالدى - كەينىدىكى جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بەزى تولۇقسىز جۈملىلەردە چۈشۈپ قالغان بۆلەكنى قوشۇش (تولۇقلاش) نىڭ رۆرۈرىيىتى بولمايدۇ. مەسىلەن:

يىگىت سۆزىدىن قايتماس، يولۋاس ئىزىدىن..... (ماقال) تولۇقسىز جۈملىلەر جانلىق تىلدا، ئادەتتە ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ دىئالوگلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ، چۈنكى ئۇ تۇتۇقتا پىكىرنى ئىخچام ئىپادىلەشكە ئىمكان بېرىدۇ.

تولۇقسىز جۈملىلەردە چۈشۈپ قالغان بۆلەك ھەرخىل بولىدۇ. بەزىلىرىدە ئىگە، بەزىلىرىدە خەۋەر، بەزىلىرىدە ئەگەشمە بۆلەكلەر چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىگىسى چۈشۈپ قالغان جۈملىلەر:

- چاقچاق قىلماڭ... سىزنى مىرزا بېشى قىلىشماقچىمۇ؟
- مېنى ھەر بالا قىلىشماقچى... لېكىن بولمىغان سۆز.

خەۋىرى چۈشۈپ قالغان جۈملىلەر:

بىلىگى چوڭ بىرنى يېڭەر، بىلىمى چوڭ مىڭنى... (ماقال) مال تۆيىقىدىن قىرىيدۇ، ئادەم قولىقىدىن... (ماقال)

ھەم ئىگىسى، ھەم خەۋىرى چۈشۈپ قالغان جۈملىلەر:

- ئۇنىڭ دادىسى قەيەردە ئىشلەيدۇ؟
- شىنجاڭ داشۆدە.
- بۇ كىتابنى قەيەردىن ئالدىڭىز؟
- شىنخۇ كىتابخانىسىدىن.

ئەگەشمە بۆلەكلىرى چۈشۈپ قالغان جۈملىلەر:

- بۇ قىزنى تونۇمسەن؟
- تونۇمايمەن. - بازارغا بارامسەن؟
- بارمايمەن

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن (ئاستىغا سىزىلغان) تولۇقسىز جۈملىلەر كونتېكستلىق تولۇقسىز

جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىپادىلەنمەي قالغان (چۈشۈپ قالغان) بۆلەكلىرى ئىككىنچى بىر كونتېكىست (جۈمله) ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئاددىي جۈمله دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم بۆسۈسىيىتى قانداق بولىدۇ؟

2. جۈمله بۆلۈكى دېگەن نېمه؟ ئۇ جۈمله تۈزۈشتىكى رولىغا قاراپ قانچىگه بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

3. جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكى ئىگه دەيىلىدۇ؟ جۈملىده قانداق سۆزلەر قانداق گرامماتىكىلىق شەكىلده كېلىپ ئىگه بولىدۇ؟

4. جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكى خەۋەر دەيىلىدۇ؟ ئۇنىڭ جۈمله تۈزۈلۈشىدىكى مۇھىم رولى قانداق بولىدۇ؟

5. خەۋەر تۈزۈلۈشىگه قاراپ قانچه تۈرگه بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

هەر بىرىنىڭ مەنه ۋە شەكىل جەهەتتىكى ئالاهىدىلىكلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار!

6. جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكى تولدۇرغۇچى دەيىلىدۇ؟ تولدۇرغۇچى قانداق گرامماتىكىلىق ۋاستە ئارقىلىق باشقا بۆلەكلەرگه باغلىنىدۇ؟

7. ۋاستىسىز تولدۇرغۇچى دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ مەنه ۋە شەكىل جەهەتتىكى ئالاهىدىلىكى قانداق؟

8. ۋاستىسىز تولدۇرغۇچى قانداق شارائىتتا قوشۇمچىلىق بولۇپ كېلىدۇ؟

9. ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى دېگەن نېمه؟ ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟

10. ئېنىقلىغۇچى دېگەن نېمه؟ ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا قانداق سىنتاكسىسلىق يول بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ؟ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

11. ئىزاهلىغۇچى دېگەن نېمه؟ ئىزاهلىغۇچىنىڭ ئېنىقلىغۇچىدىن پەرقى نېمه؟

12. جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكى هالەت دەيىلىدۇ؟ هالەت مەنه جەهەتتىن قانچه تۈرگه بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

13. تەڭداش بۆلەك دېگەن نېمه؟ جۈملىده تەڭداش بۆلەكلەر قانداق باغلىنىپ كېلىدۇ؟

14. كېگەيگەن بۆلەك دېگەن نېمه؟ كېگەيگەن بۆلەك قانداق گرامماتىكىلىق ئالاهىدىلىككه ئىگه؟

15. ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈمله بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپىنى تەرتىپسىلي چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار؟

16. جۈملىنى تەهلىل قىلىش ئۇسۇلى قانداق بولىدۇ؟

17. جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەرگه نېمىلەر كىرىدۇ؟

18. ئاددىي جۈملىلەر تۈزۈلۈشىگه قاراپ قانچه تۈرگه بۆلۈنىدۇ. ئاددىي جۈملىلەر تەركىبىي قىسمىنىڭ تولۇق ـ تولۇق ئەمەسلىكىگه قاراپ قانچه تۈرگه بۆلۈنىدۇ؟ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

XXI باب. قوشما جۇملە

1 - § قوشما جۇملە ھەققىدە چۈشەنچە

سىنتاكسىسنىڭ ئاددىي جۇملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن باشقا يەنە بىر مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى - قوشما جۇملە. چۈنكى ئىنسانلار ئۆزئارا بىر قەدەر ئەرتاپلىق ۋە كەڭ ئوي - پىكىرلىرىنىڭ ئاددىي جۇملىلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۇملىلەردىن تەركىب تاپقان قوشما جۇملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا سىنتاكس ئاددىي جۇملە سىنتاكسىسى ۋە قوشما جۇملە سىنتاكسىس دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ. ئاددىي جۇملە سىنتاكسىسى بىلەن قوشما جۇملە سىنتاكسىسى تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئاددىي ياكى قوشما جۇملىنىڭ ھەر ئىككىلىسى مەيلى كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇغان مۇكەممەل تىل بىرلىكى بولۇش جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى ئىپادىلىگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئوخشاش خاراكتېردا بولۇش (بايان، ئۇندەش، سوراق ۋە بۇيرۇق) جەھەتتىن بولسۇن، ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. لېكىن ئۇلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا قوشما جۇملە سىنتاكسىسىدا قوشما جۇملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىكى ئورتاق ۋە ئومۇمىي خاراكتېرلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەر تەتقىق قىلىنىدۇ.

مەنە، قۇرۇلما ۋە ئىنتۇناتسىيە جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۇملىلەردىن تۈزۈلگەن جۇملىلەر قوشما جۇملە دېيىلىدۇ. قوشما جۇملە مەنە ۋە ئىنتۇناتسىيە جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئەڭ چوڭ تىل بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوشما جۇملە جۇملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەر سىنتاكسىسلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق بىرىكىدۇ ۋە ئۇلار بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇغان، بىر - بىرىگە باغلىنىدۇغان قىسىملارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىپتۇ،

ئەسكى پالازغا يۆكىنىپ ھەپتە يېتىپتۇ (ماقال). بىر ئادەم خاتالىقتىن قول ئۈزۈپ ئويغىنىدىكەن. ئۇ يېڭى كۆچ بىلەن ھەقىقەتكە قاراپ قەدەم تاشلايدۇ (گىيوتى). سىلەرنىڭ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقىڭلار قاراپ قەدەم تاشلايدۇ (گىيوتى). سىلەرنىڭ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقلار بار، كۆرسەتكەن ناھايىتى چوڭ خىزمەتلەر بار. لېكىن شۇنى ئېسىڭلاردا چىڭ تۇتۇشىڭلار لازىمكى مەغرۇرلىنىشقا بولمايدۇ.

يۇقىرىقى قوشما جۇملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەر ئوقۇلۇش ئاھاڭى (ئىنتۇناتسىيە) جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. يەنى ئاخىرقى تارماق جۇملە ئاخىرلاشمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇغان كۆتىرەڭگۈ ئىنتۇناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ. يېرىقتا بولسا، ئالدىنقى تارماق جۇملىلەردىن كېيىن پەش (،) ياكى چېكىتلىك پەش (؛) قويۇلىدۇ. ئاخىرقى

تارماق جۈملىدىن كېيىن چېكىت (.) . ئۇندەش (!) يەكى سوراق (؟) بەلگىسى قويۇلىدۇ. ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ھەر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ۋە باغلىنىشتا كېلىپ قوشما جۈملە ھاسىل قىلىشىدۇ تۆۋەندىكى سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر مۇھىم رول ئويناىدۇ.

(1) باغلىغۇچىلار ۋە يۆكلىمىلەر ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئارا بىرىكتۈرۈپ ھەر خىل مەزمۇندىكى قوشما جۈملىلەرنى شەكىللەندۈرۈشكە ناھايىتى مۇھىم ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

گەرچە قۇش ئۇچۇۋاتقىنىدا، ئۇنى كۆرگىلى بولسىمۇ، لېكىن قانىتىنىڭ قانداق تۈزۈلگەنلىكىنى بىلمۇالغىلى بولمايدۇ. (م. گوركى)

ئالدىراپ - تېنەپ توي قىلىۋاتكەن بولسامزە، ئۆمۈر بويى كۆڭۈلسىزلىكتە قالىدىكەن. مۇرات قەتئىي قارارغا كەلگەندەك ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، قولىدىكى تاماكا قالدۇقىنى يەرگە تاشلاپ پۇتى بىلەن ئېزىۋەتتى.

بىز شۇنىڭغا نارازى بولدۇقكى، ئۇلار بىرنى ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلە بىلەن كۈتۈۋالىدى. (2) بىر قىسىم قوشۇمچىلار ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ، قوشما جۈملە ھاسىل قىلىشتا سىنتاكسىسلىق ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: ياماڭ ئادەتلەرگە رەددىيە بەرمەيدىكەنمىز، ئۇنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن بولىمىز.

ئۆزەڭنى ئەر چاغلىساڭ، باشقىنى شىر چاغلا. (ماقال)

(3) ئىنتۇناتسىيىمۇ ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ، قوشما جۈملە ھاسىل قىلىشتا سىنتاكسىسلىق ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ، چۈنكى قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى ئالدىنقى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىر ئاز كۆتۈرەڭگۈ ئاياقلاشمىغان ئىنتۇناتسىيە بىلەن، ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئاخىرقى سۆزىنىڭ پەس ئاياقلاشقان ئىنتۇناتسىيە بىلەن ئېيتىلىشى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشتە، ھەتتا قوشما جۈملىلەرنىڭ ھەرخىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشتە، ھەتتا قوشما جۈملىنىڭ قانداق خاراكتېر ۋە قانداق مەزمۇندا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئىنتۇناتسىيە يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ.

(4) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپىمۇ ئۇلارنى ئۆز ئارا باغلاپ، قوشما جۈملە ھاسىل قىلىدۇغان بىرخىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ مەسىلەن:

مەن تالاغا چىقتىم ۋە ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتۈم، بىراق يەردە ئىككى ھارۋا كېلىۋاتىدۇ. دېگەن قوشما جۈملىنىڭ ئۇچىنچى تارماق جۈملىسى مۇشۇ ئورۇن تەرتىپى بىلەن ئىككىنچى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاپ كەلگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئالماشتۇرۇلىدىكەن، ئۆز ئارا ھېچقانداق باغلىنىشى يوق، يەككە ئاددىي جۈملە بولۇپ قالىدۇ.

باغلىغۇچىلارسىز قوشما جۈملىلەردىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئارا تۇراقلىق ئورۇن تەرتىپى قوشما جۈملىلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ. تارماق جۈملە-

لەرنىڭ ئورۇن تەرتىپىنىڭ تۇراقلىق بولۇشى ئۇلارنىڭ مەنىۋي مۇناسىۋىتىگە باغلىق.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن قوشما جۈملىلەرنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ ـ خىل، لېكىن قوشما جۈملىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى مەلۇم بىر تارىخىي باسقۇچتىلا بارلىققا كەلگەن ئەمەس. بەلكى ئىجابى تەسىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا ئاستا ـ ئاستا قېلىپلىشىپ، بۈگۈنكىدەك تەرەققىيات باسقۇچىغا يەتكەن.

قوشما جۈملىلەر جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىشىنىڭ چوڭقۇر-لىشىشى ۋە پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ھەم شۇ جەريانىدا ئۇلارغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىپ، جەمئىيەتنىڭ، مەدەنىيەتنىڭ، تەپەككۇرنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنى تۈرگە بۆلۈشتە قوشما جۈملىنىڭ ئومۇمىي خاراك-تېرلىك خۇسۇسىيەتلىرى نەزەردە تۇتۇلۇشى، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر-نىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل (تۈزۈلۈش) جەھەتتە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ياكى قالمىغان-لىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ قانداق يول بىلەن باغلانغانلىقى پرىنسىپ قىلىنىشى لازىم. چۈنكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالسا، بەزىلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بەزى تارماق جۈملىلەر تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ئۆز ئارا باغلىنىپ كېلىش ئارقىلىق تۈزۈلسە، بەزى قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆز ئارا باغلا-نىپ كېلىشى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. يەنە بىر قىسىم قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەم تەڭداشلىق، ھەم بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆز ئارا باغلىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى قوشما جۈملىلەرنى تۈرگە بۆلگەندە ئۇنىڭ تەركىبى-دىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە ئۆز ئارا باغلىنىپ قوشما جۈملىنى شەكىللە-دۈرگەنلىكى ئۆلچەم قىلىنىشى لازىم. بۇنداق ئۆلچەم بىرلا ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتنى ئاساس قىلغان بولىدۇ، بۇنداق ئۆلچەم پۈتۈن قوشما جۈملىگە ئىگە ئومۇمىي ۋە ئورتاق ئۆلچەم بولىدۇ. ھەر قايسى چوڭ تۈرلەرنىڭ ئۆز ئارا پەرقلىنىش چېكىمۇ ئېنىق بولىدۇ. ئۆلچەم قوشما جۈملىنىڭ مەلۇم تەركىبىي قىسمىغا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن قوشما جۈملىگە قارىتىلغان-لىقى ھەر بىر تۈرنىڭ نامىدىنلار بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2 ـ §. تەڭداش قوشما جۈملە

مەزمۇنى بىر ـ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋەت-تە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر تەڭداش قوشما جۈملە دېيىلىدۇ.

تەڭداش قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

(1) تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەزمۇن ژە گراماتىكىلىق تۇزۇلۇش (قۇرۇلما) جەھەتتىن تەڭ ھوقۇقلۇق بولىدۇ.

(2) تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئېغىزدا بىر تۇتاش ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا تىنىش بەلگىسى ياكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆز ئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئەڭ - ماددىي دۇنيانىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى، ئادەم مېڭىسىدىن ئىپارەت يۇكسەك دەرىجىدە ئۇيۇشقان ماددىي ئەزانىڭ خىزمىتى، شۇنىڭدىن كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۇشىدۇر. دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ژە تارىخىي ماتېرىيالىزم - پارتىيەمىزنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ژە بىزنىڭ بارلىق ئىنقىلابىي خىزمىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدۇغان نەزەرىيىۋى ئاساستۇر.

(3) تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ھەۋىرىگە خاس گراماتىكىلىق ئامىللار بەزىدە ھەر بىر ئاددىي جۈملىنىڭ ھەۋىرىگە ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىشى ياكى ھەممىگە ئورتاق ھالدا ئاخىرقى ئاددىي جۈملىنىڭ ھەۋىرىگە ئۇلىنىشى مۇمكىن. يۇقىرىقى ئىككى مىسالنىڭ بىرىنچىسىدىكى ھەر بىر ئاددىي جۈملىنىڭ ھەۋىرىگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا «دۇر» يارىمچى پېئىلى قوشۇلغان بولسا، ئىككىنچى قوشما جۈملىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئاخىرقىسىنىڭ ھەۋىرىگە (تۇر» يارىمچى پېئىلى ئۇلانغان.

تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەنلىكىگە قاراپ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈمله ژە باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈمله دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۈمله باغلىغۇچىلىق قوشما جۈمله دەپىلىدۇ. بۇنداق قوشما جۈملىلەرنىڭ تۇزۇلۇشىدە تۈرلۈك باغلىغۇچىلار (بىرىكتۈرگۈچى، قارىمۇ - قارشى، سەۋەب - نەتىجە، تاللىما ژە كۈچەيتمە باغلىغۇچىلار) سىنتاكسىسلىق ۋاستە بولىدۇ.

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۈمله باغلىغۇچىسىز قوشما جۈمله دەپىلىدۇ.

باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتە ناھايىتى يېقىن بولىدۇ ھەمدە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئورون تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىپ تەڭداش قوشما جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

مەيلى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈمله بولسۇن ياكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈمله بولسۇن، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتە بىر - بىرىگە يېقىن بولىدۇ. شۇڭا تەڭداش قوشما جۈملىلەرنى تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەنىۋى مۇناسىۋىتىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) مەنە جەھەتتە بىرىكمە مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر. بۇنداق تەڭداش قوشما جۈملىدە تەركىبىدىكى تارماق قىسىملارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھادىسە، ژەقە ژە ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى مەزمۇنى بىرلىك مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغان بولىدۇ

ھەمدە يەككە - يەككە ئوي - پىكىرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە مۇناسىۋەتلىك بىر پۈتۈن قوشما ئوي پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ھويلا تۆت كىچىك ۋە بىر چوڭ زال ئويدىن ھەم «قىيرىق قىزلار) غا مەخسۇس ئاشخانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن تەركىب تاپقان، قىزلار كىچىك ئۆيلەرگە جايلاشقاندى. («مېھراپتىن چايان» دىن)

ئەقىلسىزنىڭ ئېپى يوق، تىڭشىغدەك گېپى يوق. (ماقال

دەل - دەرەخلەر - سارغايغان يوپۇرماقلىرىنى تاشلىماقتا ۋە ھاۋا كۈندىن - كۈنگە سوۋۇماقتا.

گۈلشەن تاۋار كۆينىكىنى ئاياپ ئىشتىنىغا قىستۇردى ۋە يېڭىنى جەينىگىنىڭ يۇقىرىسىغىچە تۇردى ھەم ئىشتىنىنىمۇ پاقالچىنگىچە تۇردى («مېھراپتىن چايان» دىن) .

يۇقىرىقى مىساللارنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچىسى - مەزمۇن جەھەتتە بىرىكمە مۇناسىۋەتلىك باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە؛ ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچىسى مەزمۇن جەھەتتە بىرىكمە مۇناسىۋەتلىك بىرىكتۇرگۈچى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە.

مەزمۇن جەھەتتە بىرلىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتە، ئاساسەن، بىر خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر بىر خىللىقى خەۋەرلىرىنىڭ بىر خىللىقىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزىنى سورىغان شەھەرگە سولتان،

ئۆزىنى سورىمىغان ئۆتۈككە ئۇلتاڭ. (ماقال)

رەنا شۇ سۆزنى ئېيتىپ كەينىگە ياندى ۋە ئىشكىنى بايقىمەك يېپىپ ھوجرىدىن يىراقلاشتى. («مېھراپتىن چايان» دىن)

بىر خىل خەۋەرلىك ئاددىي جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن بىرلىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاخىرقى خەۋەرلىرى بەزىدە چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنداق ھادىسە كۆپرەك ماقالاردا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

چاپانىڭ يېڭىسى ياخشى، دوستىڭ كونىسى. (ماقال)

كۆپ ئانقان بىلەن مەرگەن بولماس، كۆپ سۆزلىگەن بىلەن چىچەن. (ماقال) مەزمۇن جەھەتتە بىرلىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان بەزى تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتە ھەر خىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ھەر خىللىق ئۇلارنىڭ خەۋەرىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۇيۇقسىز ئېيتىلغان بۇ سۆز گويا ئوچۇق ھاۋادا چاقماق چېقىلغاندەك خەنزۇ كىشىنى گاڭگىرتىۋەتتى، قۇلىقىغا ئىشەنمەي قالدى، ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپقا قارىدى. ھېچكىم يوق، ھەتتا ھېچقاندەك تىۋىشمۇ يوق.

(«كۆرەشچان يىللار» دىن)

كىچىك سودىگەرنىڭ بېشىدىن ئاپەت نېرى كەتمەيدۇ، ئالتە كۈندە گاڭسا - جىسا بولۇپ ۋەيران بولغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس («كۆرەشچان يىللار» دىن) .

مەزمۇن جەھەتتە بىرلىك مۇناسىۋەتتە كەلگەن باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر، كۆپىنچە بىر مەزگىلدە بولغان ھادىسە ھەم ۋەقەلەرنى، بەزىدە بىر نەرسىنىڭ كەينىدىن بىرى بولىدىغان ۋەقە - ھادىسە ھەم ھەرىكەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر داۋاملىق ياغماقتا، ئېرىقتىكى سۇلار شارقىراپ ئاقماقتا، كۈنلۈك كۆتەرگەن كىشىلەر ئالدىراشلىق بىلەن نېرى - بېرى ئۆتمەكتە (بىر ۋاقىتتا بولۇۋاتقان بىر قانچە ۋەقە).

شۇ ئارىدا دەڭچى قايناپ تۇرغان ساماۋارنى ئېلىپ كىردى، مەن ھېلىقى يېتەكچىنى تەكلىپ قىلدىم ئۇ تۆۋەن چۈشتى (بىر نەرسىنىڭ كەينىدىن بىرى بولغان ھەرىكەت).

بىر ۋاقىتتا بولغان ياكى ئارقا - ئارقىدىن بولغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بەزى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن يەنە بىر تەرەپتىن دېگەندەك ئوخشاش رەۋىش ۋە قىستۇرما سۆزلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاۋۇال ئاسمان قاپ - قارا بولۇتقا ئايلاندى، ئاندىن چاقماق چاقتى، ئاندىن كېيىن يامغۇر قاتتىق يېغىشقا باشلىدى.

ئۇ، بىر تەرەپتىن. چاي ئىچەتتى، بىر تەرەپتىن، كىتاپ كۆرەتتى. مەزمۇن جەھەتتىن بىرىكمە مۇناسىۋەتتى ئىپادىلەيدىغان باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆزىگە خاس ئىگىسى بار ئاددىي جۈملىلەردىن تۇزۇلسە، بەزىلىرى بىرلا ئورتاق ئىگىسى بار ئاددىي جۈملىلەردىن تۇزۇلىدۇ. يەنە بەزىلىرى بىر قانچە ئىگىسىز ئاددىي جۈملىلەردىن تۇزۇلسە، يەنە بەزىلىرى خەۋىرى ئورتاق سىنتاكسىسلىق ئامىلغان ئىگە ئاددىي جۈملىلەردىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

يالتىرايدۇ بىستىڭ تارىخ ئەينىكىدە، جاراڭلايدۇ ناخشاڭ قەلبىم كەڭلىكىدە،

(ئارسلان)

(ھەر بىر ئاددىي جۈملىنىڭ بىرىدىن ئىگىسى بار)

تىل - كونا زەئىپلىشىۋاتقان تۇزۇم ئۈچۈنمۇ يېڭى گۈللىنىۋاتقان تۇزۇم ئۈچۈنمۇ باباراۋۇر خىزمەت قىلدۇ، كونا بازىس ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، يېڭى بازىس ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ؛ ئېكىسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، ئېكىسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ.

(ستالىن)

(ھەممە ئاددىي جۈملىلەرگە ئورتاق بىرلا ئىگە بار) ھېسسىي بىلىشتىن پائالىيەتلىك تۇرمۇش تەرەققىي قىلىپ، ئەقلىي بىلىشكە ئۆتۈلىدۇ، يەنە ئەقلىي بىلىش ئارقىلىق پائالىيەتلىك تۇرمۇش ئىنقىلابىي ئەمەلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىنىدۇ، سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ دۇنيا ئۆزگەردىلىدۇ.

ماۋزېدۇڭ

(ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى يوق)

بىز چوقۇم ئىگىلىك تەرەققىياتىنى تىزلىتىشنى نەچچە يۈز مىليون خەلقنىڭ تۇرمۇش

سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش بىلەن ناھايىتى ئوبدان بىرلەشتۈرۈشىمىز، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى كارخانىلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى

قىلدۇرۇشنى چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى پائال كىرگۈزۈش بىلەن ناھايىتى ئوبدان بىرلەشتۈرۈشىمىز لازىم.

(بۇنىڭدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ خەۋەرىگە ئورتاق سىنتاكسىسلىق ئامىل بولغان «لازىم» ئاخىرقى ئاددىي جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلانغان)

مەزمۇن جەھەتتە بىرلىك مۇناۋىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئارقىمۇ - ئارقا بولغان ياكى بىرلا ۋاقىتتا بولغان ھادىسە، ۋەقە ۋە ھەرىكەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك سەۋەب نەتىجىلىك ھەم كۆچەيتمىلىك ھادىسە، ۋەقە ئىش - ھەرىكەتلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ كېلىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل ۋە، ھەم، ھەمدە، شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدەك، شۇنداقلا قاتارلىق بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچلار، شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدەك شۇنداقلا قاتارلىق بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچلار، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭا، شۇڭلاشقا، چۈنكى قاتارلىق سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچلىرى، ھەتتا ھەتتاكى، بەلكى، گويا كى قاتارلىق كۆچەيتمە باغلىغۇچلار- دىن ئىبارەت. مەسىلەن.

نىڭ تاۋ بۇ تېتىك قىزغا تىكىلىپ ئۇنىڭ كىچىك ۋاقىتتىن بىرىكلىشىپ كەتكەن قوللىرىنى سىلىدى ۋە ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ كۆرپىسىنى بەردى ھەم چاچلىرىنى يۇيۇپ تاراپ قويدى ھەمدە ئۇنى ئۆزىگە يارەمچى قىلىۋالدى.

مۇللا ئابدىراخمانمۇ ئىگىدارلىق قىلغۇچى ئەنۋەرگە يۈز خاتىرە قىلىشنى ئۇنتۇپ قالدى. چۈنكى مەزكۇر ئىككى مۇپتىنىڭ سىرلىرى كۆچلۈك بولۇشى ئۈستىگە، ئۆزىمۇ شۇلارغا مايىل، ھەتتا بۇ كەمستىشلەردىن لەزەتلىنەتتى. («مېھراپتىن چايان» دىن)

تىلمىزدىكى «مۇ» ئۇلانمىسىمۇ مەزمۇن قەھەتتە بىرىكمە مۇناسىۋەتلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە بىرىكتۈرگۈچى ۋاستە بولۇپ رول ئوينايدۇ. مەسىلەن،

ئاي بىلەن كۈنۈم كېتىپ
ئەلچى ئەۋەتتىم مەن ساڭا؛
ئايمۇ ياندى، كۈنمۇ ياندى،
ھېچ خەۋەر يوقتۇر ساڭا.
(قوشاق)

(2) مەنە جەھەتتە قارىمۇ - قارشىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر. تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى ھادىسە، ۋەقە ۋە ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەپ، مەنە جەھەتتە قارىمۇ - قارشىلىق مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. يەنى قارشىلىق تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدە مەزمۇن جەھەتتە بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى ئىككى تارماق جۈملە بولىدۇبۇنداق تەڭداش قوشما جۈملىلەر، كۆپىنچە، مەزمۇن جەھەتتە قارىمۇ - قارشى ئىككى تارماق جۈملىدىن

تۇزۇلىدۇ.

بەزى قارشىلىق تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچى ۋە ئۇلانمىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ، قارشىلىق مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملە ھاسىل قىلسا، بەزى قارشىلىق تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ھېچقانداق باغلىغۇچىسىز، ئورۇن - تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ، بىر قىسىم قارشىلىق مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. باغلىغۇچىسىز قارشىلىق تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدە بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز مەزمۇندىكى ئىككى تارماق جۈملە بولىدۇ. باغلىغۇچىسىز قارشىلىق تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىرىنچى تارماق جۈملە بولۇشلۇق بولىدۇكەن، ئىككىنچى تارماق جۈملە بولۇشسىز بولىدۇ؛ ئەگەر بىرىنچى تارماق جۈملە بولۇشسىز بولىدۇكەن، ئىككىنچى تارماق جۈملە بولۇشلۇق بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭغا پات - پات يېزىپ تۇرىمەن، ئۇ ماڭا خەت يازمايدۇ. قوشۇلماق تەس، ئايرىلماق ئوڭاي. (ماقال)

ئەنۋەر تىلەپ ئېلىنغان بالا ئەمەس، دادىسى بىلەن ئانىسىنىڭ تىلەكلىرىگە قارشى، پەقەت ئۇلارنىڭ بەختسىزلىك ۋە كەمبەغەللىكلىرىگە خىزمەت قىلغۇچى بولۇپ تۇغۇلدى.

(«مېھراپتىن چايان» دىن)

باغلىغۇچىسىز قارشىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەردە قارشىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بىرىنچى تارماق جۈملە كۆتۈرەڭگۈ ئىنتوناتسىيىدە، ئىككىنچى تارماق جۈملە پەس ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ.

قارىمۇ - قارشى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر لېكىن، ئەمما، بىراق، ئەمما، لېكىن قاتارلىق قارشىلىق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ھەمدە لا، ۋە ھالەبكى. ئەپسۇسكى، ھالبۇكى، شۇنداقتىمۇ قاتارلىق ئۇلانما ھەم يارەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئۆز ئارا باغلىنىپ، قارىمۇ - قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئادەتتە لېكىن دېگەن باغلىغۇچى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنى توپلىدۇق، بىراق بۇ دېگىزدىن ئىبارەت بولغان خەلق ئىجادىيىتىنىڭ بىر تامچىسى، خالاس.

خاپا بولما چاۋار جېنىم، لېكىن سىرىمىزنى ئاشكارە قىلىپ قويساڭ سەت بولىدۇ، ئىككىمىز ئېچىمىزدە بىلسەكلا بولمىدىمۇ؟ («قاينام ئۆركەشى» دىن) بوۋاي بۇ يەردە قۇش تولا دەيدۇ، باراق ئۇنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ.

بەزى قارىمۇ - قارشى تەڭداش قوشما جۈملىدە ئىككى قارشىلىق باغلىغۇچى ئۇچرايدۇ، چۈنكى بۇنداق جۈملىلەردە ئىككى مەنداش قارشىلىق باغلىغۇچى ئىستىلىستىكىلىق تەلەپكە ئاساسەن قوللىنىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى كۈندە دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۈركۈملىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تېخىمۇ قىزىقماقتا، لېكىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پۈتمەس - تۈگەس-

مەس خەزىنىسىنى تولۇق قېزىپ، ئۇنىڭدىن مۇكەممەل ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش پەقەت بىزنىڭ ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزدىلا تولۇق ئىمكانىيەتكە ئىگە بولالايدۇ، بىراق بۇ ئىش بىزدە يېقىندىن بۇيانلا قولغا كېلىندى.

قارشىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەر ھەمىشە ئىككىلا تارماق جۈملىدىن تۈزۈلۈشۈرمەيدۇ، بەلكى ئىككىندىن ئارتۇق تارماق جۈملىدىنمۇ تۈزۈلىدۇ، مۇنداق قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاخىرقى تارماق جۈملىسىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىر ئالدىنقى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرگە ئورتاق ھالدا قارشى قويۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

ھاشار ۋەھىمىسى بىر ھەپتە داۋام قىلدى، ھاشارچىلارنىڭ قان ـ يېشىق ناله ـ پەريات ئىچىدە ئەجرى قىلىۋاتقىنىغىمۇ بىر ھەپتە بولدى، لېكىن دەريا سۈيىنى قايدۇرۇپ «بەگلىك ئۆستىگى» گە چىقىرىش ئۈمىدى يەنە بىر ھەپتىدىن كېيىنمۇ ئىشقا ئاشمىدى. («كۈرەشچان يىللار» دىن)

قارىمۇ ـ قارشى مۇناسىۋەتلىك قوشما جۈملە تەركىبىدە كەلگەن «لا»، «پەقەت» قاتارلىق ئۇلانما ۋە باغلىغۇچلار بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز مەنىدىكى رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

بىز ھەممىمىز تولۇق كەلدۇق، پەقەت سەنلا كېلەلمەي قالدىڭ.

پەقەت سېنىڭ سۆزۈڭلا توغرا، باشقىلارنىڭ سۆزى خاتامۇ؟

(3) مەزمۇن جەھەتتە تالاش مۇناسىۋىتىنى (ئايرىش مۇناسىۋىتىنى) ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر. بۇنداق قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرنىڭ، ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ پەقەت بىرى ئەمەلگە ئاشىدۇغانلىقى ياكى نۆۋەت بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. تاللاش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تاللاش مۇناسىۋىتىنى كۆرسەتكەن يا، ياكى، ياكى بولمىسا قاتارلىق تاللىما باغلىغۇچلىرى مۇھىم رول ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ئۇرۇمچىدە ئېچىلىدۇغان يىغىنغا يا مەن بارىمەن، ياكى ئەخمەت بارىدۇ.

يا بىر يامان دەردكە قالدى.

يا بىر غەيرى بىلەن بولدى،

چىرايىم زەپىرەڭ بولدى؛

نە بولدى يارىم كەلمىدى.

(غېرىپ ـ سەنەم)

تاللاش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەردىنمۇ تۈزۈلىدۇ. مەيلى قانچە ئاددىي جۈملىدىن تۈزۈلسۇن، يەنىلا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم بىر تارماق جۈملە ئىپادىلگەن ئوي ـ پىكىرنىڭ ئەمەلگە ئاشىدۇغانلىقى تاللاپ كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

كاپىتالىستلار، ياكى ئىش ھەققىنى قىسقارتىدۇ ياكى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قورالىدىن

پايدىلىنىدۇ.

(ماۋزىدۇك)

تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرى تولۇق ئاددىي جۈمله شەكلىده، يەنه بىرى تولۇقسىز ئاددىي جۈمله شەكلىده كېلىشىمۇ مۇمكىن، چۈنكى كونكرېت ئالاقه شارائىتىدا تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملەنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىنى تولۇق ئېيتىش هاجەتسىز بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرارلىنىدۇغان بۆلەكلەر چۈشۈپ قېلىپ جۈمله تولۇقسىز شەكىلده ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىندا يا ئۆمەر سۆزلەيدۇ، ياكى سادىق يا ئۇنىڭ گېپىنى تۇگىمىدى، يا بىزنىڭ.

تىلمىزدىكى بەزى رەۋىشلەر (بەزى، بەزىده، بىر دەم...) باغلىغۇچلىق ۋەزىپىسىده كېلىپ تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈمله تۈزۈش رولىنى ئويناىدۇ. بۇنداق رەۋىشلەر تاللاش مۇناسىۋىتىكى قوشما جۈملىنىڭ هەر بىر تارماق جۈملىسىده تەكرار ئېيتىلىپ، ۋەقه - هادىسه ۋە هەرىكەتنىڭ نۆۋەت بىلەن ئەملگه ئاشىدۇغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز كېچىك ۋاقتىمىزدا بىردەم چانغا چۈشۈپ ئويناىتتۇق، بىردەم كانكى تېيلاتتۇق. بەزىده ئۇ بىزنىڭ ئۆيگه كېلىدۇ، بەزىده مەن ئۇلارنىڭ ئۆيىگه بارىدۇ.

3 - §. يېقىندىلىق قوشما جۈمله

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بىر تۈرى - يېقىندىلىق قوشما جۈمله. بۇنداق قوشما جۈملىنىڭ بەزى شەكىللىرى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگه بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ شەكىللىرى يېقىنقى زاماندىن بۇيان، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىن جەمئىيەتنىڭ، پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە كىشىلەر تەپەككۇرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن هەمده كۆندىن - كۈنگه تەرەققىي قىلىپ، بېيىپ مۇكەممەللەشكەن.

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر يېقىنىش ۋە يېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىده ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۈمله يېقىندىلىق قوشما جۈمله دەيىلىدۇ.

يېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تەڭداش قوشما جۈملىلەرگه قارىغاندا مۇرەككەپرەك ئۇيۇ - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. چۈنكى تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئاددىي مەنىۋي مۇناسىۋەت ئاساسىدا بىرىكىپ كەلسه، يېقىندىلىق قوشما جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر يېقىنىش ۋە يېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىده باغلىنىپ كېلىدۇ. يېقىندىلىق قوشما جۈمله تۈزۈلۈش جەهەتته تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگه ئىگه:

(1) يېقىندىلىق قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىسى تۈزۈلۈش جەهەتته مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالسا، بەزىسى ساقلاپ قالالمايدۇ. لېكىن ئاددىي جۈملىلىك

خۇسۇسيەتنى يوقىتىپ باشقا جۇملىنىڭ بۆلىكى بولۇپ قالمايدۇ.

(2) بېقىندىلىق قوشما جۇملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەر تۇرلۈك مۇرفولوگىيىلىك شەكىللەر ۋە باغلىغۇچى ھەم يۆكلىمىلەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

(3) بېقىندىلىق قوشما جۇملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەر ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن بۇنداق قوشما جۇملىنىڭ ئىنتۇناتسىيىسى تەڭداش قوشما جۇملىگە قارىغاندا تېخىمۇ بىر تۈتاشلىققا ئىگە بولىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۇملە ئىككى خىل تەركىبتىن تۇزۇلىدۇ، يەنى ھەر قانداق بېقىندىلىق قوشما قۇملىنىڭ تەركىبىدە بېقىندۇرغىچى تارماق جۇملە بىلەن بېقىندى تارماق جۇملە بولىدۇ، بېقىندىلىق قوشما جۇملە تەركىبىدىكى مەلۇم، = تارماق جۇملە باشقا تارماق جۇملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ ۋە شۇ قوشما جۇملىنىڭ تۇزۇلۇشىدە تىرگەكلىك رول ئويناىدۇ، تۇزۇلۇش ۋە مەزمۇن جەھەتتە مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇڭا مۇنداق تارماق جۇملە بېقىندۇرغۇچى ئاددىي جۇملە دېيىلىدۇ. بېكىندىلىق قوشما جۇملە تەركىبىدىكى بەزى تارماق جۇملە بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە ئەگىشىپ كېلىپ، ئۇنىڭ بىرەر بۆلىكىنى ياكى پۈتۈن جۇملىنى تولۇقلاش، ئېنىقلاش رولىنى ئويناىدۇ. كۆپىنچىسى مەنە ۋە تۇزۇلۇش جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالمايدۇ، بەزىلىرى تۇزۇلۇش جەھەتتە مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالسىمۇ، مەنە جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالمايدۇ: شۇڭا بۇنداق تارماق جۇملە بېقىندى جۇملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

سىز شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىشىڭىز لازىمكى، سوتسىيالىزم كاپىتالىزم ئۇستىدىن چوقۇم غەلبە قىلىدۇ.

مەردلىك گويا بىر بىنا بولسا، مۇلايىملىق ئۇنىڭ ھۇلىدۇر ياكى مۇلايىملىق بىر بوستان بولسا، مەردلىك ـ مەردانىلىق ئۇنىڭ قىزىل گۈلىدۇر.

(يوقىرىقى مىساللارنىڭ بىرىنچىسىدىكى ئالدىنقى تارماق جۇملە ـ بېقىندۇرغۇچى جۇملە، كېيىنكى تارماق جۇملە ـ بېقىندى جۇملە؛ ئىككىنچى مىسالدىكى بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى تارماق جۇملە ـ بېقىندى جۇملە؛ ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى تارماق جۇملە ـ بېقىندۇرغۇچى جۇملە.)

بېقىندىلىق قوشما جۇملە ئۆزىگە خاس ئىگىسى بار ئاددىي جۇملىلەردىن ياكى ئىگىسى ئورتاق ئاددىي جۇملىلەردىن ۋە ياكى ئىگىسىز ئاددىي جۇملىلەردىن تۇزۇلۇشى مۇمكىن، شۇنىڭدەك تەركىبىدىكى ئاددىي بېقىندى جۇملىلەر بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە دەرىجىلىك باغلىنىشتا (بىر ـ بىرىگە قاتارى) باغلىنىپ كېلىشىمۇ ياكى تەڭداش باغلىنىشتا باغلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ ئوپېرا ناخشىلىرىمۇ شائىرنىڭ ئۆز ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇ ھازىر ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مۇشۇنداق مول مېۋە بەرگەنلىكىدىن ھوزۇرلانغان ھالدا مەغرۇر قەدەم تاشلاپ ھوجرىسىغا كىردى ـ دە، ئىنتايىن خوشال كەيپىيات ئىچىدە ئۇخلاپ قالدى. («قاينام ئۆركەشى» دىن)

ئېزىلگەن مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىش بولمايدۇكەن، ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئازادلىقى

بولمايدۇكەن، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا كاپىتالىستىك ئەللەرىدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس.

(مىسالارنىڭ بىرىنچىسىدىكى ئالدىنقى ئىككى بېقىندى تارماق جۇملە بىر - بىرىگە بېقىنىش ئاساسىدا ئاخىرىدىكى بېقىنىدۇرغۇچى تارماق جۇملە بىر - بىرگە بېقىنىش ئاساسىدا ئاخىرىدىكى بېكىندۇرغۇچى تارماق جۇملىگە باغلىنىپ كەلگەن، ئىككىنچىسىدىكى ئالدىنقى ئىككى بېقىندى تارماق جۇملە ئاخىرقى بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە تەڭ دەرىجىدە بېقىنىش ئاساسىدا باغلىنىپ كەلگەن.)

ئومۇمەن، تەركىبىي تۈزۈلۈشى جەھەتتە ھەرخىل ھەر شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بېقىندىلىق قوشما جۇملىنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئەڭ ئورتاق، ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭ تەركىبىدە بېقىندۇرغۇچى ئاددىي جۇملە بىلەن بېقىنغۇچى ئاددىي جۇملە بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ھازىرغىچە نەشىر قىلىنغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا ئائىت قوللانمىلاردا بېقىندىلىق قوشما جۇملىنى تۈرگە بۆلۈش ئۆلچىمى (بېقىندى جۇملىنىڭ مەزمۇنى ۋە ۋەزىپىسىنى ئاساس قىلىپ بۆلۈش) پۈتۈن قوشما جۇملىگە قارىتىلمايلى، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئايرىم تەرتىپكە (بېقىندى جۇملىگىلا) قارىتىلغانلىقى ھەم ئومۇمىي خاراكتېرغا ئىگە بىر خۇسۇسىيەت ئەمەس، بەلكى بىرنەچچە خۇسۇسىيەت ئۆلچەم قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بېقىندىلىق قوشما جۇملە تۈرلىرىنىڭ سانى ئوخشاش بولماسلىق، ھەرقايسى تۈرلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئېنىق بولماسلىقتەك ئەھۋال كۆرۈلۈپ كەلدى. شۇڭا بېقىندىلىق قوشما جۇملىلەرنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەرنىڭ بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇشتىن ئىبارەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرگەن ياكى شەكىللەندۈرمىگەنلىكىگە ھەمدە بېقىنغۇچى ئاددىي جۇملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى ئاددىي جۇملىنى ئۆزئارا باغلاپ كەلگەن سىنتاكسىسلىق ئامىل (سىنتاكسىسلىق ۋاستە) نى ئۆلچەم قىلغان ھالدا تۈرلەرگە بۆلۈش مۇۋاپىق، چۈنكى تىلىمىزدىكى ئاددىي جۇملىلەر مەلۇم ۋاستە ئارقىلىق بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ بىر خىل بېقىندىلىق قوشما جۇملىنى تەشكىل قىلسا، يەنە مەلۇم ۋاستە ئارقىلىق بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ ئىككىنچى بىر خىل بېقىندىلىق قوشما جۇملىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ شۇنىڭدەك بىرنەچچە خىل ۋاستە ئارقىلىق بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ، ئۇچىنچى بىر خىل بېقىندىلىق قوشما جۇملىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە بۆلگەندە، بېقىندىلىق قوشما جۇملە ئۈچ تۈرگە مەركەزلىشىدۇ:

1. ھەر جۈلۇگىيىلىك قوشۇمچە ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق قوشما جۇملە بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۇملىنىڭ بېقىندى جۇملىسى تۈرلۈك مۇرفولوگىيىلىك قوشۇمچىلار ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ بېقىندى جۇملىسى ئالدىدا، بېقىندۇرغۇچى جۇملىسى ئاخىرىدا كېلىدۇ. تۈزۈلۈش شەكلىمۇ ھەرخىل بولىدۇ، ئاساسلىق شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلۈپ بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇغان بېقىندىلىق قوشما جۈملىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇغان ھەم بېقىندى جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى جۈملىنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدۇغان سېنتاكسىسلىق ئامىل (ۋاستە) شەرت رايىدىكى پېئىللارنىڭ قوشۇمچىلىرىدۇر. بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملە شەرت . نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى قوشما گۇي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەل قوزغالسا، تەخت قوزغىلىپتۇ (ماقال).

ئۇتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيەر (ماقال) ئەگەر بىز خەلق ئاممىسىغا تايىنىشقا ماھىر بولمىساق ماھىر بولمىساق، پارتىيە سىرتىدىكى خادىملار بىلەن ھەمكارلىشىشقا ماھىر بولمىساق، خىزمەتلىرىمىزنى ياخشى ئىشلىيەلمەيمىز قالمىز.

(2) بېقىندى جۈملىسىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشلاردىن تۈزۈلۈپ بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە، بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرىدۇغان ھەم بېقىندى جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچ جۈملىنى ئۆزئارا باغلايدۇغان سېنتاكسىسلىق ئامىل رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدۇر. بۇنداق قوشما جۈملىلەر ئېنىقلاش مۇناسىۋىتىدىكى ياكى سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى قوشما گۇي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تۈيۇقسىز يامغۇر يېغىپ كېتىپ، سىلەرنىڭكىگە بارالمىدۇق. بىرى ئوبدان ئېقىپ كېلىۋاتقان سۇ بىردىنلا توختاپ قېلىپ، بۇغداي سۇغۇرۇلماي قالدى.

(3) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىر كېلىدۇغان زامان خەۋىر رايىدىكى پېئىللار بىلەن «ئىگەن» يارەمچى پېئىلىنىڭ شەخسىز ياكى شەخسلىك شەكىلدىن تۈزۈلۈپ بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە. بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر شەرت ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى قوشما گۇي پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياماڭ ئادەتلەرگە رەددىيە بەرمەيدۇكەنمىز، ئۇنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن بولىمىز.

ئىنقىلاب قىلىش كىرەك ئىكەن، بىر ئىنقىلابىي پارتىيە بولۇشى لازىم. بىر ئادەم خاتالىقتىن قول ئۈزۈپ ئويغىنىدۇكەن، ئۇ يېڭى بىر كۈچ بىلەن ھەپىقەتكە قاراپ قەدەم تاشلايدۇ.

(گىيوتى)

(4) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى «ي» قوشۇلغان يوقلۇق شەكىلدىكى بۇيرۇق مەيىل پېئىلىدىن كېلىپ بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر، بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر شەرت ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى قوشما گۇي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ تېشىغا قارىماي، ئىچىگە قارا (ماقال). ئۇ بۇ يەرگە كەلمەي، بىز بارمايمىز.

يۇقىرىقى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەلۇم مۇرفو-

لوگىيىلىك قوشۇمچە ياكى يارەمچى سۆزلەرنىڭ ۋاقىتسىى بىلەن ئۆزگۈرا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كەلگەن. مانا بۇبېقىنىدىلىق قوشما جۈملىلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، شۇڭا ئۇلارنى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بىر خىلى دېيىشكە بولىدۇ.

2. «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق قوشما جۈملە بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر «كى» كېلىدۇ. بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى مەزمۇن جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە قوشما جۈملىنىڭ بېشىدا، بېقىندى تارماق جۈملە ئاخىردا كېلىدۇ. بېقىندى جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتىن تولۇق ئىاياقلاشقان شەكىلدە بولىدۇ. بېقىندى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە باغلىنىپ ئۇنى ئېنىقلاش ۋە ئىزاھلاش رولىنى ئويناىدۇ، شۇڭا ئۇ (بېقىندى جۈملە) بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكىنى ئېنىقلاپ ياكى ئىزاھلاپ كەلسە، شۇ بۆلەكنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆزىنى شۇنداق چوڭ تۇتىدۇكى، ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدۇ. (ئىگە بېقىندىلىق قوشما جۈملە)

بىز شۇنىڭدىن نارازى بولدۇقكى، ئۇلار بىزگە ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلىدە بولدى. (تولدۇرغۇچى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

ماركسىزم - لېنىزمنىڭ ئۇلۇغ كۆچى شۇ يەردىكى، ئۇ ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ كونكرېت ئىنقىلابىي ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان. (خەۋەر بېقىندىلىق قوشما جۈملە)

بۇ تاغ شۇنداق ئېگىزكى، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئۇچار قاناتلارمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ. (ئېنىقلىغۇچى بېقىندىلىق قوشما جۈملە)

بۇ ئارمىيە شۇنىڭ ئۈچۈن كۈچلۈككى، ئۇنىڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ئاڭلىق ئىنتىزامغا ئىگە. (ھالەت بېقىندىلىق قوشما جۈملە)

3. ھەم مۇرفولوگىيىلىك قوشۇمچە، ھەم ياغلىدۇچى ۋە ئۇلانمىلار بىلەن باغلانغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە

ئاددىي جۈملىلەر ھەم مورفولوگىيىلىك قوشۇمچە ھەم باغلىغۇچى ياكى ئۇلارنما ئىرقىلىق ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىپ 3 - خىل بېقىندىلىق قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە بېقىندى جۈملە ئالدىدا، بېقىندۇرغۇچى جۈملە كەينىدە كېلىدۇ، بېقىندى جۈملىسى ئاياقلاشمىغان شەكىلدە بولىدۇ. بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل تۈزۈلۈشتە بولىدۇ:

(1) تەركىبىدىكى بېقىندى تارماق جۈملە ھەم مورفولوگىيىلىك قوشۇمچە، ھەم يارەمچى سۆز ياكى ئۇلانما قوشۇلغان شەكىلدە كېلىپ بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇگۈن مەن بىلەن بىللە بۇ ئەھۋالنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرەلىگەن بولسا ئىدى، قانداق ياخشى بوللاتتى، ھە!

ئالدىراپ ـ تېنەپ توي قىلىۋەتكەن بولسامۇ، ئۇمۇر بويى كۆكۈلسىزلىككە قالىدۇكەن.

يۇقىرىقى مىساللارنىڭ بىرىنچىدىكى بېقىندى جۈملە شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى بىلەن «ئىكەن» يارەمچى پېئىلى ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كەلسە، ئىككىنچىدىكى بېقىندى جۈملە شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى بىلەن «زە» ئۇلانمىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن. بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر شەرت ـ نەتىجە ياكى سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋەتىكى قوشما ئوي پىكرىنى ئىپادىلەيدۇ.

(2) تەركىبىدىكى بېقىندى تارماق جۈملە ھەم مورفولوگىيىلىك قوشۇمچە، ھەم ئۇلانما قوشۇلغان شەكىلدە كېلىپ، بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا باغلىغۇچى كېلىپ، يەنە بىرخىل بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن: گەرچە قۇش ئۇچۇۋاتقىنىدا ئۇنى كۆرگىلى بولسىمۇ، لېكىن قانىتىنىڭ قانداق تۇزۇلگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولمايدۇ. (م. گوركى)

جىن چىراق گۈڭگا نۇر بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن دەستىگاھقا يېيىلىپ تۇرغان رەڭدار كىلەم ئەرزىمەس چىراق نۇرىنى زادىلىق قىلغاندەك ئونقاشتەك چاقناپ كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك يالتىراپ تۇراتتى.

(«كۆرەشچان يىللار» 1 ـ قىسمىدىن)

بۇنداق بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر قارشىلىق مۇناسىۋەتتىكى قوشما ئوي ـ پىكرىنى ياكى كۆچەيتمىلىك مۇناسىۋەتتىكى قوشما ئوي ـ پىكرىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئومۇمەن، بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەرنى يۇقىرىقىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلگەندە ئۆلچەم ئومۇمىي خاراكتېرلىك، بىرلا خۇسۇسىيەتنى ئاساس قىلغان بولىدۇ، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۈرلىرىنىڭ پەرقى ئېنىق بولىدۇ، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۈرىنىڭ سانىمۇ ھەددىدىن ئارتۇق كۆپ بولۇپ كەتمەيدۇ، ئۆلچەم باشقا قوشما جۈملىلەرنى تۈرگە بۆلۈش ئۆلچىمى بىلەن بىرخىل بولىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، بېقىندىلىق قوشما جۈملىنى تۈرگە بۆلۈشتە بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن كېڭەيگەن بۆلەكلىك ياكى بىرىكمە بۆلەكلىك ئاددىي جۈملىلەرنى پەرقلەندۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. چۈنكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە! تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان مورفولوگىيىلىك ۋاستە (قوشۇمچە) بىلەن كېڭەيگەن بۆلەك ۋە بىرىككەن بۆلەكتە كەلگەن مورفولوگىيىلىك ۋاستە ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار ئاساسلا ئارىلىشىپ كېتىدۇ. بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەركىبىي قىسمى (تارماق جۈملىلىرى) ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى (ھەربىر ئاددىي جۈملە ئۆزىگە خاس مەركەزگە، يەنى ئىگە ـ خەۋەرگە ياكى ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئۆزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە ھەم تىنىش بەلگىسىگە ئىگە بولۇشى ھەمدە مەلۇم ئوي ـ پىكرىنى ئىپادىلىشى) كېرەك.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولسا، بېقىنغۇچى ئاددىي جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى ئاددىي جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولۇشى كېرەك. شۇڭا تۆۋەندىكىدەك جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دائىرىسىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ:

بىز ئۆزىنىلا كۆزدە تۇتۇپ، باشقىلارنى كۆزدە تۇتمايدۇغان تار ـ كىمچىلىق خاھىشىغا تۇرۇشمىز كېرەك (كېڭەيگەن بۆلەكلىك ئاددىي جۈملە)

ئەنە شۇنداق سان ـ ساناقسىز مەسلىكلەر تۇرغان يەردە، نېمىشقا كومۇنىزمنى كۆرۈپلا، ئۇنى «يېغىشتۇرۇپ قويۇش لازىم» دەپ چۈقان سېلىشىدۇ. (كېڭەيگەن بۆلەكلىك ئاددىي جۈملە)

سىلەرنىڭ نېمىلەرنى دېگىنىڭلار ۋە نېمىلەرنى قىلغىنىڭلاردىن قەتئىينەزەر، خەلق ئىرادىسىغا خىلاپ بولغان ھەرقانداق ئالدامچىلىققا يول قويۇلمايدۇ. (قىستۇرما بىرىكمىلىك ئاددىي جۈملە)

سۆيۈملۈك يولداش، ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش، 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشنى ئەمەلگە ئاغۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقان ۋاقتىمىزدا ئۆز ۋەتىنىگە سادىق ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز غەيرىتىنى ئۇرغۇتۇپ، يىلتىز روھىدىن ئۇلگە ئېلىپ، ئۆزىنىڭ بارلىق زېھنى كۈچىنى چىقىرىشى نەقەدەر زۆرۈر ـ ھە! (بىرىككەن بۆلەكلىك ئاددىي جۈملە)

بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدە ھەمىشە بىرلا بېقىندى تارماق جۈملە بولمايدۇ، يەنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندى تارماق جۈملە باغلىنىپ كېلىدۇ. بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىرنەچچە بېقىندى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن ئۆزئارا ئىككى خىل بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدۇ.

1) تەڭداش بېقىنىش

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىر قانچە بېقىندى جۈملە ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كېلىپ، بىر بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە ئورتاق بېقىنىش ئاساسىدا باغلىنىدۇ. شۇڭا بۇنداق بېقىندى جۈملىلەرنى تەڭداش شەكلى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچى. بەزى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىرنەچچە تەڭداش بېقىندى جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتە بىر خىل شەكىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

دېھقانلار ئوبدان ئىشلىسە، يامغۇر ۋاقتىدا يېغىپ بەرسە، زىرائەتلەر ئوبدان ئوخشايدۇ.

ئەتىياز كەلگەندە، گۈللەر ئېچىلغاندا، بۇلبۇللار سايرىغاندا، مۇئەللىم بىزنى كەڭ دالىلارنى كۆرۈشكە باشلاپ چىقتى.

بىر خىل تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك قوشما جۈملىلەر ئۆز ئارا بىر ـ بىرىگە ئوخشاش بولمىغان مۇناسىۋەتتىكى قوشما ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. يۇقىرىقى مىساللارنىڭ بىرىنچىسى شەرت ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدە كەلگەن قوشما ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلىسە، ئىككىنچىسى ۋاقىت ـ مەزگىل مۇناسىۋىتىدە كەلگەن قوشما ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەمدى تۆۋەندىكى تەڭداش بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولسا، قارشىلىق مۇناسىۋەتتىكى قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ:

قاتتىق يامغۇر ياغسىمۇ ھەم قاتتىق بوران چىقسىمۇ، يول پاتقان ۋە تېيىلغاق بولسىمۇ ئۇلار يولنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىر خىل تەڭداش بېقىندى جۈملىلەر بەزىدە باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ۋە بەزىدە باغلۇغۇچىلارسىز ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

ئىككىنچى، بەزى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىر قانچە تەڭداش بېقىندى جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتە ھەر خىل شەكىلدە بولىدۇ. ھەرخىل تۈزۈلۈشتىكى تەڭداش بېقىندىلىق قوشما جۈملە ھەرخىل مۇناسىۋەتتىكى قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزنىڭ زاۋۇتقا كەلسە، بىز شۇنداق غەمخورلۇق قىلاتتۇقكى، ئۇ ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا بىرەر تېخنىكىنى ئۆگىنىۋالالايتتى.

شام يېنىغلىق تۇرغان بولسىمۇ، ئۆينىڭ ئىچى شۇنداق قاراڭغۇ ئىدىكى، ئولتۇرغان ئادەملەرنىڭ چىرايىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدە كەلگەن ھەرخىل شەكىلدىكى بېقىندى جۈملىلەر بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدى - كەينىدە كېلىۋېرىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا مەلۇم باغلىغۇچى ئارىلىق باغلىنالمايدۇ، لېكىن بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە ئىككى تەرەپتىن بىۋاستە باغلىنىپ كېلىپ، ئۇنى ياكى ئۇنىڭ بىرەر بۆلىكىنى ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ، ئىزاھلاپ كېلىدۇ.

2) قاتارى بېقىنىش

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىر قانچە بېقىندى جۈملە ھەمىشە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ئورتاق ھالدا بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلانمايدۇ، بەلكى بىرى يەنە بىرىگە بېقىنىش ئاساسىدا بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپمۇ كېلىدۇ، بۇ قاتارى بېقىنىش دېيىلىدۇ. قاتارى بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپمۇ كېلىدۇ، بۇ قاتارى بېقىنىش دېيىلىدۇ. قاتارى بېقىنىشتىكى بېقىندى جۈملىنىڭ بىرى بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە بىۋاستە باغلانسا، قالغانلىرى ۋاستىلىك باغلىنىدۇ. يەنى بىرى تەنە بىرى يەنى بىرىگە بېقىنىش ئاساسىدا باغلىنىدۇ. قاتارى بېقىنغان بېقىندى جۈملىلەر بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىشىمۇ ياكى ئارقىسىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇ شۇ بېقىندى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىگە ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىگە باغلىق.

بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا كەلگەن قاتارى بېقىندى جۈملىلەر تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللەر بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا ئۇلار تۈزۈلۈش جەھەتتە تولۇق ئىياقلاشمىغان شەكىلدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قاتتىق شامال چىقسا، ئالمىنىڭ شاخلىرى سۇنۇپ، كۆزدە مېۋە بەرمەي قالمىسۇن دەپ، ئۇلارغا تېرەك قويۇپ قويدۇق.

قاتارى بېقىندى جۈملىلىرى بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن بېقىندىلىق

قوشما جۈملىلەر شەرت ـ سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋەتىدە ياكى سەۋەب ـ سەرت ـ نەتىجە مۇناسىۋەتىدە، ياكى بولمىسا شەرت ـ سەۋەب ـ مەقسەت ـ نەتىجە مۇناسىۋەتىدە كەلگەن قوشما گۇي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن قاتارى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرى بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە بىۋاستە باغلىنماي، ئۆزئارا بىرىكمە مۇناسىۋەتتە كېلىپ باغلىنىدۇ. بۇنداق قاتارى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تۈزۈلۈش جەھەتتە تولۇق ئايقلاشقان شەكىلدە بولسا، بەزىلىرى تولۇق ئايقلاشمىغان شەكىلدە بولىدۇ. بۇنداق قاتارى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە بېقىندۇغانلىقى مەزمۇنىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى ئېسىڭدىن چىقارمىغىنكى، كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىمىسەڭ ئىشىڭنىڭ ساپاسى بولمايدۇ.

شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، ئەتىياز پەسلىدە ھاۋارايىنىڭ تۇراقسىز بولۇشىغا قارىماي، زىرائەتلەر ئۆز ۋاقتىدا تېرىلىپ بولدى.

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، بۇ خىل قاتارى بېقىندى جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتە شەرت ـ نەتىجە ياكى قارشىلىق مۇناسىۋەتتە كېلىپ بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە خۇددى بىر بېقىندى جۈملىدەك باغلىنىپ كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭ مەلۇم بۆلىكىنى تولۇقلاش، ئېنىقلاش ياكى ئىزاھلاش رولىنى ئويناىدۇ.

4 ـ § . ئارىلاش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە، بەزىلىرى بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۈملە ئارىلاش قوشما جۈملە دېيىلىدۇ.

ئارىلاش قوشما جۈملىلەر قوشما قۇرۇلمىلەرنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ تۈرى. ئۇ تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن قوشما جۈملىلەرنىڭ باشقا ئىككى خىل تۈرىدىن پەرقلىنىدۇ:

1) ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلسە، بەزىلىرى مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

كۈندۈزى گەپ قىلساڭ، ئەتراپىڭغا باق؛ كېچىسى گەپ قىلساڭ، قۇلاقنى قۇلقا ياق (ماقال).

بۇ قوشما جۈملە تۆت ئاددىي جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار ھەم تەڭداشلىق، ھەم بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كەلگەن.

2) ئارىلاش قوشما جۈملە كەم دېگەندە ئۈچ ئاددىي جۈملىدىن تۈزۈلىدۇ. شۇڭا. ئۇنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشى تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن بېقىنىدىلىق قوشما جۈملىگە قارىغاندا مۇرەككەپرەك بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆلۈپ تۇپراقتا ياتسام.

كىم مېنى ياد ئەيلىسۇن؛

دوستلۇرۇم غەمكىن بولۇپ،
\ دۇشمەنلىرىم شات ئەيلىسۇن.

(خەلق قوشىقى)

تاغ ھاۋاسى بىردەنلا ئۆزگىرىدۇ، سوغ كۆچەيدى، ئۇزلەر سوغدىن ۋىلىلدايتتى، ئېغىز ـ بۇرۇنلارنىڭ ئەتراپى مۇز بىلەن قاپلىنىپ، كۆزدىن چىققان ياش ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە كىرپىكلەرنى بىر ـ بىرىگە جۇپلەپ شامدەك قاتۇرۇپ قويۇاتتى. كۆز ئاپقۇسىز قار ـ شۇنىرغان پارچىلىرى يۈزلەرگە ئۇرۇلۇپ، ھەرە چاقىقاندەك ئېچىشتۇراتتى. (زوردۇن سا ـ بىر)

يۇقىرىقى ئارىلاش قوشما جۇملىلەرنىڭ بىرىنچىسى تۆت ئاددىي جۇملىدىن، ئىككىنچىسى ئالتە ئاددىي جۇملىدىن تۈزۈلگەن.

ئارىلاش قوشما جۇملىنىڭ تۈزۈلۈش شەكىللىرى خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بەزى ئاددىي جۇملە مورفولوگىلىك قوشۇمچە ئارقىلىق، بەزى ئاددىي جۇملە باغلىغۇچى ياكى ئۇلانمىلار ئارقىلىق، بەزى ئاددىي جۇملە ئىنتۇناتسىيە ياكى ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ، ھەر خىل ھەر شەكىلدىكى ئارىلاش قوشما جۇملىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆزۈڭ ئارىسا، قۇلۇڭنى تارت؛ قۇرسىقىڭ ئاغرىسا، نەپسىڭنى تارت (ماقال).

ئۇ قەلبىنى ئېلىپ نېرى ـ بېرى قىلىپ بولغىچە، لۇتپۇللا ئاللىقاچان ئۇچىنچى كۇبلېتنى ئوقۇشقا ئۆتۈپ كەتكەنىدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ كىشىنى تازا دوميىلە باسقانمۇ، قەلبىدىن سىيا چىقماي قالدى ـ دە، ئالدىرىغانلىقىدىن، ئۆزىنىڭ نېمە كەسىپ بىلەن ئولتۇرغانلىقىدىن بىخەۋەر، ئاچچىقىدە «ھەي كاساپەت!» دېدى بۇ، قەلەمنى بىر ئۇرۇپ سۇندۇرۇپ قۇيدى. («قاينام، ئۆركەشى» دىن)

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالدىكى ئارىلاش قوشما جۇملىنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەر ئاخىرىدىكى ئاددىي جۇملىلەرگە شەرت مەيلى قوشۇمچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن، ئېغىزدا ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا چېكىتلىك پەش ۋە ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن. ئىككىنچى مىسالدىكى ئارىلاش قوشما جۇملە تەركىبىدىكى 1 ـ ئاددىي جۇملە «غىچە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق، ئۇچىنچى ئاددىي جۇملە «مۇ» ئۇلانمىسى ئارقىلىق، 5 ، 6 ئادىي جۇملە «دە ـ يۇ» ئۇلانمىلىرى ئارقىلىق، قالغانلىرى ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن. مەيلى قانداق يول بىلەن باغلانغانلىقى ياكى مەزمۇن ۋە شەكىلنىڭ ھەرخىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئارىلاش قوشما جۇملىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتە ـ تە، بەزىلىرىنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە باغلىنىپ كېلىشىدۇر. شۇڭا ئارىلاش قوشما جۇملىلەرنى تۇرگە بۆلگەندە، مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىكىنى ئۆلچەم قىلىش لازىم. بۇ ئۆلچەمدە ئارىلاش قوشما جۇملىلەرگە ئومۇمىي بولغان بىرلا خۇسۇسىيەت ئاساس قىلىنغانچقا، ئارىلاش

قوشما جۈمله تۈرلىرىنىڭ سانى چەكلىك، چەك - چېگرىسى ئېنىق بولىدۇ. شۇ بويىچە ئارىلاش قوشما جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. بىر بېقىندى جۈملىنىڭ بىر قانچە تەڭداش بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن ئارىلاش قوشما جۈمله

بۇنداق ئارىلاش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە بىر بېقىندى ئاددىي جۈمله ۋە بىرنەچچە تەڭداش بېقىندۇرغۇچى ئاددىي جۈمله بولىدۇ. بېقىندى جۈمله بېقىندۇرغۇچى جۈملىلەرگە ئورتاق بېقىنىپ كېلىپ، بېقىندىلىق ۋە تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە كەلگەن ئۇي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قاسىم دەرسكە شۇنچە تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن دەرسنى ئىگىلىشى ياخشى بولمىدى، ئىمتىھام نەتىجىسىمۇ تۆۋەن بولۇپ قالدى.

2. ئۆزىگە جاس بېقىندى جۈملىسى بار بېقىندۇرغۇچى جۈملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن ئارىلاش قوشما جۈمله

بۇنداق ئارىلاش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە كەم دېگەندە تۆت ئاددىي جۈمله بولىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى جۈملىلەر ئۆزىگە خاس بېقىندى جۈملىلىرى بىلەن بىللە تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ. مەسىلەن؛

نەزىرە قانچە چاندۇرمايمەي دېسىمۇ، لوتپۇللا مۇتەللىپكە قارىغىنىدا، ئۇنىڭ كۆزىدە تۇرغان ھېيلە ئويناپ تۇراتتى يۈزىدە بىر خىل ئوڭايسىزلىق ئالامەتلىرى بەلگە بېرىپ، ھەرىكىتىدىن سۈنئىيلىك كۆرۈنەتتى.

(قاينام ئۆركىشى» دىن)

مىڭ ئەر ساڭا دوست بولسا ، ئۇنى كۆپ كۆرمە؛

بىر ئەر ساڭا دۈشمەن بولسا، ئۇنى ئاز دېمە. (ماقال)

3 - بېقىندى جۈملىسى بار بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسى يوق بېقىندۇرغۇچى جۈمله بىلەن تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن ئارىلاش قوشما جۈمله

بۇ ئاق ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىمۇ كەم دېگەندە ئۈچ ئاددىي جۈمله بولىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئۆزىگە خاس بىر ياكى بىرقانچە بېقىندى جۈملىسى بار بېقىندۇرغۇچى جۈمله ئالدىنقىكى ياكى كەينىدىكى بىر ياكى بىر قانچە بېقىندى جۈملىسى يوق ئاددىي جۈمله بىلەن تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

مۇماينىڭ ھالىدىن تەسىرلەنگەن تارىخچى ئابدۇللا داۋۇت تۇرالماي قالدى. - مەن. - دېدى ئابدۇللا داۋۇت، - ئۆلكىلىك دارىلمۇ ئەللىمىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخ ئوقۇتقۇچىسى بولساممۇ، بۈگۈن بىر ئوقۇغۇچىلىق سۈپىتىم بىلەن ھەقىقىي خەلق تارىخىدىن دەرس ئاڭلىدىن.

(«قاينام ئۆركىشى» دىن)

مېنىڭ چوڭ دادام ئاقسۇدىن چىققان شائىر مۇللا شاكىر بىلەن ئاغىنە بولۇپ ئۆتكەن

مەرىپەتلىك ئادەم ئىكەن، ئەمما ئاتام بولسا، بايلىققا ھېرىش، خەلققە كۆيۈمسىز كىشى ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ پۇلى ۋە مەنسىپىي ۋاپا قىلماي، ئاخىرى خانىۋەيران بولۇپ كەتتى.
(«قاينام ئۆركىشى» دىن)

ئېيتىلىشتا ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش دېيىلىسىمۇ، نەتىجىسى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ، مەدەنىيەت ئۈچۈن مەدەنىيەت بولىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت يوقىلىدۇ. (جۇئىنلەي)

5 - § . كۆچۈرمە جۈملە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

كىشىلەر ئاغزاكى ياكى يازدا نۇتقىدا ئۆز ئوي - پىكىرىنى ئىپادىلەشتە باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ ئېلىپ قوللىنىدۇ. ئادەتتە ئۆز پىكىرىنى بايان قىلغۇچى شەخنىڭ سۆزى ئاپتور سۆزى دېيىلىدۇ. ئۇ ئەينەن قوللانغان باشقىلارنىڭ سۆزلىرى كۆچۈرمە جۈملە دېيىلىدۇ. مۇنداق كۆچۈرمە چۈملىلەر سۆ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىلەردىن تەركىپ تاپىدۇ.

ئاپتۇر ئۆز ئوي - پىكىرىنى مۇمكىنقەدەر تولۇق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش مەقسىتىدە باشقىلارنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. يەنى ئۇ سۆزلەر ئەسلىدە قانداق بايان قىلىنغان بولسا، شۇ بويىچە ئۆزگەرتمەي، ئەسلىدىكى گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسى بويىچە ئەينەن قوللىنىدۇ، بەزىدە ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ساقلاپ قالغان ھالدا قىسمەن ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈپ (ئەسلىدىكى گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ) قوللىنىدۇ. نەتىجىدە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەر بارلىققا كېلىدۇ.

1. كۆچۈرمە جۈملە

كۆچۈرمە جۈملە ئومۇمەن ئاپتورنىڭ ئوي - پىكىرىنى تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ ئېنىق ھەم ئىسپاتلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن قولىنىلىدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئۆز قاراشلىرىنى، ئوي - پىكىرلىرىنى ئىسپاتلاش زۆرۈرىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ يازما ۋە ئاغزاكى نۇتقىدا كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئىشلىتىدۇ. دېمەك باشقا بىرەر شەخسنىڭ ئاپتور گېپى ئىچىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىشسىز، ئەينەن قوللىنىلغان گەپلىرى كۆچۈرمە جۈملە دېيىلىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملىلەرى تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

1) كۆچۈرمە جۈملە ئەسلى سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچى كىشى قانداق ئېيتقان ياكى يازغان بولسا، ئاپتور تەرىپىدىن ئۆز ئەينى بويىچە (مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھېچقانداق ئۆزگىرىشسىز) كۆچۈرۈپ قوللىنىلغان بولىدۇ.

2) كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىنىڭ ئىچىدە خۇددىي جۈملىنىڭ بىر بۆلىكىدەك سىنتاكسىسلىق رولدا كېلىدۇ، شۇڭا كۆچۈرمە جۈملىلەر ئاپتور سۆزىنىڭ ئىچىدىكى كېڭەيگەن

دەپ قارىلىدۇ.

3) كۆچۈرمە جۈملە ئېغىزدا ئۆزىگە خاس ئىنتونىاتسىيە، يېزىدا تېگىشلىك تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئاپتور سۆزىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ستالىن: «پەقەت مەڭگۈ ئۆچمەس، ئۇنىڭدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ۋاقىتلىق، خەلقلا مەڭگۈ ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدە مەۋجۇد بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى تولۇق، مۇكەممەللەشكەن ۋە بەدىئىلەشكەن بولۇپ، دائىما ئىلھاملاندۇرىدۇغان تۈگۈمەس - پۈتمەس مەنبەدۇر» دېگەنىدى. («ئۇيغۇرخەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» دىن)

مەن بۇ يەردە ئۇزۇن تۇرالمايمەن، - دېدى ئەينىدىن، - بۇگۈن چۈشتە قەشقەرگە يۈرۈپ كېتىشىم كېرەك. («قاينام ئۆركىشى» دىن)

كۆچۈرمە جۈملىلەر ئاپتور سۆزىدىن بۇرۇن كېلىشىمۇ، ئاپتور سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىمۇ ياكى ئاخىرىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن، بۇ ئاپتورنىڭ ئۇنىڭدىن قانداق ئۇسۇلدا پايدىلىنىشىغا باغلىق مەسىلەن:

«خۇتۇنۇڭنىڭ قانداقلىقىنى بىلەي دېسەڭ قوشنىڭ بىلەن ئۇرۇشقاندا قاراپ تۇر» دېگەندەك ئۇلار ئاغزىغا كەلگىنىنى دېيىشىپ، ھارغىنىنى بىلەلمەي ئېلىشاتتى ۋە تىللىشاتتى.

(«قاينام ئۆركىشى» دىن)

لۇتپۇللانىڭ سۆزى تۇغۇپ تۇرۇشىغا يادىكارنىڭ قىزى دىلبەر ھۇجرىغا يىغلامسىراپ كىرىپ:

- مۇتەللىپ ئاكا، ئانامنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتىدۇ، سىزنى قىچقىرىپ كەلگىن، دەپ مېنى ئەۋەتتى، - دېدى. («قاينام ئۆركىشى» دىن)

ئۇ سېخقا كىرىش بىلەن تەڭ تۆۋەندىكى بىر كۇبلېت قوشاقنى ئۇنلۇك ئوقىدى:

دوستلار بولۇڭلار تېز - تېز،

تاغدەك دۆۋە شېئىرىمىز.

يالقۇنلاريدۇ ۋەتەنگە،

ئوتتەك بىزنىڭ مېھرىمىز. («قاينام ئۆركىشى» دىن)

يۇقىرىدىكى 1 - مىسالدا ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن 2 - مىسالدا ئوتتۇرىدا كەلگەن، 3 - مىسالدا كۆچۈرمە جۈملىنىڭ بېشىدا كەلگەن. كۆچۈرمە جۈملىلەر ئاددىي جۈملە شەكلىدە قوللىنىلىشىمۇ، قوشما جۈملە شەكلىدە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن:

«ساۋاتسىز ئەلدە سوتسىيالىزم قۇرۇپ بولمايدۇ» دېگەنىدى ئۇلۇغ داھى لېنىن.

مۇئەللىم بىزگە: «ئالدى بىلەن ئۆزئارا ئانا تىلىڭلارنى، ئانا تىلىڭلارنىڭ گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ياخشى ئۆگەنسەڭلار، ئەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللارنى ئۆگىنىش كۆپ دەرىجىدە ئاساس بولىدۇ» دېدى.

دوختۇرنىڭ بۇيرۇقى ئىدى، قايتا يۇقۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر نەچچە ۋاقىت تاقاش كېرەك ئىكەن، مەيلى، ئەمدى سىزنىڭچە بولسۇن، - دېدى ھۇلخان ماسكا بىلەن كۆز

ئەينىكىنى يانچۇقىغا سېلىپ.
(ئەخمەت تۇردى.)

بەزى ھاللاردا كۆچۈرمە جۈملە ئىچىدە يەنى كۆچۈرمە جۈملە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

«ئوغرى تۇتقىن تۇماندا، ئۆلۈپ كەتمە گۇماندا» ـ دېدى مەريەم ئۆز ـ ئۆزىگە، ـ مانا، تاڭ ئاتاي دەپ قالسىمۇ كەلمەيدۇ. («قاينام ئۆركەشى» دىن)

كۆچۈرمە جۈملىلەر ھەمىشە بايان قىلىنغان پىكىرنىلا ئىپادىلەپ قالماي، بەلكى سۆزلەـ گۈچى شەخسىنىڭ ئويلىغان ئوي ـ خىياللىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قىز ئۆز كۆڭلىدە: «ئاقىۋەت ئۆزۈم ئۆتۈپ چىقارمەن، يەنە لەۋزىمنى ئالمىدى دەپ رەنجىپ قالمىسۇن» دەپتۇ. دە، بېشىنى يۇماقچى بولۇپ دەريادا ئىگىشكەندە، جادىگەر كەينىدىن ئىتتىرىۋېتىپتۇ. (چۆچەكتىن)

كۆچۈرمە جۈملىدە ئىپادىلەنگەن پىكىر بىلەن ئاپتور پىكىرىنى بىرلەشتۈرۈشتە «دېدى، بىكەندى» قاتارلىق پېئىللار مۇھىم رول ئويناپدۇ. بۇ پېئىل بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە بىلەن ئاپتور سۆزىدىن تەشكىل تاپقان جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، كۆچۈرمە جۈملىنىڭ تولۇقلانغۇچىسى بولۇپ كەلسە؛ بەزىدە كۆچۈرمە جەملىنى ئاپتور سۆزى بىلەن باغلاش رولىدا كېلىدۇ. (يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىكىدەك.

2. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

ئاپتور بەزىدە ئۆز ئوي ـ پىكىرلىرىنى تېخىمۇ تولۇق ئىپادىلەش، كىشىلەرنى قايىل قىلارلىق ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ مۇھىم سۆز ـ جۈملىلىرىنى گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ئۆزگەرتىپ ئۆز سۆزىگە ئايلاندۇرۇپ قوللىنىدۇ.

ئاپتور ئۆز پىكىرىنى تولۇق ئىسپاتلىمىش مەقسىتىدە مەزمۇنى ساقلاپ قېلىنىپ، گرامماـ تىكىلىق شەكلى ئۆزگەرتىلگەن ھالدا قوللىنىلغان باشقىلارنىڭ سۆزلىرى ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

لېنىن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، مىڭلىغان ـ مىليونلىغان ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەكلىكىنى ئېيتقانىدى. يوداش ماۋزېدۇڭ تەكشۈـ رۈپ ـ تەنقىق قىلىمغان كىشىنىڭ پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىنىڭ بولمايدۇغانلىقىنى ئېيتقانىدى.

ئۆزلەشتۈرمە جۈملە تۆۋەندىكىدەك جۈسۈسىيەتلەرگە ئىگە:

1) ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى گرامماتىكىلىق (سىنتاكسىسلىق) تۈزۈـ لۈش شەكلىنى ساقلاپ قالالمايدۇ، بەلكى ئۇ ئاپتور گېپىگە ئۆزلىشىپ، ئاپتور گېپىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدا سۆزلىگۈچى شەخس پىكىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەزمۇنى ساقلاپ قېلىنىدۇ.

2) ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئەسلىدىكى ئىنتۇناتسىيە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغاچقا، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق پەرقلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

ل. مۇتەللىپ يىللارنىڭ بۇرۇلۇشى ئۆمۈرنىڭ كىچىك بىر بوغۇندا توغرا كېلىدۇغانلىقىنى، ھايات پىرامىدىسى قاتلام ـ قاتلام پەلەمپەيلەردىن پۇتىدۇغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى.

كۆچۈرە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەرگە ئايلاندۇرۇشتا تۆۋەندىكىدەك سىنتاكسىسلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ:

1) كۆچۈرمە جۈملىلەرنىڭ خەۋىرىنى ئىسىملاشقان سۈپەتداش شەكلىگە ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭغا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن،

ستالىن: «ئۇستىقۇرۇلما پەقەت ئىقتىسادنىڭ ۋاستىچىلىكى، بازىسىنىڭ ۋاستىچىلىك ئارقىلىقلا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن پەقەت ۋاستىلىك ھالدا ئالاقىدار بولۇپ تۇرىدۇ» دەپ ئېيتقانىدى. (كۆچۈرمە جۈملە)

ستالىن ئىسۇتىقۇرۇلما پەقەت ئىقتىسادنىڭ ۋاستىچىلىكى، بازىسىنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىلىقلا ئىشلەپچىقىرىش بىلە پەقەت ۋاستىلىك ھالدا ئالاقىدار بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

2) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرىنى ھەرىكەت نامىغا ئۆزگەرتىپ ئۇنىغا شەخس ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ئۇ ئۆز سۆزىدە: «ئاكتىپ ئامىللارنى تولۇق ئىشقا سالايلى» دەپ كۆرسەتتى. (كۆچۈرمە جۈملە)

ئۇ ئۆز سۆزىدە ئاكتىپ ئامىللارنى تولۇق ئىشقا سېلىشنى كۆرسەتتى.

(ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

3) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرىنى شەخس بىلەن تۇرلەنگەن سۈپەتداشلارغا ئايلاندۇرۇپ ئۇنىڭغا «ئۇچۇن» يارىدەمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئالىم ئاكا: ئوغلۇم 7 ياشقا كىرىپ قالدى» دەپ ئۇنى مەكتەپكە بەرگەنىدى. (كۆچۈرمە جۈملە)

ئالىم ئاكا ئوغلى 7 ياشقا كىرىپ قالغانلىقى ئۇچۇن ئۇنى مەكتەپكە بەرگەنىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

4) كۆچۈرمە جۈلىنىڭ خەۋىرىنى مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداشقا ئۆزگەرتىپ، ئاپتور سۆزىنىڭ تەركىبىگە «قارىغاندا» دېگەن سۆزنى ياكى «چى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

گېزىتتە: «بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى» دەپ يېزىلغان. (كۆچۈرمە جۈملە)

گېزىتنىڭ يېزىغا قارىغاندا، (يېزىشچە) بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىنغان (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

5) ئەگەر كۆچۈرمە جۈملىنىڭ جەۋىرى پېئىللىدىن باشقا سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇنىڭغا «لىقىنى، لىكىنى» قوشۇمچىلىرىنى توشۇش ياكى «ئىكەنلىكىنى» دېگەن سۆزنىقوشۇش ئارقىلىق كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

- بەربىر، باردۇغان يېرى شۇ بولغاندىكىن ۋاقتىدا ئۆزىتىلغىنى ياخشى، - دېدى كىمدۇر بىرى، بەربىر باردىغان يېرى شۇ بولغاندىكىن ۋاقتىدا ئۆزىتىلغىنىنىڭ ياخشىلىقىنى ئېيتتى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

كۆچۈرمە جۈملىلەر ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلغاندا سۆزلەر چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەلۋەتتە سەۋرى - تاقەت قىلىش لازىم. دەپ تەكىتلىدى. موللام، (كۆچۈرمە جۈملە)

مۇللام سەۋرى - تەقات قىلىشنىڭ لازىملىقىنى تەكىتلىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

سوئال ۋە ئۇندەش جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن كۆچۈرمە جۈملىلەر، ئادەتتە، ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشقا توغرا كەلسە، تۆۋەندىكى ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

1) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى سوئال ئۇلانمىلىرى (يۆكلىمىلىرى) ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولسا، ئۇلانمىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ خەۋەرنى بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز سۈپەت پېئىلغا ئايلاندۇرۇپ تەكرارلاش ۋسۇلى قوللىنىلىدۇ؛

ھېلىقى ئاشتىن قالدىمۇ؟ - دەپ سورىدى. ئۇ ناھايىتى پەس ئاۋاز بىلەن (كۆچۈرمە جۈملە)

ئۇ ناھايىتى پەس ئاۋاز بىلەن ھېلىقى ئاشتىن قالغان - قالمىغانلىقىنى سورىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

2) ئەگەر كۆچۈرمە جۈملە سوئال سۆزلىرى بىلەن تۈگىسە، ئۇ جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلغاندا، خەۋىرى چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىملاشقان سۈپەت پېئىلغا ئۆزگەرتىلىدۇ. بۇنداق ئۆزلەشتۈرمە جۈلىدە ئۆزگىرىشنىڭ قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا ئەسلىدىكى سوراق مەنىسى يەنىلا ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىر كۈنى ئەمىر تۆمۈر ئەپەندىدىن سورىدى:

- ئەپەندىم، ئادەملەر قاچانغىچە توغۇلۇپ ئۆكۈۋېرىدۇ؟ (كۆچۈرمە جۈملە)

بىر كۈنى ئەمىر تۆمۈر ئەپەندىدىن ئادەملەرنىڭ قاچانغىچە تۇغۇلۇپ ئۆلۈۋېرىدىغانلىقىنى سورىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

بىر قانچە ئاددىي جۈملىدىن تۈزۈلگەن تەڭداش قوشما كۆچۈرمە جۈملىلەر ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تەڭداش ئاددىي جۈملىلەر ئۆزلەشتۈرمە بۆلەكەرگە ئايلانغان بولىدۇ. بېقىندى جۈملىسى ئالدىدا كەلگەن بېقىندىلىق قوشما كۆچۈرمە جۈملىلەر ئۆزلەشتۈرمە جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكىگە ئايلىنىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ھەر قانداقىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇۋەرگىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ خەۋىرى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخس خەۋەر رايىدا پېئىللىرىدىن تۈزۈلگەن

كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرغىلى بولمايدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1 ـ قوشما جۈملە دېگەن نېمە، قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قانداق سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر رول ئويناپدۇ؟

2. تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە، تەڭداش قوشما جۈملىلەر قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلارنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

3. بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە؟ بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتىن قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

4. بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟ ئايرىم ـ ئايرىم چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار؟

5. بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدۇ؟ بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بېرىڭلار.

6. ئارىلاش قوشما جۈملە دېگەن نېمە؟ ئارىلاش قوشما جۈملىلەر قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

7. ئارىلاش قوشما جۈملىلەر قانچە تۈرگەن بۆلۈنىدۇ: ھەربىر تۈرنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى قىسقىچە سۆزلەپ بېقىڭلار.

8. كۆچۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ كۆچۈرمە جۈملىلەر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

9. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

10. كۆچۈرمە جۈملە قانداق سىنتاكسىسلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ؟

6 ـ § تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى

يازما نۇتۇقتا تىنىش بەلگىلىرى ئىنتايىن زۆرۈر. ئۇ ـ ئەدەبىي يېزىق تىلىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمى. جانلىق تىلدا كىشىلەرنىڭ ئوي ـ پىكىرلىرى سۆزلەر-دىكى ئۇرغۇ ئىنتونىاتسىيە، پائۇزا قاتارلىق ئامىللار ئارقىلىق چۈشىنىشلىك ۋە تەسىرلىك ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇنى يېزىق تىلىدا توغرا ئىپادە قىلىشتا تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىدەك ئىنتايىن مۇھىم رولغا ئىگە.

(1) تىنىش بەلگىلىرى يازما نۇتۇقنى توغرا، ئېنىق، راۋان ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ: (2) يازما نۇتۇقتىكى سۆز ـ جۈملىلەرنى قانداق ئاھاڭدا ۋە قانداق سۇرئەتتە ئوقۇش، توختاش تىنىش رىتىملىرى ۋە باشقىلارنى ئىپادىلەيدۇ؛ (3) جۈملە ۋە جۈملە بۆلەكلىرى-

ىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، باغلىنىشى ھەم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ (4) مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ئوۇپ چۈشىنىشنى ئوڭايلاشتۇرىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرى تىلنىڭ گراممىتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ - تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەش ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى تۈپ پرىنسىپ. ھازىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان تىنىش بەلگىلىرىنىڭ سانى، شەكلى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمىتى بىر قەدەر تۇراقلىشىپ قالدى. ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى تۆۋەندىكىچە:

چېكىت (.)

چېكىت - جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاخىرى تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ كونكرېت ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

■ ئاددىي ۋە قوشما جۈملە شەكلىدىكى بايان (خەۋەر) جۈمەل ۋە تۆۋەن ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق، ئۆتۈنۈش، چاقىرىق مەنىسىدىكى ئۈندەش جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) كېچە، جىمجىت كېچە، ھاۋا ياخشى ئىدى. دەريا تەرەپتىن ئۇرۇپ تۇرغان يېنىك شامال يول بويىدىكى مەجنۇن تاللارنى ئەركىلىتەتتى. (قىيۇم تۇردى) (2) دۈشمەن ئۆزىنىڭ چىۋىن جېنى بىلەن تاغ كۆتەرمەكچى بولدى. دۈشمەن يىلان گەۋدىسى بىلەن پىل يۇتماقاچى بولدى. (ل. مۇتەللىپ) (3) باھارخان كىچىككىنە قىزىنىڭ ۋاي سالغىنىغا قارىماي، ئۇنىڭ يېرىلغان پۇتلىرىنى اچىراق يېغى بىلەن داغلاۋاتقانىدى. (زۇنۇن قادىرى) (4) تاغ ھاۋاسى ئۆزگەردى، سوغ كۈچەيدى، يۈزلەر سوغدىن ۋىلىلدايتتى. ئېغىز - بۇرۇنلارنى ئەترراپى مۇز بىلەن قاپلىنىپ، كۆزدىن چىققان ياش ھايت - ھۇيت دېگىچە كىرپىكلەرنى بىر - بىرىگە جۈپلەپ شامدەك قاتۇرۇپ قوياتتى، كۆز ئاچقۇسىز قار - شىۋىرغان يۈزلەرگە ئۇرۇلۇپ، ھەرە چاققاندەك ئېچىشتۇراتتى. (زوردۇن سابىر) (5) بۇگۈنكى ئىنى ئەتىگە قويما. (مامال) (6) قەلىمىڭىزنى بېرىپ تۇرۇڭا. (7) ئارقىدا قالغان جايلارغا كۆڭۈل بۆلەيلى، قىيىنچىلىقى بار گۈڭشې - دۈيلەرگە يار - يۆلەك بولايلى. (گېزىتتىن)

2. بىرىنچى ھەرپى ئېلىنىپ قىسقارتىلغان كىشى ئىسىم - پامىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چېكىت قويۇلىدۇ، ئەمما بۇنىڭدىن باشقا قىسقارتىلغان خاس ئىسىملار ۋە خاس ئىسىم سۆزش بىرىكمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھېچقانداق بەلگەقويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ك ماركس (كارل ماركس)، ل. مۇتەللىپ (لۇتپۇللا مۇتەللىپ)، ۋ. ئى. لېنىن (ۋىلادىمىر ئىلئىچ لېنىن)

ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)، ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)

3. ئوي - پىكىرنىڭ رەات تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان دەرىقە سانلارنى رەقەملەر بىلەن يازغاندا، ئۇلاردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى باب
1. قانلىق دەريا
2. ئېلىشانىڭ راۋابى
3. قۇتلۇق خەۋەر
(«كۆرەشچان يىللار» دىن)
سوئال (؟)
سوئال بەلگىسى جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاخىر تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:
ئاددىي ۋە قوشما شەكىلدىكى ھەر خىل سوئال جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
(1) ـ ئاكا، نېمىشقا بىزنىڭ بايرىقىمىزنىڭ بەلگىسى قىزىل ھەم دۇگىلەك؟ (ل. مۇتەللىپ) (2) ھە، ھەر ئىككىسى قوشۇلسىچۇ؟ (ل. مۇتەللىپ) (4) ئۇ قاچان كەلدى؟ (5) سىز بۇ گەپنى كىمدىن ئاڭلىدىڭىز؟ (6) سەن گەپ قىلمايسەنغۇ؟ (7) تەييارلىقىڭ يۇتكەندۇ؟ (8) كۆرگىلى كەلدىڭىلىمۇ، كۆيدۇرگىلىكەلدىڭمۇ؟ كۆيۈپ ئۆچكەن ئوتلىنى ياندۇرغىلى كەلدىڭلىمۇ؟ (خەلق قوشىقى)
ئەسلەتمە:
1) بىردىن ئارتۇق سوئال جۈملىلەردىن تەركىب تاپاقن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، ئەگەر بۇ سوئال جۈملىلەر بىر ـ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر ئومۇمىي ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلىسە، سوئال بەلگىسى ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ـ بەللى، مېنىڭ ئېيتقانلىرىمنى خەتتىن ئۇققانسە، ئەمدى نېمە ئىش قىلاي دەيسەن، ئۆزۈڭنىڭ كۆڭلۈڭگە پۈككىنىڭ باردۇ؟ (مەھمۇد مۇھەممەت)
2) بىردىن ئارتۇق سوئال جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان قوشما جۈملىلەردە، ئەگەر بۇ سوئال جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرى مەزمۇن جەھەتتىن مۇستەقىل بولسا ياكى بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئالاھىدە تەكتىلەپ ئېيتىلسا، بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ھەر بىردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ـ ئەقلىڭدىن ئازدىڭمۇ؟ ـ دەپتۇ قىزىغا، ـ بوقا ئۇچۇن پادىشاھقا ئەمدى نېمە بىلەن جاۋاب قىلىسەن؟ قاراپ تۇرۇپ مېنى بالاغا قويماقچىمۇ سەن؟ («ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» دىن).
ئۇندەش (!)
ئۇندەش بەلگىسى جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاخىرى تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:
كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئۇندەش ۋە بۇيرۇق جۈملىلەرىدى كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
(1) پاھ ـ پاھ، بۇ نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە! كىشى بۇنداق مەنزىرىنى كۆرسە،

قانداقمۇ هوزۇرلانماي تۇرالىسۇن! (2) ئېخ، جۇ زۇڭلى، سىز هايات! سىز بىزنىڭ قەلبىدىزده مەڭگۇ هايات! (3) ئۇ هازىرقى ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز كۆزى بىلە كۆرگەن بولسا، نەقەدەر خۇشال بولغان بولاتتى ـ هە! (4) ياشىسۇن بىزنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز!

ئەسلەتمە:

هەم ئۇندەش هەم سوئال مەنىسىنى ئاڭلاتقان جۇملىلەردىن كېيىن، ئۇندەش بەلگىسى بىلەن سوئال بەلگىسى تەڭ قويۇلىدۇ. ئەگەر ئۇندەش مەنىسى كۈچلۈكرەك بولسا، ئاۋۋال ئۇندەش ئاندىن سوئال بەلگىسى قاتار قويۇلىدۇ؛ ئەگەر سوئال مەنىسى كۈچلۈكرەك بولسا، ئاۋۋال سوئال، ئاندىن ئۇندەش بەلگىسى قاتار قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) نېمە داستان، نېمە ئىجاد، تەپەككۇر،

نېمە بۇ تۇگىمەس نازۇك تەسەۋۋۇر؟!

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر)

(2) ياپراقسىز دەرەخ بولمىغاندەكلا،

دەرەخسىز ياپراق توغۇلار نەدىن؟!

(ئابدۇكېرىم خوجا)

(3) ـ مېنىڭ ئېتىمىۇ توختى، ئايىغىم يەرگە تەككەندىن ئارتىپ ساڭا هەقسىز ئىشلەۋاتىمەن، زادى قايسىمىز قەرزدار؟! ـ دەپ بايىغا تىكىلىپتۇ.

قېيۇم تۇردى

پەش (،)

پەش ـ جۇملىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ۋە قوشما جۇملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى هەمدە جۇملىدىك قاراتما سۆز ۋە قىستۇرما سۆز (جۇملە) لەرنىڭ جۇملە بۆلەكلىرىدىن پەرقىنى ئىپادىلەيدىغان تىنىش بەلگىسى، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.

1. جۇملە تەركىبىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) سىدىقكام ئوتتۇرا بوي، قاتما، چىڭ بەدەنلىك، بۇغداي ئۆڭلۈك كىشى ئىدى، (مەهمۇت مەهەممەت) (2) ئۇلار بېشىغا ئېگىز ـ+ ۋرە تومۇق، ئۇستىگە مەللەتون ـ چەكمەن چاپان، پۇتىغا ئېگىز پاشىنلىق، تومشۇقى بىر ئاز ئۇستىگە قايرىلىپ تۇرىدىغان زەڭگەر دولان ئۆتۈكلىرى كىيىشكەندى.

(قېيۇم تۇردى)

2. قوشما جۇملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۇملىلەر باغلىغۇچىلارسىز باغلىنىپ كەسىلە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) شەرق ئاسمىنى ئاستا ـ ئاستا سۈزۈلمەكتە، يۇلتۇزلار يېنىپ ئۆچمەكتە، جىلۋىلىك سەهەر قۇچاق ئېچىپ كېلىۋاتىدۇ. (قېيۇم تۇردى) (2) رىكشىچى يول بەرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ پاختىلىق كەمزۇلىنىڭ تۇگىمىلىرى ئېتىلمەي، شامالدا ئىككى ياققا يەلپۇ-

نۇپ تۇرغانلىقتىن، رىكشىنىڭ تۇتقۇسىغا ئېلىشىپ قالدى. . . . (لۇشۈن) (3) ئۇياقتا يۇگۈرۈپ بېقىپتۇ، بۇ ياقتا يۇگۈرۈپ بېقىپتۇ، جاڭگالدىن توغراق توشۇپ سېتىپتۇ، ئۇۋاقلىرىنى ئەكىلىپ ئوچاقتا يېقىپتۇ، شۇنداق قىلىپ ئاتا - ئانىلىرىنى بېقىپتۇ.

(«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» دىن)

3. تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر لېكىن، ئەمما، بىراق پەقەت شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۈچۈن، چۈنكى، شۇنىڭدەك، شۇنىڭ بىلەن، ھەتتا (ھەتتاكى)، بەلكى، ھالبۇكى، ۋەھالەنكى قاتارلىق باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان مۇرەككەپ جۈملىلەردە شۇ باغلىغۇچىلارنىڭ ئالدىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) دۇرنەم بارلىق كۈچىنى ئىشقا سالدى، لېكىن پەرھادنىڭ ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغان قوللىرىدىن بوشىيالمىدى. (مالىك كېۋىر) (2) ئىككى تەڭگە پۇلۇم بولسا، ئۆز يۇرتۇمدىن ئايرىلماس ئىدىم. ئەمما كىمىچى مېنىڭ دەردىمنى چۈشەنمىدى. («ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» دىن) (3) ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ بۇ ھېكايىسىنى ئاڭلىمىغان ئادەم قالمىدى، ھەممىسىنىڭ قۇلىقىغا ياد بولۇپ كەتتى، ھەتتا ئولتۇرسا - قوپسا دۇرۇت ئوقۇپ يۈرىدىغان مومايلارنىڭمۇ كۆزىدىن ياش چىقمايدىغان بولۇپ قالدى. كېيىن پۈتۈن كەنتتە ئۇنىڭ ھېكايىسىنى ھەممە ئادەم سۆزلەپ بېرەلەيدىغان بولۇپ قالدى، شۇڭا ئۇنىڭ ھېكايىسى قولاقتا ياقمايدىغان بولۇپ قالدى. (لۇشۈن)

4. جۈملە تەركىبىدىكى قاراتما سۆز، قىستۇرما سۆز ۋە ئۇندەش سۆزلەر جۈملە بۆلەكلىرىدىن پەش بىلەن ئاجرىتىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) خەير ئاتا، مېھرىۋانىم،
غەمگۇزارىم، ياخشى قال. (نۇزۇگۇم قوشاقلىرىدىن)

(2) بەس، دوستۇم، تەبىئەت يولى شۇنداقتۇر،
ئۇنچىۋالا ئېچىنىپ بۇزما كۆڭلۈڭنى. (ئابدۇكېرىم خوجا)

(3) ئاھ، . . . ۋەتەندىشىم، ئاھ، . . . قېرىندىشىم.
مەدە سەن بۇگۈن «قاينام ئۆركىشىم(؟ نىم شېھىت)

(4) ئۇنى، ئەلۋەتتە، مۇنداقلا ئۇزاتقىلى بولماس. (قېيۇم تۇردى) (5) سەيپى، بىز تەرەپتىن، قوزا توشۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككى مالچىنىڭ غېمىنى يەيتتى. (زوردۇن سابىر) (6) ئۇ باشقىلارنىڭ ئازنىغان مايماقنى ئاجىز دەپ بەرگەن كەپسىنىنى كۆرگەندۇ، بەلكىم. (تۇردى سامساق)

5. دىئالوگلاردا پېرسۇنادنىڭ سۆزى بىلەن ئاپتورنىڭ سۆزىنى گرامماتىكىلىق جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن، سىزقىچە ۋە پەش بەلگىلىرى بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

- ياخشى زامان بولۇۋاتىدۇ، قانچىلىك تەر تۆكسەڭ ئەرزىيدىكەن، - گۆھەرخان چوڭ ئانام كۆپچىلىككە تەكشى نەزەر سېلىپ، سۆزىنى تەمكىن ئاۋازدا داۋام قىلدى، - ھوسۇل يىغىشقا ئەل قاتارى ھەسسە قوشۇپ، ئېتىز ئاشخانىسىدا يەنە تامىغقىلارنى ئۆزۈم ئېتىپ

بەرسەم (مالىك كېۋىر)

ئەسلەتمە:

1) تەڭداش بۆلەكلەر ۋە مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئەگەر ۋە ھەم، ھەمدە، ياكى (يا) دېگەن باغلىچۇلار بىەل باغلىنىپ كەلسە، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

(1) بۇ يىل باھار بۇلتۇرقىدىن ئاۋۇالراق كەلدى ۋە دەل - دەرەخلەرمۇ بۇلتۇرقىدىن ئاۋۇالراق يوپۇرماق چىقىرىشقا باشلىدى.

(2) بەدۋلەت ھەم ئەمەلدار ھەمە تەقۋا،

ئۇنىڭ قىلغان سۆزى ھەر جايدا پەتۋا. ( ) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر)

(3) مۇشۇنداق ئىشلەشنىڭ زۆرۈر ياكى زۆرۈر ئەمەسلىكىنى ئەمەلىيەت ئارقىلىق سىناش كېرەك (گېزىتتىن)

2) ھەم، ياكى (يا)، نە، خاھ، گاھ (ھاھى، گايى) باغلىغۇچىلىرى ئەگەر تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ياك قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تەكرارلىنىپ كەلسە، ئۇ ھالدا بۇ باغلىغۇچىلارنىڭ ئالدىغا بەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) رەھبىرىي كادىرلار خىزمەتتە ھەم يۇرەكلىك بولۇشى، ھەم تەدبىرلىك بولۇشى لازىم. (گېزىتتىن) (2) مەنمۇ سىلەردىن يا ئىلگىرى، يا كېيىن يولغا چىقىمەن. (قېيۇم تۇردى) (3) تاغنىڭ شىمال تەرىپىدىكى چەكسىز يايلاقتا نە بورا. نە قار يوق... (زوردۇن سابىر) (4) ھىلىكىگەر بەگ ئۆزىنى گاھ سول تەرەپتىكى قىيا تاشنىڭ كەينىگە يوشۇرانتى، گاھ تىك قىيانىڭ يان باغرىدىن ئۆملەپ قاچاتتى.. (قېيۇم تۇردى)

(5) نە بىزگە قوشنىدۇر، نە يارۇ ھەمدەم،

نە ھازىر، نە ئۇزاق يىللار مۇقەددەم،

نە شۆھرەت دەۋرىدە داستانىمىز بىر،

نە ماتەم، نە تويدا داسقانىمىز بىر. (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر)

چېكىتلىك پەش (؛)

چېكىتلىك پەش - مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ۋە مۇرەككەپ جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1. چوڭ تەڭداش بۆلەكلەر بىلە كىچىك تەڭداش بۆلەكلەر ئارىلاش كەلگەن جۈملىلەردە كىچىك تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئارىسىغا پەش، چوڭ تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئارىسىغا چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

دەريا قىرغاقلىرىدا باي - بەگلەرنىڭ قامچىسى ئاستىدا يىگىنە بىلەن قۇدۇق كولىغاندەك ئەجرى قىلىپ، بىر مىسقال، يېرىم قىسقالدىن ئالتۇن سۆزۈۋاتقان ئالتۇن سۆزگۈچىلەرنى؛ دەريائىچىدە ئاقىرىپ كۆرۈنگەنقۇملۇق ئارالارغا بېرىپ ئوتۇن يىغىۋاتقا ئوقتۇنلارنى قىرغاق بويىغا چۇشۇپ ئوتلاۋاتقان كالا، قوي، ئۆشكە پادىلىرىنى سېرىپ، سۇپۇرۇپ غەرق قىلدى.

(قېيۇم تۇردى)

2. مەزمۇن جەھەتتىن ھەم مۇستەقىل، ھەم بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان ياكى بىر مەزگىلدە بولغان (بولۇۋاتقان) ئىش ھەرىكەتلەرنى بىلدۇرىدىغان ئاددىي جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان قوشما جۈملىلەردە بۇنداق ئادىي جۈملىلەر-نىڭ ئوتتۇرىسىغان چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قار بورانلىرى قوتۇرغان قىشكۇنلىرىدە بىپايان كوئىنلۇن تىزمىلىرى خۇددىي ئۇستىگە ئاق داكىدىن يوپۇق يېپىپ قويغان ئۇزۇن قۇيرۇقلۇق ئەجدىھاردەك دولقۇنلارغان ھالدا مەشھۇر مۇز تاققا، پامىر تىزمىلىرىغا تۇتۇشۇپ، ئاقۇش تۇمان ئىچىدە غىل - پال كۆزگە تاشلىنىدۇ؛ بولۇتسىز ياز كۈنلىرى، بولۇپمۇ چاقماقلىق يامغۇردىن كېيىن بۇ مويسىپىت ئانا تاغ بىردىن تۇسىنى ئۆزگەرتىپ، ئالماستەك يالتىراپ، گويا سىغدىلىپ بىر يەرگە يىغىلىۋاتقاندەك، ئاسمانغا قاراپ بوي تارتىپ سوزۇلۇۋاتقاندەك تولىمۇ سەلتەنەتلىك بولۇپ كۆزگە چېلىقىدۇ. (قېيۇم تۇردى)

قوش چېكىت (:)

قوش چېكىت - ئالدىنقى ئوي - پىكىر بىلەن كېيىنكى ئوي - پىكىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلدۇرىدىغان تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى ئۇ تۇۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.

1. ئاددىي جۈملىدىكى ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز ۋە مۇرەككەپ جۈملىدىكى ئومۇملاشتۇر-غۇچى جۈملىلەرنى كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) تەنھەرىكەت يىغىنىدا ھەر خىل تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى: يۈگۈرۈش، سەكرەش، گىمناستىكا، پۇتبول، ۋاسكىتبول، ۋالىبول قاتارلىقلار كۆرسىتىلدى.

(2) ئۇچ خىل ئادەم بار: بىر خىلى - دۇشمەنلەر، بىر خىلى - بىرلىك سەپتىكى ئىتتىپاقچىلار، يەنە بىرى خىلى - ئۆز ئادەملىرىمىز، بۇ ئۇچىنچى خىلدىكى ئادەملەر - خەلق ئاممىسى ۋە ئۇنىڭ ئاۋانگارتى. (ماۋ زېدۇڭ)

2. كۆچۈرمە جۈملە ۋە دىئالوگلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) دېدىم: بۇلبۇل نېچۈن بۇندا سايرايسەن؟

يا كېچىسى، يا كۈندۈزي ياتمايسەن؟

دېدى: قىشتا گۈل كەلتۈرسە بېغىمغا،

نېچۈن باغۋەن قىممىتى ئۈنتاي مەن؟ (ئابدۇكېرىم خوجا)

(2) ئۇ، قولىغا راۋاپنى ئېلىپ:

- ئەمىسە سىم بايا‌ۋاندىن باشلايمىز، - دېدى - دە، تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ بار ئاۋازى بىلەن ۋەقام باشلىۋەتتى:

يارىمنىڭ ئېتى ئايخان،

ئايغا كۆيىدۇ بۇ جان

كىيگەن كۆينىكى ئەتلەس،

تۇگمىسى سەدەپ مارجان، (زوردۇن سابىر
قوش تىرناق (« ») ۋە يالاڭ تىرناق (،)
قوش تىرناق بىلە يالاڭ تىرناق جۈملىدە كۆچۈرمە جۈملە ۋە كۆچۈرمە سۆزلەرنى گراممماتىكىلىق جەھەتتىن ئىپادىلەش رولىنى ئۆتەيدىغان تىنىش بەلگىلىرى بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.

1. جۈملە ئىچىدە كەلگەن كىتاب، گېزىت، ژۇرنال، ماقالا ۋە ئەسەرلەرنىڭ نامىلىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) «غېرىپ - سەنەم» - ئۇيغۇر خەقى ئارىسىدا كەڭ تارالغان مەشھۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بىرى.

(2) «ئىزدىنىش» رومانى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن كەڭ كىتابخانلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئىگە بولدى.

2. جۈملە ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە جۈملىلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

لۇشۈن: «غەزەپ بىلە ھومىيىمەن قەبھە ئىملارغا، كالا بولۇپ باش ئىگمەن سەبى بالىلارغا» دېگەنىدى. («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»نىڭ 3 - تومىدىن)

3. ئەسلى مەنىسىنىڭ ئەكسى مەنىسىدە ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەر قوش تىرناق، ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئەقىللىق» بايىنىڭ ئېيىسىگە «ئەخمەقلەر»نىڭ يەنە قانداق كارامەتلىرى بارلىقى كەلمەيتۇ. («ئۇيغۇ خلەق چۆچەكلىرى» دىن)

4. قوش تىرناق ئىچىگە كەلگەن ئتاب، گېزىت، ژۇرنال ۋە ئەسەرلەرنىڭ نامىلىرى ھەمدە كۆچۈرمە جۈملە ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە سۆز ۋە كۆچۈرمە جۈملىلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) گېزىتتە «لۇشۈننىڭ ،تېڭىرقاش، نامىلىق ئەسىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىراتىم» دېگەن ماقالا بېسىلدى.

(2) باي: «پىيازنىڭ پوستى تولا، ئەخمەنىڭ دوستى. . . . ، دېگەندەك، بۇ كاساپەتنىڭ ئەۋلادى ئىتنىڭ قۇرتىدەك كۆپ ئىكەن» دەپ چېچكىمنى قوغلىيالماپتۇ، ساقلىنى چىشلەپ ئوخلىيالماپتۇ. («ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» دىن)

تىرناق (( ))

تىرناق ئىزاھ مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1. جۈملىنىڭ ئىزاھ بۆلەكلىرى ۋە ئىزاھ قۇملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) دەل شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىن يىراق بىر يېزىدا (ئېتىزلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېغىر يولدا) پۇشقاقلىرى تۇرۇلگەن بىر قىز دوختۇرلۇق سومكىسىنى ئېسىپ، پاتقاقلىققا

مىلىنىپ كېتىپ بارانتى. (زوردۇن سابىر) (2) ماڭا ئوخشا ئوتتۇز ھارۋىكەن ساڭدىن بۇغداي قاچىلاپ سار بۇلاققا ماڭدى (بۇ ۋاقىتتا ساربۇلاقتىكى تۇگمەندە چېرىكلەر ئۇچۇن ئۇن تارتىلاتتى).

(زۇنۇن قادىرى)

2. كۆچۈرۈلگەن ياكى نەقىل ئېلىنغان جۇملىلەرنىڭ ئاپتورى ياكى ئورنىنى ئىھزلاش ئۇچۇن تىرناققوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

توشقاننى قومۇش ئۆلتۈرەر، ئادەمنى نومۇس... (ماقال) پارتىيە رەھبەرلىكى - تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى تۇپ نىگىزى. («شىنجاڭ گېزىتى» دىن)

3. دىراماتىنىڭ ئەسەرلەردە پېرسوناژلارنىڭ ھېس - تۇيغۇ، ئىش - ھەرىكەت، يۈرۈش - تۇرۇشلىرىنى كۆرسىتىدىغان سۆز - جۇملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

روزىخان: (ئاڭلىماسلىققا سېلىپ) نۇرۇم، چاي قايىنىدىمكىن چىقىپ باققىنا. (نۇرۇم باققا چىقىدۇ.)

شاڭيۇ: بولدى، ئاۋارە بولمىسىلا، مېنىڭ چايغا تاۋاۋم يوق. (ئورنىدىن تۇرىدۇ)

(زۇنۇن قادىرى)

سىزىق (-)

سىزىق - ئالدىنقى ئوي پىكىر بىلەن كېيىنكى ئوي پىكىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. غان بەلگىلەردىن بىرى، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1. ئىگىمۇ، خەۋەرمۇ باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم ۋەزىپىدە كەلگەن باشقا سۆزلەردىن بولسا، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) جۇڭگو - تەرەققىي قىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك دۆلەت. (2) پىلانسىز ئىش - قېلىپسىز خىش. (ماقال) (3) خاتالاشقان كادىرلارغا قانداق پوزىتسىيە تۇرۇش - كادىرلار سىياسىتىدىكى مۇھىم بىر مەسىلە. (گېزىتتىن) (4) بەش يەردە بەش - يىگىرمە بەش. (5) بۇ - مەكتەپ، ئاۋۇ - دوختۇرخانا.

2. ئەگەر ئىگە ئىگىلىك (تەۋەلىك) قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم ۋ ىپسىدىكى باشقا سۆزلەردىن بولۇپ، خەۋەر باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم ۋەزىپىسىدىكى باش سۆزلەردىن بولسا ۋە ياكى بۇ ھالنىڭ تەتۇرىسى بولسا، ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئارىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) بىلىم - ئەقىل چىقىقى. (ماقال) (2) بىزنىڭ دۆلىتىمىز - پرولېتارىيات دېكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت. (3) ھازىر چىقىپ كەتكەن - بىزنىڭ باشلىقىمىز. (4) مېنىڭ مەقسىتىم - بىلىم ئېلىش.

3. ئىگىمۇ، خەۋەرمۇ ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى باشقا سۆزلەردىن بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغمۇ سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) زىددىيەتلەرنىڭ كۆرىنىشى - شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. (گېزىتتىن) (2) پارتىيە رەھبەرلىكى - تۆت ئاساسىي پرىنسىپنىڭ تۇپ نىگىزى. (3)

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى - ئېلىمىز خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم ھول تېشى. (گېزىتتىن)

4. دىئالوگلاردا ھەر بىر سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزى يېڭى قۇردىن باشلانغاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

. . . . باي چىقىپ توۋلاپتۇ.

- ھەي گاداي، ئەمدى سەن نەدىن پەيدا بولدۇڭ، ئۆت بۇ ياققا!

- باي ئاكا، بۇ كۆپچىلىك ئۆتىدىغان يل ئۈستىغۇ.

- يول كۆپنىڭ بولغان بىلەن، ئۇچمىنىڭ سايىسى مېنىڭ.

- بىر ئاز دېمىمنى ئېلىۋالغىچە ئۇدمىلىرىنىڭ سايىسى تۇگەپ قالماس.

(«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»)

5. ئاپتور سۆزى بىلەن پېرسوناژ سۆزى ئارىلاش كەلگەندە، ئۇلارنى گراممىاتىكىلىق جەھەتتىن ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن سىزىق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

- يۈسۈپجان دەمسىز؟ - سادىق ئاكامنىڭ ئۇزۇن قاشلىرى بىردىنلا ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، لەۋلىرى تىترەپ كەتتى - دە، خۇشال ۋاقىرىۋەتتى، - ھوي راۋۇت يۈسۈپجانغۇسىز! - ئۇ غۇلچىنى قۇشنىڭ قانىتىدەك كېرىپ، ماڭا قاراپ ئېتىلدى. . . (ئەخمەت ھاشىم)

6. تەڭداش بۆلەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە يەر، سۇ، ئورمان، يەر ئاستى بايلىقلىرى - ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنە مەنسۇپ.

سىزىقچە (-)

سىزىقچە - سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە، ئۇ تۆۋەندىكى ئۇرۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1. جۈپ سۆزلەر، تەقلىدىي سۆزلەر ۋە تەكرارىي سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەخت - سائادەت، مال - مۈلۈك، تۆت - بەش، ئېگىز - پەس، يالت - يۇلت، ھاپىلار - شاپىلا، جاراڭ - جۇرۇڭ، قاراس - قۇرۇس، ئاستا - ئاستا، بارا - بارا، قاراپ - قاراپ.

2. ھە، دە (ت) يۇ، يا (يە) يۆكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلانغان سۆزلەردىن سىزىقچە بىلە ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) - ھەي ياشلىق! ئاشقىلىق مېنە كويغا سالمايد، - ھە! (زوردۇن سابىر) (2) ياخشى، ئۇنى ئانىسى قىچقىرىپ قالدى - دە، سۆزىمىز شۇ يەردە ئۈزۈلۈپ قالدى. (زۇنۇن قادىرى) (3) ئۇنى تونۇردىن ئاۋايلاپ ئالدۇق - تە، باقىنىڭ ئۈيگە كىرىپ كەتتۇق. (زۇنۇن قادىرى) (4) كەنجى ئۆيدىن چىقتى - يۇ، ئەمما نەگە بېرىشىنى بىلمىدى. (زوردۇن سابىر) (5) . . . گۈلخانغا ئىستقا سېلىۋاتامسەن - يە؟ (ئەخمەت تۇردى)

3. ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن دەرىجە سانلارنى رەقەملەر بىلەن يازغاندا ئۇلاردىن

كېيىن سىنىقچە تويۇلىدۇ. مەسىلەن:
1983 - يىل 1- ئاينىڭ 1 - كۈنى، 1 - يىللىق 4 - سىنىپ، پارتىيە 11 - قۇرۇلتىيى 3 - ئومۇمىي يىغىنى.
4. كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ قۇر ئاخىرىغا پاتماي قالغان قىسمى بوغۇم بويىچە سىنىقچە قويۇپ كۆچۈرۈلىدۇ.
ئەسلەتمە
ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن رىم رەقەملىرىدىن كېيىن ھېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. مەسىلەن: XX ئەسىر، V با.
كۆپ چېكىت (...)
كۆپ چېكىت - يېزىقتا پىكىرنىڭ تولۇق ئايانغلاشمىغانلىقىنىڭ، قىسمەن ئوي - پىكىرلەرنىڭ قالدۇرۇپ قويۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.
1. پىكىرنى تولۇق ئايانغلاشمىغانلىقىنىكداۋامىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئاھ بۇ قانداق دۇنيا؟! تۇن ئۇزۇن، يولمۇ يىراق، ئۇنتۇلغىنىم، گەپ قىلمىغىنىم ياخشى بولسا كېرەك. لېكىن ئۆزۈم بىلىمەنكى، مەن ئەسلەپ يازسامۇ، كەلگۈسىدە ئۇلارنى ئەسلەپ يازىدىغان ئادەملەر چىقىدۇ. ئۇلار ھەققىدە گەپ قىلىدىغان ۋاقىت كېلىدۇ.... (لۇشۈن)
2. ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىر خىلىدا تەكرارلانغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، جۈملە ئاخىرىغا كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئازاد تاش ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ، يېشىل مەخمەتدەك ياشناپ ئۆسۈۋاتقان بۇغداي مايسىلىرى ئارىسىدىكى يولدىن، كۆكتە پەرۋاز قىلغان بەخت قۇشىدەك، قۇياش نۇرىدا شەرقە قاراپ يۈرۈپ كەتتى... (قېيۇمۇ تۇردى)
3. سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدىكى قورقۇش، دۇدۇقلاش، جىددىيلىشىش سەۋەبىدىن بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
- مەن... مەن... چاتاق بولدى.... گۇناھىمنى... - قۇربان ئاقساقال تىزلىنىپ ئوورنىدىن تۇرالمىدى. (قېيۇم تۇردى)
4. كۆچۈرمە جۈملىلەردە جۈملىنىڭ بېشى، ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدىن مەلۇم سۆز - جۈملىلەردە جۈملىنىڭ بېشى، ئوتتۇرىسى ياكى ئاخىرىدىن كۆرسىتىش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
بىز ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپلا قالماستىن بەلكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشنىڭ ئۈسۈلى مەسىلىسىنىمۇ ھەل قىلىشىمىز لازىم..... ئۈسۈل مەسىلىسى ھەل قىلىنمىسا، ۋەزىپە قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. (ماۋ زېدۇڭ)